

ТРАВЕНЬ-
ЧЕРВЕНЬ
2018
№ 3 (141)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Келембет С. Чернігівські бояри монгольського періоду 3

Міден Е. Полковник канівський Іван Кіндратович Лизогуб 10

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Долженко Ю. Інтегральний аналіз у контексті порівняння давньоруського населення Чернігова і Дніпровського Лівобережжя за даними краніології 19

Травкіна О. До питання про час будівництва будинку Чернігівського колегіуму та особливості його архітектури. 32

Солдатова К. Демографічні характеристики населення сіл Ксензівка та Мельня Батуринської сотні у першій половині XVIII ст. (за даними сповідних розписів 1739 року) 45

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Миколайко Т. До питання стану живопису Троїцького собору в ХХ столітті. 55

Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму: фокус перетину просторів . . 60

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 10) 69

Листи гетьмана Івана Мазепи з архіву полковника Іллі Новицького (ч. 2) (коментар та підготовка до друку Ю.Мицика) 102

РОЗВІДКИ

Оксін Т. До питання відкриття склепу гетьмана України Кирила Розумовського (на основі матеріалів ЦДАВО м. Київ). 122

Герасимчук О. Переселення мешканців Чернігівщини на Кубань у кінці XVIII – першій чверті XIX ст. 127

Міщанин В. Іван Новак – один із тисяч українців, розстріляних у період «великого терору» 137

Ткаченко К. Музейництво в Україні у публікаціях учених-дослідників та музейних фахівців (за матеріалами часописів 20-30-х рр. ХХ ст.) 144

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

Нестеренко Л. З історії одного вчительського листа 152

Циганок О., Винничук С. Спільне і відмінне у двох поетиках Нектарія Трояновського (на матеріалі розділів про епічну поезію) 166

ЮВІЛЕЇ

Половець В. Микола Данилович Ханенко (1693 – 1760). 171

Боровик А., Боровик М. Заступники директора і проректори Чернігівського державного педагогічного інституту (1955 – 1982 рр.) (До 100-річчя з дня народження ректора Чернігівського державного педагогічного інституту В.М. Костарчука) 177

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Гринь М. Ім'я його - Козацьке 186

СПОГАДИ. МЕМУАРИ

Шковира Ю. Німці в Путивлі 197

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Демченко Т. Гирич І. Український Київ кінця XIX – початку ХХ ст.: культурологічний есей. К., 2017. 204

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Третя куликівська районна краєзнавча конференція 207

Всеукраїнська наукова конференція аспірантів і студентів «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики» 209

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов

М. К. Бойко

О. Г. Самойленко

А. М. Боровик

Г. В. Боряк

Є. М. Луняк

О. Б. Коваленко

О. О. Маврин

О. П. Моця

Ю. А. Мицик

А. М. Острячко

С. О. Павленко

В. М. Половець

Г. В. Палакін

С. М. Свистович

Т. В. Чухліб

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліфіренко

О. Я. Гранін

Г. Ю. Івакін

С. Л. Лаєвський

Д. М. Лозовий

В. В. Мельничук

П. М. Мовчан

М. О. Носко

Н. Б. Реброва

І. М. Ситий

Ю. О. Соболь

О. П. Реєнт

В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації.

Засновники – Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 12 від 30 травня 2018 р.)

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

ISSN 2518-7422

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Хлібопекарська, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua (ISSN 2518-7430)

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477) + 929.5

Станіслав Келембет

ЧЕРНІГІВСЬКІ БОЯРИ МОНГОЛЬСЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті проаналізовано нечисленні свідчення, що збереглися у джерелах про найближче оточення князів Чернігівських у середині XIII – на початку XV століть. Основну увагу приділено такому маловідомому джерелу, як родовід московських дворян Толстих кінця XVI ст. (зберігся в складі т. зв. Дашковського збірника XVII ст.). Автор вважає, що у початковій частині цього родоводу цілком могла відбитися достовірна інформація про предків Толстих – провідних чернігівських бояр вказаного періоду.

Ключові слова: Чернігів, Святий Федір боярин Чернігівський, Федір Бяконт, митрополит Олексій, Дашковський збірник, Толсті, великий князь Роман II Михайлович.

Т. зв. монгольський період в історії Сіверщини, тобто час її перебування в складі поліетнічного Улусу Джучі («Золотої Орди»), тривав приблизно 130 років – від 1240-х до 1370-х рр. Задля порівняння: практично такий же хронологічний відтинок припадає на весь період існування в регіоні козацького устрою (Війська Запорозького, Гетьманщини). Але якими ж обмеженими є наші знання про історію Сіверщини часів «монголо-татарського іга», які не йдуть у жодне порівняння навіть з попереднім, домонгольським періодом! Після героїчної загибелі св. Михайла Всеволодовича (1246 р.) продовжило існувати державне утворення під гучною назвою Велике князівство (княжіння) Чернігівське, про що свідчать імена його правителів, записані в церковному пом'янніку (зберігся у двох списках-редакціях XVII – XVIII ст.). На цьому все: ми не знаємо ні точної хронології правління наступників св. Михайла (за винятком кількох випадкових дат і реконструкцій), ні, тим більше, якихось конкретних даних про їхню діяльність на чернігівському престолі¹.

Беззаперечним є лише той факт, що протягом монгольського періоду центральна влада в Чернігові приходить у стан чи не повного занепаду. Навіть кафедра єпископа Чернігівського переноситься до більш безпечного Брянська² (аналогічно як у 1299 р. митрополит всієї Русі Максим, «не терпя насилія татарского», перебрався з Києва до Володимира-Суздальського, а його наступник Петро, хоча й волинянин за походженням, зробив своєю столицею Москву³). Чернігівська земля («землями» у Давній Русі називалися самостійні державні утворення), яка в домонгольські часи охоплювала величезну територію від верхнього Посулля і Посейм'я на півдні до Підмосков'я на північному сході, остаточно роздроблюється на низку удільних князівств, практично незалежних від влади великого князя Чернігівського. Наприклад, близько 1290 р. князі Рильсько-Воргольський та Липовицький *безпосередньо* підкорялися владі темника Ногая – як і великий князь Чернігівський, який у «Оповіді про баскака Ахмата» взагалі не згадується⁴. Протягом XIV ст. остаточно рвуться політичні (але не церковні) зв'язки з Черніговом т. зв. «верховських» (верхньооцьких) князівств, сформованих на етнографічному підґрунті «племені» в'ятичів. Можливо, саме у зв'язку з цим процесом основна територія Чернігівської землі, населена нащадками

© Келембет Станіслав Миколайович – кандидат історичних наук, доцент.

«племені» сіверян та частково радимичів, і отримує «самостійну» назву Сіверської землі, яка не зустрічається у джерелах домонгольського періоду. Щоправда, вперше даний макротопонім фіксується лише наприкінці XIV ст. (його пряма форма – у 1393 р.); однак «він міг увійти до обігу дещо раніше – принаймні, стан тогочасних джерел (обмеженість актового та наративного матеріалу XIV ст.) не виключає таку можливість»⁵.

Зважаючи на вкрай обмежену джерельну базу наших знань про Сіверщину монгольського періоду, важливого значення набуває будь-яка інформація з цього приводу. Зокрема, деякі дані збереглися про чернігівське боярство – найближче оточення князів-правителів, їхніх радників, адміністраторів і воєначальників. Відразу слід підкреслити, що вказана інформація має «вибірковий» характер, оскільки стосовно кінця XIII – початку XV ст. джерела фіксують лише одного чернігівського боярина, який виїхав на службу до Москви, та імена кількох бояр, чії нащадки також перебралися до Московської держави. Ті ж представники місцевої знаті, нащадки яких залишилися на батьківщині – а таких, слід гадати, була більшість, – залишилися для історії не відомими.

Безперечно, найзнаменитішим чернігівським боярином є св. Федір, воєвода св. Михайла Всеволодовича, який, проявивши духовний подвиг, мученичецьки загинув разом зі своїм князем у ставці Батия. Про це коротко повідомляють Галицький і Новгородський літописи⁶, детальніше – церковне «Слово новосвятою мученику Михайла князя Рускаго и Феодора воєводи перваго въ княжении его»⁷. Михайло і Федір загинули 20 (чи 18) вересня 1246 р.⁸. «Слово» повідомляє, що перед поїздкою до Орди Федір, разом з Михайлом, пообіцяв духовному отцю князя не виконувати язичницьких обрядів, навіть під загрозою смерті. У ставці Батия боярин-воєвода повністю підтримував тверду позицію Михайла; більше того, засумнівавшись у волі князя після того, як його онук, князь Борис Ростовський, та інші бояри стали вмовляти Михайла виконати вимогу Батия, Федір нагадав йому про обіцянку, дану ними обома духовному отцю. Після страти Михайла Всеволодовича монголи ще раз запропонували Федору виконати язичницький обряд, за що нібито навіть обіцяли боярину княжіння його князя (Чернігів). Федір відмовився і був страчений у такий самий спосіб, як і Михайло: після жорстокого побиття йому відрізали голову⁹. Це свідчення підтверджує папський посол до Монголії Д. Плано Карпіні, який побував у ставці Батия через півроку після страти Михайла Всеволодовича: «Тоді один з його (Михайла) воїнів, який стояв тут же, підбадьорював його, кажучи: «Будь твердим, оскільки ця мука недовго для тебе триватиме, і відразу настане вічна радість». Після цього йому відрізали голову ножем, і у вищезгаданого воїна голова також була відтята ножем»¹⁰.

Через півстоліття в Чернігові згадується інший боярин Федір (чи не онук першого?) – батько знаменитого митрополита всієї Русі Олексія († 1378). Літописне оповідання повідомляє: «Сеи убо иже въ святых отецъ нашъ Алексѣи митрополитъ бѣ родомъ отъ славныхъ и нарочитыхъ бояръ Черниговъскихъ. Преселшу же ся отцю его именемъ Феодору и с женою своею Мариєю и съ всемъ домомъ своимъ въ славныи и преименитыи градъ Москву, ту же и родиша сего освященнаго отрока. Тогда же великое княженъе одержашу князю Михаилу Ярославичу Тферьскому (великий князь Володимирський у 1305 – 1318 рр. – **С. К.**), при митрополитѣ Максимѣ († 1305 р. – **С. К.**), до убьенья Акинфова (1304 р. – **С. К.**), старѣ сы князя великого Семена 17 лѣт. Крести его князь Иванъ Данилович (Калита. – **С. К.**), еще сы не в великом княженъи, нареченно же бысть имя его въ святомъ крещении Симионъ»¹¹. Оскільки великий князь Семен Іванович (Гордий) народився у 1317 р.¹², то митрополит Олексій відповідно – у 1300 р. Родоводи XVI ст. додають, що його батько, виходець із Чернігова Федір Бяконт, був боярином і навіть московським намісником (?) Івана Калита («Москва за нимъ была»)¹³. Від його синів, молодших братів митрополита Олексія, походив знатний московський рід Плещеевих та його численні гілки.

Якщо вірити найдавнішому родоводу дворян Толстих, вони, а також їхні відгалуження – Федцови, Дурні (Дурново), Васильчикови, Львови та Тухачевські, – були

нащадками цілої боярської династії, представники якої займали найвищі управлінські посади у Великому князівстві Чернігівському монгольського періоду. Вказаний родовід був укладений наприкінці царювання Івана Грозного (точно до 1591 р.), очевидно, у зв'язку з його одруженням на Анні Васильчиковій у 1574/75 р. Зберігся у складі приватної родовідної книги, що представляє собою унікальний ізвод редакції «у 43 глави з приписними»; відомий за одним-єдиним рукописом, переписаним у 1650 – 1660-х рр. (т. зв. Дашковський збірник)¹⁴. Оскільки текст родоводу Толстих опублікований лише у маловідомому регіональному виданні, дозволимо собі навести його початкову частину, що нас цікавить, повністю.

«Лето 6706 (1198! – **С. К.**). Во дни благовернаго благочестиваго великого князя Мстислава Михайловича Черниговского Вещего приехали в Чернигов из Немец от Цысарского городу муж честен именем Индрис с детми, а с ним людей три тысячи, к великому князю Мстиславлю Михайловичю Вещего в Чернигов и крестися с детми, и нарече ему имя во святом крещении Леонтей, а детем его нарече имя Костянтин да Федор. И князь великий Мстиславль Михайлович Вещего Черниговского пожаловал Леонтья шесть городов Броков, да Баков, да Бутр город (мабуть, дефектна назва городища Батурин. – **С. К.**)¹⁵, да Мгин город (Мглин. – **С. К.**), да Дроков город, да Глину город, а в державу пожаловал дал, а сыну его Костентину пожаловал дыл боярство дал большое в семнадцати тмах. Костентинов сын Осип. Осипов сын Харитон, боярин был болшей *тысецкой* в Чернигове. Харитонов сын Лев держал Чернигов от великого князя Михаила Ивановича Романовича Вещего. Лва Харитоновича Великого Носа четьыра сыны: первый сын Ондrejaн, 2 сын Карп, 3 – Семен, 4 – Григорей. Андrejaн Лвович держал жалованья от великого князя Михаила Романовича Вещего город Брянск. Андrejaнов сын Василей. Васильев сын Андрей приехал из Литвы от короля к великому князю Василью Васильевичю Темному всеа Росии. В лето 6954-го (1445/1446. – **С. К.**) и князь великий Василей Васильевич пожаловал Андрея дал поместья и вотчины на Коломне на две тысячи четвертей да пожаловал Ондreja своим жалованьем Скульневым в путь з боярским судом 17 сох и прозвище ему дал Толстый, и грамоту ему дал жалованную велел написати. Пожаловал Андрея Васильевича Толстого (...). «Первой сын Карпа Лвовича Великого Носа Федор держал жалованья Любутск от великого князя Михаила Ивановича (*виправлено з Романовича*) Вещего. Федоров сын Остафей. Остафьев сын Андрей, был боярин конюшей у великого князя Ивана (*так в рукопису*) Васильевича Темного и было за ним жалованья город Колуга на жалованной и преставись бездетен был (...)¹⁶.

Зрозуміло, що цілком фантастичною є дата, вказана на початку родоводу – 6706 (1198) р., а також факт виїзду предка Толстих «из Немец» – типова генеалогічна легенда, надзвичайно поширена серед московської знаті XVI – XVII ст. Недостовірними є й імена обох великих князів Чернігівських, що фігурують у родоводі Толстих.

Мстислав Михайлович у офіційному «Государеві родословці» 1555 р. визнавався одним із синів Михайла Всеволодовича Чернігівського – князем Карачевським¹⁷. Незалежно від того, чи був він насправді сином Михайла Всеволодовича (особисто ми вважаємо, що ні), княжіння вказаного Мстислава у Чернігові є нереальним (всупереч думці А. В. Кузьміна, який пише, що це «досить вірогідно»¹⁸). Зокрема, у Введенсько-Печерському пом'янику Мстислав також записаний (без по батькові) лише як князь Карачевський¹⁹. Чисто теоретично можна припустити, що реально боярин Леонтій служив Мстиславу II Святославичу († 1223), хрестильним по батькові якого, цілком вірогідно, було саме Михайлович²⁰. Але як тоді бути зі вказівкою «в семнадцати тмах» – явну реалію монгольського періоду? І взагалі, значно правдоподібніше буде визнати, що укладач родоводу Толстих просто запозичив ім'я Мстислава Михайловича з офіційної родовідної книги, чомусь «зробивши» із нього, на власний розсуд, великого князя Чернігівського.

Щодо реального прототипу «великого князя Михаила Ивановича Романовича Вещего», чи то «великого князя Михаила Романовича Вещего» (в третьому випадку первісне «Романовича» виправлено на «Ивановича»), то це, як ми вважаємо, є перекрученим ім'ям-по батькові Романа II Михайловича – останнього великого князя

Чернігівського. По-перше, такий варіант приблизно відповідає хронології життя предків Толстих, як вони вказані у родоводі, приймаючи до уваги датування вказівки середини XV ст. А по-друге, Брянськ, який «Андреян Львович держал жалованья от великого князя Михаила Романовича Вещего», протягом XIV ст. належав *лише одному* чернігівському Ольговичу – Роману II Михайловичу, який володів Брянськом з 1372/1375 р., а паралельно з Черніговом, здається, лише близько 1395 – 1401 рр.²¹. Цілком вірогідно, що до Романа II реально відноситься і прізвисько «Вещего». Один із літописів причиною його вбивства у 1401 р. називає те, що він «кишку бо с лхѣбом (так!) ел»²². М. Д. Квашнін-Самарін з цього приводу зазначає: «Таким чином, він загинув за введення у Смоленських поганських звичаїв і за образу хліба»²³. Якщо Роман II дійсно дотримувався якихось язичницьких пережитків, то саме через це й міг отримати прізвисько «Вещего» – як відомо, язичницьке за своїм походженням.

Не беручи до уваги зазначених моментів, щодо всього іншого родовід Толстих виглядає доволі реалістично. А саме, він матиме наступний вигляд (римськими цифрами позначаємо № покоління, арабськими – № особи). I-1) Леонтій, намісник-«державець» шести «городів» у Чернігівській землі. II-2) Костянтин Леонтієвич, головний боярин чернігівський «в семнадцати тмах». II-3) Федір Леонтієвич. III-4) Осип Костянтинович. IV-5) Харитон Осипович, головний боярин і тисяцький Чернігівський. V-6) Лев Харитонович Великий Ніс, намісник Чернігівський великого князя Романа Михайловича. VI-7) Андріян Львович, намісник Брянський великого князя Романа Михайловича. VI-8-10) Карп, Семен та Григорій Львовичі. VII-11) Василь Андріанович. VII-12) Федір Карпович, намісник Любутський великого князя Романа Михайловича. VIII-13) Андрій Васильович Толстой, виїхав із Великого князівства Литовського до Москви незадовго перед 1446 р.

Безперечною реалією монгольського періоду, яку навряд чи можливо було вигадати наприкінці XVI ст. (час укладення родоводу Толстих), є, насамперед, вказівка: «боярство дал большое в семнадцати тмах». Про обчислення «податкового» населення руських земель у «тмах» (туменах), наскільки нам відомо, збереглися лише дві згадки кінця XIII – середини XIV ст. Зокрема, Введенсько-Печерський пом'яник повідомляє, що населення Великого князівства Чернігівського за часів правління Олега Романовича (1290-ті рр.) становило «дванадцят тем людей», тобто 120 тисяч²⁴. Ця цифра є досить близькою до «в семнадцати тмах» (170 тисяч), що фігурують у родоводі Толстих. Задля порівняння, у 1359 р. кількість «людей» у Володимирському великому князівстві – в той час найзначнішому на Русі, – становила «15 темъ» (150 тисяч)²⁵. Очевидно, всі вказані цифри походять з даних татарських переписів і відповідають кількості дорослих чоловіків – голів родин і домогосподарств²⁶.

Іншою реалією монгольського періоду в родоводі Толстих є згадка про чернігівського тисяцького (Харитона Осиповича). Тисяцькими в Давній Русі, очевидно, первісно називалися очільники місцевих громад та їхнього військового ополчення, кількість яких приблизно дорівнювала тисячі домогосподарств. Існування тисяцьких у Чернігові, а також деяких інших містах Чернігівської землі, засвідчене у домонгольський період²⁷. Ця посада у більшості руських земель зникає, мабуть, протягом XIV ст. (так, у Москві «послѣднеи тысяцкьи» помер у 1374 р.²⁸). Принаймі, вираз «боярин был болшей тысецкой в Чернигове» навряд чи міг бути сфальсифікований наприкінці XVI ст.

Так само важко припустити, щоб вигадкою автора родоводу Толстих було специфічне прізвисько чернігівського намісника середини XIV ст. – Льва Харитоновича «Великого Носа».

Нарешті, до родоводу Толстих було додано списки двох актів – жалуваних грамот великого князя Василя Васильовича (Темного), виданих Андрію Васильовичу Толстому на волость Скульнево у Коломенському уїзді «в путь» (кормління). За своїми формальними ознаками обидві грамоти є цілком достовірними документами. У межах вказаної у тексті родоводу дати їхньої видачі – 6954 р., – великий князь Василь Васильович реально знаходився при владі лише в період 26 жовтня 1445 – 12 лютого 1446 р.²⁹.

Цікаво, що в пізнішій традиції Толстих та їхніх родичів генеалогія, укладена наприкінці XVI ст., виявилася забутою. Наприкінці XVII ст. Толсті подали до Палати родовідних справ іншу версію свого родоводу. Тут як їхній предок також фігурував виходець «из Немец из Цесарского Государства в Чернигов» Индрос, але його сини отримали «до-православні» імена Літвоніс та Змантен (!). З'явилося «посилання» на міфічне джерело: «о сем пишет в Летописце Черниговском». Та головне, перші покоління роду були кардинально «скорочені» й «скореговані». Харитон став не онуком, а сином «Літвоніса»-Костянтина, а сином Харитона виявився Андрій – перший носій прізвища Толстой, який виїхав «из Чернигова к Москве к Великому Князю Василию Васильевичу (...)». Таким чином, у пізній генеалогії був пропущений Осип Костянтинович, а також цілих три покоління між Харитоном та Андрієм Толстим! Крім того, в сини Андрія був «записаний» Карп Толстой, за ранньою версією родоводу – Львович, двоюрідний дід Андрія. Нарешті, в генеалогії кінця XVII ст. відсутні імена великих князів Чернігівських, а також вся інформація про посади їхніх бояр – предків Толстих³⁰. Саме вказана версія і була покладена в основу офіційного родоводу Толстих, вміщеного у генеалогічних довідниках XIX – XX ст.³¹. А отже, загальноприйнята генеалогія таких відомих у історії та культурі Росії дворянських родів, як Толсті, Дурново і Тухачевські, після публікації їхнього родоводу в складі Дашковського збірника (2000 р.) має бути суттєво доповнена і переглянута, в першу чергу – стосовно найдавнішого, «чернігівського» періоду XIII – середини XV ст.

1. Детальніше див.: Келембет С. Великі князі Чернігівські: перші десятиліття монгольського панування // Сіверянський літопис. – 2017. – № 6. – С. 3-11.

2. Див. напр.: Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993 [Львів, 1905]. – Т. III. – С. 180, прим.

3. Там само. – С. 269-271.

4. Горский А. А. От земель к великим княжениям: «примыслы» русских князей второй половины XIII – XV в. – М. 2010. – С. 30.

5. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 28-29, 41, прим. *.

6. Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 105 (як відомо, найближчим до протографу є Хлебніковський список, в якому хронологічна «сітка» відсутня); Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.;Л., 1950. – С. 298 (18 вересня 6753/1245 р.).

7. До сьогодні найкритичнішим залишається видання: Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития. – М., 1915. Тексты. – С. 55-58. Це текст т. зв. «Редакції отця Андрія», яку слід визнати найбільш близькою до оригінального твору, написаного невдовзі після загибелі Михайла і Федора – не пізніше 1260-х рр. Таке датування впливає як із опису подробиць страти св. мучеників (про які міг знати лише сучасник, якщо не очевидець події), так і з того факту, що в творі тричі вжито вираз «канови и Батьевъ», «канъ и Батый». Це є важливою історичною деталлю, оскільки правителі Улусу Джучі – Бату та його наступники, – визнавали владу монгольських великих ханів лише до 1260-х рр. (Кучкин В. А. Монголо-татарское иго в освещении древнерусских книжников (XIII – первая четверть XIV в.) // Русская культура в условиях иноземных нашествий и войн: X – начало XX в. – М., 1990. – С. 30).

8. Ця дата – 20 вересня, на пам'ять св. мученика Євстафія, 6754 р., – вказана у найбільш давньому й авторитетному Лаврентіївському літописі (ПСРЛ. – М., 2001. – Т. I. – Стб. 471). У церковному «Слові» число те саме, але рік – 6753 (1245)-й. Однак М. С. Грушевський та М. Г. Бережков досить переконливо довели, що правильним є літописний 1246 р., який, зокрема, підтверджується свідченнями сучасника – папського посла Платона Карпіні (Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. – М., 1963. – С. 111-112). Щодо числа, то в розширеній редакції «Слова» зустрічаємо ще варіант 23 вересня, без року (Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития.

– М., 1915. Тексты. – С. 68). Ця ж сама редакція внесена до складу Софійського І літопису, де помилково вміщена під 6753 р., як і в «Редакції отця Андрія» (ПСРЛ. – М., 2000. – Т. VI. – Вып. 1. – Стб. 325). Можна погодитися з думкою Б. М. Клосса, що число 23 з'явилося внаслідок помилкового прочитання кириличного «сентября 20-го», де літера «г» була прийнята за титуловану літеру-цифру зі значенням 3 (три) (Клосс Б. М. Житие князя Михаила Черниговского // Письменные памятники истории Древней Руси. Аннотированный каталог-справочник. – СПб., 2003. – С. 210). Нарешті, в Новгородському І літопису молодшого ізводу зустрічаємо третій варіант – 18 вересня 6753 р. Здавалося б, достовірність числа 20 вересня підтверджується вказівкою Лаврентіївського літопису, що це був день пам'яті св. мученика Євстафія. Але в даному випадку «насторожує» як раз те, що св. Євстафій був мучеником за віру – так само, як і св. Михайло. Можливо, Михайло Всеволодович реально загинув 18 вересня, а автор запису в Лаврентіївському літописі (чи автор церковного «Слова»?), не знаючи точно вказаного числа, «скорегував» його на 20 вересня – з символічною метою, оскільки це був день пам'яті такого самого християнського мученика, св. Євстафія? Принаймі, ніяких підстав для того, щоб відкинути варіант 18 вересня, здається, ми не маємо.

9. Серебрянский Н. Древне-русские княжеские жития. – М., 1915. Тексты. – С. 56-58.

10. Плано-Карпини Д. дель. История монголов. Рубрук Г. де. Путешествие в Восточные страны. – М., 1957. – С. 29.

11. ПСРЛ. – М., 2004 – Т. XXV. – С. 194, і т. д.

12. ПСРЛ. – М., 2007. – Т. XVIII. – С. 88.

13. Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. – М., 1851. – Кн. X. – С. 98, 259-260.

14. Козляков В. Н. Две кормленные грамоты XV века // Русский дипломатарий. – М., 2001. – Вып. 7. – С. 13-15.

15. Запустіле «городище Батурина» документально згадується у 1625 р. Це були залишки давньоруської фортеці XII – середини XIII ст., існування якої засвідчили археологічні розкопки. Легенда про заснування Батурина королем Стефаном Баторієм критики не витримує. Очевидно, давньоруський «город» носив ту саму назву, що й зараз, і на межі XI – XII ст. був заселений тюрками на службі чернігівських князів. «Батур» однією з тюркських мов могло означати «богатир» (див.: Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2007. – С. 8-12; Коваленко В. Коли виник Батурин? // Сіверянський літопис. – 2016. – № 1. – С. 57-65).

16. Козляков В. Н. Дашковский сборник XVII века // Рязанская вивлиофика. Исторический альманах. – Рязань, 2000. – Вып. 1. – С. 16-17.

17. Родословная книга князей и дворян российских и выезжих... – М., 1787. – Ч. I. – С. 180, 185.

18. Кузьмин А. В. На пути в Москву. Очерки генеалогии военно-служилой знати Северо-Восточной Руси в XIII – середине XVI в. – М., 2014. – Т. I. – С. 187-188.

19. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 18.

20. Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей X – XVI вв. – М., 2006. – С. 606.

21. Келембет С. Великий князь Роман Михайлович II – останній самостійний володар Чернігова // Сіверянський літопис. – 2016. – № 2. – С. 10-12.

22. ПСРЛ. – М., 1980. – Т. XXXV. – С. 121 (Волинський короткий літопис; видавці подали слово «Кишку» як прізвисько князя Романа).

23. Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1873. – М., 1874. – Кн. IV. – С. 220.

24. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. – С. 17.

25. ПСРЛ. – М., 2000 [Пг., 1922]. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 68.

26. Див.: Насонов А. Н. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси). – М.; Л., 1940. – С. 14, 98-99.
27. Див.: Кучкін В. Тисяцькі та децимальна система в Чернігівському князівстві домонгольського часу // Сіверянський літопис. – 2015. – № 6. – С. 23-29.
28. ПСРЛ. – М., 2004 – Т. XXV. – С. 189.
29. Козляков В. Н. Две кормленные грамоты XV века // Русский дипломатарий. – М., 2001. – Вып. 7. – С. 15-18.
30. Козляков В. Н. Дашковский сборник XVII века. – С. 18-19.
31. Долгоруков П. Российская родословная книга. – СПб, 1855. – Ч. II. – С. 121-122; Руммель В. В. Голубцов В. В. Родословный сборник русских дворянских фамилий. – СПб., 1887. – Т. II. – С. 487-488, і т. д.

Станислав Келембет

Черниговские бояре монгольского периода

В статье проанализированы немногочисленные сведения, сохранившиеся в источниках о ближайшем окружении князей Черниговских в середине XIII – начале XV вв. Основное внимание уделено такому малоизвестному источнику, как родословная московских дворян Толстых конца XVI в. (сохранилась в составе т. н. Дашковского сборника XVII в.). Автор полагает, что в начальной части этой родословной вполне могла отразиться достоверная информация о предках Толстых – ведущих черниговских боярах указанного периода.

Ключевые слова: Чернигов, Святой Федор боярин Черниговский, Федор Бяконт, митрополит Алексей, Дашковский сборник, Толстые, великий князь Роман II Михайлович.

Stanislaw Kelembet

Chernigov boyars of the Mongolian period

The article analyzes the information preserved in the sources about the immediate surroundings of the princes of Chernigov in the middle of the 13th – the beginning of the 15th centuries. The main attention is paid to such a little-known source as the genealogy of the Moscow noblemen of the Tolstoy's family at the end of the 16th century (preserved in the composition of the so-called Dashkov collection of the 17th century). The author believes that in the initial part of this genealogy, reliable information about the ancestors of the Tolstoy – the leading Chernigov boyars of the specified period – might have been reflected.

Keywords: Chernigov, Saint Fyodor boyar of Chernigov, Fyodor Byakont, Metropolitan Alexei, Dashkov collection, The Tolstoy, Grand Duke Roman II Mikhailovich.

Ервін Міден

ПОЛКОВНИК КАНІВСЬКИЙ ІВАН КІНДРАТОВИЧ ЛИЗОГУБ

У статті надано стислий огляд життєпису Івана Кіндратовича Лизогуба, а також спростовано ряд помилкових уявлень стосовно його особистості. Уточнюються деякі факти важливі для питання nobilitaції роду Лизогубів.

Ключові слова: Лизогуби, Канівський полк, nobilitaція.

Рід Лизогубів, безсумнівно, не був позбавлений увагою історіографів. Йому присвячували свої студії такі визначні дослідники генеалогії козацько-старшинських родів, як О. Лазаревський, Г. Милорадович, В. Модзалевський та В. Кривошея. Тим не менш, майже за півтора століття історію досліджень життєписів його представників більшість введеної до наукового обігу інформації давно вимагає перегляду.

Зважаючи на те, що після початку революційних подій 1648 р. першим з родини Лизогубів (показаної гілки шляхетського ¹ роду Кобизевичів) до владних важелів зміг досягнути Іван Кіндратович (поч. XVII ст. – 1662), то саме навколо його особистості виникла чи не найбільша кількість міфів. І. Лизогуб уперше згадується у Реєстрі Війська Запорозького, укладеному в жовтні 1649 р. Паралелі між ним та зазначеним у Реєстрі козаком Рощенкової сотні Канівського полку «Іваном Кобызенком» ² провів В. Модзалевський ще у 1912 р. ³.

Першочерговим успіхом І. Лизогуба у просуванні до вищих щаблів влади стало отримання уряду сотника канівського. Старшина вже у квітні 1658 р. фіксується як канівський сотник «Іван Кондратьєв» ⁴, який перебував у складі посольства гетьмана І. Виговського до московського царя Олексія Михайловича ⁵. Означене посольство на чолі з миргородським полковником Г. Лісницьким було задіяне у гострому дипломатичному протистоянні гетьмана з промосковськи налаштованою опозицією, очолюваною полтавським полковником М. Пушкарем та кошовим отаманом запорожців Я. Барабашем.

Направлені неодноразово до царя посольства від опозиції намагалися дискредитувати гетьмана, звинувачуючи його в зрадництві та пропольській орієнтації. Відтак, посольство Г. Лісницького мало на меті упевнити царя, що йому «гетман служить хочет верно со всем войском Запорожским вечно» ⁶, а також вжити певних дипломатичних заходів для нейтралізації політичних супротивників. Особливості доволі жорсткого прийому посланців гетьмана 20–21 квітня та перебування місії детально були розкриті М. Грушевським ⁷. Незважаючи на всі незгоди, посольство Г. Лісницького досягло успіху у виконанні поставлених завдань і після 25 квітня залишило Москву разом з царським стольником П. Скуратовим ⁸. Останній мав при собі грамоту царя до гетьмана, в якій Олексій Михайлович запевняв останнього «как наперед сего с початку под нашу царского величества высокую руку вашего верного подданства мы великий государь, наше царское величество, нашу государскую милость начали к тебе держать, так и ныне держим неотменно, и служба твоя и раденье нам, великому государю, известна и памятна; а которые нам, великому государю, верно не служат, или от кого какие мятежи чинятца, и те воздаяние примут по своему их злему делу» ⁹.

Рік по тому, а саме 1 липня 1659 р., І. Лизогуб уже як канівський полковник фігурує серед старшини на чолі з «гетманом северским Григорьем Гуляницким» ¹⁰,

© Міден Ервін Лотарович – аспірант кафедри історії України Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

яка підписала з табору під Конотопом звернення до «гетьмана Ивана Безпалого»¹¹ з проханням останнього повернутися під милість І. Виговського. Таким чином можемо зробити висновок, що І. Лизогуб очолював Канівський полк уже під час Конотопської битви наприкінці червня 1659 р.

25 липня 1659 р. козацька старшина надіслала до царя Олексія Михайловича лист, в якому стверджувала, що у кровопролитті між козаками та московським військом під час Конотопської битви «ни пан гетман наш, а ни мы того были причиною», а також зауважувала, що «и тепер, нежелаяючи меж православными христианы кровопролитія, прилежно вашего царского величества просим, чтоб ... на нас болши своих не посылал ратей»¹². Серед полковників, що підписали це звернення, був і І. Лизогуб¹³.

Згідно з твердженням Т. Таїрової-Яковлевої, серед козацької старшини восени 1659 р. існувало кілька політичних угруповань¹⁴. До одного з них – «державницького» – історик відносить і канівського полковника І. Лизогуба¹⁵. Воно було не стільки виразником інтересів гетьмана І. Виговського, скільки намагалося здобути ширшу автономію для Війська Запорозького, адже за цих умов невпинно б зростала вага в соціумі самої старшини.

Восени 1659 р. ситуація складалася не на користь «державницького угруповання» старшини. Переяславський полковник Т. Цецюра, бажаючи гетьманства, почав провадити власну політичну гру на користь Московській державі. З огляду на слабкість позицій І. Виговського, починання Т. Цецюри починали підтримувати дедалі більше лівобережних полків. Перед представниками «державницького угруповання» постав нелегкий вибір: надалі підтримувати І. Виговського і цілком ймовірно втратити контроль над лівобережними полками чи спробувати зруйнувати плани Т. Цецюри, провівши вибори нового гетьмана.

10 вересня 1659 р. на старшинській раді під Германівкою було вчинено переворот. Колишні прибічники І. Виговського несподівано для нього прийняли рішення про обрання нового гетьмана. До табору польського обозного коронного А. Потоцького під Рутками¹⁶, де перебував на час ради козацький лідер, старшини делегували миргородського полковника Г. Лісницького та канівського І. Лизогуба. Їхнім завданням було переконати гетьмана скласти булаву¹⁷. Посланцям удалось умовити І. Виговського зректися гетьманства, завіривши останнього, що козацтво залишиться вірним королю, а родину гетьмана відпустять до нього з Чигирини¹⁸.

4 жовтня 1659 р. у «Статейном списке бытности в Южной Руси бояр...»¹⁹ було вміщено інформацію, що «к боярину и воеводам ко князю Алексею Никитичю Трубецкому с товарищи приехали от Юрья Хмельницкого ... полковники Петр же Дорошенко да Ондрей Одинец да Иван Лизогуб с товарищи»²⁰. Депутати передали князю так звані «Жердівські статті» – це проект угоди з Московським царством, який, на думку Т. Таїрової-Яковлевої, перевершував навіть першу редакцію Гадяцького договору. По суті мова йшла про повну незалежність і зведення васальної залежності від Москви до мінімуму²¹. На жаль, сподівання старшини не виправдалися – Ю. Хмельницький був змушений укласти з Московським царством угоду, відому як другі Переяславські статті.

На час укладання Переяславських статей 13 січня 1659 р. І. Лизогуб залишався канівським полковником²². Цікаво, що текст статей замість нього підписав писар «Остап Иванов»²³, тобто І. Лизогуба можна вважати неписьменним.

Подальша інформація щодо канівського полковника І. Лизогуба доволі суперечлива. У 1882 р. О. Лазаревський надав інформацію, що той був на 1661 р. полковником Уманського полку²⁴. Це і поклало початок традиції вважати І. Лизогуба уманським полковником. Спочатку Г. Милорадович закріпив цю фікцію в «Родословной книге Черниговского дворянства»²⁵, а далі й В. Модзалевський, незважаючи на потужну дослідницьку роботу щодо розшуку біографічних даних І. Лизогуба, увів його без посилань на джерела до числа уманських полковників з точністю до місяців: з вересня 1659 р. по жовтень 1661 р.²⁶ В. Кривошея у праці, присвяченій Канівському полку, використовуючи напрацювання В. Модзалевського, спочатку зазначив, що І. Лизогуб

тримав цей уряд у 1659–1661 рр.²⁷. Проте в іншій праці «Козацька еліта Гетьманщини» В. Кривошея використав більш обережне формулювання, що І. Лизогуб в Умані тримав полковництво тільки «деякий час» у 1661 р.²⁸. Додаткову інформацію містить ґрунтовна праця В. Заруби про адміністративний поділ Гетьманщини. На його думку, «Лизогуб [Кобизенко] Іван Кіндратович»²⁹ очолював Уманський полк не тільки з 1661 по 1663 р., але ще і в 1666 р.³⁰.

Для того, щоб остаточно спростувати тезу про перебування І. Лизогуба на посаді уманського полковника, слід звернутися до першовитоку міфу – дослідження О. Лазаревського. Автор на підкріплення свого твердження, що на 1661 р. І. К. Лизогуб може вважатися уманським полковником, використав єдине джерело – «Донесение Ивана Пескова о сношениях Якима Сомка с Юрием Хмельницким и о состоянии дел в Малороссии» (1661)³¹.

У жовтні 1661 р. гетьман Війська Запорозького Правобережної України Ю. Хмельницький розпочав військові дії проти свого дядька – наказного гетьмана Лівобережжя Я. Сомка. Метою походу було здобуття Переяслава за допомогою татар. Проте, не досягнувши бажаного результату, Ю. Хмельницький до січня 1662 р. «волочився з усіма козацькими, польськими й ординськими військами по цьогобічній Україні на крайне її розорення, прагнучи прихилити до себе цьогобічні полки»³². Згідно з «Донесением Ивана Пескова» (московського агента у чині дяка при ніжинському воеводі І. Чаадаєву), саме у жовтні-листопаді 1661 р. Ю. Хмельницький «приказал уманскому полковнику Ивану Лизогубу по местечкам на сей стороне Днепра казаков наговаривать и прельщать; и того полковника в местечке Песчаном задержали; и после того, как отступили хан и Юраско от Переяславля, и взят он, Лизогуб, в Переяславль и отдан брату его, переяславскому мещанину, и приказал Сомко у него быть крепкой стороже казаком своим, а от нас велел беречь, чтоб от него никакой ведомости нам не было. И тот Иван Лизогуб утек было к Непру, и пойман, и хотел Сомко его, утаясь, отпустить, и мы разговорили, чтоб уведать от него каких вестей. И после того промыслом то сделали, и с нами виделся, и сказывал нам, что он ведает многию Юраскову мысль и советников его»³³.

З вищевказаного під «братом», на нашу думку, цілком ймовірно може фігурувати Яків Кіндратович Лизогуб, який у Реєстрі 1649 р. ідентифікувався В. Модзалевським як козак Гельмязівської сотні Переяславського полку «Яцько Кобизенко»³⁴. О. Лазаревський стверджував, посилаючись на Літопис Самовидця та «Отписку царю стольника Осипа Коковинского о положении дел в Малороссии» (1662), що Я. Лизогуб був призначений Я. Сомком канівським полковником у 1662 р.³⁵. Однак, заради справедливості, варто підкреслити, що першим історіографом, який назвав канівського полковника Лизогуба Яковом у 1662 р., був О. Рігельман³⁶. Означену тезу підтримав також дослідник мазепинської епохи С. Павленко³⁷. На жаль, беззастережно спиратися на твердження О. Рігельмана чи О. Лазаревського ми не можемо через значну відстань у часі між подією та суб'єктивною думкою авторів, що робить факт отримання посади канівського полковника Я. Лизогубом після брата у 1662 р. неперифікованим.

У Літописі Самовидця, на якого спирається О. Лазаревський, під 1662 р. зазначається тільки, що «Сомко приехавши, аже не застал князя, до Канева рушил, по Задніпрю немалуу узявши здобич, вцілости повернули ку домом, уставивши полковником Лизогуба в Каневі»³⁸. Подібну інформацію знаходимо і у літописі Г. Грабянки, де зазначається тільки, що «Сомко ... поїде ратию на оную страну Днепра, откуду, не мало користей взявши и оставивши в Каневе полковником Лизогуба, в целости в дом возвратился»³⁹. «Отписка царю стольника Осипа Коковинского о положении дел в Малороссии» також ніякої інформації про Я. Лизогуба не містить, обмежуючись згадками лише про «полковника Каневского Лизогуба»⁴⁰. Але для нас буде цікавим контекст, у якому зазначається прізвище.

У 1662 р. Ю. Хмельницький здійснив черговий невдалий похід на Лівобережжя в напрямку Переяслава, але, дізнавшись про підхід об'єднаних сил лівобережного гетьмана Я. Сомка та князя Г. Ромодановського, відступив через Дніпро та почав

збирати війська біля Канева для вирішального бою. Однак війська Я. Сомка та Г. Ромодановського, перепочивши кілька днів під Переяславом, переправилися через Дніпро і 17 липня 1662 р. розбили сили Ю. Хмельницького. Місто Канів та стратегічна канівська переправа через Дніпро опинилися в руках Я. Сомка.

Варто зазначити, що задовго до означеної битви згідно із «Отпиской царю стольника Осипа Коковинского о положении дел в Малороссии», «июля ж 13 день слышал я, холоп твой, от наказного гетмана Екима Самка, что Каневской полк, и Белоцерковской, и Корсунской, и Черкаской добивают челом тебе, великому государю, и хотят под твою государеву руку. И он, гетман Самко, послал полковника каневского Лизагуба, что взят на бои во 170 году, декабря 1 день, и с того числа служил тебе, великому государю, за крестным целованьем; и ныне он, Самко, июля 8 день, поговоря с околничим князь Григорьем Григорьевичем Ромодановским, послали того полковника Лизагуба в Канев, что быть ему по прежнему в Каневе полковником и приводит ко кресту Каневский полк»⁴¹. Таким чином, йдеться про взятого у полон І. Лизогуба, а не про його брата. Текст «Отписки» уточнює дату затримання І. Лизогуба під м. Піщаним 1 грудня 1661 р.⁴²

У зв'язку з наявністю суттєвих подробиць та порівнянні змісту текстів «Донесения Ивана Пескова» та «Отписки царю стольника Осипа Коковинского», більш достовірна інформація міститься саме у другому джерелі – у грудні 1661 р. в полон до лівобережного гетьмана потрапив канівський, а не уманський полковник. Відтак, І. Лизогуб ніколи не призначався уманським полковником, а залишався канівським протягом 1659–1661 рр. Одна єдина згадка про нього в «Донесении Ивана Пескова» як уманського полковника є, на нашу думку, нічим іншим, як помилкою чи не відсутністю точної інформації у автора документа. Скоріше за все, очолювати Уманський полк у період 1659–1661 р. продовжував М. Ханенко.

Отже, канівський полковник І. Лизогуб перебував у війську Ю. Хмельницького під час походу на Лівобережжя та облоги Переяслава у жовтні-листопаді 1661 р.⁴³ У цей час він виконував доручення гетьмана щодо агітації серед населення Переяславського полку з метою їхнього залучення на бік Ю. Хмельницького. Логічно припустити, що полковника І. Лизогуба у цій справі супроводжувала певна кількість вірних козаків, адже 1 грудня 1661 р. під м. Піщаним Переяславського полку він був узятий у полон «на бої»⁴⁴.

Залишається невідомим, хто саме взяв у полон І. Лизогуба. Більшість вірних козаків Я. Сомка разом з ним самим знаходилися під час облоги у м. Переяславі. Згідно з твердженнями «Донесения Ивана Пескова», лівобережний гетьман «все осадное время... пил, и промыслу от него никакого не было, и на вылазки на бои не выезжал. А которые казаки его полку великого государя с ратными людьми выдут на вылазку, и его ясаулы, по приказу его, вгоняли в город, а иное выехав и сам загонял»⁴⁵. Отже, незважаючи на заборону, вилазки все ж здійснювалися. Проте, якби він був захоплений під час можливої успішної вилазки переяславських козаків, то не потрапив би до міста, відповідно до джерела, вже після зняття облоги. Також навряд чи І. Лизогуб взяли у полон московські вояки чи козаки полків, які йшли на поміч Переяславу, бо в такому випадку «Донесение» не містило б інформацію, що Я. Сомко полоненого полковника «от нас велел беречь, чтоб от него никакой ведомости нам не было»⁴⁶. Можемо припустити, що І. Лизогуб міг бути узятий у полон саме козаками м. Піщане, серед яких власне й велася агітація 1 грудня.

Теза про те, що полонений полковник був «отдан брату его, переяславскому мешанину»⁴⁷, свідчить, що Я. К. Лизогуб заступився за свого брата і попрохав гетьмана Я. Сомка віддати його під власну відповідальність. Факт виконання цього прохання лівобережним гетьманом дає можливість нам стверджувати, що Я. Лизогуб був добре знаним та наближеним до Я. Сомка козаком у Переяславському полку на 1661 р.

Після невдалої втечі І. Лизогуб остаточно перейшов на службу до лівобережного гетьмана та цілував хрест на вірність московському царю⁴⁸. 8 липня 1662 р., зазначається в «Отписке царю стольника Осипа Коковинского о положении дел в Малороссии», він отримує *de jure*, за рішенням Я. Сомка та Г. Ромодановського, уряд

канівського полковника (тепер уже як промосковський ставленник)⁴⁹. Однак, *de facto*, зайняти цю посаду він міг тільки після поразки Ю. Хмельницького та приєднання Канева під руку московського царя, починаючи з 16 чи 17 липня⁵⁰. Аналізуючи зміст «Отписки», можемо констатувати, що датою узгодження Я. Сомком з Г. Ромодановським рішення послати канівським полковником І. Лизогуба є не 8, а 18 липня, а текст джерела містить звичайну опіску. Це пояснюється тим, що Я. Сомко міг відправити свого полковника «приводить к кресту Каневский полк»⁵¹ тільки за умови, коли полк перебував уже під контролем лівобережного гетьмана, а не тоді, коли під містом перебувало військо Ю. Хмельницького.

Друге полковництво І. Лизогуба в Каневі могло тривати недовго, тому що вже 3 серпня під м. Бужином⁵², що знаходився за 21 км на північний схід від Чигирини, військом Я. Сомка було завдано нищівної поразки від об'єднаних сил Ю. Хмельницького з кримськими татарами. Наступ правобережного гетьмана розвивався в напрямку м. Лубен Миргородського полку. Татарські загони «вторгалися й за Десну під Чернігів» уже восени 1662 р.⁵³. Отже, Канівський полк повернувся під владу Ю. Хмельницького у серпні 1662 р. Князь Г. Ромодановський порадив полковнику І. Лизогубу поїхати з представниками канівчан, корсунців і черкащан до Хмельницького в Чигирин умовити його перейти на бік царя. «Статейный список стольника Федора Лодыженскаго» (1663) розкриває деякі нові аспекти подій, що відбулися у подальшому. Відповідно до означеного джерела, «в Каневе полковник Лизогуб... добра спрям хотел великому государю и Заднепрскую сторону уговорил, что было им потдатца под великого... и с тем де приехал к Екиму Самку, и Еким де... выведал у него все лесью и ему сказал, бутто он тому... отпустил его с своим листом к Юраску Хмелницкому... де написал про все про то, что он ему сказывал и велел его казнить. И как де Лизогуб с листом от Екима Самка приехал к Юраску Хмелницкому, и Юраска де его Лизогуба велел розстрелять в тот час»⁵⁴. На думку В. Кривошеї, вирок було виконано восени 1662 р.⁵⁵ (В. Модзалевський допускав ймовірність, що це могло статися і на початку 1663 р.⁵⁶). Після страти І. Лизогуба, за даними В. Кривошеї, полковником канівським у вересні 1662 р. став Данило, що тримався промосковської орієнтації, але підтримував І. Брюховецького. В. Кривошея припускає, що це був Данило Ярмолаєнко, призначений після скинення Я. Сомка полковником у Переяслав. Це підтверджує той факт, що «Данко Ярмоленко» у «Реєстрі» 1649 р. зафіксований як козак Леплявської сотні Канівського полку, яка була лівобережною сотнею цього полку⁵⁷ і тільки близько 1672 р. перейшла до складу полку Переяславського⁵⁸.

Насамкінець, варто спростувати ще один міф про І. Лизогуба, а саме про його nobilitацію польським королем Яном II Казиміром у 1661 р. як «Яна Кобизевича-Лизогуба». Вперше в науковій літературі ця думка була висловлена О. Лазаревським у 1882 р.⁵⁹. Автор посилався на архів Чернігівського дворянського депутатського зібрання без зазначення конкретної справи⁶⁰. Дату отримання nobilitації конкретизував В. Модзалевський – 20 липня⁶¹.

Справді, якщо звернутися до «Ответных речей, говоренных гетманом Сомком подьячему Юрию Никифорову, посланному к нему из Приказа Тайных Дел» 1661 р., знаходимо інформацію, що «писал к нему, гетману, из Канева каневской казак Иван Лизогуб с братом своим родным, с Яковом, чтоб он, наказной гетман, с ним, Лизогубом, виделся, а он де, Лизогуб, был у польского короля на сейме, и что на сейме у короля и у сенаторей делалось, про то про все ведает. И он де, наказной гетман, к Ивану Лизогубу брата его отпускает и с ним наказывает: буде он Лизогуб учинитца великого государя под высокою рукою в подданстве по прежнему, и он, наказной гетман, с ним увидитца; а будет он, Лизогуб, того учинить не похочет, и он с ним видетца не будет»⁶². Згаданий у тексті Варшавський вальний сейм, що завершився 2 травня 1661 р., затвердив текст Чуднівської угоди (Слободищенського трактату 1660 р.), а також дійсно nobilitував частину козацької старшини, яка сприяла її підписанню.

Nobilitацію, починаючи з 1578 р., можна було отримати винятково рішенням польського вального сейму⁶³. Втім, у переліку козацьких старшин, що були nobili-

товані під час вального сейму 1661 р., канівський полковник І. Лизогуб не згадується⁶⁴. Таким чином, І. Лизогуб не міг бути nobilitований у 1661 р. на сеймі 2 травня, а король Речі Посполитої не мав права самостійно дарувати шляхетство 20 липня.

Тож з яким документом мали змогу свого часу ознайомитися О. Лазаревський та В. Модзалевський в архіві Чернігівського дворянського зібрання? Напевне, це була одна з фальсифікацій нащадків брата І. Лизогуба Якова, спрямована на задоволення прав роду на герб та прив'язку до шляхетського роду Кобизевичів. У другій половині XVIII ст. у зв'язку з можливістю здобути дворянство, представники багатьох старшинських родів намагалися підтвердити свої зв'язки з польськими та литовськими шляхетськими родами і, за влучною характеристикою П. Кулаковського, переживали своєрідне «польсько-литовське шляхетське відродження»⁶⁵.

Відомо, що у січні-лютому 1667 р. канівський полковник Я. Лизогуб виконував дипломатичну місію від гетьмана І. Брюховецького у Москві, де згідно з «Актами о приезде в Москву полковников: каневского Якова Лизогуба и подольского Константина Мигалевского» отримав повторне підтвердження дворянства. І. Брюховецький зазначав, що його посланці «объявят о жалованной государевой грамоте полковнику каневскому, которая во время Переясловских бунтов сгорела, велел дать жалованную грамоту ему, Якову Лизогубу, на дворянство и на поместье»⁶⁶. Резолюція з означеного питання містила вказівку: «Полковнику дать грамота с прежнего отпуску, взяв у него сказку, за рукою»⁶⁷.

З вищевказаного можна зробити кілька важливих висновків. Я. Лизогуб втратив документи, що могли підтверджувати його дворянське походження, у вирі повстання 1666 р. Той факт, що Я. Лизогуб отримав грамоту «прежняго отпуску», свідчить про його nobilitацію до 1667 р. Можна припустити, що він отримав її під час найбільшого в історії Війська Запорозького посольства до Москви 1665 р. на чолі з гетьманом І. Брюховецьким. Таким чином, нащадки Я. Лизогуба могли мати у своєму розпорядженні документи тільки після 1667 р. Для того, щоб підтвердити своє давнє походження, слід було вдатися до фальсифікацій документів.

До речі, окрім документа, що підтверджував nobilitацію І. Лизогуба у 1661 р., граф Г. Милорадович при укладанні «Родословной книги Черниговского дворянства» послуговувався документом, згідно з яким 20 липня 1661 р. Яном II Казиміром «за оказанные заслуги князеству Литовскому» був nobilitований його батько – «полковник каневский Кондрат Лизогуб»⁶⁸. Додатковим джерелом слугували також «родословне, формулярные другие документы», представлені 1799 р. «корнетом Яковом Лизогубом»⁶⁹ на підтвердження свого дворянського походження. Серед наданих комісії документів фігурували: грамота Яна II Казимира 1642 р. (sic!)⁷⁰, яка була надана полковнику канівському «Ивану Кобызевичу»; підтвердження підпису на документі 1660 р. «Иваном Лизогубом». Означений «Иван» вважається засновником роду, батьком «Кондрата» та дідом «Якова Лизогуба», який також, у свою чергу, зазначається канівським полковником⁷¹.

Підбиваючи підсумки дослідження, варто підкреслити, що пропонований життєпис І. Лизогуба доволі поверховий та все ще містить чимало білих плям, позбутися яких можливо тільки після виявлення нових джерел з історії Канівського полку в добу Руїни. Отримавши пернач канівського полковника, І. Лизогуб став помітною політичною фігурою, що відіграла свою роль у зреченні влади І. Виговським та протистоянні Я. Сомка з Ю. Хмельницьким. Врешті-решт, через відстоювання інтересів цілісності країни та пошуку шляхів вирішення конфлікту між право- та лівобережним гетьманами, І. Лизогуб постраждав у надто невдалій дипломатичній грі 1662 р. Перший з Лизогубів, хто зміг досягнути до одного з найвпливовіших урядів, за наказом Ю. Хмельницького прийняв смерть разом з іншими козацькими старшинами, що бажали завершення кровопролиття. Помітна постать І. Лизогуба не була облишена у майбутньому увагою нащадками його рідного брата Якова. Іменем Іван спадкоємці слави далекого предка називалися протягом багатьох поколінь Лизогубів.

1. Називати рід Кобизевичів шляхетним варто з пересторогою. Засновник роду, татарин, а можливо, що більш вірогідно, караїм, Кобиз (*татар. Къобыз*) був полоненим Великого князя Литовського Вітовта і відносився до числа «замкових слуг» Мозирської фортеці. Вже на поч. XVI ст. декотрі з його нащадків отримали особисте шляхетство, несучи військову службу як бояри. Відповідно, ті з роду, хто не відбував військової служби, не могли послуговуватися шляхетськими привілеями. Такими нащадками боярина Федора Кобизевича-Ходики (?–1569) були його сини Василь та Федір (старший), котрі перебралися по смерті батька до Києва. Розбагатівши і отримавши владу в місті, брати у 1589 р. за допомогою підробних документів спромоглися отримати на вальному варшавському сеймі справжнє шляхетство з правом використовувати власний герб. Див: Антонович В. Б. Паны Ходьки. Воротили городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII вв. // Киевская старина. – 1882. № 2. С. 233–261; Білоус Н. «Багатоликі» Ходики: до генеалогії київського роду XVI – першої половини XVII ст. // Генеалогія : Збірка наукових праць. Київ : Простір, 2013. Вип. 1. С. 71–80.
2. Реестра всего войска Запорожского после Зборовского договора с Королём Польским Яном Казимиром составленные 1649 года, октября 16-го дня / За ред. О. М. Бодянского. Москва, 1875. С. 65.
3. Модзавлевский В. Л. Малороссийский родословник : Т. 3 : Л–О. Київ : Типо-Литографія С. В. Кульженко, 1912. С. 96.
4. Там само.
5. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1872. Т. 7. С. 207.
6. Там само. С. 208.
7. Грушевський М. Історія України-Руси : Том X : Від смерті Хмельницького до Гадяцької угоди. Нью-Йорк: Книгоспілка, 1958. С. 183–197.
8. Там само. С. 194.
9. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1863. Т. 4. С. 113.
10. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1892. Т. 15. С. 406.
11. Там само. С. 405.
12. Там само. С. 414.
13. Там само. С. 415.
14. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини : Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667). Київ : Основи, 2003. С. 11–12.
15. Там само. С. 12.
16. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса, 2008. С. 147.
17. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини : Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667). Київ : Основи, 2003. С. 13.
18. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса, 2008. С. 147.
19. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1863. Т. 4. С. 219.
20. Там само. С. 255.
21. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини : Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667). Київ : Основи, 2003. С. 19.
22. Величко С. В. Літопис [Т. 1] / [пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич]. Київ : Дніпро, 1991. С. 265.
23. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1863. Т. 4. С. 272.
24. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии : Лизогубы // Киевская старина. 1882. № 1. С. 101.
25. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. В 2-х томах / Г. А. Милорадович. Санкт-Петербург: Губернская типография, 1901. Т. 2. Ч. 6. С. 102.
26. Твердження надане без посилань на джерела. Див: Модзавлевский В. Л. Малороссийский родословник : Т. 3 : Л–О. Київ : Типо-Литографія С. В. Кульженко, 1912. С. 96.

27. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва : Канівський полк. Київ : Сти-лос, 2006. С. 32.
28. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 155.
29. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. С. 97.
30. Там само.
31. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1872. Т. 7. С. 332–335.
32. Величко С. В. Літопис [Т. 2] / [пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич]. Київ : Дніпро, 1991. С. 16.
33. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1872. Т. 7. С. 333.
34. Модзавлевский В. Л. Малороссийский родословник : Т. 3 : Л–О. Київ : Типо-Литографія С. В. Кульженко, 1912. С. 96; Реестра всего войска Запорожского после Зборовского договора с Королём Польским Яном Казимиром составленные 1649 года, октября 16-го дня. Москва, 1875. С. 226.
35. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии : Лизогубы // Киевская старина. 1882. № 1. С. 101.
36. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще. Москва : 1847. С. 54.
37. Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 91.
38. Літопис Самовидця. Київ : Наукова думка, 1971. С. 86.
39. Летопись Григория Грябянки. Київ, 1854. С. 177.
40. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1867. Т. 5. С. 125.
41. Там само.
42. 7170 р. тривав з 1 вересня 1661 р. по 31 серпня 1662 р.
43. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1872. Т. 7. С. 332, 333.
44. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1867. Т. 5. С. 125.
45. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1872. Т. 7. С. 333.
46. Там само.
47. Там само.
48. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1867. Т. 5. С. 125.
49. Там само.
50. Величко С. В. Літопис [Т. 2] / [пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич]. Київ : Дніпро, 1991. С. 20.
51. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1867. Т. 5. С. 125.
52. Нині затоплене водами Кременчуцького водосховища.
53. Величко С. В. Літопис [Т. 2] / [пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич]. Київ : Дніпро, 1991. С. 21.
54. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1872. Т. 7. С. 351–352.
55. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 153–154.
56. Модзавлевский В. Л. Малороссийский родословник : Т. 3 : Л–О. Київ : Типо-Литографія С. В. Кульженко, 1912. С. 96.
57. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 154.
58. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва : Канівський полк. Київ : Сти-лос, 2006. С. 119.
59. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии : Лизогубы // Киевская старина. 1882. № 1. С. 101.
60. Там само.
61. Модзавлевский В. Л. Малороссийский родословник : Т. 3 : Л–О. Київ: Типо-Литографія С. В. Кульженко, 1912. С. 96.
62. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1867. Т. 5. С. 93.
63. Энциклапедыя гісторыі Беларусі : Т. 5. Минск, 1999. С. 253–254.

64. Volumina legum. Т. IV. Petersburg, 1859. С. 359–360.
65. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648): Наукове видання / П. Кулаковський. Київ : Темпора, 2006. С. 9.
66. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1869. Т. 9. С. 163.
67. Там само.
68. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. В 2-х томах. Санкт-Петербург : Губернская типография, 1901. Т 2. Ч. 6. С. 104–105.
69. Лизогуб Яків Якович (бл. 1747–1810) – суддя Городнянського повіту Чернігівської губернії.
70. Ян II Казимір прийшов до влади як король Речі Посполитої тільки у 1648 р.
71. Державний архів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 179, арк. 291 зв.

В статтє представлен краткий обзор жизнеописания Ивана Кондратьевича Лизогуба, а также опровергнут ряд ошибочных представлений касательно его личности. Уточняются некоторые факты, важные для вопроса о нобилитации рода Лизогубов.

Ключевые слова: Лизогубы, Каневский полк, нобилитация.

The article provides an overview of the biography of Ivan Lyzohub. Also it is refuted a lot of misconceptions about his personality. Clarifies some facts relevant to the question about the ennoblement of Lyzohubs .

Keywords: Lyzohubs, Kaniv Regiment, ennoblement.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК [572.2:904.5] (477.51) «9/12»

Юрій Долженко

●

ІНТЕГРАЛЬНИЙ АНАЛІЗ У КОНТЕКСТІ ПОРІВНЯННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГОВА І ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ЗА ДАНИМИ КРАНІОЛОГІЇ

Дослідження кістяків Х–ХІІІ ст. з цвинтарів: Дитинець, Передгороддя, Некрополь, Окольний град, Борисоглібський собор, цвинтарі, Болдині гори суттєво збагачує наші уявлення про історію населення стародавнього Чернігова. Те, що мешканці міста різномірні й могли прибувати з різних куточків Чернігівської землі, інших територій Дніпровського Лівобережжя, Київської Русі та Східної Європи загалом, або вирушати в похід на вказані землі, додає науковій значущості досліджуваним матеріалам у плані антропологічного співвідношення сімох давньоруських чернігівських груп з іншими сільськими та міськими вибірками з Дніпровського Лівобережжя. Вперше за даними краніології для порівняння давньоруських груп з Дніпровського Лівобережжя застосовується інтегральний аналіз, який за даними краніометрії і краніоскопії надає можливість простежити, наскільки поховані на кожному з доступних нині могильників Чернігова Х–ХІІІ ст. подібні до населення Дніпровського Лівобережжя означеного хронологічного періоду. Виявлено подібність черепів із чернігівського Дитинця до черепів з Путивля. Вибірки з Борисоглібського собору – до давньоруської серії Желні. За даними інтегрального аналізу, відзначається слабка подібність вибірки з чернігівського Некрополя, що розташований на чернігівському Передгородді до Переяславського могильника й черепів з чернігівського Передгороддя. Припущення, що черепи чернігівського Некрополя (різко доліхокранний краніологічний тип з вузьким обличчям та малим кутом носа) подібні до Шестовиці, яке ми зробили після канонічного багатовимірного аналізу за даними краніометрії, не підтвердилося після застосування інтегрального багатовимірного аналізу. При використанні типології В. Д. Дяченка можна розмістити групу Некрополь між неооківським та індо-дніпровським краніологічними типами. Черепи з Болдиних гір, що ототожнюють з дружинниками у даному аналізі не знаходять подібних до себе. В цілому, даний аналіз дає нам підстави в подальших дослідженнях об'єднувати в одну серію могильник Некрополь (чернігівське Передгороддя) й черепи з могильника Передгороддя, а також Дитинець та Борисоглібський собор на чернігівському Дитинці. При порівнянні населення тільки з Дніпровського Лівобережжя виявлено дуже сильну відмінність вибірки Шестовиця від досліджуваних чернігівських груп.

Дослідження кістяків Х–ХІІІ ст. з різних цвинтарів міста: Дитинець [12, с. 279–296]; Передгороддя [15, с. 53–72]; Некрополь [20]; [14, с. 48–75]; [45]; [46]; [27]; Околь-

© Долженко Юрій Володимирович – молодший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту Археології НАН України.

ний град, Борисоглібський собор [2], цвинтарі [3], Болдині гори [2, с. 31–32] суттєво збагачує наші уявлення про історію стародавнього Чернігова. Те, що мешканці міста різномірні й могли прибувати з різних куточків Чернігівської землі, інших територій Дніпровського Лівобережжя, Київської Русі та Східної Європи загалом або вирушати в похід на вказані землі, додає науковій значущості досліджуванім матеріалам у плані антропологічного співвідношення сімох давньоруських чернігівських груп з іншими сільськими та міськими вибірками території Дніпровського Лівобережжя.

Методика. Слід відзначити, що в більшості робіт, присвячених антропології Давньої Русі, для аналізу було використано тільки одну систему антропологічних ознак – краніометрію [38]; [1]. Відомо, що більшість краніометричних показників не є абсолютно незалежними, маючи суттєві фізіологічні кореляційні зв'язки навіть на міжгруповому рівні [22, с. 89]. Суттєво об'єктивним буде залучення до аналізу більшої кількості систем антропологічних ознак, як це практикують в антропологічній школі Санкт-Петербурга [21, с. 81–88]. У даній роботі ми використали дані за двома незалежними системами: краніометрією та краніоскопією. Програму міжсистемного аналізу, з деякими уточненнями, можна вважати аналогічною методиці, яка раніше успішно була апробована В. Г. Моїсеєвим для вивчення міжгрупової диференціації населення Північної Євразії [23, с. 187–200]. Інтегральний аналіз виконувався у три етапи. На першому етапі виконувався канонічний багатовимірний аналіз [7, с. 200–229] за 14-а краніометричними ознаками (№ 1, 8, 17, 9, 45, 48, 54, 55, 51, 52, 77, zm, SS:SC, 75/1 за Р. Мартінім та інш.). На другому етапі за шістьма краніоскопічними ознаками (ПІ, НО, ІППШ, ЗВШ, КВШ, ПОВ-П), які входять у програму, запропоновану О. Г. Козінцевим [37, с. 213–244] виконувався аналіз ГК [7, с. 76–117]. На третьому етапі отримані дані при аналізі вихідних ознак значення канонічних векторів (КВ) та головних компонент (ГК) були опрацьовані за допомогою метода головних компонент. Бралися стільки змінних (ГК) та (КВ), скільки охоплює сумарно більше половини (бажано не менше 2/3) мінливості вихідних ознак. Для (ГК) бралися всі компоненти з особистим числом більше одиниці. Нові інтегральні головні компоненти (ІГК) у зв'язку з ортогональністю векторів, отриманих при аналізі кожної із систем ознак, оснований винятково на міжсистемних закономірностях.

Спочатку простежимо зв'язки згаданих чернігівських могильників з вибірками Дніпровського Лівобережжя за даними краніометрії методом канонічного аналізу [7], до якого залучались 20 серій: переяславські поляни [2, с. 123]; сіверяни [2, с. 123; 14, с. 19–41]; Переяслав-Хмельницький [24, с. 100]; Шестовиця IX–X [19]; Кам'яне [18]; Путивль [23, с. 181–212]; Зелений Гай [8, с. 43–55]; Любеч [4; 10, с. 3–39], Ліскове [13, с. 83–90]; Липове [32] [6]; Желні [11, с. 3–22]; Автуничі [24]; Воїнь [36, с. 95–102]. Використовувались такі 13 ознак та один індекс: поздовжній, поперечний і висотний діаметри черепа (*b-br*), найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота й ширина орбіт, висота і ширина носа, назомаллярний та зигмаксилярний кути, симотичний індекс та кут випинання носа. Слід відзначити, що цей багатовимірний аналіз проводиться вперше, позаяк раніше для 14 краніологічних ознак дослідникам, за законами статистики, не вистачало залучити понад 15 серій з одного регіону і це стало можливим тільки після опрацювання автором перелічених груп.

За даними багатовимірного канонічного аналізу виявлено подібність чоловічої вибірки з чернігівського Передгороддя, що отримала помірні додатні значення першого та другого канонічного векторів (КВ) (0,172; 0,332), до збірної групи сіверян (0,098; 0,330) і переяславських полян (0,075; 0,347). У свою чергу, черепи з чернігівського Дитинця отримали від'ємні значення першого та другого КВ (–0,334; –0,133), аналогії яким можна знайти у вибірці з чернігівських цвинтарів на березі р. Стрижень [3] [34] (–0,297; –0,091).

Не знаходять прямих аналогій на даному етапі дослідження групи з Борисоглібського Собору, Болдиних гір та Окольного граду (Рис. 1, 2). Остання вибірка – у зв'язку з малою кількістю черепів. Помітна слабка подібність між Некрополем (–1,066; 1,282; 0,441) та Шестовицею (–1,031; 2,333, 0,654) за трьома КВ. Але це при-

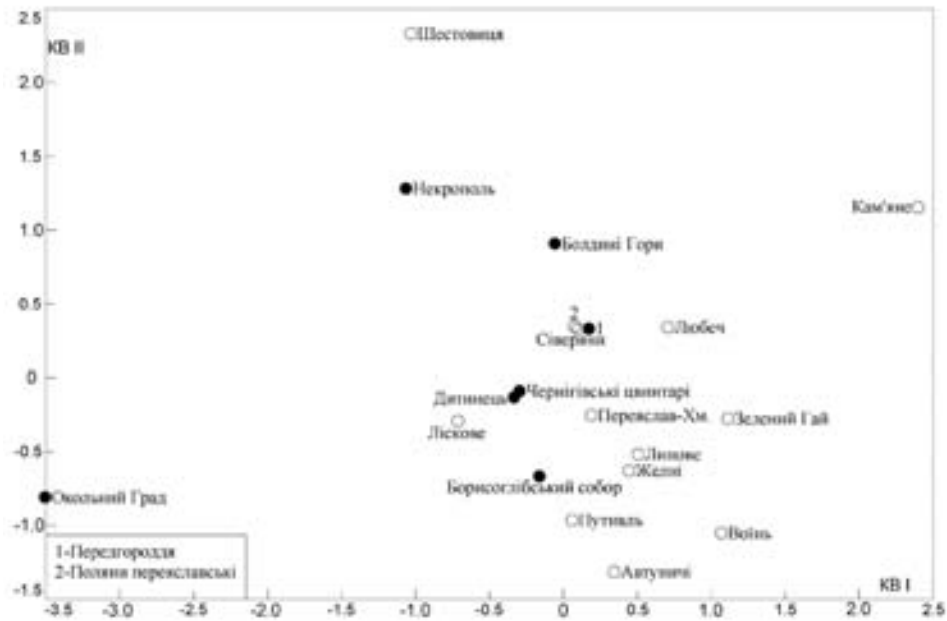

Рис. 1. Розташування 20 серій Дніпровського Лівобережжя у просторі I–II кв за даними краніометрії.

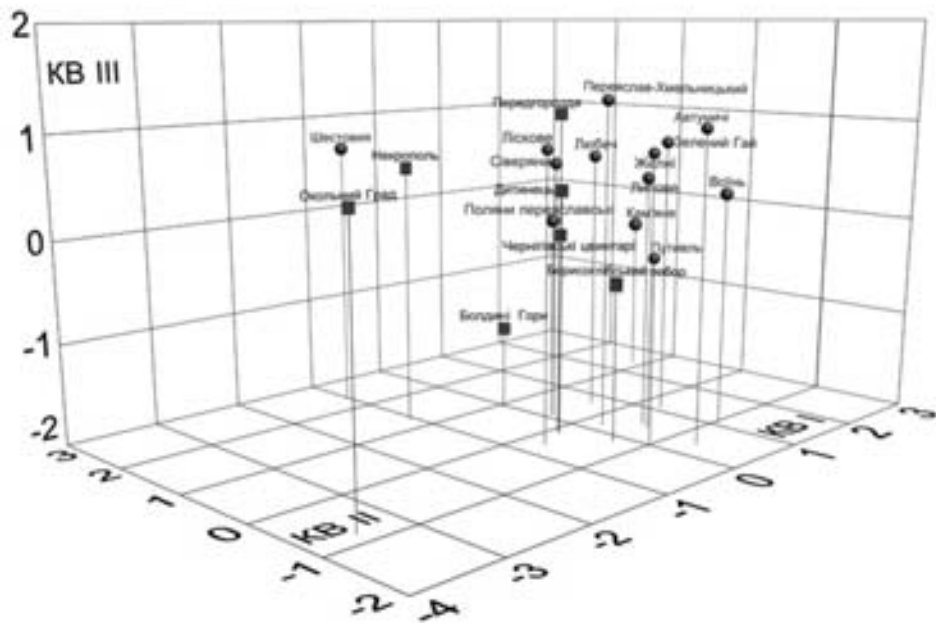

Рис. 2. Розташування 20 серій Дніпровського Лівобережжя у тривимірному просторі за даними краніометрії.

пущення слід перевірити іншими методами, такими як інтегральний аналіз головних компонент (надалі ІГК), який буде проведено далі.

Максимально віддалення черепів з Шестовиці від загального масиву пояснюється завдяки вузькому та сплюсненому обличчю. За даними Т. І. Алексеевої [2], О. Г. Козінцева, С. Л. Санкіної виявлено подібність Шестовиці до шведської, британської та балтійської вибірок лівів [28, с.104]. Віддаленість серії з Кам'яного (2,398; 1,154;

–0,470) від загального масиву забезпечує значна висота обличчя й орбіт, що дало дослідникам підстави аргументувати таку морфологію іранським впливом [18]. С. П. Сегеда, за даними одонтології, вбачав присутність у серії з Кам'яного салтівського (аланського) компонента [29, с. 274]. За попередніми даними з краніоскопії, у зв'язку з малою кількістю матеріалу, вибірка Кам'яне характеризується винятково європеїдними ознаками.

Жіночі серії на сьогодні ідентично порівняти не вдається у зв'язку з малою кількістю черепів.

Інтегральний аналіз ГК. На першому етапі 13 краніометричних показників та один індекс (№ 1, 8, 17, 9, 45, 48, 55, 54, 51, 52, 77, zm, SS:SC, 75 (1) за Рудольфом Мартином [38] та ін.) було опрацьовано за допомогою канонічного аналізу. Названі ознаки використано і через власну високу ефективність під час диференціації на груповому рівні [1]. До аналізу залучалися 5 чернігівських чоловічих груп, які автор роботи опрацьовував за краніоскопією: Дитинець [12], Некрополь [20], [30], [31], [32], [33], Передгороддя [15], Болдині гори, Борисоглібський собор, а також Переяслав-Хмельницький [26], [27], Шестовиця [19], Кам'яне [18], Путивль [25], Зелений Гай [8], Липове [34], [6], Любеч [4], [10], Ліскове [13], Желні [11], Автунічі [24], а також Воїнь [24] [36]. Не вдалося залучити збірні вибірки сіверян [34] і переяславських полян [2] у зв'язку з тим, що ці серії ще не сформовані за даними краніоскопії. Було отримано 14 КВ, що є обов'язковим для даного аналізу, щоб порахувати охоплення мінливості вихідних ознак*.

На другому етапі дані за шістьма краніоскопічними ознаками, описаними раніше (ПІ, КВШ, ЗВШ, ПОВ-П, ІППШ, НО), черепи проаналізовано за допомогою головних компонент (ГК) (Табл. 1). Отримані при аналізі вихідних ознак значення КВ та ГК було заново опрацьовано за допомогою методу ГК. Нові інтегральні головні компоненти (ІГК) завдяки ортогональності векторів, отриманих при аналізі кожної з систем ознак, засновані виключно на міжсистемних закономірностях [21, с. 89] [23]. Отримані результати дають підстави говорити про високий рівень взаємної відповідності даних обох систем антропологічних ознак. Так кореляція першої ГК (30,7 % загальної мінливості) та першого КВ (27,6% загальної дисперсії), які розмежовують Шестовицю з рештою слов'янських груп Дніпровського Лівобережжя (Рис. 3), становить 12,8 та охоплює дуже малу частку мінливості вихідних ознак (0,12 при $p < 0,05$). Кореляція інших векторів ще менша, тому вони є різними напрямками мінливості. Стосовно вибірки з Шестовиці, що має як скандинавські комплекси ознак, так і ті, які на сьогодні важко пояснити за даними Т. О. Рудич, позаяк у могильнику, за припущеннями дослідниці, представлено різноманітне в антропологічному й в етнічному планах населення [26, с. 23].

Табл. 1. Коефіцієнти кореляції між першими трьома ГК та вихідними краніоскопічними ознаками.

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
ПІ	-0,475	0,481	-0,529
КВШ	0,471	0,734	0,126
ЗВШ	-0,136	0,465	0,805
ПОВ-П	0,652	-0,465	0,101
ІППШ	0,810	-0,057	-0,117
НО	0,544	0,542	-0,317
Власне число	1,843	1,500	1,068
Частка загальної мінливості, %	30,719	24,992	17,803

За результатами інтегрального аналізу виявлено, що черепи з Шестовиці формують північно-західний полюс I КВ та першої ГК відповідно (Рис. 3). Такий високий рівень північно-європеїдних значень ознак винятковий серед залучених груп. Шес-

* Щиро дякую І. Широбокову за навчання та консультації з інтегрального аналізу.

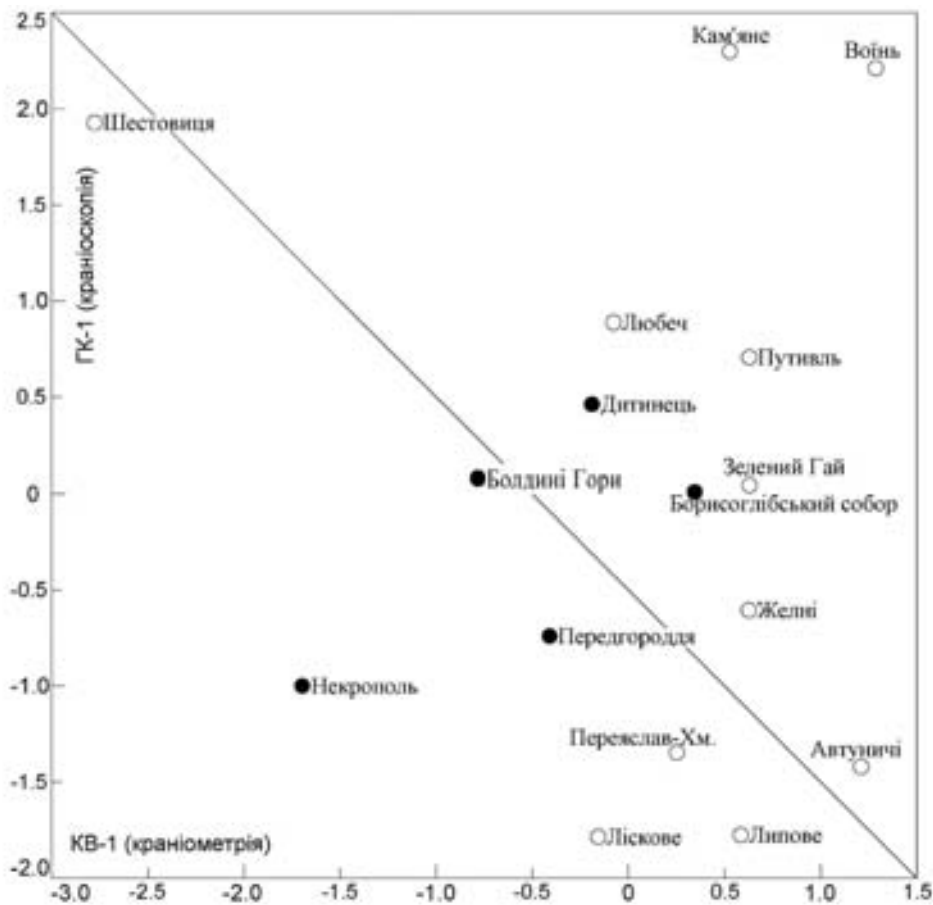

Рис. 3. Розташування 16 серій у просторі векторів, які диференціюють їх за напрямком «північний захід – південний схід».

товиця за даними краніоскопії характеризується відсутністю ПІ, ЗВШ, малими НО та дуже високими частотами ПППШ (Табл. 2). За даними краніометрії спостерігається вузьке, дещо сплюснене обличчя, слабо випнутий ніс, що не властиво слов'янам [19, с. 43]. На протилежному боці «полюса» знаходяться дві вибірки: Ліпове, яку Р. У. Гравере [5, с. 92] віднесла до степового варіанту середньоевропейського одонтологічного типу [6, с. 80–94], й Антуничі [24, с. 5]. Як зазначав О. П. Моця, це новий археологічний пам'ятник Давньої Русі, аналоги якому наразі невідомі [24, с. 5].

За результатами інтегрального аналізу (Рис. 4, 5) простежується подібність за трьома ІГК Дитинця (–0,231; 0,250; –1,746) до Путивля (0,023; 0,594; –1,280) та меншою мірою, якщо аналізувати в цілому, Дитинця та Борисоглібського собору. Помітна суттєва подібність вибірки з Борисоглібського собору (–0,973; 1,212; –0,838) до серії Желні (–1,364; 1,188; –0,628). Нагадаємо, що вибірку Желні, з певним застереженням, автор статті відносить до Неопонтійського краніологічного типу за В. Д. Дяченком [16], [17, с. 17], [18], а за Т. І. Алексеєвою, морфологія подібна до сіверян, радимичів, дреговичів, смоленських та тверських кривичів [2, с. 120].

Група з Болдиних гір (0,205; –0,129; 1,059) у даному аналізі розташована в центрі координатного поля та виявляє слабку подібність до черепів, піднятих з чернігівського Дитинця. Помітна слабка подібність (за ІГК ІІ) вибірки з Некрополя (–0,065; –2,155; –0,234) що розташований на чернігівському Передгородді до таких груп, як Переяслав-Хмельницький [25] (–0,572; –1,681; 1,057) та Передгороддя (0,546; –1,324; –2,136) (Рис. 4, 5).

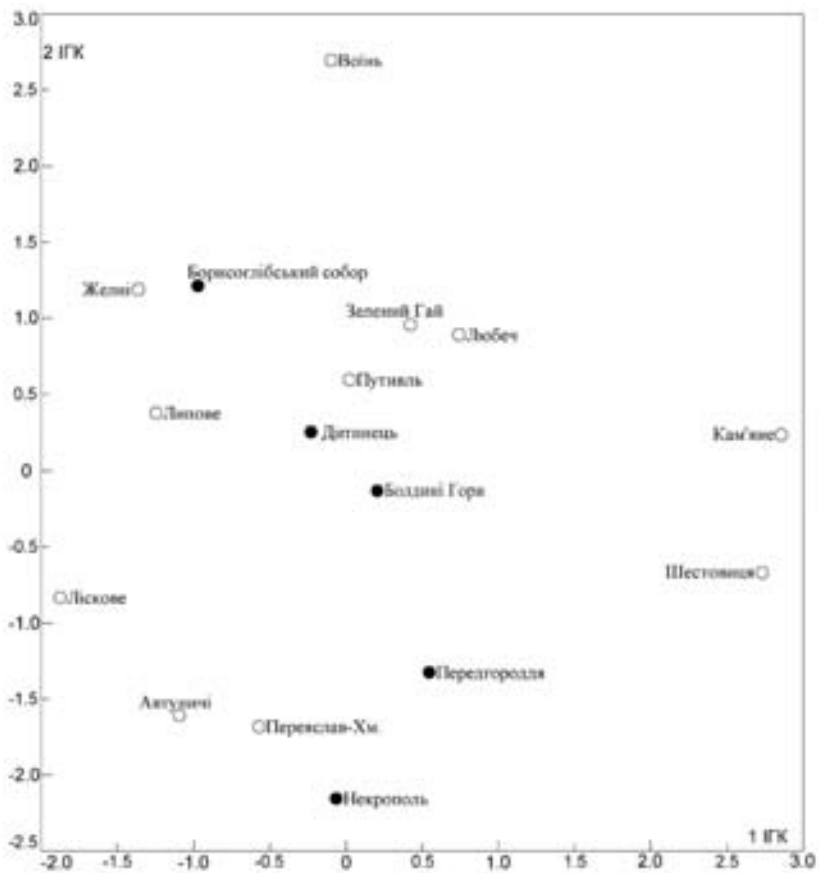

Рис. 4. Результати інтеграції краніометричних та краніоскопічних ознак для 16 чоловічих груп з Дніпровського Лівобережжя у двовимірному просторі.

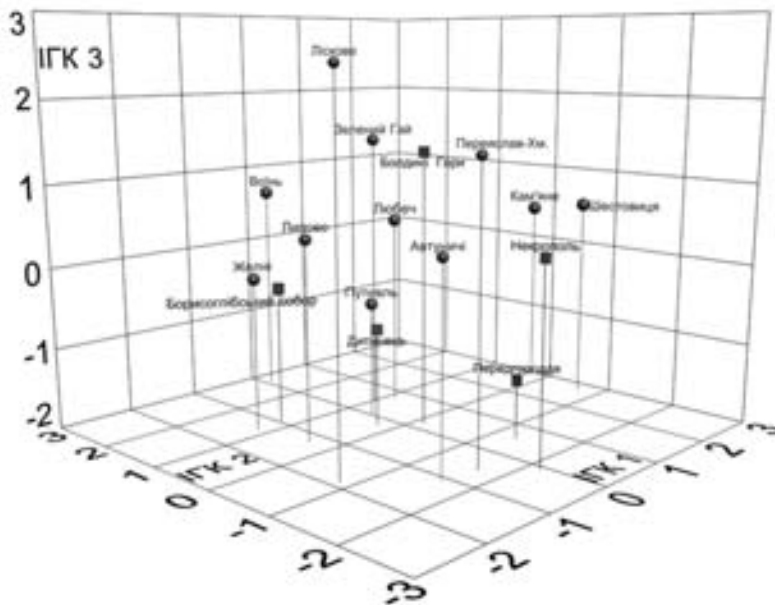

Рис. 5. Результати інтеграції краніометричних та краніоскопічних ознак для 16 чоловічих груп з Дніпровського Лівобережжя (у тривимірному просторі).

У цілому, даний аналіз дає нам підстави в подальших дослідженнях об'єднувати могильник Некрополь, що розташований у межах чернігівського Передгороддя, й черепи з Передгороддя, а також Дитинець та Борисоглібський собор, який побудований на території чернігівського Дитинця. Виявлено дуже сильну відмінність вибірки Шестовиця від досліджуваних чернігівських груп. Припущення про подібність Некрополя та Шестовиці, яке ми інколи спостерігаємо після статистичного багатовимірного аналізу за даними краніометрії, не підтвердилося після інтегрального аналізу ІГК. Але слід зауважити, що було залучено до порівняння тільки 16 серій.

Табл. 2. Частоти краніоскопічних ознак у Чернігівських краніологічних серіях X–XIV та порівняльні дані з Дніпровського Лівобережжя, %

№ п/п	Серія	Сто-ліття	ПІ	ПОВ-ПІ	ЗВШ	КВШ	ППШШ	НО
1.	Борисоглібський собор (Чернігів)	X–XII	16,6 (79)	41,5 (53)	5,8 (51)	44,7 (130)	78,5 (56)	40,2 (82)
2.	Чернігівський Дитинець	XI–XIII	21,4 (92)	57,8 (38)	2,8 (70)	26,5 (89)	66,2 (71)	36,2 (109)
3.	Дитинець-2 (Борисоглібський собор та Дитинець, збірна група)	X–XIII	18,9 (170)	48,3 (91)	4,1 (121)	38,0 (219)	71,6 (127)	38,0 (184)
4.	Чернігівський Некрополь	X–XIII	11,1 (75)	52,0 (25)	0 (69)	39,1 (76)	67,0 (91)	12,3 (81)
5.	Передгороддя (Чернігів)	XI–XIII	12,2 (73)	50,0 (28)	0 (100)	19,3 (84)	62,5 (72)	35,9 (99)
6.	Передгороддя-2 (Некрополь і Передгороддя, збірна група)	X–XIII	14,8 (132)	53,4 (58)	0,0 (169)	29,6 (140)	66,4 (146)	21,6 (180)
7.	Болдині Гори (Чернігів)	X–XII	6,2 (46)	61,3 (31)	16,0 (25)	36,3 (71)	76,9 (39)	19,6 (51)
8.	Переяслав-Хмельницький (збірна)	X–XIII	17,3 (59)	46,5 (43)	5,0 (59)	48,4 (118)	70,6 (75)	29,2 (89)
9.	Путивль	XI–XIII	0 (45)	65,2 (23)	4,3 (46)	34,8 (92)	56,0 (50)	42,8 (56)
10.	Любеч (збірна серія)	XI–XII	8,7 (88)	58,2 (67)	8,1 (74)	46,5 (151)	78,2 (78)	32,4 (108)
11.	Липове	X–XIII	14,2 (60)	42,8 (35)	8,8 (45)	28,7 (97)	57,6 (59)	25,0 (68)
12.	Кам'яне*	IX–XII	0 (22)	66,6 (6)	0 (14)	35,7 (26)	93,7 (16)	35,7 (28)
13.	Автуничі	X–XIII	9,5 (58)	39,1 (23)	0 (21)	20,4 (70)	70,0 (36)	20,3 (59)
14.	хут. Зелений Гай	XI–XII	0 (33)	38,9 (18)	18,1 (22)	44,6 (47)	61,3 (31)	26,3 (38)
15.	Ліскове	XI–XIII	0 (25)	38,4 (13)	5,8 (17)	33,9 (30)	55,0 (20)	11,5 (26)

16.	Воїнська Гребля (Воїнь)	XI–XIV	0 (71)	45,0 (40)	8,1 (49)	41,5 (78)	85,7 (49)	42,2 (63)
17.	Шестовиця*	IX–XI	0 (20)	72,7 (11)	0 (19)	28,4 (30)	93,3 (15)	22,8 (35)

*Умовні позначення. Тут та далі: ПІ – потиличний індекс, КВШ – клиноподібний верхньощелепний шов, ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ П – підорбітний візерунок типу П, ППШ – індекс поперечного піднебінного шва, НО – надорбітні отвори. В дужках вказано загальну кількість спостережень. * Попередні дані.*

Проведений аналіз дає змогу зробити такі висновки.

1. За даними канонічного аналізу семи досліджуваних чоловічих груп з 13 серіями Дніпровського Лівобережжя за 13 краніологічними ознаками та одним індексом, чернігівське Передгороддя, яке за типологією потрапляє до кола київських полянок та має риси, притаманні понтійському та частково індо-дніпровському антропологічному типу, виявляє подібність до збірної вибірки сіверян та певною мірою переяславських полян. У свою чергу черепи з чернігівського Дитинця (мезокранний тип з середнім обличчям), які перебувають на межі з карпатським і поліським краніологічним типом, більше подібні до чоловічих черепів з цвинтарів Чернігова. Вибірка з Борисоглібського Собору, певною мірою, виявилася подібною до Путивля, а також і до черепів з Цвинтарів та Дитинця. Окольний Град (мезокранний, вузьколиций краніологічний тип) та Болдині гори (мезокранний, відносно широколиций краніологічний тип), за даними аналізу, проявляють певну своєрідність. Перша група, швидше за все, – у зв'язку з малою кількістю черепів. Інтегральний аналіз дає нам підстави в подальших дослідженнях об'єднувати в одну серію могильник Некрополь (на чернігівському Передгородді) й черепи з могильника Передгороддя, а також Дитинець та Борисоглібський собор на території чернігівського Дитинця. Виявлено дуже сильну відмінність вибірки Шестовиця від досліджуваних чернігівських груп, що пояснюється скандинавською домішкою.

2. При порівнянні 16 серій з Дніпровського Лівобережжя, за результатами інтегрального аналізу (краніометрія і краніоскопія), який застосовується вперше, виявлено подібність чернігівського Дитинця до черепів з Путивля. Вибірки з Борисоглібського собору до давньоруської серії Желні. Відзначається певна подібність серії з Некрополя на чернігівському Передгородді до Переяславського могильника та черепів з Передгороддя, що дає нам змогу надалі об'єднати чернігівський Некрополь та чернігівське Передгороддя. Черепи з Болдиних гір у даному аналізі не знаходять собі прямих аналогій.

3. Припущення щодо подібності Некрополя (різко доліхокранний краніологічний тип з вузьким обличчям і малим кутом випинання носа) до Шестовиці, яке ми спостерігаємо після канонічного багатовимірного аналізу за даними краніометрії, не підтвердилося після застосування інтегрального багатовимірного аналізу. При використанні типології В. Д. Дяченка можна розмістити групу Некрополь між неоківським та індо-дніпровським краніологічними типами.

4. Виявлено певну подібність черепів з могильників Кам'яне і Шестовиця за трьома ІГК, що дає підстави дослідникам звернути увагу на таку тенденцію.

1. Алексеев В. П., Дебеч Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М. : Наука, 1964. – 127 с.

2. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян. М. : Издательство МГУ, 1973. – 330 с.

3. Алексеева Т. И. Антропологический состав населения давньоруських мест. Материалы к антропологии Украины. К. : Наукова думка. – Вип. 4. – 1969. – С. 73–86.

4. Веремейчик Е. М., Долженко Ю. В. Могильник XII–XIII вв. На Замковой горе в Любече (по материалам раскопок 2010–2012 гг.). Человек в окружающей среде:

етапы взаимодействия. 5-я международная конференция «Алексеевские чтения» памяти академиков Т. И. Алексеевой и В. П. Алексеева (6–8 ноября 2013 г.). Тезисы. М. : ООО ИТЕП, 2013. – С. 18.

5. Гравере Р. У. Одонтологический аспект этногенеза и этнической истории восточно-славянских народов. Восточные славяне. Антропология и этническая история. М. : Наука, 2002. – С. 205–218.

6. Гравере Р. У. Антропология восточно-славянских народов. Восточные славяне. Антропология и этническая история. М. : Научный мир, 1999 а. – С. 80–94

7. Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. М. : МГУ, биологический факультет, 2008. – 332 с.

8. Долженко Ю. В. Антропологічні матеріали з давньоруського курганного комплексу у хутора Зелений Гай. Археологія. – К., 2013. – № 2. – С. 43–55.

9. Долженко Ю. В. До антропології похованих у Чернігівському Некрополі Х–ХІІІ ст. Наукові записки з української історії. – Вип. 26. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 48–75.

10. Долженко Ю. В. До краніології давньоруського населення Любеча. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. – Вип. 1. – Ч. 1. – Тернопіль, 2015. – С. 3–39.

11. Долженко Ю. В., Прядко О. О. Краніологія населення давньоруського міста Желні. Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. – Вип. 38. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 3–22.

12. Долженко Ю. В., Потехіна І. Д. Мешканці Чернігівського Дитинця: антропологічне дослідження. Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. К. : Стародавній світ, 2011. – С. 279–296.

13. Долженко Ю. В., Веремейчик О. М. Населення селища Ліскове ХІІ–ХІІІ ст. за даними краніології. Сіверщина в історії України. – Вип. 8. – К. – Глухів : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. – С. 83–90.

14. Долженко Ю. В. Нові краніологічні матеріали літописних сіверян Х–ХІ ст. Ніжинська старовина. – Вип. 22 (25). Ніжин : 2016. – С. 19–41.

15. Долженко Ю. В. Населення чернігівського літописного Передгороддя ХІ–ХІІІ ст. за краніологічними даними. Археологія. – № 2. К., 2011. – С. 53–72.

16. Дяченко В. Д. Антропологический состав средневековых восточных славян. Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас. М. : Наука, 1986. – С. 234–243.

17. Дяченко В. Д. Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (ХІ–ХІІІ ст.). Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989. К. : Наукова думка, 1993. – С. 151–166.

18. Дяченко В. Д. Покас П. М., Сухобоков О. В. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное). Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. – К. : Б/и, 1984. – С. 4–26.

19. Зіневич Г. П. До антропології Шестовицького могильника. Матеріали з антропології України. – Вип. 2. – К.: 1962. – С. 37–47.

20. Казаков А. Л. Чернігівський некрополь Х–ХІІІ ст. Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). К. : Наукова думка, 1996. – С. 83–85.

21. Козинцев А. Г., Моисеев В. Г. Об антропологическом своеобразии уралоязычных народов: сопоставление данных краниоскопии и краниометрии. Этнографическое обозрение № 4. – 1995. – С. 81–88.

22. Моисеев В. Г., Хартанович В. И., Ширококов И. Г., Селезнева В. И. О роли популяций с территории Фенноскандии в формировании антропологического состава населения российского Северо-запада. Уральский исторический вестник. – 2015. – № 3 (48). – С. 87–95.

23. Моисеев В. Г. Опыт интеграции данных четырех систем антропологических признаков (краниометрии, краниоскопии, одонтологии и дерматоглифики). Палеоан-

тропология. Этническая антропология. Этногенез. Сборник, посвященный 75-летию И.И. Гохмана. СПб., РАН. 2004. – С. 187–200.

24. Моця А. П., Петрашенко В. А., Беляева С. А., Козловский А. А., Орлов Р. С., Покас П. М., Пархоменко О. В., Баран Я. В., Блажевич Н. В., Виноградская Л. И., Кубышев А. И. Историко-археологическое изучение южнорусского села IX–XII вв. – Архив ІА НАНУ. – Планова тема, 187, 1990. – 8 с.

25. Покас П. М. Антропологическая характеристика серии черепов из раскопок в Путивле в 1979–1981 гг. Приложение 1 к плановой теме 81, 1984/81 // О. В. Сухобоков. Историко-культурное развитие южно-русских земель в IX–XIV вв. К.: НА ІА НАНУ, 1984. – С. 181–212.

26. Рудич Т. О. Населення Лівобережної України давньоруської доби за матеріалами антропології. Археологія. 2009. – № 4. – С. 16–25.

27. Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології. К.: Інститут археології НАН України, 2014. – 298 с.

28. Санкина С. Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологи. СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – 105 с.

29. Сегеда С. П. Антропологічний склад давнього населення України: етногенетичні аспекти. Етнічна історія давньої України. – К.: Наук думка. 2000. – С. 242–276.

30. Сита Л. Ф., Шекун О. В. Грунтовий некрополь Чернігова (Центральна група). Матеріальна та духовна культура Південної Русі: Матеріали міжнародного польового семінару (Чернігів – Шестовиця, 16–19 липня 2009 р.). К.: Чернігів, 2012. – С. 265–281.

31. Ситий Ю. М. Грунтовий могильник давньоруського Чернігова. Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Дев'ятої Міжнародної наукової конференції (25–27 травня 2011 р.). К.: НКПКЗ, 2011. – С. 31–36.

32. Ситий Ю. М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. Чернігів: Десна-Поліграф, 2013. – 272 с.

33. Шекун А. В. Грунтовий некрополь XI–XII вв. на території Передгород'я в Чернігові. Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова. – Чернігів: Б/в, 1993. – С. 33–35.

34. Aleksyewa T. I. Wshodnio slowianskie szaszki z kurganow plemennych. Materialy i prace Antropologiczne. Zaklad antropologii Polskiej Akademii Nauk – Wrocław, 1966. – № 72. – 143 s.

35. Buxton L. H. D., Morant G. D. . Essential Craniological Technique. J. Roy: Anthropol. Inst., 1933. – V. 63. – P. 19–47.

36. Dolzhenko Yu. V. Die Bevölkerung der Stadt Woyin XII–XIV Jh. nach Kraniologie daten. *East European Scientific Journal. Wshodnio europejskie Czasopismo Naukowe.* Warszawa: Polska; czesc III. – 2015. – С. 95–102.

37. Kozintsev A. Homo. Ethnic Epigenetics: A New Approach Ethnische Epigenetik. *Neue Methoden und Ergebnisse. Vol. 43/3.* – Stuttgart, Jena, New York: Gustav Fischer, 1992. – P. 213–244.

38. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Zweiter Band: kranologie, osteologie. Mit 281 abbildungen im text – Jena: Gustaf Fisher. – Bd. II. – 1928. – 1062 S.

1. Alekseev V. P. Proishozhdenie narodov Kavkaza / Alekseev V. P. – M.: Nauka, 1974. – 317 s.

2. Alekseeva T. I. Jetnogenez vostochnyh slavian / Alekseeva T. I. – M.: Izdatel'stvo MGU, 1973. – 330 s.

3. Aleksyeyeva T. I. Antropolohichnyy sklad naselennya davn'orus'kykh mist / T. I. Aleksyeyeva // Materialy z antropolohiyi Ukrayiny. – K.: Naukova dumka. – Vyp. 4. – 1969. – S. 73–86.

4. Veremejchik E. M. Mogil'nik XII–XIII vv. Na Zamkovej gore v Ljubeche (po materialam raskopok 2010–2012 gg.) / E. M. Veremejchik, Ju. V. Dolzhenko // *Chelovek v okruzhajushhej srede: jetapy vzaimodejstvija. 5-ja mezhdunarodnaja konferencija «Aleksievskie chtenija» pamjati akademikov T. I. Aleksievoj i V. P. Aleksieva (6–8 nojabrja 2013 g.)*. Tezisy. – M. : OOO ITEP, 2013. – S. 18.
5. Gravere R. U. Odontologicheskij aspekt jetnogeneza i jetnicheskoj istorii vostochno-slavjanskih narodov / R. U. Gravere // *Vostochnye slavjane. Antropologija i jetnicheskaja istorija*. – M. : Nauka, 2002. – S. 205–218.
6. Gravere R. U. Odontologija vostochno-slavjanskih narodov / R. U. Gravere // *Vostochnye slavjane. Antropologija i jetnicheskaja istorija*. – M. : Nauchnyj mir, 1999 a. – S. 80–94.
7. Derjabin V. E. Kurs lekcij po mnogomernoj biometrii dlja antropologov / Derjabin V. E. – M. : MGU, biologicheskij fakul'tet, 2008. – 332 s.
8. Dolzhenko Yu. V. Antropolohichni materialy z davn'orus'koho kurhannoho kompleksu u khutora Zelenyy Hay / Yu. V. Dolzhenko // *Arkheolohija*. – K., 2013. – № 2. – S. 43–55.
9. Dolzhenko Yu. V. Do antropolohiyi pokhovanykh u Chernihivs'komu Nekropoli X–XIII st. / Yu. V. Dolzhenko // *Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi*. – Vyp. 26. – Perejaslav-Khmel'nyts'kyj, 2011. – S. 48–75.
10. Dolzhenko Yu. V. Do kraniolohiyi davn'orus'koho naselennya Lyubecha / Yu. V. Dolzhenko // *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: istoriya*. – Vyp. 1. – Ch. 1. – Ternopil', 2015. – S. 3–39.
11. Dolzhenko Yu. V. Kraniolohiya naselennya davn'orus'koho mista Zhelni / Yu. V. Dolzhenko, O. O. Pryadko // *Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi: zbirnyk naukovykh statey*. – Vyp. 38. – Perejaslav-Khmel'nyts'kyj, 2016. – S. 3–22.
12. Dolzhenko Iu. V. Meshkantsi Chernihivskoho Dytyntsia: antropolohichne doslidzhennia / Iu. V. Dolzhenko, I. D. Potiekhina // *Motsia O. Davnoruskyi Chernihiv / O. Motsia, A. Kazakov*. – K. : Starodavnii svit, 2011. – S. 279–296.
13. Dolzhenko Iu. V. Naselennia selyshcha Liskove XII–XIII st. za danymy kraniolohii / Iu. V. Dolzhenko, O. M. Veremeichyk // *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. – Vyp. 8. – K. – Hlukhiv : Tsentri pam'iatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, 2015. – S. 83–90.
14. Dolzhenko Iu. V. Novi kraniolohichni materialy litopysnykh siverian X–XI st. / Iu. V. Dolzhenko / *Nizhynska Starovyna*. – Vyp. 22 (25). – Nizhyn : 2016. – S. 19–41.
15. Zinevych H. P. Do antropolohii Shestovytskoho mohylnyka / H. P. Zinevych // *Materialy z antropolohii Ukrainy*. – Vyp. 2. – K., 1962. – S. 37–47.
16. Kazakov A. L. Chernihivskiyi nekropol Kh–KhIII st. / A. L. Kazakov // *Tezy dopovidei ukrainiskoi delehatsii na VI Mizhnarodnomu konhresi slov'ianskoi arkheolohii (Novhorod, Rosiia, 1996 r.)*. – K. : Naukova dumka, 1996. – S. 83–85.
17. Moiseev V. G. O roli populacij s territorii Fennoskandii v formirovanii antropologicheskogo sostava naselenija rossijskogo Severo-zapada / V. G. Moiseev, V. I. Hartanovich, I. G. Shirobokov, V. I. Selezneva // *Ural'skij istoricheskij vestnik*. – 2015. – № 3 (48). – S. 87–95.
18. Mocja A. P. Istoriko-arheologicheskoe izuchenie juzhnorusskogo sela IX–XII vv. / A. P. Mocja, V. A. Petrashenko, S. A. Beljaeva, A. A. Kozlovskij, R. S. Orlov, P. M. Pokas, O. V. Parhomenko, Ja. V. Baran, N. V. Blazhevich, L. I. Vinogradskaja, A. I. Kubyshev. – *Arhiv IA NANU*. – Planova tema, 187, 1990. – 8 s.
19. Pokas P. M. Antropologicheskaja harakteristika serii cherepov iz raskopok v Putivle v 1979–1981 gg. / P. M. Pokas. Prilozhenie 1 k planovoj teme 81, 1984/81 // O. V. Suhobokov. *Istoriko-kul'turnoe razvitie juzhno-russkikh zemel' v IX–XIV vv.* / Suhobokov O. V. – K. : NA IA NANU, 1984. – S. 181–212.
20. Rudych T. O. Naselennia Livoberezhnoi Ukrainy davnoruskoj doby za materialamy antropolohii / T. O. Rudych // *Arkheolohiia*. – 2009. – № 4. – S. 16–25.
21. Rudych T. O. Naselennia Serednoho Podniprovia I–II tysiacholittia za materialamy antropolohii / Rudych T. O. – K. : Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, 2014. – 298 s.

22. Sankina S. L. Jetnicheskaja istorija srednevekovogo naselenija Novgorodskoj zemli po dannym antropologi / Sankina S. L. – SPb. : Dmitrij Bulanin, 2000. – 105 s.
23. Sehed S. P. Antropolohichni sklad davnoho naselennia Ukrainy: etnohenetychni aspekty / S. P. Sehed // Etnichna istoriia davnoi Ukrainy. – K. : Nauk dumka. 2000. – S. 242–276.
24. Syta L. F. Gruntovyi nekropol Chernihova (Tsentralna hrupa) / L. F. Syta, O. V. Shekun // Materialna ta dukhovna kultura Pivdennoi Rusi: Materialy mizhnarodnoho polovoho seminaru (Chernihiv – Shestovytsia, 16–19 lypnia 2009 r.). – K. – Chernihiv, 2012. – S. 265–281.
25. Sytyi Iu. M. Gruntovyi mohylnyk davnoruskoho Chernihova / Iu. M. Sytyi // Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Materialy Dev'iatoi Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (25–27 travnia 2011 r.). – K. : NKPIKZ, 2011. – S. 31–36.
26. Sytyi Iu. M. Khrystyianski pokhovalni pam'iatky davnoruskoho Chernihova / Sytyi Iu. M. – Chernihiv : Desna-Polihraf, 2013. – 272 s.
27. Shekun A. V. Gruntovij nekropol' HI–III vv. na territorii Peredgorod'ja v Chernigove / A. V. Shekun // Slov'jani i Rus' u naukovij spadshhini D. Ja. Samokvasova: Materiali istoriko-arheologichnogo seminaru, prisvjachenogo 150-richchju vid dnja narodzhennja D. Ja. Samokvasova. – Chernigiv : B/v, 1993. – S. 33–35.
28. Buxton L. H. D. Essential Craniological Technique / L. H. D. Buxton, G. D. Morant. – J. Roy : Anthropol. Inst., 1933. – V. 63. – P. 19–47.
29. Dolzhenko Yu. V. Die Bevölkerung der Stadt Woyin XII–XIV Jh. nach Kraniologiedaten / Yu. V. Dolzhenko // East European Scientific Journal. Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. – Warszawa: Polska; czesc III. – 2015. – C. 95–102.
30. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Zweiter Band : kraniologie, osteologie. Mit 281 abbildungen im text – Jena: Gustaf Fisher. – Bd. II. – 1928. – 1062 S.

Ю. В. Долженко

**ИНТЕГРАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ В КОНТЕКСТЕ СРАВНЕНИЯ
ДРЕВНЕРУССКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЧЕРНИГОВА
И ДНЕПРОВСКОГО ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ
ПО ДАННЫМ КРАНИОЛОГИИ**

Исследование скелетов X–XIII вв. с кладбищ: Детинец, Предградье, Некрополь, Окольный град, Борисоглебский собор, кладбище, Болдины горы существенно обогащает наши представления об истории населения древнего Чернигова. То, что жители города разнородные и могли прибывать из разных уголков Черниговской земли, других территорий Днепроовского Левобережья, Киевской Руси и Восточной Европы в целом или отправляться в поход на указанные земли, добавляет научной значимости исследуемым материалам в плане антропологического соотношения семь древнерусских черниговских групп с другими сельскими и городскими выборкам с Днепроовского Левобережья. Впервые по данным краниологии для сравнения древнерусских групп с Днепроовского Левобережья применяется интегральный анализ, по данным краниометрии и краниоскопии позволяет проследить, насколько похоронены на каждом из доступных сейчас могильников Чернигова X–XIII вв. подобные населения Днепроовского Левобережья указанного хронологического периода. Выявлено сходство черепов с черниговского Детинца к черепам из Путивля. Выборки из Борисоглебского собора – с древнерусской серией Желны. По данным интегрального анализа, отмечается слабое подобие выборки из черниговского Некрополя, который расположен на черниговском Предградье, к Переяславскому могильнику и черепам из черниговского Предградья. Предположение, что черепа черниговского Некрополя (резко долихокранный краниологический тип с узким лицом и малым углом носа) подобные Шестовице, которое мы сделали после канонического многомерного анализа по данным краниометрии, не подтвердилось после

применения интегрального многомерного анализа. При использовании типологии В. Д. Дьяченко можно поместить группу Некрополь между неоокивским и индо-днепровским краниологическими типами. Черепа с Болдыных гор, которые отождествляются с дружинниками, в данном анализе не находят себе подобных. В целом, анализ дает нам основания в дальнейших исследованиях объединять в одну серию могильник Некрополь (территория черниговского Предградья) и черепа из могильника Предградье, а также серию Детинец и Борисоглебский собор, который находится на черниговском Детинце. При сравнении населения только с Днепровского Левобережья обнаружено очень сильное отличие выборки Шестовица от исследуемых черниговских групп.

Y. V. Dolzhenko

**INTEGRAL ANALYSIS IN THE CONTEXT OF COMPARISON
OF CHERNIGIV'S ANCIENT RUSS AND THE DNEIPER LEFT BANK
POPULATION AFTER CRANIOLOGICAL DATA**

Summary

Examination of the skeletons of X-XIII centuries from the cemeteries of Dytynets, Peredhoroddyia, Necropolis, Okolny Hrad, Borisoglebskii Cathedral, the cemeteries, the Boldyny Mountains enriches our ideas about the history of the population of ancient Chernihiv. The fact that the inhabitants of the city are heterogeneous and could arrive from different areas of Chernigiv territory, other territories of the Dnieper Left Bank, Kyiv Russ and East Europe in general or leave for campaigns to the stated areas, gives scientific significance to the examined materials in the meaning of anthropological correlation of seven ancient Russ Chernigiv groups with other rural and urban samples from the Dnieper Left Bank. For the first time, after craniological data with the aim to contrast ancient Russ groups from the Dnieper Left Bank integral analysis has been used, which with craniometry and craniotomy data provides the opportunity to explore the level of similarity between the buried in each of nowadays accessible burials of X-XIII centuries Chernigiv and the population of the Dnieper Left Bank, stated chronological period. Similarity has been denoted between the skulls from Chernigiv Dytynets and the skulls from Putyvl, the sample from St. Boris and Glib Cathedral and ancient Russ series from Zhelnya. After the data of integral analysis, it can be stated there is weak similarity between the sample from Chernigiv Necropolis situated in Chernigiv Peredhoroddyia and Preyaslav burial and the skulls from Chernigiv Necropolis. Supposition that skulls from Chernigiv Necropolis (sharply dolichocranial craniological type with narrow face and small nose angle) are similar to Shestovytsya, which we had made after canonical multidimensional analysis after craniological data, haven't been proved after applying of integral multidimensional analysis. Using the typology of V.D. Dyachenko the group from Necropolis can be set between neo-Okiv and Indo-Dnepr craniological types. The skulls from the Boldyny Mountains identified as warriors in this analysis don't reveal any similarity. In general, this analysis provides bases to combine into one series the burial of Necropolis (Chernigiv Peredhoroddyia) and the skulls from the burial of Peredhoroddyia and also Dytynets and St. Boris and Glib Cathedral in Chernigiv Dytynets. While contrasting the population only from the Dnieper Left Bank, strong difference of Shestovytsya sample and examined Chernigiv groups has been revealed.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС БУДІВНИЦТВА БУДИНКУ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО АРХІТЕКТУРИ

Стаття присвячена питанню часу будівництва будинку Чернігівського колегіуму, а також особливостям його архітектурно-конструктивних форм. На основі аналізу архівних та друкованих джерел, особливостей його архітектури висувається гіпотеза, що споруда будувалася одночасно, на поч. XVIII ст. Висвітлюється роль чернігівського архієпископа Іоана Максимовича та гетьмана Івана Мазепи у його спорудженні.

Ключові слова: будинок Чернігівського колегіуму, Борисоглібський монастир, дзвіниця, трапезна, архієпископ Іоан Максимович, гетьмана Іван Мазепа.

Визначна пам'ятка барокового мистецтва поч. XVIII ст. — будинок Чернігівського колегіуму завжди привертав увагу дослідників української історії, мистецтва та архітектури козацької доби, зокрема, висвітлювалися питання історії його будівництва, архітектурні та конструктивні особливості споруди, дослідження та відбудова після руйнувань у роки Другої світової війни. Проте до нашого часу залишаються нез'ясованими та дискусійними чимало питань, пов'язаних як з його спорудженням, архітектурними особливостями, так і з призначенням та використанням. Ця стаття присвячена питанню часу будівництва будинку Чернігівського колегіуму, оскільки в літературі існували та й до цих пір поширені різні точки зору стосовно часу зведення різних частин, з яких складалася споруда, а також аналізу її архітектурно-конструктивних форм.

На сьогоднішній день уже в нікого не викликає заперечення твердження про те, що будинок Чернігівського колегіуму, який зберігся до нашого часу, — це лише частина комплексу приміщень Борисоглібського кафедрального монастиря, який складався свого часу з дзвіниці, трапезної та церкви Всіх Святих, та власне корпусу, де, наймовірніше за все, розміщувалися класи колегіуму, а також дикастерії (духовної канцелярії). Цей видовжений в одну лінію по осі схід-захід комплекс споруд знаходився у північній частині монастиря і тягнувся вздовж монастирської огорожі та, зокрема, фортечних мур. Ініціатором будівництва був чернігівський архієпископ Іоан Максимович (1697 — 1712 рр.). Користуючись підтримкою гетьмана Івана Мазепи, він активно продовжував справу, розпочату Лазарем Барановичем, щодо зміцнення позицій чернігівських архієпископів, подальшого укріплення та розбудови кафедри. Архієрей енергійно розбудовував кафедральний Борисоглібський монастир, розширив його територію, забезпечував кафедру новими землями [1, с.57]. Втілюючи у життя намір Лазаря Барановича створити в Чернігові навчальний заклад вищого рівня на кшталт Києво-Могилянської академії, Іоан Максимович у 1700 р. за сприяння та фінансування гетьмана Івана Мазепи розпочав будівництво цілого комплексу приміщень, що складався з монастирської трапезної, дзвіниці та корпусу шкільних приміщень. Його центральною спорудою була дзвіниця, побудована, як свідчить закладна керамічна дошка, що збереглася до нашого часу, в 1700—1702 рр. «прещедрим даяніем и иждевеніем» ясновельможного гетьмана Івана Мазепи. На дзвіниці знаходилася церква в ім'я Іоана Предтечі, патронального святого гетьмана Івана Мазепи.

© Травкіна Ольга Іванівна — кандидат історичних наук, завідувач відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Зі сходу до дзвіниці була прибудована двоповерхова трапезна з церквою Всіх Святих. Невдовзі, як свідчить книга «Зерцало от писанія Божественнаго» (1705 р.), піднесена гетьману Івану Мазепі від Чернігівського колегіуму, були зведені корпуси навчального закладу: «...оучилищъ каменныхъ шесть за скудность мейсца, под єдинымъ покровомъ» [2, арк. 15], що дало можливість відкрити ще один клас риторики: «Живы будем в настоящий годъ (тобто в 1705 р. – **О.Т.**) риторическому оученію начало положенно буде» [2, арк. 15]. Ймовірно за все, цей двоповерховий г-подібний у плані корпус шкільних приміщень був побудований впритул до дзвіниці із заходу і закінчувався виступом. Ризоліт корпусу, що виступав, був звернений на південь, його увінчував бароковий фронтон [3, арк. 3] (іл.1).

У 1786 р. кафедральний Борисоглібський монастир закрили, більшість його споруд, у тому числі й корпус приміщень, де могли розміщуватися класи Чернігівського колегіуму, розібрали. Знесли також приміщення духовної дикастерії (консисторії), прибудоване впритул до трапезної зі сходу в 1749 – 1765 рр. З цього великого корпусу приміщень уціліла лише дзвіниця, трапезна з церквою Всіх Святих, куполи та гранчастий вівтар якої ліквідували на поч. ХІХ ст. Знесення більшості монастирських споруд, у тому числі й приміщень колегіуму, який перевели у колишній маєток Павла Полуботка, ускладнювало дослідникам ХІХ ст. встановлення місцезнаходження класів колегіуму на монастирській території. Уціліла дзвіниця з трапезною, що до неї прилягала, побудовані за часів гетьмана Івана Мазепи та Іоана Максимовича, стали ототожнюватися з будинком Чернігівського колегіуму. Треба все ж зазначити, що через нестачу приміщень, саме у трапезній у другій пол. ХVІІІ ст. відбувалися заняття класу філософії.

На сьогоднішній день стосовно цієї споруди – колишньої монастирської дзвіниці та двоповерхової трапезної, нині відомої як будинок Чернігівського колегіуму, – в літературі утвердилася думка, що вона складається з трьох частин, які були споруджені у різні часи [4]. При цьому вважалося, що будинок Чернігівського колегіуму був зведений на залишках раніше побудованих келій чи інших спорудах монастиря. Думається, що це твердження сформувалося під впливом відомостей, які містилися у праці О. Шафонського «Чернігівського намісництва топографічний опис» (кін. ХVІІІ ст.), в якій зазначено, що «латинська школа» знаходилася у келіях, які розташовувалися на південь від Любецьких та нових монастирських воріт і були, можливо, як і корпус келій на захід від дзвіниці, побудовані домініканцями, тобто коли Борисоглібський собор належав католицькому домініканському ордену за часів володарювання поляків у Чернігові [5, с. 265]. Обґрунтовував він це тим, що «розміщені в стіні, від вулиці западини для поставлених по звичаю католицьких образів, доводили, що вони католицькими духовними були збудовані» [5, с. 265]. Тут, певно, малося на увазі ніші, які мали келії, і які, як гадав О. Шафонський, призначалися для встановлення статуй святих, що було характерним для католицької архітектури. Слід нагадати, що подібні ніші присутні на фасадах Троїцького собору м. Чернігова (1679-1695 рр.). Безсумнівно, що досить глибокі, напівциркульні ніші як архітектурний елемент були запозичені із західноєвропейської архітектури, але, як свідчить їх застосування у православному Троїцькому соборі, вони використовувалися для розміщення не статуй, а зображень

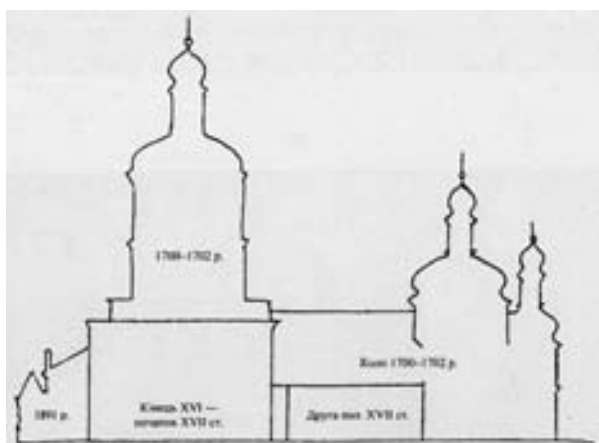
Чернігівський колегіум. Початок ХVІІІ ст. Реконструкція І. Ігнатенка.

святих. Інших аргументів стосовно того, що келії були побудовані домініканцями, О. Шафонський не наводить. Він також зазначав, що дзвіниця кафедрального Борисоглібського монастиря була побудована у 1701 р. архієпископом Іоаном Максимовичем і в час риття її фундаменту було знайдено срібного ідола [5, с. 264-265]. Ідею О. Шафонського, що обидва корпуси келій Борисоглібського монастиря, зокрема і того, що знаходився біля дзвіниці із заходу, побудували домініканці, підхоплюють краєзнавці ХІХ ст., вона перекочує і в сучасну літературу. М. Марков, майже дослівно цитуючи О. Шафонського, зазначав, що келії були побудовані домініканцями. Він, а за ним і М. Маркевич, не уважно прочитавши О. Шафонського, який писав, що в колишньому Борисоглібському соборі «2. Церква кам'яна Усіх Святих, трапезна, а біля неї кам'яні палати, де дикастерія знаходиться. Ці палати зачаті єпископом Іраклієм, Кирилом добутовані і нинішнім дещо перероблені» [5, с. 280]. Дослідники приписали єпископам І. Комаровському та К. Ляшевецькому будівництво не тільки дикастерії, а й трапезної з церквою Всіх Святих [6, с. 17, 7, с. 69]. Час будівництва (1749–1765 рр.), який вони наводять, безсумнівно, стосується не трапезної, а дикастерії. М. Марков також зазначив, що на дзвіниці була зроблена церква Іоана Богослова «в ярусі вище за дзвони для учнів латинської школи» [6, с. 17]. Ця інформація, вперше оприлюднена М. Марковим без належної перевірки та аналізу, також була потім підхоплена іншими краєзнавцями та дослідниками. Як уже зазначалося, в книзі «Зерцало от писанія Божественнаго» вказувалося, що на дзвіниці знаходилася церква Іоана Предтечі, патронального святого гетьмана Івана Мазепи. Інформація М. Маркова про те, що церква розміщувалася вище дзвонів, також вимагає уточнення. Але про це трохи згодом. Ф. Гумілевський услід за О. Шафонським та іншими краєзнавцями також вважав, що класи колегіуму, який він називав семінарією, знаходилися у південній частині Борисоглібського монастиря, «...як і у ряді домініканських келій, що тягнулися на південь від дзвіниці за любецькі ворота, не було вже вихованців» [1, с. 169]. Він, певно, прагнучи знайти додаткові докази будівництва домініканців, звернув увагу, що у грамоті польського короля Владислава, яка свого часу зберігалася у книзі грамот Борисоглібського монастиря, зазначено: «... для костьолу і церкви Гліба і Бориса маєтки...», вочевидь, допустившись, що «церква в ім'я Усіх Святих, влаштована в колишньому домініканському костьолі; у нижньому поверсі трапеза; на захід до дзвіниці келії, похмурі і непросторі, усередині них можна бачити ознаки того, що до домініканської будови чимдалі її, зроблена була прибудова. На схід від церкви усіх святих кам'яний корпус з приміщеннями для дикастерії» [1, с. 168-169]. Далі Ф. Гумілевський зазначав, що дзвіниця, побудована у 1701 р. з храмом Іоана Богослова для вихованців колегіуму, була вже без храму.

Гіпотеза про те, що приміщення (келії), де розташовувалися класи колегіуму, були побудовані домініканцями, яку висунув О. Шафонський, а потім повторили Ф. Гумілевський та інші дослідники як у ХІХ, так і у ХХ ст., викликає сумнів.

Так, чернігівський архієпископ Лазар Баранович, який у 1672 р. переїхав з Новгород-Сіверського до Чернігова, в листі до архімандрита новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря М. Лежайського, скаржився, що «архиепископия вся почти с изнова устраивается, нет в ней ни трапезны, ни келий, ни конюшни и церковь требует великих расходов» [8, с.201]. Як бачимо, Лазар Баранович застав Борисоглібський монастир необлаштованим. Ніяких келій, які повинні були побудувати домініканці за версією О. Шафонського, тим паче костьолу, за версією Ф. Гумілевського, як свідчить Лазар Баранович, там не було. Перед тим, як переїхати до Чернігова, Лазар Баранович усі свої сили та значні кошти направив на відбудову новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря, заснував там друкарню. Справа ускладнювалася тим, що маєтності кафедри продовжували належати новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю, і минув деякий час, поки згідно з рішенням спеціальної комісії, створеної за узгодженням з гетьманом Іваном Самойловичем, вони були розділені між Спасо-Преображенським та чернігівським кафедральним Борисоглібським монастирем. До того ж територія Борисоглібського монастиря, який розташовувався у північно-західній частині Чернігівської фортеці, обмежувалася її щільною забудовою, була тісна, і навіть друкарню сюди Лазар Баранович перевів лише в 1679 р. після великої пожежі у Новгород-Сіверському [9, с.340]. Архієпископ посту-

пово скуповує землі з будинками мешканців фортеці, які межували з монастирем, розширюючи таким чином його територію. Лазарю Барановичу не вдалося здійснити свою мрію – заснувати на території Борисоглібського монастиря Чернігівський колегіум. Думається, що всі його зусилля були направлені в цей час на розбудову та відродження печерного Іллінського монастиря, куди він переводить друкарню, будує поряд величний Троїцький собор та трапезну. Він прагнув перетворити монастир у другу Лавру після Києво-Печерської, та, можливо, перевести навіть сюди митрополиту кафедру.

Датування окремих частин будинку Чернігівського колегіуму (за М. Говденко).

Велику кам'яну розбудову Борисоглібського монастиря за фінансової підтримки гетьмана Івана Мазепи здійснив наступник Лазаря Барановича чернігівський архієпископ Іоан Максимович. Відомо, що гетьман Іван Мазепа надав на його розбудову 10000 тисяч злотих. Іоан Максимович розширив територію монастиря, забезпечував кафедру новими землями [1, с.57]. Він побудував дзвіницю, трапезну з церквою Всіх Святих, шість кам'яних «училищ» під єдиним дахом, забезпечивши, таким чином, приміщенням Чернігівський колегіум, який він заснував 1700 р. Чернігівські єпископи Н. Сребницький 1739 р. [10, с. 1], а також К. Ляшевецький 1767 р. [11, с. 771] також інформували, що приміщення, де розташовувалися «латинські школи», були побудовані Іоаном Максимовичем. В епітафії Іоану Максимовичу, авторство якої приписують першому префекту Чернігівського колегіуму Антонію Стаховському, зазначалося:

«В дому архиерейском вся бяху деревяна
Здания, а им вся с камене создана:
Трапеза, калокольна, кельи, палаты
И ограда, все то он потщася создати» [12, с. 50].

Як бачимо, в епітафії вказувалося, що саме за часів архієпископства Іоана Максимовича в кафедральному Борисоглібському монастирі розгортається муроване будівництво: трапезної, дзвіниці, келій, палат, огорожі, а до цього «вся бяху деревяна». Дійсно, в «Зерцалі от писання Божественнаго» зазначалося, що, окрім побудованих шести кам'яних училищ та дзвіниці, згадується тут і трапезна з церквою Всіх Святих, збудована впритул до останньої: «Егда в дому архиерейскомъ Черниговскомъ мужества добродетелей воюющаго съ душевными и телесными супостати, и горливаго къ Богу восхождения, Триумфальный знакъ каменный сооружити благоволилъ еси коліось, Дзвонницу, на ней же церковь Божественная под именемъ патрона Вельможности Вашей святого Иоанна Предтечи. Аще не яко святая святых, обаче к ней, о здравіи и спасеніи Вашей Реиментарской Милости (тобто гетьману Івану Мазепі. — **О.Т.**) святая святых выну приносится» [2, арк. 6]. Крім цього, паралельно трапезній, найімовірніше за все, Іоан Максимович побудував палати, які також згадуються у переліку будівель, споруджених архієпископом. Можливо, це були архієрейські палати у вигляді продовгуватого двоповерхового дерев'яного корпусу на кам'яному підкляті, орієнтованого зі сходу на захід, який зі сходу завершувався апсидою. Тут була домовна, хрестова церква, найімовірніше, в ім'я св. Стефана, де навчали ставлеників, які готувалися стати священиками. Можливо, архієрейські палати побудували на кошти гетьмана, і церкву назвали на честь патронального святого батька Івана Степановича

Мазепи архидиякона св. Стефана. Цей корпус позначений на абрисі Чернігівському 1706 р. Після 1776 р. на планах цей будинок уже відсутній. Можливо, його розібрали, натомість у 1780 р. на схід від Борисоглібського собору, на ділянці, яку прикупили, побудували новий будинок для архієрея. Монастир обнесли кам'яною огорожею.

Отже, аналіз друкованих та архівних джерел засвідчив, що капітальну розбудову Борисоглібського кафедрального монастиря здійснив саме архієпископ Іоан Максимович за сприяння та фінансової підтримки гетьмана Івана Мазепи. Тут слід ще згадати розкішні царські срібні врата іконостасу, надані гетьманом Борисоглібському собору. Тому думка, що дзвіниця з трапезною та церквою Всіх Святих, нині відомі як будинок Чернігівського колегіуму, складаються з частин, які були побудовані у різні часи, не витримує критики.

Треба зазначити, що дослідники та реставратори будинку Чернігівського колегіуму в повоєнний час, знаходячись у полоні історичних дореволюційних традицій, теж вважали, що будинок Чернігівського колегіуму був споруджений у кілька етапів на залишках будівель (келій), споруджених домініканськими ченцями. Так, автор проекту першої черги реставрації будинку Чернігівського колегіуму І. Михайловський в історичній довідці 1949 р. зазначав, що «У 80—90 х рр. (XVII ст. – **О. Т.**) будується споруда, яка завершувала зі сходу двоповерхові (к. домініканські келії), розташовані вздовж північного валу фортеці і є базою для дзвіниці» [13, с.4] «У 1701 р. архієпископ Іоан Максимович спорудив дзвіницю, на якій вище дзвонів влаштував храм Іоана Богослова» [13, с.5] (при цьому І. Михайловський посилається на О. Шафонського «Чернігівського намісництва топографічний опис», без зазначення сторінки; проте у вказаній праці відомості про церкву Іоана Богослова на дзвіниці відсутні; ця інформація наведена у праці М. Маркова, про що вже зазначалося вище). Далі І. Михайловський писав «Дзвіниця була збудована на споруді, побудованій Лазарем Барановичем, вірогідно для школи, про яку вперше згадується у Шафонського. У 1700 р. (тобто роком раніше) Максимович переводить з Новгород-Сіверського латинську школу. Розміщується школа в Борисоглібському монастирі. Тут латинська школа отримує назву Колегіуму. Навчальні класи були розміщені у споруді під дзвіницею. Для житла учнів відводяться келії. Прибудова Трапезної зі східної сторони дзвіниці розпочата у 1749 р. архієпископом Комаровським. Пожежою 1750 р. була серйозно пошкоджена і ця споруда, яка невдовзі відбудовується. Єпископ К. Ляшевецький завершив цю прибудову і надбудував другий поверх, в якому був розміщений актовий зал Колегіуму і церква Всіх Святих» [13, с.5]. Як бачимо, І. Михайловський допустив ряд неточностей та перекручень, зокрема, зазначивши, що навчальні класи розміщувалися під дзвіницею, а під житло відвели келії, які у східній частині були двоповерхові. Він також повторив хибне твердження М. Маркова та М. Маркевича, що трапезна з церквою Всіх Святих була побудована у сер. XVIII ст.

Нагадаємо, що на закладній дошці з дзвіниці вказувалося, що вона будувалася два роки: з 1700 по 1702 рр., а отже, 1700 р. під нею ніяк не могли розмістити навчальні класи колегіуму. У книзі «Зерцало от писанія Божественнаго», як уже зазначалося вище, вказано, що були зведені корпуси навчального закладу: «В нынешнем году (тобто 1705 р. – **О. Т.**) положи начало, к расширению, сооружи о училищъ каменныхъ шесть за скудность мейсца, под единымъ покровом» [2, арк. 15], які, найімовірніше за все, побудували впритул з заходу до зведеної вже дзвіниці. На плані «Абрис Чернігівський» 1706 р. цей корпус навчальних приміщень, об'єднаний з дзвіницею та трапезною з церквою Всіх Святих, яка примикала до неї зі сходу, позначений вздовж північної стіни фортеці у вигляді видовженого прямокутника з виступом у південній частині. Інші плани Борисоглібського монастиря XVIII ст. також фіксують цей комплекс приміщень, який тягнувся на захід до Любецьких воріт фортеці. Дослідник І. Ігнатенко зробив графічну реконструкцію цього Г-подібного корпусу, ґрунтуючись, у тому числі, і на археологічних дослідженнях, проведених у цьому місці 1990, 1996 рр. (іл.1). Отже, корпус шкільних приміщень Чернігівського колегіуму, як свідчить книга «Зерцало от писанія Божественнаго», був побудований за часів архієпископа Іоана Максимовича за фінансової підтримки гетьмана Івана Мазепи, а не домініканськими ченцями, як стверджували до цього краєзнавці та реставратори. Стосовно будинку Чернігівського

колегіуму І. Михайловський також зазначав, що «Під час огляду пам'ятника без сумніву виявляється три його складові частини: компактний об'єм під дзвіницею, східна двоповерхова прибудова й дзвіниця. Тут з'єднуються ріноманітні приміщення, архітектурно-конструктивні елементи в кожній частині, властиві своєму часу» [13, с. 8]. Консультант-архітектор М. Холостенко зазначав, що «споруда поряд розташованого Колегіуму за даними досліджень (М. Холостенко, М. Говденко) являє собою комплекс, побудований з частин у різні часи, з яких більш раніші, розташовані у західній частині, були частково реконструйовані під час будівництва у 1702 р. дзвіниці-церкви. Вона має багатий декоративний убір, збитий та затинькований у кін. ХІХ ст.» [14, с. 36]. Реставратор будинку Чернігівського колегіуму в повоєнний час М. Говденко вслід за І. Михайловським та М. Холостенком, продовжуючи, певно, дотримуватися думки своїх попередників про те, що споруда була побудована на залишках домініканських келій, стверджувала, що найбільш давньою її частиною була західна двоповерхова основа дзвіниці, «вимурована наприкінці ХVІ — на поч. ХVІІ ст., бо, як відомо, ще 1627 р. тут оселилися домініканці» [15, с.160]. Ця двоповерхова споруда могла бути будинком настоятеля монастиря, вважала дослідниця. Другою за часом спорудження частиною М. Говденко вважала первинно одноповерхове приміщення, розташоване на схід від дзвіниці, споруджене у якості трапезної за часів Лазаря Барановича у другій пол. ХVІІ ст. [15, с.164]. За версією М. Говденко на початку ХVІІІ ст. вже на існуючу двоповерхову, побудовану раніше основу, спорудили дзвіницю, а також надбудували ще один поверх над трапезною і з'єднали її з дзвіницею [15, с.166–167] (іл.2).

Проте аналіз архітектурних форм, конструктивних рішень та стильові особливості будинку Чернігівського колегіуму дозволяють зробити припущення, що він будувався одночасно на початку ХVІІІ ст. У композиційному відношенні будинок Чернігівського колегіуму — це також типовий зразок архітектурного комплексу, поширеного у другій пол. ХVІІ ст. під назвою «корабель», коли церква, трапезна та дзвіниця розташовані в одну лінію та об'єднані в одну споруду, довжина якої становить майже 50 м, ширина 16 м. У структурному відношенні дзвіниця представляє собою традиційну конструктивну схему, широко розповсюджену в кін. ХVІІ — на поч. ХVІІІ ст.: основою дзвіниці є кубічний об'єм т. з. «четверик» з підвалом, на який поставлено двоярусний «восьмерик» самої дзвіниці. Фундамент основи дзвіниці складений з брил пісковика на дуже щільному глиняному розчині. Глибина залягання фундаменту сягає 5, 4 м [16, с.12]. Центральною частиною двоповерхової основи дзвіниці є майже квадратне в плані приміщення приблизно 6-7 x 6-7 м, висотою трохи більше 4 метрів, перекрите зімкнутими склепіннями з розпалубками над вікнами та дверима. Стіни квадратного приміщення надзвичайно товсті й сягають майже трьох метрів. Мурування складається з червоної жолобчастої цегли, розміром 35-36 x 16-17 x 5,5-7 см. Приміщення освітлюється парою вікон, розташованих у південній стіні, звернутій до монастирського подвір'я. Квадратна основа із заходу та півночі оточена продовговуватими приміщеннями, розмірами приблизно 7—11 x 2,3 м, висотою 3,5—4,7 м, товщиною стін 1,5—1,80 см, які перекриті коробовими склепіннями. Квадратне в плані приміщення четверика з довгими та вузькими «сіньми», що до нього прилягають, за структурою, планом та розмірами майже однакові на першому поверсі, другому та в підвалі. Вони обладнані нішами в стінах для зберігання різного начиння, поставців з іконами тощо. Надзвичайно товсті стіни дозволяли в них влаштувати навіть великі та глибокі комори. Так, у приміщенні на першому поверсі у товщі північної стіни влаштована велика комора.

У товстих стінах прокладені також внутрішньостінні ходи, які з'єднували підвали з першим та другим поверхом і вели на горище трапезної та дзвіниці. Вони освітлюються невеличкими віконцями, які виходять на західний та південний фасади. Вхід до першого поверху дзвіниці знаходиться у сінях, які з'єднують основу дзвіниці з трапезною. Будівничі відмовилися від спорудження, як зазвичай, громіздкого ганку для входу на другий поверх, а забезпечили прохід за рахунок внутрішньостінних ходів. Вхід на другий поверх дзвіниці прокладений у товщі південно-східної стіни четверика і сягає 1,5—1,6 м. Проте існує припущення, що первісно він був більш вузький, становив 90 см і міг проходити у товщі східної стіни і йшов до кімнати на другому поверсі. Тепер,

можливо, цей хід перерізаний сходами, які ведуть у це приміщення з коридора. Справа від цих сіней знаходиться залишок цього внутрішньостінного ходу у вигляді невеликої комірчини, перекритої коробовим склепінням. Нині широкий внутрішньостінний хід веде до коридора на другому поверсі, який з'єднує дзвіницю та колишню трапезну. З цього коридора висотою більше 4-х метрів, довжиною 10, 8 м, шириною 2, 7 м влаштовані два входи до приміщення кімнати на другому поверсі зі сходами та два входи до трапезної. У південно-східному кутку основи дзвіниці у товщі стіни прокладено внутрішньостінний хід, який веде до дзвіниці та горища трапезної. У західній частині основи дзвіниці також є два внутрішньостінні ходи: один з північно-західної сторони, інший — з протилежної — південно-західної. Той, що у північно-західній частині, складається з двох відрізків: один з них починається зі входу у північній стіні сіней і у товщі стіни веде до сіней другого поверху, другий хід починається з глибокої ніші, влаштованої у підвалі північної стіни, і також прокладений до сіней другого поверху. Аналогічний внутрішньостінний хід прокладений і у південно-західній частині основи дзвіниці: він починається у товщі стіни сіней на західному фасаді й тягнеться у товщі стіни сіней південного фасаду першого поверху і веде до сіней та кімнати на другому поверсі. Вхід у підвал основи дзвіниці ведуть сходи, влаштовані у підвальної частині південно-західних сіней, перекриті ступінчастим коробовим склепінням, ширина яких сягає 2,5 м. Є також вузький внутрішньостінний хід у північно-східній частині четверика, який прокладений з першого поверху і веде до підвалу. Таким чином, основа дзвіниці мала добре продуману та широко розгалужену систему внутрішньостінних ходів, які з'єднували поверхи, підвал та власне дзвіницю, а також горище трапезної.

Південний фасад споруди, звернений до монастирського подвір'я, пишно декорований. Внутрішнє планування приміщень фіксують на фасаді широкі пілястри. Кути другого поверху прикрашають напівколонки. Міжповерховий поділ підкреслений профільованим карнизом з поребриком, під ним — пояс ніш — «ширинок» — також з поребриком. Вікна на нижньому поверсі увінчують фігурні сандрики «гребінці», на другому поверсі вікна обрамлені кокошниками з напівколонками. Північний фасад стриманіший, його прикрашає декор у вигляді сітчастого орнаменту та більш скромні наличники над вікнами. Різноманітний та різноплановий декор характерний для російської архітектури другої пол. XVII — поч. XVIII ст.

Як бачимо, двоповерхова основа дзвіниці в конструктивному відношенні представляє собою типовий четверик — чотирикутний у плані об'єм, який у російській архітектурі був основою храму, зокрема і безстовпного, перекритого зімкнутими склепіннями, як у нашому випадку. З кінця XVII ст. поширюється новий тип церкви, коли на кубічний четверик з різко окресленими кутами розміщували восьмирику дзвіницю — тип ярусного храму «під дзвони» або «під колоколи», який об'єднував у одній споруді церкву і дзвіницю. Саме до такого типу належить і дзвіниця з церквою Іоана Предтечі будинку Чернігівського колегіуму. З точки зору композиції для нього характерним є те, що окремі об'єми не зливаються в єдине ціле, які пластично переходять одне в одне, а поставлені один на один і різко розмежовані, що відповідає принципу формоутворення, типового для російської архітектури багатоярусної церкви. Дійсно, на міцний та широкий четверик з глибокими фундаментами та товстими стінами поставлена велична дзвіниця, висота якої разом з основою сягає 37 м. Вона складається з двох ярусів: нижній — це восьмирик, який прорізають аркоподібні отвори, обрамлені зверху арковими нішами, вище — профільований карниз. Нижню частину ярусу оточує невисока глуха балюстрада. Восьмирик дзвіниці поставлений з таким розрахунком, щоб він став саме на об'єм четверика з його товстими стінами. Вважає верхній ярус дзвіниці, який немовби скульптурно виілений з восьми могутніх напівциліндрів, увінчаних фризом розеток та широким карнизом. Він прикрашений двома керамічними іконами над східними вікнами, аналогічні оздоблюють дзвіницю і в середині. Верхня частина дзвіниці перекрита пелюсткоподібним верхом та увінчана круглою банею на стрункому підбаннику, прикрашеному колонками, зведеними під час ремонту дзвіниці у 1891 р. Намісник Борисоглібського монастиря, префект Чернігівського колегіуму Антоній Стаховський з захопленням описав величну дзвіницю у книзі «Зерцало от писанія Божественнаго», назвав її Тріумфальним знаком, порівняв зі знаменитою античною

скульптурою — Колосом Родоським. Відмітив він міцність і висоту стовпів, мідну покрівлю, мідні висячі свічники, інше оздоблення: «яблока гранатовіє»: «Столпы многие на себе имели и изобретения и красоту, первое, бяху крепкіе и высоки на осмь десять лактей, второе имяху верхи медяни, такожде и свети висяща медяніе, кроме же иных всяких изрядныхъ и премудрыхъ оукрашений, имяху, на себе яблока гранатовіє» [2, арк. 6] У присвяті зазначено, що гетьман Іван Мазепа своїм коштом забезпечив дзвіницю «доброгласним кімвалом», тобто дзвоном. Аналогій власне дзвіниці будинку Чернігівського колегіуму в тогочасній архітектурі не виявлено. Її масивний силует вирізняється виразністю, лаконічністю, стриманістю, відсутністю численного декору, характерного для тогочасних дзвіниць. Дослідники вважали, що вона нагадує центральну вежу церкви Усікновення голови Іоана Предтечі с. Дьяково під Московою (XVI ст.). Цікаво, що ця церква теж присвячена Іоану Предтечі, її назву пов'язують із зачаттям чи народженням царя Івана Грозного. Важко сказати, чи могла церква с. Дьяково послужити прототипом для спорудження дзвіниці в Чернігові. Вона має зовсім інше планування, лише восьмерик центральної вежі обрамлений напівциліндрами, децю нагадує верхній ярус дзвіниці будинку Чернігівського колегіуму

Таким чином, аналіз плану, конструкцій та стилістичних особливостей дзвіниці Чернігівського колегіуму засвідчив, що вона будувалася одночасно на поч. XVIII ст. Твердження М. Говденко про те, що основа дзвіниці була побудована у кін. XVI — на поч. XVII ст., суперечить свідченням О. Шафонського, який зазначав, що саме під час риття котловану під дзвіницю у 1701 р. було знайдено срібного ідола. Виходить, що лише на поч. XVIII ст. почали копати котлован і будувати дзвіницю, а не спорудили її на побудовану значно раніше основу. Про те, що основа дзвіниці будувалася одночасно з самою дзвіницею, може також свідчити глибина залягання її фундаментів, яка сягає п'яти метрів та дуже товсті стіни основи дзвіниці, починаючи з підвалів, вони мають товщину до 3 м. Будівничі, споруджуючи основу дзвіниці з глибокими фундаментами та товстими стінами, певно, враховували, що вона повинна витримати навантаження дзвіниці. Будівництво дзвіниці з церквою визначило конструкцію цього типу споруд, який полягав у передачі сконцентрованого навантаження важкого верху через нижчий восьмерик на його стіни і потім через склепіння — на стіни четверика, які мають велику товщину й значний запас міцності. М. Говденко вважала, що така велика товщина стін основи дзвіниці пояснюється тим, що в них були розташовані внутрішньостінні ходи. Дійсно, вище детально описані ці ходи, які, до речі, проходили не лише в товстих стінах четверика, але й бічних приміщеннях, які мають набагато меншу товщину стін. Взагалі треба зазначити, що внутрішньостінні ходи були присутні у кам'яних житлових будинках того часу [17, с. 116, 108, 163, 328, 334, 338]. Проте жодний відомий на сьогоднішній день житловий будинок не мав таких товстих стін, як четверик дзвіниці будинку Чернігівського колегіуму. В середньому товщина стін в житлових будинках сягала 1,25–1,80 м [17, с. 345]. Обґрунтовуючи положення, що основа дзвіниці була побудована раніше, ніж власне сама дзвіниця, М. Говденко наводить ще один аргумент: «Проте, що дзвіниця сіла на вже існуючі стіни, свідчить прив'язка до її плану нижче розташованої споруди. Це також добре видно з боку середстінних сходів у південно-західній частині будинку під дзвіницею. Первинно ці сходи, певно, вели на горище, а при спорудженні дзвіниці верхній марш сходів було заглушено перерізаючим його склепінням, аби дати опору частині південно-західної стіни башти» [15, стр. 166]. Треба зазначити, що такі ж внутрішньостінні сходи є і у північно-західній частині основи дзвіниці, які ведуть з підвалу до приміщення на другому поверсі, і далі, певніше за все, вели до двоповерхового корпусу, який із заходу прилягав до дзвіниці, де могли розміщуватися класи колегіуму (про це свідчать двері на західному фасаді другого поверху основи дзвіниці) [Цей корпус до нашого часу не зберігся]. Тобто, можна припустити, що внутрішньостінні сходи південно-західної частини основи дзвіниці також вели не на горище, як припускала М. Говденко, а до приміщення на другому поверсі або навіть до цього ж таки шкільного корпусу. До того ж, як зазначала сама дослідниця, мурування дзвіниці не дуже відрізняється від мурування основи під нею. Розміри жолобчастої цегли 37 x 16-18 x 7 см [15, стр. 167]. У додаток до цього треба зазначити, що фасади основи дзвіниці, прикрашені пишним

декором, характерним саме для кін. XVII – поч. XVIII ст., а не для кін. XVI – поч. XVII ст., коли, як вважала М. Говденко, вона була побудована.

До кінця не з'ясованим залишається також питання місцезнаходження церкви Іоана Предтечі. Нагадаємо, про неї у книзі «Зерцало от писанія Божественного» зазначалося: «Триумфальный знакъ каменный сооружити благоволилъ еси коліось, Дзвонницу, на ней же церковь Божественная под именемъ патрона Вельможности Вашей святого Иоанна Предтечи» [2, арк.6]. Як указувалося вище, М. Марков у 1847 р. писав, що на дзвіниці була церква Іоана Богослова «в ярусе выше колоколов для учеников латинской школы» [6, с. 17]. Інші краєзнавці та дослідники як у XIX ст., так і в наш час продовжували неодноразово повторювати це твердження. О. Єфимов на поч. XX ст. висунув припущення, що церква могла знаходитися нижче двох верхніх ярусів, де висіли на той час 11 дзвонів і серед них — найбільший з усіх чернігівських дзвонів, який звався «Борис», вага його сягала 570 пудів [18, с. 154]. Далі О. Єфимов у примітці зазначав, що сліди вівтаря (цієї церкви. — **О.Т.**) досі можна вбачати у невеликій склепінчатопоподібній кімнаті, у приміщенні, зайнятим в цей час соборним псаломщиком [18, с. 154]. Тобто він припускав, що церква могла розташовуватися у приміщеннях основи дзвіниці. Дійсно, тип споруди, до якої належить і наша пам'ятка, як уже зазначалося вище, — це храм під «дзвони» або церква «під колоколи», тобто в самій назві чітко вказано, що церква розміщувалася під дзвіницею. Практика розміщення таких церков свідчить, що вони розташовувалися під дзвіницями, а не над ними. Після закриття Борисоглібського монастиря церква Іоана Предтечі була ліквідована і тому вже важко було визначити її місцезнаходження. Отже, вірогідніше за все, церква Іоана Предтечі, названа на честь патронального святого гетьмана Івана Мазепи, знаходилася не вище дзвонів, як вважалося до цих пір, а нижче, під дзвіницею, у приміщеннях основи дзвіниці.

Стосовно часу будівництва східної частини будинку Чернігівського колегіуму, а саме трапезної з церквою Всіх Святих, також існували різні припущення, про що зазначалося вище. Нагадаємо, що реставратор М. Говденко вважала, що спочатку, в другій пол. XVII ст. за часів Лазаря Барановича, була побудована одноповерхова з підвалом трапезна, а потім на поч. XVIII ст. надбудували над нею другий поверх та з'єднали з дзвіницею. Ця точка зору на сьогоднішній день є найпоширенішою [15, с. 164, 166]. Дослідниця стверджувала, що цегла, з якої побудована ця споруда, відмінна від цегли інших складових корпусу її розміри: 30-32 x 17-18 x 6-8 см. Вона, як вважала М. Говденко, подібна до цегли, з якої було муровано притвор-ротонду, прибудовану до західного фасаду Борисоглібського собору приблизно у цей же час. Проте відомо, що стандартних розмірів цегли у ту пору не існувало. Не тільки в спорудах одного комплексу, але навіть в одній будівлі можна виявити цеглу різних розмірів [19, с. 37]. До речі, цегла подібних розмірів зустрічається і крайній східній частині споруди, яку дослідниця датувала поч. XVIII ст. Реставратор вказувала на пишний декор південного фасаду першого поверху трапезної, близький до декору московських пам'яток другої половини XVII ст. Кути фасаду фланкують пілястри, перерізані посередині аркатурними поясками на вислих колонках. Вікна також прикрашені віконними сандриками у вигляді високих кокошників зі вставленими кольоровими керамічними плитками (нині реконструйованими за зразками знайдених під час реставрації). Між парами вікон, над нішею, розміщений складної форми сандрик, що спирається на колонки, які обрамляють нішу. Її північний фасад, позбавлений декору, оскільки ця стіна була внутрішньою стіною видовженого приміщення, яке примикало до трапезної з півночі і могло слугувати кухнею та коморою [15, с. 164]. Як встановлено, у 1806 р. воно було розібране [20, с. 21,]. У 2008 р. під час архітектурно-археологічних досліджень були виявлені залишки каналізаційної системи (?) — залишки цегляної труби 1,2–1,55 см (XVII–XVIII ст.). Споруда примикала до закладеної ніші в північно-західній частині стіни основи дзвіниці [21, с. 13].

Перший поверх трапезної — у плані прямокутник, розміром 18,7 x 9 м, висотою 3 м, товщина стін 1,5 м. Перекрито приміщення двома коробовими склепіннями з великими розпалубками, які в центральній частині спиралися на стовп. Тобто первісно споруда була однокамерною і належала до типу одностовпних трапезних. Централь-

ний стовп слугував опорою для її склепінь, оскільки трапезна мала чималі розміри. Нині вона перегороджена кам'яною стіною за віссю південь-північ на дві частини. Її східна половина також ще раз пергороджена поперечною кам'яною стіною, західна частина також має аналогічну засклену дерев'яну перегородку. Освітлювалося приміщення невеликими чотирма вікнами, розташованими у південній стіні. Зі сходу до трапезної примикали продовгуваті сіни довжиною — 7,6 м, шириною — 2,48 м, висотою — 3,10 м, перекриті коробовими склепіннями. М. Говденко вважала, що ці сіни та ще два продовгуваті приміщення, які розташовувалися за ними, паралельно цим сіням, були прибудовані пізніше, на поч. XVIII ст. разом з другим поверхом трапезної та двокупольною церквою Всіх Святих. Вони слугували основою для двох гранчастих восьмериків церкви Всіх Святих з вівтарем, яка на сході примикала до трапезної на другому поверсі. Другий поверх трапезної також у плані — прямокутник, складається з власне трапезної зали, розміром 10 x 9,40 м та гранчастого приміщення церкви, розміром 7,3 x 6,5 м, а також її вівтарної частини, розміром 5 x 2,7 м. Трапезна на другому поверсі освітлювалася спочатку чотирма аркоподібними вікнами [22, с. 100]. Невеличке гранчасте приміщення церкви та її вівтар були увінчані двома куполами з банями, знесеними на поч. XIX ст. Первісні склепіння трапезної з церквою на другому поверсі не збереглися. Вони були розібрані під час капітального ремонту споруди у 50-их роках XIX ст. [20, с. 26]. Цікаво, що у центрі трапезної на другому поверсі також знаходився стовп, тобто тут трапезна могла мати склепіння, подібне до того, що перекривало приміщення на першому поверсі. Правда, на плані колишнього Борисоглібського монастиря кін. XVIII — поч. XIX ст. позначені можливі ребра зімкнутого склепіння, які тягнулися від стовпа до кутів трапезної [15, с. 155]. Стовп був і у підвальній частині трапезної. На жаль, підвал під трапезною також перебудований, можливо, під час переобладнання його під бомбосховище, тому первісні склепіння тут не збереглися.

Про існування стовпа, який тягнувся з підвальних приміщень і проходив через нижній поверх до верхнього, свідчать архівні документи поч. XIX ст. [20 с. 21.]. Через його осідання: стовп у цей час почав відходити від склепіння на верхньому поверсі й з ним не з'єднувався, була загроза обвалення склепінь на нижньому ярусі — тут почала вже вивалюватися цегла. Тому було вирішено на верхньому поверсі розібрати стовп, а на нижньому — укріпити склепіння шляхом підведення арки там, де раніше була пічна труба. Таким чином, наявність центрального стовпа у приміщеннях східної частини будинку колегіуму, який тягнувся з підвалу на перший та другий поверхи, може бути свідченням того, що трапезна з церквою Всіх Святих будувалася з самого початку як двоповерхова.

Дах над трапезною був дерев'яний з заламами та ринвами. Це важливе документальне свідчення, котре збереглося в архівних документах поч. XIX ст.: «крыша...вся крайне ветхая и негодная, а паче от того, что сделана с заламами и с ринвами горизонтально лежащими, онаго к починке или перекрытию неспособна» [20, с. 20], оскільки під час післявоєнної реставрації будинку первісний дах не був реконструйований через «брак вичерпної аргументації», як зазначала реставратор М. Говденко. Дослідник І. Ігнатенко також припускав, що будинок колегіуму мав високий дах з заламами, оскільки подібні були характерними для барокової архітектури XVII—XVIII ст. Він наочно зобразив його на кольоровій графічній реконструкції будинку (іл.1). Архівні документи також свідчать, що навколо трапезної церкви Всіх Святих свого часу існувала «малая галдарея где церковь была и чуланъ для ризницы в которых девять окошкочъ в рамкахъ и двое дверей ветхие». Можливо, вона була низенькою, аналогічна глухій балюстраді навколо нижнього ярусу дзвіниці. Певно, її лікідували під час перебудови трапезної та знищення двох куполів церкви Всіх Святих на поч. XIX ст. Під час післявоєнної реставрації її, на жаль, не відновили. Вочевидь, реставратори не знали про її існування. У південно-східній частині трапезної був також влаштований внутрішньостінний хід, який починався у підвальній частині і вів на другий поверх, до вівтарної частини церкви Всіх Святих. До підвалу східної частини ведуть сходи шириною 2,5 м, влаштовані у сінях між приміщенням під трапезною та підвалами крайніх східних приміщень. Двоповерхова трапезна з церквою Всіх Святих також пишно

декорована: кути її південного фасаду акцентовані напівколонками, вікна увінчують сандрики у вигляді розлогих «гребінців». Вікна, як і на першому поверсі, обрамляють колонки. Колонки також підкреслюють кути абсиди церкви Всіх Святих, вікна якої прикрашені фігурними сандриками — з «гирьками», кокошниками та колонками.

Таким чином, дослідивши питання часу спорудження будинку Чернігівського колегіуму, проаналізувавши у комплексі історіографію питання та архітектурно-конструктивні, стилеві особливості споруди, можна зробити висновок, що, ймовірно за все, дзвіниця та трапезна з церквою Всіх Святих Борисоглібського монастиря будувалися окремо, проте первісно приблизно в один і той же час, а саме на поч. XVIII ст., і, вірогідно, в процесі чи після завершення будівництва, були об'єднані в одну споруду за допомогою сіней — коридору між ними. Вона відповідала тричастинному архітектурному типу, який набуває значного поширення у цей час під назвою «корабль», коли дзвіниця, трапезна з церквою, побудовані в одну лінію та орієнтовані зі сходу на захід, характерному саме для монастирського будівництва. Вибір такого типу був обумовлений і не в останню чергу економічною доцільністю та обмеженою площею Борисоглібського монастиря, оскільки він розташовувався на території Чернігівської фортеці, яка була на той час щільно заселена. Більше того, «за скудність мейсца, под єдинимъ покровом» з заходу до дзвіниці були прибудовані шість кам'яних приміщень для розміщення в них навчальних класів Чернігівського колегіуму. Як бачимо, через обмеженість території монастиря будинок колегіуму не був споруджений окремо, а входив до корпусу приміщень разом з дзвіницею та трапезною. Таким чином, Іоан Максимович за допомогою гетьмана Івана Мазепи, розбудовуючи кафедру чернігівських архієпископів, вирішив побудувати досить величну, неординарну та складну споруду, яка б вмщала і трапезну з церквою, і дзвіницю, і власне приміщення навчального закладу. Дійсно, це був досить важливий та неабиякий проект, що передбачав будівництво не одноповерхової, як зазвичай, а двоповерхової трапезної з церквою, величної дзвіниці та великого двоповерхового корпусу шкільних приміщень. Думається, що на той час це був достатньо амбітний задум, який вимагав значного хисту будівельників, великого фінансування, повинен був, урешті, засвідчити щедрі меценатську діяльність гетьмана Івана Мазепи, прикрасивши фасад дзвіниці дошкою з його пишно обрамленим гербом та відповідним написом. Виконуючи відповідальне замовлення, досвідчені будівничі добре продумали композиційно-конструктивне рішення споруди, виконуючи його у руслі традиційних стилістичних прийомів своєї епохи. Будинок Чернігівського колегіуму вирізняється з-поміж тогочасних споруд поєднанням масивної вертикальної вежі дзвіниці з широкою, міцною кубічною основою, щедро декорованою різноманітним убором. Він й нині є доміантою історичної частини міста, який добре оглядається з усіх її центральних пунктів, привертає увагу своїм виразним силуетом та органічною пластикою. На фасадах пам'ятки можна побачити велику кількість різноманітних елементів архітектурного декору, які застосовували на той час. Складається враження, що будівничі прагнули продемонструвати якнайбільше різного роду зразків сандриків, ніш, «ширинок», поребрика, сітчатого орнаменту, поясків з вислих колонок, щоб вразити та підкреслити важливість, пишність, ошатність споруди. Думається, що всі ці різноманітні елементи декору, відмінні на різних частинах споруди, але притаманні для архітектурної пластики кін. XVII — поч. XVIII ст., не є свідченням того, що вони будувалися у різні часи, бо для тієї епохи було властивим застосування різного роду декору на першому та другому поверхах будівель, на передній чи тильній стороні споруди (яскравий приклад будинок Якова Лизогуба в м. Чернігові, в якому кожний фасад має різне декорування). Асиметрія, поєднання та нагромадження горизонтальних, вертикальних об'ємів різних форм й розмірів у конструктивно-композиційному рішенні, різноманітність та відсутність симетрії, уникнення повторення, певного упорядкування в оформленні декору фасадів — характерні риси барокової російської архітектури. Стиль бароко, як відзначають, зокрема й російські дослідники, активно, особливо, у другій пол. XVII ст., через Україну проникав у Росію, а звідти знову до Гетьманщини. На нашу думку, подібні структурно-планові композиції споруд також

були розповсюджені і в Україні та в її прикордонні: це Микільська церква у Путивлі (XVIII ст.), Троїцький собор у Трубчевську (XVI – XVIII ст.) та інші.

Будинок Чернігівського колегіуму належить до яскравих пам'яток архітектури доби мазепинського «ренесансу». Він є наочним свідченням блискучого розвитку Чернігова на поч. XVIII ст., коли чернігівський архієпископ Іоан Максимович за підтримки гетьмана Івана Мазепи розгорнув у історичному центрі міста – кафедральному Борисоглібському монастирі – велике будівництво не лише монастирських, але й культурно-освітнянських споруд. Його окрасою став будинок Чернігівського колегіуму, який і нині привертає до себе увагу своїм величним силуетом та виразною архітектурною пластикою. Сучасники пишномовно величали цей навчальний заклад чернігівськими Афінами, вертоградом Паллади, чернігівським Олімпом. Думається, що ці метафори застосовувалися не лише до власне освітянського центру, але неабияку роль у його звеличенні могла відігравати й визначна споруда Чернігівського колегіуму. Іоан Максимович був не тільки найбільшим плодотворним поетом початку XVIII ст., очільником чернігівського культурно-освітнього осередку, засновником першого навчального закладу вищого рівня в Лівобережній Україні, але й організатором та натхненником будівництва таких визначних архітектурних споруд, як будинок Чернігівського колегіуму. Завдяки енергійній діяльності чернігівського архієпископа Іоана Максимовича, який належав до блискучої плеяди видатних, освічених представників української церковної еліти, та щедрому меценатству гетьмана Івана Мазепи Чернігів у цей час перетворюється поряд з Києвом у визначний культурно-духовний осередок у Гетьманщині, відомий далеко за його межами не лише літературними творами, але й визначними пам'ятками архітектури.

1. Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской. / Ф. Гумилевский. – Чернигов : Губ. тип., 1861. – 363 с.

2. Зерцало от писанія Божественнаго. – Чернігів : Друк. Троїц.-Іллін. монастиря, 1705 – 71 арк.

3. Реконструкція первісного вигляду архітектурного комплексу будівель XVIII ст. на території колишнього Борисоглібського монастиря – т. зв. Чернігівський колегіум. Автор І. Ігнатенко. Пояснювальна записка. – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». – Дагр. 1523. – 4 арк.

4. Логвин Г.Л. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль / Г. Л. Логвин – М. : Искусство, 1965. – С. 65; Чепелик В. Школа, колегіум, академія. / В. Чепелик // Українська культура. – 1993. – № 9-10. – С. 26–27; В.Д. Віроцький. Храми Чернігова. – К. : Техніка, 1998. – С. 73–81; Логвин Г.Л. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль / Г.Л. Логвин. – М. : Искусство, 1980. – С. 74; Адруг А.К. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. / А. К. Адруг. – Чернігів : Черніг. ЦНТЕІ, 2008 р. – С. 73.

5. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание / А.Ф. Шафонский – К. : Универ. тип., 1851. – 697 с.

6. Марков М. О достопамятностях Чернигова. / М. Марков – М. : Универ. тип., 1847. – 27 с.

7. Маркевич Н.А. Историческое и статистическое описание Чернигова / Н.А. Маркевич // Черниг. губ. ведомости. (Ч. неоф.). – 1852. – №8. – С. 61 – 72.

8. Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. 2-е изд. – Чернигов : в тип. Ильин. монастыря, 1865. – 254 с.

9. Огієнко І.І. Історія українського друкарства. / І.І. Огієнко – К. : Либідь, 1994. – 445 с.

10. Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 1, спр. 1556. – 10 арк.

11. Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // Черниг. епарх. известия. (Ч. неоф.). – 1903. – №22. – С.769 –783.

12. Фомин. С.В. Последний царский святой. Святитель Иоанн (Максимович) митрополит Тобольский, Сибирский чудотворец. Житие. Чудеса. Прославление. Служба. Акафист. / С.В. Фомин. – С. – Петербург. : Общество Святителя Василия Великого, 2003. – 702 с.

13. Коллегиум в г. Чернигове. Памятник архитектуры XVIII в. Проект восстановления-реставрации I-ой очереди. 1948 г. – Национальный архитектурно-исторический заповедник «Чернігів стародавній», КН–456/164, ДФ–253, 48 арк.
14. Холостенко Н.В. Восстановление и исследование архитектурных памятников Чернигова / Н.В. Холостенко // Строительство и архитектура. – 1969. – №4. – С.34 – 42.
15. Говденко М. Чернігівський колегіум / М.Говденко // Архітектурна спадщина України. – Вип. 5. – К. : НДІТІАМ; Головкинвархітектура, 2002. – С. 153–169.
16. Отчет об инженерно-геологических условиях участка памятника архитектуры XVII – XVIII ст. Коллегиума в Чернигове на территории детинца (Вал). Т.П. Инженерно-геологические работы. – Чернигов, 1972. – Национальный архитектурно-исторический заповедник «Чернігів стародавній», КН–606/1, ДФ–446-24. – 62 арк.
17. Тиц А.А. Русское каменное жилое зодчество XVII века. / А. А. Тиц. – М. : Наука. – 1966. – 354 с.
18. Ефимов А. Черниговские кафедральные соборы Златоверхий Спасо-Преображенский и Борисоглебский святоисторические памятники-храмы XI века. Их прошлое и современное состояние. / А. Ефимов. – Чернигов : Черн. тип. губер. прав. – 1910. – 198 с.
19. Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. / М. Цапенко. – М. : Стройиздат. – 1967. – 234 с.
20. Травкіна О.І. Будинок Чернігівського колегіуму: маловідомі сторінки історії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). / О.Травкіна // Сіверянський літопис. – 2015. – № 3. – С. 17 – 23.
21. Звіт про археологічні дослідження біля споруди колегіуму в м. Чернігові по вул. Преображенській, 1 у 2008 р. – Чернігів, 2008. – Национальный архитектурно-исторический заповедник «Чернігів стародавній», КН–1712, ДФ–1018. – 22 арк.
22. Травкіна О.І. Маловідомий опис колишнього Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря 1796 р. / О. Травкіна // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5. – С. 93 – 102.

Ольга Травкина

К вопросу о времени строительства дома Черниговского коллегиума и особенности его архитектуры.

Статья посвящена вопросу времени строительства дома Черниговского коллегиума, а также особенностям его архитектурно-конструктивных форм. На основе анализа архивных и печатных источников выдвигается гипотеза о том, что сооружение строилось одновременно в начале XVIII в. Освещается роль черниговского архиепископа Иоанна Максимовича и гетмана Ивана Мазепы в его сооружении.

Ключевые слова: дом Черниговского коллегиума, Борисоглебский монастырь, колокольня, трапезная, архиепископ Иоанн Максимович, гетман Иван Мазепа.

Olga Travkina

For the question of the time of building the house of the Chernigov collegium and the features of its architecture.

The article is devoted to the question of the time of building the house of the Chernigov collegium, and also to the peculiarities of its architectural – constructive forms. On the basis of an analysis of archival and printed sources, a hypothesis is advanced that the building was constructed simultaneously in the beginning of the XVIIIth century. Lighten the role of Chernigov's archbishop John Maksimovich and hetman Ivan Mazepa in its construction.

Key words: the house of the Chernigov collegium, the monastery of SS Boris and Gleb, bell tower, refectory, archbishop John Maksimovich, hetman Ivan Mazepa.

Каріна Солдатова

**ДЕМОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
НАСЕЛЕННЯ СІЛ КСЕНЗІВКА ТА МЕЛЬНЯ
БАТУРИНСЬКОЇ СОТНІ
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.
(за даними сповідних розписів 1739 року)**

У статті на основі сповідних розписів аналізується статево-віковий склад та сімейна структура населення сіл Ксензівка та Мельня Батуринської сотні.

Ключові слова: *сповідні розписи, козаки, селяни, духовенство, структура населення, фемінізація.*

Розуміння особливостей укладу суспільства ранньомодерного часу неможливе без дослідження окремих адміністративних одиниць козацької доби – полків, сотень, міст та сіл, що утворювали єдиний «державний організм» Гетьманщини. На сучасному етапі розвитку історичної науки недостатньо вивчено структуру населення Батуринської сотні Ніжинського полку у XVIII ст. Окремі аспекти даної проблематики у своїх працях розглядали: О. Лазаревський [1, с. 252 – 267], В. М'якотін [2, с. 140 – 179], І. Ситий [3, с. 65 – 73], Ю. Мицик та І. Тарасенко [4, с. 364 – 372], С. Токарев [5, с. 35 – 51], Н. Саєнко [6, с. 115 – 122], М. Хармак [7, с. 225 – 228] та С. Павленко [8, с. 145 – 166]. Для характеристики соціального складу населення Батуринської сотні в даній роботі залучимо облікові джерела, а саме – сповідні розписи та здійснимо аналіз на основі історико-демографічних методів. Частина цих джерел зберігається у Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО). Там вдалося виявити сповідні книги двох сотенних сіл – Ксензівки та Мельні за 1739 р. Тому саме з них було вирішено розпочати дослідження «засеймських» сіл Батуринської сотні у південно-східному напрямку від сотенного центру. Села у південно-західному напрямку були досліджені раніше на прикладі с. Тростянка [9, с. 200].

Дані населені пункти, ймовірно, вже в 1648 р. ввійшли до складу Батуринської сотні. Як вказує Філарет (Д. Гумілевський), у 1671 р. за універсалом Д. Ігнатовича (Многогрішного) Ксензівка та Мельня відійшли до володінь Новгород-Сіверського монастиря [10, с. 359], і їхнє населення було змушене сплачувати різні податки на його користь. Це підтверджує також універсал І. Самойловича за 1673 р. [11, с. 472]. За ним ці села відійшли до складу володінь Новгородської архімандрії під час розподілу земель між нею та Чернігівською архієпископією. У цих селах та їхніх околицях розміщувалися рангові та приватні володіння гетьманів і козацької старшини, а у першій половині XVIII ст. – лісові угіддя Обмачівського дворця та генерального писаря П. Орлика [12, с. 111, 133], маєтності Новгород-Сіверського монастиря та генерального військового канцеляриста Івана Стожка [13, арк. 75, 81].

Села Ксензівка та Мельня знаходяться на правому березі річки Сейм. На той час їх оточували ліси та озера, тому, наприклад, у Мельні розвивалося бортництво та

© Солдатова Каріна Олександрівна – старший науковий співробітник відділу археології (Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»), аспірантка кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

рибальство [14, с. 385]. Це сприяло заселенню даної місцевості. Ксензівка (нині село Поліське Коропського району Чернігівської області) розміщувалася на південний схід (19 км), а Мельня (нині Конотопський район Сумської області) «въ 13 верстах» на схід (21 км) від сотенного центру Батурина [10, с. 359].

Мета статті – створення цілісної картини сільського соціуму окремого району у XVIII ст. Для реалізації поставленої мети виконаємо такі завдання: з'ясуємо віковий, статевий склад, сімейний стан мешканців двох сотенних сіл – Ксензівка та Мельня за даними сповідних книг 1739 року. Дані двох сіл об'єднаємо при аналізі демографічної ситуації.

Сповідний розпис – це книга церковного призначення, яка містила інформацію про здійснення парафіянами таїнства сповіді та причастя. Як зазначає дослідниця О. Бороденко, таку форму звітування у Західній Європі було вперше поширено у 1215 р. IV Латеранським собором. На теренах Російської імперії обов'язкове ведення сповідних розписів було запроваджено у 1716 і 1718 рр. У них детально фіксувалися дані про стать, вік, сімейний склад парафіян віком від одного року, які в період чотирьох постів приймали сповідь та причастя чи тільки причастя (якщо це діти віком до 7 років) [15, с. 55].

Сповідні книги сіл Ксензівка та Мельня за 1739 р. зберігаються у ДАЧО, в фонді 679 «Чернігівська духовна консисторія», справа 303. Дані джерела оформлені скорописом першої половини XVIII ст. Тексти виконано доволі розбірливим почерком, що може вказувати на освіченість та дбайливе ставлення до роботи осіб, які їх складали. Освіту духовних представників – уродженців Батуринської сотні – добре висвітлює розвідка Ю. Мицика про студентів Києво-Могилянської академії. Протягом XVIII ст. сини священиків Батурина та навколишніх сіл здобували ґрунтовну освіту, зокрема багато з них закінчували клас богослов'я у згаданій академії [16, с. 171 – 172].

Сповідні розписи батуринських сіл мають спільну структуру. Вони складаються з 3 частин: преамбули, самого розпису та підсумкової таблиці. У преамбулі розпису с. Ксензівки вказано, що він складений священиком Федором Стефановим церкви Різдва Пресвятої Богородиці Новгород-Сіверської протопопії: «при оной церкви в приходъ приправлений» [13, арк. 71]. Сповідний розпис с. Мельні складений священиком Артемом Стефановим церкви Архістратиґа Христова Михаїла Новгород-Сіверської протопопії [13, арк. 76]. Ймовірно, два священики були рідними братами, що видно навіть із манери написання слів у сповідних книгах.

На жаль, коли саме були побудовані дані церкви, – не відомо. Але з церквою с. Мельні пов'язано багато легенд. У ній розміщувалася чудотворна ікона Божої Матері розміром «7 вершков вишини и 5 ширины» (1 вершок дорівнював близько 4,5 см), яка була «покрита сребной ризой». Як вказує Філарет (Д. Гумілевський), у церкві віруючі отримували зцілення. Серед них була і графиня Розумовська та її родичка – «госпожа» Скаловська, яка у 1826 р. відвідувала церкву [10, с. 360].

Далі в сповідних книгах розміщується почерговий опис дворів мешканців різних соціальних станів. У розписі Різдвогородицької церви вказано два соціальні стани: духовні особи («духовніе и ихъ домашніе») та козацтво («военніе и ихъ домашніе»). Тобто стан селян в Ксензівці не був представлений зовсім. Таку ситуацію можна пояснити відсутністю родючих земель у районі населеного пункту (болотиста місцевість), що були необхідні для ведення господарства [14, с. 386]. Наприклад, селяни як стан не проживали і в селі Баба Менської сотні [17, с. 210]. У розписі села Мельні вказано три соціальні стани: духовні особи, козацтво, а також селяни («посполитіе и ихъ домашніе»). Окремо у двох розписах описано підсусідків («дворовіе и ихъ домашніе»). До цієї категорії населення відносили, як зазначає О. Гуржій, колишніх рядових козаків, селян чи міщан, котрі якимось чином втратили своє господарство (все або частину) й перейшли жити в двори до заможних господарів [18, с. 34]. За можливість жити на подвір'ї господаря вони були змушені працювати у його господарстві [17, с. 210].

Спочатку визначимо загальну кількість мешканців двох сіл. В обох населених пунктах переважали козаки. У с. Ксензівка їх було 191 особа (72%), а у Мельні – 165 мешканців (59%). Далі у селах ситуація різниться. На другому місці у першому селі

було бездвірне селянство, відповідно – 55 осіб (21 %), а у розписі Михайлівської церкви – селяни, яких було загалом 90 мешканців (32 %), а далі вже підсусідки – їх нараховувалося 20 осіб (7%). Найменшу категорію становило духовенство. За розписом Різдвобогородицької церкви їх було 20 (7%), а у Мельні лише 7 (2%) осіб. У Ксензівці станом на 1739 р. проживало 266 осіб у 13 дворах, а у другому селі – 282 мешканці у 33 дворах. Дані населені пункти ми можемо віднести до невеликих за розмірами. Для порівняння у сотні були набагато більші села, які знаходилися неподалік Батурина: наприклад, населені пункти Красне та Митченки [19, арк. 516 – 518, арк. 1129 – 1130]. У них за Генеральним описом Лівобережної України (1765–1769) проживало більше однієї тисячі жителів. Таку невелику кількість мешканців можемо пояснити географічним розташуванням сіл: знаходилися на значній відстані від Батурина шляху, погані непрохідні ґрунтові дороги, значна відстань до сотенного центру – близько 20 км, малородючі землі.

Далі здійснимо аналіз статевого та вікового складу населення сіл сотні. Спочатку розглянемо вік мешканців (див. таблиці 1 – 2). У обох населених пунктах переважали групи працездатного віку від 15 до 59 років та становили відповідно: у с. Ксензівка 62 %, а у Мельні – 48 %. Наступну позицію займала дитяча вікова група: 47 % у Мельні та 36 % у Ксензівці. На останній позиції знаходилися групи людей віком від 60 років і старше – 5 % у Мельні та 2 % у Ксензівці. Найстарішими у населених пунктах серед чоловіків козацького стану були: Василь Дедик із Мельні – йому на час розпису було 90 років та Роман Софронічев із Ксензівки – у 1739 р. йому виповнилося 68 років [13, арк. 74, 78]. Серед жінок найстаршою була Анна Стефанова – мати мельниківського священика, їй був 81 рік та Євдокія «Максимова донька» – дружина Романа Софронічева, на той час їй виповнився 61 рік [13, арк. 74, 76]. Як видно з аналізу, дані населені пункти ми можемо віднести до «демографічно молодих». За визначенням польського демографа Е. Россета, демографічно молодим вважається те населення, де частка літніх людей не переважає 8 %. Для порівняння у сотенному місті Батурині ця частка становила 2,8 % [6, с. 117].

Таблиця 1. Розподіл населення за статтю і віком с. Ксензівка

Вікова група поселення	0-14			15-59			60 і старше			Всього
	Р	Ч	Ж	Р	Ч	Ж	Р	Ч	Ж	
Ксензівка	95	36	59	164	90	74	7	6	1	266
%	35,71%	13,53%	22,18%	61,65%	33,83%	27,82%	2,63%	2,26%	0,38%	100,00%

Таблиця 2. Розподіл населення за статтю і віком с. Мельня

Вікова група поселення	0-14			15-59			60 і старше			Всього
	Р	Ч	Ж	Р	Ч	Ж	Р	Ч	Ж	
Мельня	133	61	72	136	65	71	13	6	7	282
%	47,16%	21,63%	25,53%	48,23%	23,05%	25,18%	4,61%	2,13%	2,48%	100,00%

Використовуючи дані таблиць 1 та 2, визначимо статевий поділ населення. За сповідними розписами у с. Мельня мешкало 150 жінок та 132 чоловіки. У той же час в с. Ксензівка проживало 134 представниці жіночої статі та 132 представники чоловічої статі. У дитячій віковій групі в обох селах переважало жіноче населення. За розписом Різдвобогородицької церкви простежується значна перевага – на 8,6 % представниць жіночої статі над чоловічою. За даними Михайлівської церкви відрив був менший – становить 3,9 %. У працездатній групі у сотенних селах ситуація вже різнитися: у Мельні знову була перевага за жінками – на 2,1 %, однак у Ксензівці чоловіче населення перевищувало жіноче – на 6 %. Перевага чоловіків, наприклад, проглядається і за сповідними розписами с. Тростянки Батуринаської сотні [9, с. 201]. Така тенденція зберігається в наступній групі – старшій віковій категорії. За розписом Різдвобогородицької церкви чоловіки переважали жінок на 1,9 %, а у Мельні – жінки переважали чоловіче населення на 0,3 %.

Таблиця 3. Розподіл жінок с. Ксензівка за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки)	Жінки с. Ксензівка												
	Незаміжні			Заміжні			Вдови			Всього			
	Духовні	Військові	Підсусідські	Духовні	Військові	Підсусідські	Духовні	Військові	Підсусідські	Духовні	Військові	Підсусідські	Всього
0-4	4	8	2							4	8	2	14
5-9	1	20	6							1	20	6	27
10-14	2	11	5							2	11	5	18
15-19		10	2		2					0	12	2	14
20-24	1	3		1	6	2				2	9	2	13
25-29					8	3		1		0	9	3	12
30-34				1	8	1		1		1	9	1	11
35-39					3	4		2		0	5	4	9
40-44					4				1	0	4	1	5
45-49										0	0	0	0
50-54				2	6	1		1		2	7	1	10
55-59										0	0	0	0
60-64					1					0	1	0	1
65-69										0	0	0	0
>70										0	0	0	0
Всього	8	52	15	4	38	11	0	5	1	12	95	27	134
Всього	75 (55,97%)			53 (39,55%)			6 (4,48%)			134 (100,00%)			

Таблиця 4. Розподіл чоловіків с. Ксензівка за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група	Чоловіки с. Ксензівка												
	Холості			Жонаті			Вдівці			Всього			
	Духовні	Військові	Підсусідські	Духовні	Військові	Підсусідські	Духовні	Військові	Підсусідські	Духовні	Військові	Підсусідські	Всього
0-4		7	3							0	7	3	10
5-9	2	10	2							2	10	2	14
10-14		9	3							0	9	3	12
15-19		21	6							0	21	6	27
20-24	1	6	2		5	1				1	11	3	15
25-29	1	1		1	2	1				2	3	1	6
30-34					8	2				0	8	2	10
35-39					8	2				0	8	2	10
40-44		1		1	3	4				1	4	4	9
45-49					2					0	2	0	2
50-54				2	4	1		1		2	5	1	8
55-59					2			1		0	3	0	3
60-64					3			2		0	5	0	5
65-69								1		0	1	0	1
>70										0	0	0	0
Всього	4	55	16	4	37	11	0	5	0	8	97	27	132
Всього	75 (55,97%)			52 (38,81%)			5 (3,73%)			132(100)%			

Для більш детальної характеристики соціальної структури сіл використовуємо поширену в історичній демографії таблицю необроблених даних, яку удосконалила дослідниця О. Бороденко, і розподілимо населення сотенних сіл за віком, статтю, сімейним та соціальними станами [15, с. 57 – 58]. Дані чотирьох таблиць нададуть нам можливість визначити коефіцієнт статевого співвідношення та особливості сімейної структури мешканців сотенних сіл.

Спочатку підрахуємо статеве співвідношення, визначивши коефіцієнт фемінізації. Він вираховується за формулою: кількість жінок ділимо на кількість чоловіків, помноживши отримані дані на 100. В історичній демографії результат має бути наближений до 105,0 і знаходиться у межах від 100,0 до 110,0. Якщо показник більший чи менший, за визначенням французьких демографів Л. Анрі та А. Блюма, це може вказувати на недооблік котроїсь статі [20, с. 27 – 29]. За цією формулою у с. Ксензівка ми одержали коефіцієнт 101,5 % – цей показник знаходиться у загальноприйнятих межах. Однак у с. Мельня коефіцієнт становить 113,6 % – тобто більший і вказує на перевагу жінок. В даному випадку це свідчить на недооблік чоловічої статі розглянутого населеного пункту.

Таблиця 5. Розподіл жінок с. Мельня за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки)	Жінки с. Мельня																
	Незаміжні				Заміжні				Вдови				Всього				
	Духовні	Вішкони	Посполити	Підруські	Духовні	Вішкони	Посполити	Підруські	Духовні	Вішкони	Посполити	Підруські	Духовні	Вішкони	Посполити	Підруські	Всього
0-4		11	8										0	11	8	0	19
5-9	1	17	8										1	17	8	0	26
10-14	1	17	5	4									1	17	5	4	27
15-19		2	1										0	2	1	0	3
20-24		2		1			7	1					0	9	1	1	11
25-29					1		11	9	2			1	1	12	9	2	24
30-34							4		1	1		1	1	4	1	2	8
35-39								3			1	1	0	1	4	0	5
40-44							1	1	1			1	1	0	1	2	5
45-49							4					1	0	4	1	0	5
50-54							5					3	1	0	8	1	9
55-59												1	0	0	1	0	1
60-64							1				1	1	0	2	1	0	3
65-69											1	1	0	0	1	0	1
>70										1	1	1	1	1	1	0	3
Всього	2	49	22	5	1	33	14	4	2	7	9	2	5	89	45	11	150
Всього	78 (52,00%)				52 (34,67%)				20 (13,33%)				150 (100,00%)				

Таблиця 6. Розподіл чоловіків с. Мельня за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки)	Чоловіки с. Мельня																
	Холості				Жонаті				Вдівці				Всього				
	Духовні	Вішкони	Посполити	Підруські	Духовні	Вішкони	Посполити	Підруські	Духовні	Вішкони	Посполити	Підруські	Духовні	Вішкони	Посполити	Підруські	Всього
0-4		10	11	1									0	10	11	1	22
5-9	1	13	12	1									1	13	12	1	27
10-14		6	5	1									0	6	5	1	12
15-19		8	1										0	8	0	1	9
20-24		3	2	1			2	1					0	5	3	1	9
25-29							5	1	1				0	5	1	1	7
30-34					1		7	9	1			2	1	9	9	1	20
35-39							2						0	2	0	0	2
40-44							4	3	1				0	4	3	1	8
45-49							1						0	1	0	0	1
50-54							6	1	1				0	6	1	1	8
55-59							1						0	1	0	0	1
60-64							3						0	3	0	0	3
65-69													0	0	0	0	0
>70							2	1					0	2	1	0	3
Всього	1	40	30	5	1	33	16	4	0	2	0	0	2	75	46	9	132
Всього	76 (57,58%)				54 (40,91%)				2 (1,52%)				132 (100,00%)				

Але чи така тенденція зберігається для всіх вікових груп? Для з'ясування цього завдання визначимо статеве співвідношення в окремих вікових категоріях. Отримані дані порівнюємо з типовою таблицею ООН для закритого населення, наведеної у роботі Л. Анрі та А. Блюма. (див. таблиці 7 та 8) [20, с. 28]. У с. Ксензівка у молодшій віковій групі простежується значна перевага жіночої статі над чоловічою. Ми можемо припустити, що це було пов'язано із великою смертністю хлопчиків у ранньому дитинстві, що були менш стійкими до різних захворювань. Однак, як видно з розпису Михайлівської церкви, у с. Мельня ситуація різко змінюється. У розглянутому населеному пункті представники чоловічої статі переважали над жіночою у вікових групах 1 – 4 та 5 – 9 років, що було нетиповим для суспільства того часу. Наприклад, така перевага простежується і в с. Жуки Полтавського полку [15, с. 59]. Наступна вікова категорія – працездатне населення (15 – 59 р.). Отримані дані також різняться. За розписом Різдобогородицької церкви, у групах: 15 – 59, 20 – 24, 35 – 39, 40 – 44, 45 – 49 та 55 – 59 – зберігається перевага за чоловіками. Як вказує Ю. Волошин, таку ситуацію можна пояснити поширеною смертністю жінок при пологах та меншою стійкістю їх до різних захворювань після народження дітей [21, с. 160]. У с. Мельня зберігається протилежна тенденція. За показниками розпису Михайлівської церкви у вікових групах: 20 – 24, 25 – 29, 35 – 39, 45 – 49, 50 – 54 – переважають жінки. Тільки у дітородних вікових категоріях: 15 – 19, 30 – 34 та 40 – 44 – переважають чоловіки. Такі коливання, на думку І. Сердюка, були пов'язані із трудовою міграцією населення. Сільське населення вирушало до великих міст, містечок, де ставало наймитами, ремісниками, торговцями, учнями при місцевих церквах, інколи навіть жебраками тощо. Як вказує дослідник, мігрантів було більше серед чоловіків. Вони мали всі шанси залишитися на постійне проживання у місті – одружитися, приписатися до

магістрату чи міщанського стану [22, с. 215]. У старшій віковій категорії ситуація аналогічна. У першому селі – знову перевага за чоловіками у групах 60 – 64, 65 – 69 років. Однак у с. Мельня навпаки – жінок похилого віку було більше, ніж чоловіків. Незначна перевага жіночої статі зберігається і у віковій категорії 65 – 69 років. Традиційно чоловіча смертність у старших вікових категоріях вища. Проте така ситуація в с. Ксензівка відрізняється від загальноприйнятої в історичній демографії моделі. Перевага чоловіків також була характерна у XVIII ст. для старшої вікової категорії с. Тростянки Батуринської сотні. Але дана тенденція не була винятковою та притаманною окремим селам. Наприклад, у полковому місті Ніжині частка чоловіків старшого віку була на 1,8 % більшою, ніж жінок [23, с. 8].

Таблиця 7. Коефіцієнт фемінізації с. Ксензівка

Коефіцієнт фемінізації																
Вікова група	0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	>70	
Ксензівка	140,0	192,9	150,0	51,9	86,7	200,0	110,0	90,0	55,6	0,0	125,0	0,0	20,0	0,0	–	
Типові дані	102,3	102,4	102,8	103,3	103,9	104,7	105,6	106,2	105,2	104,0	101,0	97,2	92,9	88,5	78,8	

Таблиця 8. Коефіцієнт фемінізації с. Мельня

Коефіцієнт фемінізації																
Вікова група	0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	>70	
Мельня	86,4	96,3	225,0	33,3	122,2	342,9	40,0	250,0	62,5	500,0	112,5	100,0	100,0	–	100,0	
Типові дані	102,3	102,4	102,8	103,3	103,9	104,7	105,6	106,2	105,2	104,0	101,0	97,2	92,9	88,5	78,8	

Далі визначимо сімейну структуру мешканців двох сотенних сіл (див. таблиці 3 – 6). Спочатку розглянемо сімейний стан населення. У с. Ксензівка серед чоловіків було неодружених 75 осіб (55,97 %), жонатих 52 особи (38,81 %) та 5 вдівців (3,73 %). Найбільша частка неодружених припадала на працездатну вікову категорію – 39 осіб. У молодшій віковій групі неодружених чоловіків було 36 осіб. За сімейним станом найбільша частка неодружених була серед козаків – 55 осіб, на другій позиції знаходилися підсусідки – 16 представників і останню позицію займали чоловіки духовного стану – 4 особи. З них 29 козаків, 7 чоловіків з підсусідків та 3 із духовних осіб залишилися неодруженими у віковій категорії 15 – 44 роки. Найстаршим холостяком у с. Ксензівка був «Іоанъ Козминъ синь», який у селі обіймав посаду прикажчика [13, арк. 75]. У розписі про його родину не згадується, тому можемо припустити, що він був неодруженим. На час проведення обліку йому виповнився 41 рік. Дана група знаходилася в категорії потенційних наречених. Після 30 років у населеному пункті переважно всі чоловіки були одружені.

У с. Мельня серед чоловіків були неодруженими 76 осіб (57,6 %), жонатими – 54 особи (40,9 %) та 2 вдівцями (1,5 %). Найбільша частка неодружених припала на молодшу вікову категорію – 61 особа. Серед працездатного чоловічого населення холостих було тільки 16 осіб. Загалом 41 козак, 30 осіб з посполитих, 5 зі стану підсусідків та один представник з духовних осіб – залишилися неодруженими у віковій категорії 15 – 24 роки. Найстаршим холостяком у селі був козак Гордій – син Кондрата. На час розпису йому виповнилося 22 роки. Він перебував у категорії активного віку, тому невдовзі мав усі шанси взяти перший шлюб [13, арк. 78].

Як видно з отриманих даних, в розглянутих сотенних селах ситуація схожа – в середньому поширений вік неодружених 20 – 24 роки. Вони мали можливість укласти перший шлюб до 25 років. Це було притаманно для сільського населення інших регіонів Гетьманщини. Наприклад, за визначенням Ю. Волошина, для сільських чоловіків Стародубського полку середній шлюбний вік становив 23,7 років [24, с. 21]. Однак

віковий «поріг» у батуринських сотенних селах був вищим, ніж для Центральної Росії. Там, за підрахунками Б. Міронова, чоловіки в середньому одружувалися у віці 16 – 18 років [25, с. 167].

Використовуючи дані таблиць 4 та 6, охарактеризуємо шлюбну структуру чоловічого населення сіл Ксензівка та Мельня. У першому населеному пункті одружені були серед працездатної вікової категорії (15 – 59 р.) – 49 осіб. Серед старшої вікової групи у шлюбі перебувало тільки 3 особи. У мікрогрупі працездатного віку 20 – 24 роки одруженими були тільки 6 осіб. За сімейним станом найбільше у шлюбі перебувало чоловіків серед козаків – 37 осіб, серед духовенства і посполитих – 4 та 11 осіб. Наймолодшим одруженим чоловіком у селі був Григорій Коротич із стану підсусідків. На час розпису йому виповнився 21 рік. У його родині було вже троє дітей [13, арк. 75].

У с. Мельня також найбільше одружених чоловіків було серед працездатного віку (15 – 59 р.) – 48 осіб. У старшій віковій групі одруженими було 6 чоловіків. У мікрогрупі 20 – 24 роки у шлюбі перебувало тільки 3 особи. За сімейним станом, як і у с. Ксензівка, найбільше у шлюбі знаходилося представників із козацького стану – 33 особи, на другій позиції розміщувалися посполиті – 16 осіб, далі чоловіки зі стану підсусідків – 4 особи, остання позиція належала родинам духовного стану – серед них одруженим був лише один священик. У с. Мельня наймолодшим одруженим був козак Іван Заїжайка, якому на час розпису виповнилося 23 роки. У його родині на час розпису згадується 5-річна донька Пелагея [13, арк. 78].

Тепер охарактеризуємо групу вдівців. За сповідними розписами батуринських сотенних сіл вони займали найменшу частку. У с. Ксензівка вдівці були серед козаків: 2 овдовіли у віці 50 – 59 років, 3 були вдівцями у віці 60 – 69 років. У с. Мельня вдівців нараховувалося тільки двоє: Дем'ян «Григорієвъ синь» та Григорій Богдан з козацького стану. На час розпису вони мали доволі молодий вік 30 – 32 роки. Наприклад, така ситуація спостерігалася і в с. Тростянка Батуринської сотні, де за сповідними розписами вдівцями ставали молоді чоловіки [9, с. 202]. Дана мікрогрупа чоловіків мала можливість одружитися вдруге, тому традиційно складала конкуренцію неодруженим парубкам, адже зазвичай вони вже мали більші статки, ніж молодші представники на «шлюбному ринку». Крім цього, вони часто самотійно виховували ще й своїх малолітніх дітей. Наприклад, вдівець Дем'ян із Ксензівки опікувався трьома неповнолітніми доньками: 9-річною Анастасією, 7-річною Агафією та 2-річною Євдокією [13, арк. 77].

Далі окремо проаналізуємо сімейний стан жінок (див. таблицю 3 та 5). За сповідними розписами Різдвогородницької церкви, у с. Ксензівка у шлюбі не перебувало 75 представниць жіноцтва (55,97 %). Найбільше незаміжніх припадало на молодшу вікову категорію – 41 особа. У групі працездатного віку не уклали шлюб 16 представниць. Після 25 років незаміжніх не виявлено. Переважна більшість дівчат у розглянутому селі виходили заміж у віці від 20 років. Для порівняння, середній шлюбний вік для дівчат у селах Стародубського полку мав індекс 19,1 року (за підрахунками Ю. Волошина), для сіл Полтавського полку він становив 22,9 року (за визначенням О. Бороденко), а для сіл Миргородського полку – індекс 19,5 (за дослідженнями В. Кручиненка) [26, с. 34]. За сімейним станом незаміжні переважали серед козацьких родин та підсусідків – відповідно 52 і 15 осіб. На третій позиції знаходилися представниці з родин духовенства – 8 осіб. Найстаршою незаміжньою у селі була 22-річна Євдокія – донька сільського священика Федора Стефанова [13, арк. 71]. За розписом Михайлівської церкви у с. Мельня незаміжніми були 78 жінок (52 %). Найбільше поза шлюбом перебувало представниць з молодшої вікової категорії – 72 особи. У групі працездатного віку не перебували у шлюбі 6 осіб. Після 25 років, як і в попередньому селі, незаміжніх не виявлено. Найстаршими незаміжніми у селі на час розпису були 20-річні представниці з козацьких родин: Катерина Книш і Марина Захарієва та з родини підсусідків – Анна – донька вдови Анастасії Павлової [13, арк. 78– 79, 80].

Наступна категорія – заміжні жінки. У с. Ксензівка їх було 53 особи (39,55 %). У категорії працездатного віку – 52 особи. У старшій віковій групі тільки одна жінка. Найбільше заміжніх припадало на козацькі родини та домогосподарства підсусідків –

38 та 11 осіб. Найменша кількість заміжніх жінок нараховувалася серед родин духовенства – 4 представниці. Наймолодшою заміжньою у селі була 18-річна Катерина «Іванова дочь» із козацького стану [13, арк. 75]. На час розпису в неї ще не було дітей.

Жінки у с. Ксензівка в більшості мали незначну вікову різницю зі своїми чоловіками. Але привертає увагу, що в багатьох козацьких родинах жінки були молодшими від чоловіків: на 10 років – у 8 випадках, на 15 років – 1 випадок. Найбільша різниця між подружжям становила 17 років – козак Григорій Лунько на час розпису мав 58 років, а його дружині Параскеві виповнився 41 рік. У джерелі вказано: «у нихъ детей не имеется» [13, арк. 74]. Також у розписі Різдобогородицької церкви згадується один випадок, що дружина – 38-річна Марина Солошенко, з козацького стану, була старшою від свого чоловіка Федора Солошенка на 7 років, на час розпису йому виповнився 31 рік. У родині було 5 дітей. Найстаршому Івану був 21 рік. Отже, можемо припустити, що Федір одружився на вдові [13, арк. 72].

Тепер охарактеризуємо заміжніх жінок із с. Мельня. За розписом Михайлівської церкви у населеному пункті в шлюбі перебувало 52 представниці жіночого стану (34,67 %). У категорії працездатного віку, як і у с. Ксензівка, жінок у шлюбі було найбільше – 51 особа. І тільки одна жінка у старшій віковій групі (60 – 70 р) була заміжня на час розпису. Найбільше заміжніх знаходилося у козацьких родинах – 33 особи, на другому місці перебували жінки із домогосподарств посполитих – 14 осіб. І найменше заміжніх жінок перебувало в родинах підсусідків та духовенство – 4 та 1 особа. Наймолодшою заміжньою у селі була 20-річна Ірина Григорєва зі стану посполитих. У 1739 році у її родині проживало 3 дітей [13, арк. 80].

Як видно з джерела, у с. Мельня ситуація повторюється, тут також присутні родини, де простежується значна вікова різниця між подружжям, переважно козацького стану: у 6 випадках дружина була молодшою від свого чоловіка на 10 років та в одному випадку на 13 років. І найбільша різниця становила 23 роки – козаку Федору Білоусу на час розпису виповнився 51 рік, а його дружині Євдокії тільки 28 років. У їхній родині були малолітні 6-річні та 3-річні діти [13, арк. 77]. Така вікова різниця була нетиповою для традиційного суспільства Гетьманщини. Наприклад, доволі значний віковий відрив простежувався у селах Миргородського полку. Там дослідником В. Кручиненком при аналізі Румянцевського опису було виявлено два нетипові випадки – вікова перевага дружин становила 18 і 20 років. Як вважає науковець, це було пов'язано із тим, що в такі шлюби вступали з розрахунку [26, с. 34 – 35]. Схожі родини, за дослідженнями І. Сердюка, згадуються і у полковому місті Стародубі. Там була зафіксована сімейна пара з різницею у віці 31 рік [27, с. 14]. Тобто бачимо, що така ситуація не була винятковою у тогочасному суспільстві.

Третьою категорією серед жіночого населення були вдови. Привертає увагу, що священники обох сіл дану категорію жінок часто позначали словом «невестка». За дослідженнями О. Бороденко, до таких жінок могли застосовувати і слово «невеста» [28, с. 5]. У с. Ксензівка вдів нараховувалося 6 осіб: 5 з козацьких родин та одна представниця з домогосподарств підсусідків. У с. Мельня у даній мікрогрупі перебувало 20 жінок: 9 з родин посполитих, 7 з козацьким домогосподарств, 2 особи з родин підсусідків та 2 представниці з сімей духовенства. Привертає увагу, що у с. Ксензівка багато вдів було серед жінок працездатного віку (25 – 44 р.). Така тенденція зберігається також у даній категорії серед жінок Мельні. Там вдови були у віковій працездатній групі 25 – 59 років. Наймолодшими зафіксованими у сповідних розписах вдовами були: 28-річна жінка з козацького стану – Анна Романова з с. Ксензівка та 27-річна Анна «сестра Ільи» з с. Мельня [13, арк. 72, 77]. Якщо порівняти дані таблиць, то вдів у розглянутих сотенних селах було більше, ніж вдівців. І. Сердюк, вважає, що це було пов'язано із вищим рівнем смертності чоловіків, різницею у віці між подружжям, при якій чоловіки помирали першими, а також порівняно більшими шансами вдівців на укладання повторного шлюбу [29, с. 179].

Таким чином, розглянуті села Ксензівка та Мельня Батуринської сотні в першій половині XVIII ст. розміщувалися поряд, у межах однієї місцевості. Крім того, місцеве населення мало спільний рід занять. Однак, за сповідними розписами, у селах різних

соціальний склад. У с. Ксензівка вказано тільки два стани – козацтво та духовні особи. У с. Мельня згадується три соціальні стани – у населеному пункті були і селяни. Це вплинуло на демографічну ситуацію. У сотенних селах проживала майже однакова кількість людей – менше однієї тисячі, тому дані населені пункти можемо віднести до невеликих за розмірами. У розглянутих селах було більше представників козацького стану. Загалом чисельно переважали жінки. Але така тенденція не була характерною для всіх вікових груп, що переважно було пов'язано із поширеною смертністю дітей у ранньому віці та жінок при пологах, трудовою міграцією, військовою діяльністю чоловіків. За сімейним станом, середній шлюбний вік для жінок становив 20 років, для чоловіків 20 – 24 р., що було притаманно для сільського соціуму Гетьманщини. Проте варто зауважити, що в родинах, особливо козацького стану, між чоловіком і дружиною зустрічається значна вікова різниця, що було нетиповим для тодішнього традиційного суспільства. Підсумовуючи здійснений аналіз, безперечно можна стверджувати, що сповідні книги дозволили детально проаналізувати соціальну, статеву та вікову структуру сотенних сіл. Тому для створення цілісної картини структури населення Батуринської сотні доречно продовжити аналізувати дані джерела. Це обумовлює актуальність подальших досліджень.

1. Лазаревський О. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 2: Полк Нежинский. – Киев, 1893. – 552 с.
2. Мясотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв. – Прага, 1926. – Том 1. – Выпуск 3. – 217 с.
3. Ситий І. Батурин у першій чверті XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 65–73.
4. Мицик Ю., Тарасенко І. З опису Батуринської сотні О. М. Лазаревського // Сіверянський літопис. – 2014. – № 6. – С. 364–372.
5. Токарев С. Козацька старшина Ніжинського полку у другій половині XVII – XVIII ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернігів, 2015. – 191 с.
6. Саєнко Н. Козацькі родини Батурина другої половини XVIII ст. за даними Генерального опису Лівобережної України // Краєзнавство. – 2016. – № 1 – 2. – С. 115 – 122.
7. Хармак М. Винокурний промисел Батурина у XVII – XVIII ст. // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – Київ-Глухів, 2016. – Випуск 9. – С. 225 – 228.
8. Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. – Київ, 2017. – 510 с.
9. Солдатова К. Структура населення с. Тростянки Батуринської сотні Ніжинського полку в другій половині XVIII ст. (за матеріалами сповідних книг 1763 року) // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Київ-Глухів, Центр пам'яткознавства НАН України УТОПК, 2017. – С. 200 – 204.
10. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Книга 6. – Чернигов, 1874. – 541 с.
11. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687)/ [під ред. Сохань П.]. – Київ – Львів, 2004. – 1086 с.
12. Мазепина книга / [упоряд. І. Ситий]. – Чернігів, 2005. – 519 с.
13. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 303. – 137 арк.
14. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781) / підготовка до друку та передмова П. Федоренка. – Київ, 1931. – 594 с.
15. Бороденко О. Статєво-вікова структура населення с. Жуки Городової сотні Полтавського полку в другій половині XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів 1775 року) // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 55 – 64.
16. Мицик Ю. Уродженці Батуринської і Борзенської сотень – студенти Києво-Могилянської академії. – Сіверянський літопис. – 2017. – № 4. – С. 171 – 174.
17. Казіміров Д. Козацькі родини с. Баби Менської сотні Чернігівського полку за матеріалами сповідних книг 1746 р. // Сіверщина в історії України. Збірник

наукових праць. – Київ-Глухів, Центр пам'яткознавства НАН України УТОШК, 2011. – С. 209 – 213.

18. Гуржій О. Податне населення України XVII – XVIII ст. Нариси з історії та статистики. – Черкаси, 2009. – 296 с.

19. ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, спр. 56. – 1130 арк.

20. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. – Москва, 1997. – 207 с.

21. Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. – Київ, 2016. – 356 с.

22. Сердюк І. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр.) // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 213 – 215.

23. Сердюк І. Старість в городском населении Левобережной Украины во второй половине XVIII в. (на материалах Румянцевской описи 1765 – 1769 гг.) // Историческая демография. Научный журнал. – Москва-Сыктывкар, 2011. – № 1 (7). – С. 7 – 12.

24. Волошин Ю. Стативно-вікова та шлюбна структура Полтави в другій половині XVIII ст. // Історична пам'ять. – 2011. – № 1. – С. 5 – 24.

25. Миронов Б. Социальная история России периода империи. (XVIII – нач. XIX в. в.): В 2-х т. 3-е изд., испр., доп. – СПб., 2003. – Т.1. – 548 с.

26. Кручиненко В. Рівень остаточної безшлюбності та шлюбний вік у селах Миргородського полку в другій половині XVIII ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 41. – С. 33 – 36.

27. Сердюк І. Шлюбна поведінка мешканців полкових міст Гетьманщини за даними Румянцевського опису 1765 – 1769 рр. // Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану Віктора Ревеука. – Полтава, 2013. – С. 60 – 74.

28. Бороденко О. Феномен жіночої самотності другої половини XVIII ст. на прикладі сіл Полтавського полку (за матеріалами облікових джерел другої половини XVIII ст.) // Гендерна проблематика та антропологічні горизонти: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Полтава, 2012. – С. 3 – 13.

29. Сердюк І. Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) // Краєзнавство. – 2008. – № 1–4. – С. 175 – 181.

Солдатова К. А.

Демографические характеристики населения сел Ксензовки и Мельни Батуринской сотни в первой половине XVIII в. (по данным исповедных росписей 1739 года)

В статье на основе исповедных росписей анализируется поло-возрастной состав и семейная структура жителей сел Ксензовки и Мельни Батуринской сотни.

Ключевые слова: *исповедные росписи, казаки, крестьяне, духовенство, структура населения, феминизация.*

Soldatova K.O.

Demographic characteristics of the population of the villages Ksenzovka and Melny of Baturin sotnia in the first part of the 18 century (based on the confessional register of 1739)

In the article we consider the age, sex and marital status distribution of the population for the villages Ksenzovka and Melny of Baturin sotnia.

Key words: *confessional register, cossacks, peasants, clergy, population composition, feminization.*

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

75.052:726.27-523.41(477.51-25)«19»

Тетяна Миколайко

●

ДО ПИТАННЯ СТАНУ ЖИВОПИСУ ТРОЇЦЬКОГО СОБОРУ В ХХ СТОЛІТТІ

У статті висвітлена інформація про стан живопису Троїцького собору, заходи щодо його поновлення та збереження: у часи більшовицького атеїзму, в період 20-річного користування релігійною громадою у повоєнний час і до 1970-х років.

Ключові слова: *Троїцький собор, живопис, монастир, музей, заповідник.*

Троїцький собор у Чернігові входить до ансамблю визначного архітектурного пам'ятника загальнодержавного значення – колишнього Троїцько-Іллінського монастиря (XI–XVIII ст.). Він є одним з кращих зразків українського зодчества минулого і перебуває під охороною держави в складі Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». У соборі зберігся цікавий комплекс розписів, які репрезентують кілька стилістичних напрямів в українському мистецтві XVII–XX ст. і становлять художню цінність. Тому завданням статті є прослідкувати стан живопису Троїцького собору протягом 20-60-х років ХХ століття під час користування ним церковників та різних установ, організацій до його капітальної реставрації.

Події першої половини ХХ століття – прихід більшовиків до влади, Друга світова війна – аж ніяк не сприяли збереженню та дослідженню монументального живопису Троїцького собору та інших визначних пам'яток Чернігова, хоча тодішня влада не залишала їх без уваги, наголошувала на необхідності реставрації останніх.

Після встановлення радянської влади у Чернігові (у грудні 1919 р.) почалася політика відокремлення церкви від держави, бо більшовики вбачали в церкві конкурента, який має значний вплив на суспільство, і тому його треба ліквідувати. Храми, монастирі закривалися, відтак стояли порожні або передавалися різним установам.

Троїцький чоловічий монастир було ліквідовано у 1918 р., і у 1920-х рр. на території колишньої обителі знаходилися різні установи: 1921 по 1926 рік у колишніх келіях працював музей поміщицького побуту, де експонувалися меблі, одяг, предмети розкоші, які конфіскували у заможних чернігівців у 1920-1921-х рр. У 1926 р. об'єднали п'ять діючих на той час музеїв у Чернігові в один Чернігівський державний музей, сюди ж ввійшов і музей побуту. Його було розміщено у будівлі колишнього Селянського банку (зараз обласна універсальна бібліотека ім. Короленка) [1, с. 307]. З 1921 по 1923 рік на території монастиря розмістився дитячий будинок для дітей-переселенців з Поволжя, Уфи [1, с. 302], а з 1926 по 1929 роки в Введенській церкві та на першому поверсі архієрейського будинку розмістили інвалідне містечко [1, с. 308]

Після ліквідації монастиря Троїцька церква стала приходською, її планували передати на облік до губернського музею разом з церковними речами, які там були на той час, як історичну пам'ятку. Вже 23 грудня 1921 р. представники Чернігівського музею

© Миколайко Тетяна Анатоліївна – молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

культів В. Дроздов та В. Шугаєвський домоглися визнання членами губернської міжвідомчої ліквідаційної комісії унікальності Троїцького собору, який належало зберегти з усією внутрішньою обстановкою. «Рахуючись з тим, – зазначалось у прийнятому тоді рішенні, – що в даний момент губмузей не має можливості матеріально підтримувати в цілості і схоронності (Троїцький собор), як храм-музей, (комісія) визнає необхідним з зазначеною метою передачу цього храму релігійній общині, за умов, що община не буде проводити ніяких змін в конструкції храму і її обстановці без згоди губмузею» [2, с. 118]. Церковна громада функціонувала тут до 1927 р., але у 1924 р. Троїцький собор на певний час вилучили з користування релігійною громадою і передали під нагляд Чернігівського музею. Однак незабаром стало очевидним, що музей підтримувати собор у належному стані через фінансові труднощі не може [2, с. 243].

У 1925 р. Троїцький собор разом з Спасо-Преображенським, Успенським соборами у Чернігові передано до відання Чернігівського державного музею, а з 1927 року їх оголошено історико-культурними пам'ятками Всеукраїнського значення [2, с. 11]. Від 18 травня 1929 р. ці пам'ятки входять до Державного історико-культурного заповідника, який підпорядковувався Народному комісаріату освіти УСРР. Троїцький собор функціонував до 1929 р., а потім його закрили за неоплачені податки [3, арк. 6], а на території монастиря розмістився чернігівський зоотехнікум, його шкільні приміщення, гуртожиток і підсобні приміщення. Навчальний заклад працював до Другої світової війни. За час функціонування Троїцького собору у 20-ті рр. ХХ ст. як діючого храму були розписані у ньому хрестові склепіння першого ярусу південного і північного нефів і арок, що прилягають до них під хорами. На склепінні північного нефу – зображення восьми чудотворних ікон Богородиці: «Відрата і втіха», «Чернігівська Гетсиманська», «Богоматір Охтирська», «Богоматір Казанська», «Богоматір Муромська», «Богоматір Смоленська», «Стягнення загиблих», «Предвозвестительница», на склепінні північного нефу – зображення теж восьми чудотворних ікон Богородиці – «Пом'якшення злих сердець», «Знамення», «Нев'янучий цвіт», «Путивльська», «Богоматір живоносне джерело», «Страсна», «Скоропослушниця», «Візантійська» [4, с. 96]. Всі 16 зображень Богоматері поясні, в хмарах, на блакитному тлі відрізняються від живопису попередніх років ремісничим, некваліфікованим виконанням [10, с. 8]. Мабуть, художні роботи виконані місцевим майстром.

З установленням окупаційного режиму в Чернігові віруючі проклинали радянську владу за те, що вона позакривала церкви, і сподівалися на перемогу німців, яких сприймали як кару безбожним комуністам. До певної міри надії віруючих виправдалися [5, с. 29]. У часи війни почали відчиняти двері церкви та монастирі, і в Чернігові планували відновити життя у Єлецькому монастирі, але, за вказівкою преподобного Лаврентія, правити почали в Троїцькій обителі [6, с. 41]. Німці дозволили відкрити Троїцький собор і при ньому монастир, де до війни стояла радянська військова частина. Тому в соборі правили молебні за перемогу Гітлера над радянською армією [5, с. 29]. На садибі колишнього Троїцького чоловічого монастиря в кінці літа 1941 р. влаштували жіночу обитель, і вже на Пасху 5 квітня 1942 р. проводилась служба у Троїцькому соборі [6, с. 42].

У 1942 р. почалося відновлення храмів Чернігова. У часи Другої світової війни на території Троїцького монастиря були пошкоджені головний архієрейський корпус, Троїцький собор та Введенська церква. На ремонтні роботи витрачено близько 374 тис. крб [7, с. 27]. У газеті «Українське полісся» писали про відновлення Троїцької церкви, яка зазнала великої руйнації при відступі більшовиків: «Не можна спокійно дивитись на велику соборну церкву Святої Тройці. Замість коштовного величного іконостасу, тут чорніє велика прогалина. Частина його загинула у вогні, частина пішла на побудову свинарника та землянок. Рештки зруйнованих будівель монастиря розтягуються особами, які оселилися на його території» [8, с. 4]. Новоутвореній релігійній громаді довелося протягом кількох місяців попрацювати над тим, щоб привести церкву до належного стану і вигляду, перед цим винести купи різного гнилля та купи сміття [9, с. 3].

З 1942 по 1962 рр. діяльності Троїцького жіночого монастиря значних ремонтів і реставрації живопису в соборі майже не проводилося. У 1955-1956 рр. робилися спроби

«поновлення» живопису у вітварній частині собору невідомими художниками, яких запросило керівництво тоді ще діючого жіночого монастиря [11, с. 75]. Авторський живопис на 2/3 площі було заново переписано, але недбало і не професійно, бо фарбовий шар не укріплювався, а розписи покрили товстим шаром оліфи і лаку [10, с. 131].

За охоронними договорами, укладеними з Чернігівським обласним відділом у справах будівництва і архітектури, монастир був зобов'язаний протягом 1950–1954 рр. виконати реставрацію унікального настінного живопису Троїцького собору. Вказані зобов'язання він не виконав. Головна державна інспекція будівельного контролю УРСР пропонувала не пізніше травня 1959 р. розпочати передбачені охоронними договорами ремонтно-реставраційні роботи. В іншому разі ставилося питання про вилучення всіх пам'яток архітектури ансамблю з користування монастиря та передачу іншій організації, яка забезпечить їхнє збереження і про відшкодування обителі фактичної вартості невиконаних ним ремонтно-реставраційних робіт [12, арк. 26].

Живопис не реставрували, а от новий іконостас з двох ярусів у Троїцькому соборі було встановлено у 1942 р. Основу іконостасу зробив столяр Троїцької релігійної общини Пимен Микитович Портной, йому було 37 років, і допомагали йому сини: Микола (13 років), Василь (11 років), Михайло (6 років) та Ігор (4 роки). Третій і четвертий яруси іконостасу надбудовує чернігівський різьбяр і золотар Шапоренко у 1947–1949 рр.

Іконостас зроблений на всю ширину Троїцького собору – 23 метри. Конструкція іконостасу та різьблення зроблено з деревини (сосна), яку випрошували на меблевій фабриці (працювала з 1 жовтня 1941 року неподалік монастиря) [11, с. 80]

В іконостасі 70 ікон. Писалися вони в різний час і різними іконописцями, але частина ікон були написані під час окупації міста німцями місцевими іконописцями, які малювали у приватній майстерні С. В. Василевського, яка працювала з 23 жовтня 1941 р. у Чернігові по вул. Воровського, 25 (нинішня вул. Хлібопекарська). Варто зазначити, що в період окупації у Чернігові працювали такі художні майстерні: О. І. Міклашевського (вул. Коцюбинського, 21), М. І. Колесникова (вул. Підвальна, 9), Л. П. Петровського (вул. Ремісника, 3), «Художньо-іконописна майстерня» І. І. Мірошніченка (вул. Комсомольська, 12 (нинішня вул. Ремісника), майстерня Приходька (вул. Коцюбинського, 7) [11, с. 84].

Отже, як бачимо, за 20 років діяльності монастиря у Троїцькому соборі, окрім спроби реставрації живопису у вітварі та встановленого нового іконостасу, проводились лише косметичні ремонтні роботи: побілка фасадів собору, фарбування куполів, у 1962 р. оббили диком іконостас (тонкі пластинки дерева, які застосовували для обклеювання столярних виробів, аби надати їм гарного вигляду) [13, арк. 109], більше керівництво монастиря жодних дій для збереження собору і його розписів як пам'яток мистецтва не виконувало.

Улітку 1962 р. Троїцький жіночий монастир закривають, і у серпні цього ж року виконком Чернігівської міської ради депутатів трудящих вирішив житлові приміщення монастиря передати на баланс міськкомунгоспу, а церкви – Іллінську, Троїцьку, Введенську – Чернігівському обласному і міському архівам для використання під сховища [12, арк. 105].

Від 20 лютого 1967 року постановою Ради Міністрів УРСР Троїцький собор знаходиться у віданні Чернігівського філіалу державного архітектурно-історичного заповідника «Софіївський музей», і з цього часу в пам'ятках архітектури колишнього Троїцького монастиря проводяться ремонтно-реставраційні роботи з метою підготовки музейної експозиції. Проведені ремонти підвальних приміщень Троїцького собору, зроблено освітлення, замінені пошкоджені грибок конструкції, виконані штукатурні та малярні роботи. На ремонтно-реставраційні роботи з 1967 по 1970 рр. заповідником витрачено 67 тис. крб, зокрема на Троїцький собор 14,5 тис. крб. Але облвиконком на той час не виконав Постанову Ради Міністрів УРСР про звільнення приміщення собору і практично не передав його заповіднику. Безгосподарське використання пам'ятки як складу облкниготоргу [14, арк. 28] завдало споруді та монументальному живопису великої шкоди. Тому живопис Троїцького собору був у складному технічному стані й потребував наукової реставрації.

Згідно з рішенням Чернігівського облвиконкому № 345 від 20 червня 1969 р., на території колишнього Троїцького монастиря планувалося створення екскурсійно-культурного центру. Приміщення трапезної передбачалося використати під кафе-ресторан, у келіях та колишньому архієрейському будинку розмістити готель для туристів [15, арк. 10]. Та на початку 1970 р. активізувалася місцева релігійна громада щодо відкриття Троїцького собору як діючого храму, але облвиконком та організації з питань охорони пам'яток архітектури вважали це недоцільним, бо використання пам'ятки протягом більш ніж 20-ти післявоєнних років релігійною громадою не сприяло збереженню живопису, який перебував у поганому технічному стані. У разі передачі Троїцького собору для використання релігійній громаді практично була б виключена можливість консервувати живопис собору, який потребував невідкладних консерваційних та реставраційних заходів, що могли б бути виконані протягом 5–8 років [16, арк. 20-21].

У першій половині 1970 р. на реставраційні роботи архітектурних споруд Чернігівського філіалу державного архітектурно-історичного заповідника «Софіївський музей» було виділено 52 тис. крб, використано лише 29,2 тис. крб, що становить 42,8 % із запланованих. На ремонт Спаського собору планувалося 8 тис. крб, використано 1,7 тис. крб, а на оновлення Успенського собору з 5 тис. крб не використано нічого. Не використані асигнування і на ремонт інших об'єктів, у незадовільному стані залишався комплекс Троїцького монастиря [16, арк. 41]. У жовтні цього ж року директор Чернігівського філіалу державного архітектурно-історичного заповідника «Софіївський музей» В. Ачкасов просить начальника Українського спеціального науково-реставраційного управління В. Кулаковського установити риштування для обстеження і реставрації живопису Троїцького собору, а також зробити проект вентиляції та теплофікації собору [16, арк. 42]. У вересні 1970 р. заклили вікна і установили металеві сітки на віконні отвори Троїцького собору. Художники-реставратори приступають до реставрації живопису і просять прорізати хід із середини собору у підвальне приміщення і встановити перила. На ремонт Троїцького собору на 1 листопада 1970 р. було витрачено 20 тис. крб. Було відремонтовано і пофарбовано дах, заклені вікна у куполах, установлено риштування для штукатурки фасадів собору, відремонтовано підвальні приміщення [14, арк. 36].

Проведення реставраційних робіт зі збереження настінного живопису Троїцького собору почали із оцінки його стану, яку виклали у описах, картограмах, фотографіях, дефектному акті від 23 вересня 1971 р. Обстеження живопису виконав художник-реставратор вищої категорії В. Бабюк, старший науковий співробітник Н. Сліпченко, за участі науково-дослідної лабораторії Українського спеціального науково-реставраційного управління.

Після огляду і аналізу живопису Троїцького собору у висновках реставраторів вказується, що усі, без винятку, розписи собору дуже пошкоджені. Фарбовий шар разом з левкасом частково відшарувався від основи, лузиться і осипається, скрізь спостерігається сігчастий кракелюр (тріщини фарбового шару). В багатьох місцях виявлено цвілеві гриби. Склепіння перед вівтарною частиною храму у північному і південному нефах довгий час замокали, тому причиною руйнування живопису став і час, і несприятливі умови, в яких знаходився собор. У лабораторії було зроблено мікрохімічний аналіз фарбового шару, який показав, що живопис виконано олійними фарбами [10, с. 131].

Так, у 1973–1977 рр. проведена реставрація живопису Троїцького собору бригадою київських художників-реставраторів на чолі з В. Бабюком, які виконали колосальну роботу і відреставрували стінопис на всій площині – 1647 м². Завдяки роботі спеціалістів зберігся цікавий комплекс настінного розпису, який представляє кілька стилістичних напрямів в українському мистецтві XVII – XX століть і сьогодні є окрасою собору.

Таким чином, Троїцький собор у 1921 р. визнали унікальною пам'яткою кінця XVII століття, тодішня влада наголошувала на збереженості споруди з внутрішнім оздобленням, але це не вплинуло на те, як використовували храм протягом 50 років. Губмузей хотів забрати Троїцький собор собі на облік, але виявилось, що немає коштів на його утримання. Після Другої світової війни віддали монастирській громаді, яка за 20 років, окрім косметичних ремонтів, нічого не робила. Із переходом Троїцького собору в 1967 р. під відання Чернігівського філіалу державного архітектурно-історичного заповідника

«Софія Київська» розпочалися ремонтно-реставраційні роботи як споруди собору, так і настінного живопису, який став об'єктом вивчення для істориків та мистецтвознавців.

1. Непотенко І. В. Троїцький монастир у Чернігові у 1920-х рр.: доля пам'ятки та особливості функціонування / І. В. Непотенко // Праці Центру пам'яткознавства. – 2015. – Вип. 27. – 334 с.
2. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. І. 1917 р. – середина 20-х років. / Олексій Нестуля. – К., 1995. – 280 с.
3. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-5166, оп. 1, спр. 1, 113 арк.
4. Доценко А. До питання про датування стінопису Троїцького собору / А. Доценко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – 155 с.
5. Леп'явко С. Чернігів у роки війни (1941-1945) / С. Леп'явко. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. – 64 с.
6. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь: Ист. очерк (от основания до 1998 г.), описание святынь и достопримечательностей монастыря с прил. документов, относящихся к новейшей его истории. / Сост. монахиня Вероника (Терехова). – К., 1999. – 88 с., 16 л. ил.
7. Літопис Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря 1069-2009 років. – Чернігів, – 2009. – 39 с.
8. Фльоров П. Відновлення Троїцької церкви. / П. Фльоров // Чернігівське полісся. – 1942. – 25 березня.
9. Глод Ф. Відродження церковного життя в Чернігові. / Ф. Глод // Чернігівське полісся. – 1942. – 23 – 25 лютого.
10. Памятник архитектуры XVII века бывший Троицкий собор в г. Чернигове. Проект реставрации. – Т. 1. – Киев, 1973 – Арк.131-144 // Документальний фонд Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». Чаиз 359. – 249 с.
11. Ікони іконостасів Іллінської церкви та Троїцького собору м. Чернігова. Каталог. – Чернігів: КП «Вид-во «Чернігівські обереги», 2009. – 160 с.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5166, оп. 1, спр. 20, 226 арк.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5166, оп.1, спр. 19, 142 арк.
14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1533, оп. 1, спр. 33, арк. 58.
15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5166, оп. 3, спр. 7, 219 арк.
16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1533, оп. 1, спр. 32, 58 арк.

Татьяна Миколайко

К вопросу о состоянии живописи Троицкого собора в XX веке

В статье освещена информация о состоянии живописи Троицкого собора, мероприятия для его обновления и сохранения: во время большевизского атеизма, в период 20-летнего использования религиозной общиной в послевоенное время и до 1970-х годов.

Ключевые слова: Троицкий собор, живопись, монастырь, музей, заповедник.

Tetiana Mykolaiko

To the question of the state of painting of the St. Trinity Cathedral in the XX th century.

The article lighten information about the state of painting of the St. Trinity Cathedral, attempts to update and preserve it: during the bolshevik atheism, in a period of 20s of using of the cathedral by the religious community in the post-war period and until the 1970s – the beginning of repairs in the St. Trinity Cathedral and the restoration of painting.

Key words: *St. Trinity Cathedral, painting, monastery, museum reserve.*

Інна Непотенко

ТРОІЦЬКИЙ МОНАСТИР У ЧЕРНІГОВІ У ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ: ФОКУС ПЕРЕТИНУ ПРОСТОРІВ

У руслі загальнодержавних антицерковних процесів зроблено акцент на характеристики локальної специфічності, розкрито концептуалізацію релігійних понять та їхнє смислове навантаження в умовах творення радянської дійсності. Переосмислено роль просторового виміру, визначено можливі способи співіснування його монастирської та цивільної структурних моделей.

Ключові слова: просторовий вимір, поведінкові моделі, релігійна система та монастирське майно.

Усталеність міського середовища та буттєвої організації визначає певну систему цінностей та формує культурно-історичний досвід, які продукують виразну просторову конфігурацію та поведінкові моделі. Будь-яке зовнішнє або внутрішнє втручання призводить до їхнього коригування, породжуючи трансформації чи витіснення узвичаєних орієнтирів. Революційні катаклізми та воєнні перипетії 1919-1921 рр. стали такими каталізаторами змін. Установлення радянського режиму з власними владними прерогативами та відмінним баченням розвитку держави закономірно започаткували формування нових форм соціальних зв'язків, зіткнення інформаційних полів та призвели до переосмислення ролі простору загалом. Модифікацій зазнав і релігійний простір.

У руслі полідисциплінарного методологічного синтезу, змін парадигми історичного знання актуалізувалася проблема просторового чинника у суспільному житті. На цій основі виникла необхідність у розкритті проблем, сфокусованих навколо питання переосмислення ролі простору, соціальної реальності, співвідношення релігійного (монастирського) і цивільного просторів в умовах радянської дійсності на локальному рівні. У межах досліджуваного поля увага науковців в основному сконцентрована навколо релігійних питань макро- та мезорівня [1] чи політики радянського керівництва, направленої на ліквідацію монастирів [2]. Регіональні аспекти зі своєю специфічністю залишаються нез'ясованими та без вичерпних переконливих пояснень, що визначило предметну спрямованість дослідження.

До революції релігія була підґрунтям світогляду, об'єктом побутових і релігійних практик соціуму, а відвідування храмів визначало приналежність до неї. Йдучи врозріз з радянською ідеологією церква з її постулатами, ціннісними орієнтирами та авторитетом зазнала нищівних руйнувань і мала бути витіснена з усіх сфер життя. Вона почала маркуватися як супротивна інституція, відповідно отримавши нове смислове наповнення. Монастир як один з виявів релігійної системи з чіткою просторовою спрямованістю також не вписувався в новий радянський простір, що вимагало корекції концептуалізації поняття та надання йому нового значення.

© Непотенко Інна Василівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Законодавча база слугувала віддзеркаленням нової влади до релігії. В основу антицерковного ставлення було покладено декрет Раднаркому РСФСР від 23 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Утім, на початковому етапі владні кроки були направлені на пошук компромісів РНК. 1919-1921 рр. стали перехідним періодом на шляху від підготовчого етапу з розробленням програмних положень та створенням необхідного партійного апарату до плано-мірного практичного втілення, направлено на ліквідацію церков і монастирів зі створенням у складі Наркомюсту УСРР ліквідаційного відділу, антирелігійної комісії та встановленням у 1924–1926 рр. ВУЦВК і НКВС порядку закриття молитовних будинків [3].

Монастир – одна з форм релігійного просторового існування, втручання в який розпочалося у революційний період. Монастирські маєтності з церковним та господарським приладдям оголошувалися народним надбанням. Утім, громадянська війна стала суттєвою перепоною на заваді розгортання активної антирелігійної політики, включаючи і націоналізацію. Відтак це був період можливого, хоча й тимчасового, співіснування усталеного релігійного та нового радянського просторів, однак у межах модифікованої дійсності.

На початковому етапі діяльність монастирів зі збереженням принаймні частини монастирського майна стала можливою лише за умови створення на їхній території комун (трудова артілей) та вияву бажання братії обробляти землю власноруч, хоча й на тимчасовій основі [4]. Комуна – форма спільного проживання, створена задля втілення в умовах антицерковної політики одного з ключових принципів радянської влади – принципу колективності. Монастирі більше не могли бути ізольованими осередками життя з власними правилами та цінностями.

Земельна релігійна ремісничо-землеробська трудова комуна була організована при Троїцькому монастирі 3 серпня 1918 р. та перебувала у підпорядкуванні губюсту. Статутом визначалося, що громада створювалася задля оброблення землі з веденням різних галузей сільського господарства для забезпечення членів громади необхідними продуктами. У їхнє користування переходила частина монастирського майна: земельні ділянки, угіддя, господарчі будівлі та інвентар. Громада складалася з 50 членів з можливістю збільшення їхньої кількості до сотні. Крім того, було створено низку ремісничих відділів (столярний, слюсарний, палітурний, взуттєвий і відділ, що спеціалізувався на заготівлі та виготовленні предметів культу – свічок, вина, церковного начиння, богослужбових книг тощо). З огляду на релігійний характер громади до її складу входили винятково чоловіки, здатні здійснювати будь-яку ремісничу працю. Для ведення молочного господарства тимчасово долучали жінок з інших релігійних громад. Розподіл праці проводився радою комуни, до складу якої входило п'ять її членів. За бажанням можна було вийти зі складу комуни чи перейти в іншу [5].

Функціонування трудової комуни ставало можливим лише після підписання договору. До її складу увійшли члени парафіяльної громади і трудової комуни (жителі Чернігова та кількох навколишніх сіл – Павлівка, Гушино та хутір Львовка Чернігівського повіту). У користування було надано церковне майно трьох храмів Троїцького монастиря (Троїцького, Стрітєння Господнього і Введенської церкви) та майно Олександрівської церкви колишнього Єпархіального будинку. Культурна база зазнала значних втрат під час громадянської війни. Відтак це була та частина церковного начиння, яка уціліла за часів воєнних перипетій 1917–1919 рр. та після встановлення радянської влади була передана з Єпархіального будинку до Троїцького монастиря [6]. Поточні витрати храмів (ремонт, опалення, страхування, податки) також перекладалися на комуни [7].

З огляду на регіональну специфіку Чернігова та його місцезнаходження основним джерелом прибутку членів комуни, як і решти населення, було сільське господарство. Способів отримання доходів було кілька. Перший передбачав прибуток, отриманий від продажу вирощеної продукції (з пасіки, двох садів, городу, які перейшли у їхнє користування). Троїцький монастир мав два сади – «старий» і «новий» (загалом 13

десятин: один у межах обителі, інший – поряд з нею). Після облаштування у 1921 р. у Архиєрейському домі дев'ятого дитячого «Будинку Поволжя» «новий» сад було передано у користування вихованців дитбудинку для задоволення їхніх споживчих потреб. Після реевакуації дітей та припинення функціонування комуни обидва сади у 1923 р. були надані Гублісуправлінню у безоплатне користування на три роки [8]. Другий спосіб – прибуток, отриманий від продажу товарів, виготовлених власноруч (у кузні, майстернях, від свічкового виробництва). Таким чином, перелік дозволених і доступних видів роботи в межах проектної дійсності визначив сферу діяльності комуни та харчовий і торговельний асортимент його членів.

Повсякдення членів комуни, як і пересічних містян, обумовлювалося і визначалося одним з домінуючих радянських постулатів – принципом нормування, що поширювався на всі його структури. Зокрема, овочі та фрукти, які вирощували у господарстві комуни, підлягали суворому контролю. Встановлювалася норма, необхідна для задоволення потреб її членів. У разі отримання врожаю понад норму надлишок продуктів підлягав продажу чи обміну у продовольчих організаціях. Окрім нормованих, були і ненормовані продукти, надмір яких реалізовували аналогічним шляхом, хоча вже у приватників. Отримані прибутки використовували для укрупнення господарства та утримання членів комуни. Решта розподілялася між ними для задоволення особистих потреб та становила 600 руб. на рік на кожного (близько половини місячного заробітку службовця чи місячний дохід робітника) [9].

Монастирі перебували на самозабезпеченні. Попри відсутність будь-якої фінансової підтримки, відбувалося постійне втручання радянської влади у монастирську організацію життя, підкріплюючи свої дії нормативними документами, які невпинно наближали руйнування монастирів як релігійних форм побутування та духовних осередків [10].

Кілька років у перехідний період (до остаточної націоналізації банків і землі та ліквідації Троїцької обителі) монастир продовжував володіти капіталом, отриманим від процентних ставок білетів Державної комісії, білетів Міського банку та облігацій. Окрім того, кошти надходили за рахунок вирубки лісу чи переданої в оренду землі. Загальна річна сума прибутків становила 79420 руб. 66 коп. [11]:

- п'ять 4 % білетів Державної комісії погашення боргів, внесок на вічне помилування вкладників і їхніх родичів за умови надходження процентів на користь братії на суму 13369 руб.;
- шість 4 ½ % білетів Державної комісії погашення боргів внеску на вічну покору, проценти з яких мали надходити до братії на суму 665 руб.;
- дванадцять 4 % аналогічних білетів на аналогічних умовах на суму 1370 руб.;
- двадцять один 3 ½ % аналогічний білет на суму 5750 руб.;
- десять 3 % таких самих білетів на суму 1300 руб.;
- сім квитанцій, натомість яких мали бути видані сім 3 % білетів з тим, аби проценти надходили на користь братії на суму 500 руб.;
- білети Чернігівського міського банку 7 ½ % у вічне користування на суму 550 руб.;
- чотири 5 ½ % облігації другого внутрішнього займу 1915 р., придбані коштом, отримані від воєнного відомства за зрубаний ліс на дачі Случевщина, з яких проценти мали надходити на користь монастиря на суму 4 тис. руб.;
- державне свідоцтво Селянського поземельного банку, проценти з якого мали надходити на користь монастиря на суму 100 руб.;
- облігації на суму 3800 руб.;
- два державних свідоцтва 4 % ренти, внесені Бобровим і Богородським у вічне користування на користь монастиря на суму 3 тис. руб.;
- 3,6 % білети Державного казначейства на відновлення іконостасу Введенської церкви на суму 500 руб.;
- два листи 5 % облігацій займу свободи 1917 р. на суму 600 руб.;
- два державних свідоцтва 4 % ренти, з яких проценти мали надходити на користь монастиря на суму 1100 руб.;
- облігації на суму 300 руб.;

- два боргових свідоцтва Єпархіального свічкового заводу, в яких зазначалися передбачені в недоторканий капітал монастиря вилучені від продажу лісу на дачі «Случевщина» на суму 23 тис. руб.;
- на поточному рахунку Чернігівського відділення державного банку застава за оренду сінокісної землі в урочищі «Гармашино» жителів Чернігова В. Коржинського і П. Петрова по розрахунковій книзі на суму 7536 руб.;
- заставна сума жителя с. Киенки, що орендував сінокісну землю в урочищі «Луговий хутір» на суму 2611 руб.;
- за книжками ощадкаси готівкою на суму 6443,60 руб.;
- за книгою ощадкаси сума пожертвувань на утримання нової ікони «Микола Чудотворець» на суму 4 руб. 19 коп.;
- за книгою ощадкаси сума на відновлення іконостасу Введенської церкви на суму 21 руб.

У разі смерті одного з членів комуни його особисте майно у визначеному обсязі переходило у користування комуни. У першу чергу це стосувалося банківського капіталу. Зокрема, один з членів Троїцької комуни Матвій Бочаров мав кошти, які зберігалися на книжці ощадної каси та розрахунковій книзі процентних паперів, виданій з ощадної каси при Першому відділенні Народного Банку. Після його смерті, на початку 1919 р., задля отримання грошової суми, яка значилася у цих книжках, голова комуни (П. Нестеренко) звернувся до юридичного відділу, який, після отримання свідоцтва про смерть, надав відповідний дозвіл [12].

До революції Троїцькому монастиреві належала низка будівель і земель. Монастирська земля в межах Чернігова включала орні та сінокісні землі навколо обителі та на території Чернігова (по вул. Лісковицькій і 3-й Холодний Яр (нині частина вул. Л. Українки), а також на території першої поліцейської частини Чернігова по вул. Миколаївській (нині вул. Святомиколаївська), вул. Святославській (частина суч. пр. Миру від Красної площі до вул. Єлецької) і вул. Єлецькій). Загалом їхня площа становила 136 дес. 965 саж. Майже половина – так звані «незручні» землі (пісок, болото, яр). Монастир володів землями і на території Чернігівського та Городнянського повітів, зокрема і ділянками, які натовді не входили до складу Чернігова [13]:

Назва повіту	Назва сільської місцевості	Кількість землі
Чернігівський повіт	с. Бобровиця, урочище «Ялівщина»	31 дес. 978 саж.
	слобода Трисвятської землі	60 дес. 900 саж.
	за р. Десна, в урочищі «Гармашня»	300 дес. 365 саж.
	на дачах с. Білоус	16 дес. 855 саж.
	на дачах с. Количівки, с. Шестовиці, при хуторі Луговому	421 дес. 1920 саж.
Городнянський повіт	-	954 дес. 1511 саж.

Монастирські землі відносилися до нетрудових і підлягали розподілу. Відповідно до циркуляру Наркомюсту від 27 серпня 1921 р. розпорядниками земельних господарств ставали земельні відділи [14].

До революції всі будівлі на території монастирського ансамблю використовувалися за призначенням. На початковому етапі радянського режиму деякі з приміщень, враховуючи створення комуни, не змінили свого призначення, втім більшість, в умовах житлової кризи, була передана різним відомствам для розміщення радянських установ (Наркомосу, Наркомздорову та ін.).

За територіальним принципом монастирські будівлі умовно можна розподілити

на три групи. До першої входили ті, які розміщувалися безпосередньо на території монастиря.

У західній частині:

- кам'яний двоповерховий Будинок архієрея XVIII ст., навпроти головного Троїцького собору XVII ст.;

- позаду Архієрейського корпусу – до південно-західної башти – кам'яне приміщення для зберігання продуктів.

Після створення 3 серпня 1918 р. на території Троїцького монастиря комуни у її користування серед іншого увійшли три храми з усім церковним начинням, що залишилося після кількарічних воєнних перипетій (Троїцький, Стрітєння Господнього та Введенська церква). У липні 1919 р. на виконання Декрету Раднаркому від 17 травня 1919 р. була створена міжвідомча комісія з ліквідації майна релігійних установ. Згідно з інструкцією, виданою Чернігівським губернським відділом управління, предмети, що належали монастирям та іншим релігійним установам і вийшли з ужитку, але мали культурно-історичну чи художню цінність, мали бути передані у відділ Наросу для подальшого переміщення до музею. Однак фактично реалізація затягувалася, і у 1919 р. до музею з усіх храмів Чернігова були передані тільки знамена ополчення 1812 р. зі Спаського собору. Решта продовжувала знаходитися, зокрема, і у Троїцькому монастирі (начиння, архіви) [15].

До революції перший поверх Будинку архієрея з 11 кімнатами використовувався братією, північна частина другого поверху – церквою в ім'я Стрітєння Господнього, ще 10 кімнат було передбачено для потреб Єпархіального Преосвященного. У період діяльності трудової комуни у теплій церкві продовжували здійснюватися богослужіння [16].

Відповідно до рішення Чернігівського губвиконкому Троїцький монастир було закрито восени 1921 р. Постало питання про подальшу долю колишніх храмів, а враховуючи їхню виняткову історико-культурну цінність, ще й збереження [17].

Соборну церкву, як ціннісну архітектурну пам'ятку, з усім начинням планувалося передати губмузею. Однак необхідних матеріальних ресурсів губмузей не мав. Відтак губвідділ Наросу, при якому діяв губмузей, звернувся до ВУЦВК з проханням залишити діючими монастирські храми, передавши їх на утримання релігійних громад, як єдиний можливий спосіб збереження унікальних архітектурних пам'яток, тим самим зобов'язуючи останніх слідкувати за їхнім станом. Однак листування ліквідаційного відділу Наркомюсту з Чернігівським губвиконкомом та НКЮ УСРР з Чернігівським губюстом (листопад-грудень 1921 р.) засвідчили можливість проведення релігійних обрядів у монастирських храмах лише у разі виконання певних умов: на території монастиря мали бути облаштовані заклади народної освіти і соціального забезпечення, здійснювати богослужіння ставало можливим тільки після отримання дозволу від організацій, у користуванні яких відтепер вони знаходилися, до складу релігійної громади на правах тимчасових користувачів мали входити жителі сусідніх сіл без можливості створення парафії. Ці умови висувалися задля утруднення та затягування процесу передання пам'яток релігійним громадам, що негативно впливало на стан архітектурних будівель. Умови, висунуті губюстом, були виконані (облаштування у монастирських приміщеннях кількох дитбудинків, що входили у підпорядкування губосу; проживання окремих членів громади у навколишніх селах), що уможливило функціонування релігійної громади, принаймні в одному з трьох храмів колишнього Троїцького монастиря (Соборному). На середину 1920-х рр. до складу старослов'янської громади входило понад 200 членів. Однак політика, направлена на ліквідацію монастиря, в першу чергу як осередку священнослужителів, та його оцивілення продовжувалося й надалі, хоча й під гаслом збереження унікальної пам'ятки. У 1924 р. Троїцький собор був включений до переліку підохоронних будівель, постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 16 червня 1926 р. «Про пам'ятки природи і культури» визначила основні правила охорони пам'яток республіканського значення та передання їх у відання Наркомосу [18]. У Чернігові вона була реалізована 22 лютого 1927 р., відповідно до якої «Троїцький

собор, разом зі Спасо-Преображенським та Успенською церквою, були визнані історико-культурними пам'ятками республіканського значення» [19]. Це був період остаточного припинення богослужінь у Троїцькому соборі. 18 травня 1929 р. храм увійшов до складу новоутвореного історико-культурного заповідника [20].

З початком голоду частина Будинку архієрея (за винятком домової церкви) була зайнята дев'ятим Будинком Поволжя [21]. З ліквідацією монастиря губвиконком прийняв рішення про закриття домової церкви та інших церков, які знаходилися на його території, та зміни їхнього функціонального призначення. Підґрунтям стало розпорядження Наркомюсту від 9 листопада 1921 р. та потреба у додаткових приміщеннях в умовах житлової кризи. По-перше, на період голоду 1921–1923 рр. у Чернігові була створена мережа дитбудинків для дітей з голодуючих губерній (в основному з Поволжя). Однак достатньої кількості приміщень для їхнього розміщення не вистачало. До того ж, до міста на початку 1922 р. мало прибути ще два потяги з дітьми. По-друге, житлова криза вплинула на кількість доступного для проживання житла, яка була ускладнена зростаючою кількістю переселенців з околиць, будинки яких постраждали під час повені [22]. Наприкінці 1921 р. у колишній церкві в ім'я Стрітіння Господнього було відкрито четвертий дитячий будинок [23]. З реєвакацією дітей на початку 1924 р. обидва дитбудинки припинили своє існування [24]. Наступні два роки Будинок архієрея пустував, надалі він був зайнятий інвалідним містечком [25].

У південній частині монастиря від південно-західної башти в лінії огорожі:

- кам'яний одноповерховий корпус, у двох приміщеннях якого знаходилися динамо-машина і засіб для електричного освітлення, ще чотири кімнати використовувалися під житло;

- кам'яний одноповерховий корпус з чотирма кімнатами для братії і приміщення для провізії, під ним – льох;

- кам'яний одноповерховий корпус, що закінчувався зі сходу трапезною Введенської церкви XVII ст. з кухнею;

- новий кам'яний одноповерховий корпус;

- кам'яна кузня;

- кам'яна комора з підвалом;

- кам'яна лазня;

- кам'яна будівля для різноробочих;

- дерев'яний будинок зі столярнею і взуттєвою майстернею та три невеликих кімнати для проживання.

У 1920-х рр. усі приміщення у південній частині монастиря продовжували функціонувати, за винятком лазні та будівлі для різноробочих. З розміщенням у 1921-1922 рр. на території монастиря двох дитбудинків (четвертий і дев'ятий) дві з п'яти майстерень (столярна і взуттєва), що займали невеликий дерев'яний будинок у південній частині монастиря, перейшли до їхніх вихованців [26]. Після ліквідації монастиря Введенська церква деякий час була закрита і ніким не використовувалася. У 1926 р. на основі об'єднання кількох будинків інвалідів у Чернігові було відкрито інвалідне містечко, для потреб якого було надано будівлю Введенської церкви та перший поверх Будинку архієрея (16 кімнат) [27].

У східній частині монастиря:

- в лінії огорожі, біля воріт, кам'яна комора;

- кам'яний корпус з п'ятьма кімнатами, що примикав до огорожі, через арку, під прямим кутом до вітваря Троїцького собору;

- кам'яний корпус, роз'єднаний капітальними стінами на шість відділів;

- дерев'яна стайня;

- кам'яний корпус з аркою для проїзду на кінний двір;

- чотирікімнатний кам'яний корпус, каретний сарай і приміщення для кучерів;

- у «старому» саду – дерев'яний будинок з п'ятьма кімнатами.

До революції два кам'яних корпуси і комора у східній частині монастиря перебували в оренді Єпархіального свічкового заводу. У 1919 р. він був націоналізований та

переданий в оренду спочатку церковній громаді, потім – губземвідділу [28]. Ці приміщення продовжували використовуватися для виготовлення і зберігання предметів культу, хоча обсяг продукції суттєво скоротився [29].

У 1919 р. у відання губвійськкомату була передана низка приміщень, зокрема і на території Троїцького монастиря. Це були десять житлових та дві не житлові кімнати, передбачені для 150 осіб ескадрильї губвійськкомату.

На північний захід від головного Троїцького собору в огорожі монастиря – дзвіниці 1775 р. з вісьмома дзвонами, чотири з яких мали композиційне оформлення:

- дзвін вагою 200 пудів (понад 3 т), на якому було зображено два хрести та Св. Миколая (1783 р.);

- дзвін вагою близько 150 пудів з зображенням сюжету Успіння Божої Матері, архангела Михаїла, Св. Миколая і Собору архангелів (1788 р.);

- дзвін вагою близько 120 пудів з зображенням архангела Михаїла і сюжет «Приймання Авраамом трьох подорожніх» (1773 р.);

- дзвін вагою близько 55 пудів з зображенням сюжету Преображення Господнього.

Решта – невеликі дзвони: дзвін вагою близько 6 пудів із зображенням Св. Миколая та три дзвони вагою від 1 до 5 пудів без сюжетів [30]. До кінця 1920-х рр. усі ці дзвони висіли на монастирській дзвіниці.

До другої групи входили монастирські будівлі, що знаходилися поза монастирем, однак у межах міського простору Чернігова:

- на північ від монастиря, навпроти дзвіниці, дерев'яний п'ятикімнатний будинок;

- поряд – дерев'яний чотирикімнатний будинок;

- на території «нового» саду – хата з сіньми [31].

Після націоналізації дві будівлі було передано радянським організаціям, а хату з сіньми – під помешкання.

На південь від саду – двір для худоби і в ньому:

- в одній осі – дві хати з сіньми, приміщення для скотарів та пастухів;

- дерев'яний сарай для худоби;

- в одній лінії з двором для худоби – приміщення для молотьби хліба;

- дерев'яне приміщення для сушіння зерна [32].

У період існування трудової комуни ці приміщення знаходилися у їхньому користуванні.

Низка будівель містилася і на території Першої поліцейської частини:

- по вул. Єлецькій – десять дерев'яних будинків з шістьма кімнатами і сараєм;

- по вул. Миколаївській – двоповерховий будинок змішаного типу (перший поверх кам'яний, другий – дерев'яний, обкладений цеглою) з 15 кімнатами та сарай;

- на розі вул. Миколаївської та вул. Святославської (нині ріг пр. Миру і вул. Святомиколаївської) – двоповерховий будинок змішаного типу;

- по вул. Свято-Миколаївській – один дерев'яний будинок з 6 кімнатами з кухнею та один дерев'яний будинок з п'ятьма кімнатами з сараєм [33].

Після націоналізації ці будівлі були передані конвойному батальйону. У 1921 р. – у відання Наросу для розміщення на цій території освітніх закладів.

Таким чином, початковий етап радянського режиму – переломний період, що характеризувався підміною суспільної системи, соціокультурних ландшафтів і трансформацією усталеної самодостатньої цілісності. На релігійному рівні вороже ставлення нового керівництва до церкви породжувало зіткнення різних типів світобачення, формуючи свідомісні протиріччя. Монастирське життя та церковний територіальний комплекс мали право на існування тільки за умов виконання рамкових правил нормованої дійсності, підкріплених низкою законодавчих документів, що сприяло оцивільненню його простору і зрештою створило можливості для ліквідації монастиря як духовного осередку. У свою чергу модифікації форм просторового існування неминуче призвели до переструктурування повсякденного досвіду та формування нової соціальної реальності.

1. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941 рр. У 2 ч. Ч. 1. 1917 – середина 20-х рр. К.: Інститут історії НАН України, 1995. 278 с.; Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.) / Відп. ред. Кульчицький. У 2 ч. Ч. 2. К.: Інститут історії НАН України, 2010. 382 с.
2. Макарська А.І.: 1) Правове становище монастирів радянської України у 20-30-х рр. XX ст. // Культурологічний вісник Нижньої Наддніпрянщини. 2009. Вип. 23. С. 87-92; 2) Трансформації та руйнація господарської структури й побуту монастирів України в 20-ті рр. XX ст. // Сумська старовина. 2008. № XXV. С. 174-181; Киридон А. Руйнування культових споруд (1920-1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2013. Вип. 22. С. 91-102.
3. Там само.
4. Там само.
5. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 4. Арк. 2-9.
6. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7, Спр. 3. Арк. 193-205.
7. Там само. Арк. 1.
8. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-792. Оп. 1. Спр. 475. Арк. 4.
9. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 4. Арк. 2-9.
10. Макарська А.І.: 1) Правове становище монастирів радянської України у 20-30-х рр. XX ст. // Культурологічний вісник Нижньої Наддніпрянщини. 2009. Вип. 23. С. 87-92; 2) Трансформації та руйнація господарської структури й побуту монастирів України в 20-ті рр. XX ст. // Сумська старовина. 2008. № XXV. С. 174-181; Киридон А. Руйнування культових споруд (1920-1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2013. Вип. 22. С. 91-102.
11. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 3. Арк. 5-6.
12. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 4. Арк. 2.
13. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 3. Арк. 6.
14. Макарська А.І.: 1) Правове становище монастирів радянської України у 20-30-х рр. XX ст. // Культурологічний вісник Нижньої Наддніпрянщини. 2009. Вип. 23. С. 87-92; 2) Трансформації та руйнація господарської структури й побуту монастирів України в 20-ті рр. XX ст. // Сумська старовина. 2008. № XXV. С. 174-181; Киридон А. Руйнування культових споруд (1920-1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2013. Вип. 22. С. 91-102.
15. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 1. Арк. 11.
16. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 3. Арк. 156.
17. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941 рр. У 2 ч. Ч. 1. 1917 – середина 20-х рр. К.: Інститут історії НАН України, 1995. 278 с.
18. Дубровський В. Охорона пам'яток культури в УРСР. Харків, 1927. 11 с.; Дубровський В. Історико-культурні заповідники та пам'ятки України. Харків, 1930. 74 с.
19. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-65. Оп. 1. Спр. 620. Арк. 140-141; Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 285. Арк. 4.
20. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 461. Арк. 8
21. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2; Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 608. Арк. 1; Спр. 262. Арк. 3; Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 60; Ф. Р-305. Оп. 1. Спр. 1246. Арк. 9.
22. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2.
23. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2; Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1796. Арк. 21.
24. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-745. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 10; Ф. Р-319. Оп. 1. Спр. 1224. Арк. 78; Обследование детских учреждений // *Красное знамя*. 1923. 29 января. С. 3.
25. Переведення інвалідного містечка // Червоний стяг (Чернігів). 1928. 10 квіт.

С. 4; Держархів Чернігівської обл. Ф. П-10. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 102.

26. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-793. Оп. 1. Спр. 192. Арк. 20-28, 47. Спр. 206. Арк. 2-10; Спр. 207. Арк. 4-35; Спр. 383. Арк. 19; Спр. 387. Арк. 4, 23, 77; Спр. 556. Арк. 84-99; Ф. Р-776. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 43; Ф. Р-804. Оп. 1. Спр. 679. Арк. 95; Спр. 1059. Арк. 51-61; Ф. Р-942. Оп. 1. Спр. 5593. Арк. 1-3; Спр. 5594, 8 арк.

27. Переведення інвалідного містечка // Червоний стяг (Чернігів). 1928. 10 квіт. С. 4; Держархів Чернігівської обл. Ф. П-10. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 102.

28. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-793. Оп. 1. Спр. 192. Арк. 20-28, 47; Спр. 206. Арк. 2-10; Спр. 207. Арк. 4-35; Спр. 383. Арк. 19; Спр. 387. Арк. 4, 23, 77; Спр. 556. Арк. 84-99; Ф. Р-776. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 43; Ф. Р-804. Оп. 1. Спр. 679. Арк. 95; Спр. 1059. Арк. 51-61; Ф. Р-942. Оп. 1. Спр. 5593. Арк. 1-3; Спр. 5594, 8 арк.

29. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 4. Арк. 2-4.

30. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-698. Оп. 7, Спр. 3. Арк.10-166.

31. Там само. Арк. 9.

32. Там само. Арк.10.

33. Там само. Арк.11.

Инна Непотенко

**Троицкий монастырь в Чернигове в первые годы советского режима:
фокус пересечения пространств**

В русле общегосударственных антицерковных процессов сделано акцент на характеристике локальной специфичности, раскрыто концептуализацию религиозных понятий и их смысловой нагрузки в условиях формирования советской действительности. Переосмыслено роль пространственного измерения, определены возможные способы сосуществования его монастырской и гражданской структурных моделей.

Ключевые слова: пространственное измерение, поведенческие модели, религиозная система и монастырское имущество.

Inna Nepotenko

**The Holy Trinity Monastery in Chernihiv at the Beginning
of the Soviet Time: Focus of Expanse Crossing**

The emphasis on the local specificity, the conceptualization of religious intentions and its meanings under the condition of the formation of the Soviet reality were shown in the article. Besides, it was redefined the role of the local space and found out possible ways of its monastic and civil structural models.

Keywords: local space, behavior models, religious system and monastic property.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

*о. Юрій Мицик,
Інна Тарасенко*

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (XVII-XVIII ст.) (частина 10)

У публікації представлені документи І. Новицького та інших старшин.

Ключові слова: *універсал, лист, гетьман, монастир.*

Тут ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії Сіверщини вже говорилось у попередніх частинах даної статті).

Усього в цій частині статті наводяться тексти 51 документа, в т. ч. 5 у вигляді регестів (№№ 3, 5, 6, 14, 15). Тут явно переважають документи XVII ст. Це пояснюється тим, що ми намагалися увести до наукового обігу давніші документи, яких збереглося менше і які важче читати. Вони зберігаються переважно в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) (далі – ІР НБУВ). Тільки 5 документів були виявлені в інших архівосховищах: три (№№ 35, 37, 42) – в Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі – ЦДАУК), два (№№ 14-15) – у відділі рукописів (далі – ВР) бібліотеки Ягелонського університету в Кракові (далі – БЯ).

Серед документів цієї частини нашої статті необхідно знову виділити ті, котрі доповнюють «Український Дипломатарій XVI-XVIII ст.» і «Український Православний Дипломатарій XVI-XVIII ст.», тобто документи гетьманів та іншої старшини. Тут представлені документи гетьманів Якіма Сомка (наказний) (1), Івана Скоропадського (2), генеральної старшини (1), генеральних суддів Михайла Вуяхевича і Василя Кочубея (2), генерального хорунжого Якіма Горленка (1), полковників: колективний лівобічних полковників (1), ніжинських Василя Золотаренко (1) та Івана Обидовського (1), прилуцького Гната Галагана (1), чернігівського Оникія Силича (1); сотників: коропського (2), новомлинського (1), стародубського осавула Семена Березовського (1), царського воеводи у Ніжині Семена Шаховського (1). Один універсал написаний королем Речі Посполитої Яном Казимиром. З документів церковних ієрархів представлені листи ігумена Свято-Микільського Рихлівського монастиря Луки Григоровича (4). Адресатами листів виступають не менш значні люди: гетьман Данило Апостол (2), цар Олексій (1), охочекомонний полковник Ілля Новицький (6), ніжинський полковник Василь Золотаренко (1), охочекомонні полковники (1), чернігівський архієпископ Лазар Баранович (1), ніжинський протопоп Мефодій Филимонович (призначений у Москві як «єпископ»), князь Василь Волконський (4), канцлер Г. І. Головкін та ін.

Відкриває дану публікацію випис з книг остерського замку 1629 р., котрий містить у собі купчу остерського боярина Івана Богуша літківських земель Петрові Тростяненку, також остерському боярину. Названі імена свідків – інших остерських бояр, остерського старости (Олександр Войський). Далі йде велика група документів,

© о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук (м. Київ);

© Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук (м. Київ).

яка знаходиться у фондах «Сибірського приказу» та «Польських справ» Російського державного архіву давніх актів (далі – РДАДА). У 1927–1929 рр. Михайло Грушевський направив у Москву невелику групу істориків: В.С. Єфимовський (між іншим уродженець с. Берестовець Борзнянського р-ну), Д.О.Кравцов, В.Д. Юркевич та ін., яка проводила архівні пошуки («кверенди») і копіювала чи робили реєстри з найважливіших і досі невідомих документів з історії України XVII-XVIII ст. Цікаво, що багато таких документів вони виявили у фонді «Сибірського приказу», які помилково були до нього включені і тому були поза зоною пошуків дослідників. Ці матеріали зберігаються нині у ІР НБУВ і частину з них ми уводимо в науковий обіг, продовжуючи справу учнів і співробітників Грушевського. Тут ми друкуємо документи 1662 р., які переважно стосуються Козелецької ради, на котрій переяславського полковника Якіма Сомка було проголошено наказним гетьманом, насамперед про її підготовку (3-7). У цьому головна цінність цих документів. Крім того, в них містяться дані щодо лівобічних полковників (4,12), наводяться незвісні імена (військовий суддя Тимофій Гуляницький), уточнюється час їхньої каденції, як от миргородського полковника Павла Царенка (Апостола), котрий був на цій посаді не пізніше квітня 1662 р., а досі фіксували його у такій якості у грудні того ж року (4). Можливо, під піщанським полковником (!) Костянтином, згадуваним у червні 1662 р., слід мати на увазі піщанського сотника Костя Федоровича доби Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. (згадується під 1649 р.) (2). У відписці воеводи С. Шаховського (10) є цікаві дані про українського літописця Романа Ракушку-Романовського, котрий у цей час діяв як сотник, повертався з Москви через Глухів і повідомляв вісті про військові дії на Правобережжі, отримані від якогось глухівського козака. Тут згадується правобережний полковник Макуха (бій під Прилукою). Цей Макуха пізніше буде білоцерківським полковником у гетьмана Ханенка (1672–1674). Про Ракушку-Романовського – посла В. Золотаренка до царя Олексія йдеться й у документі № 11.

Наступні 3 документи (13-14) стосуються походу військ Речі Посполитої 1663-1664 рр. на Лівобережну Україну. Першим з них є універсал короля Яна-Казимира 1663 р., яким він звільняв від податків, чиншів тощо остерську шляхту. Тут явно відчувається намагання короля повернути на свій бік шляхту лівобічної Гетьманщини. З Остра ж був написаний і лист шляхтича Белінського (14), у котрому розкривалися наміри коронного війська йти походом на Батурин. Лист № 15 був писаний з табору під Коропом і у ньому змальовувалася ситуація на початку 1664 р. (події в Борзні, Коропі, Нових Млинах, Ромнах, Салтиковій Дівиці, Сосниці, Батурині). Цікаво, що сам король обмежився тим, що спалив передмістя останнього, а штурм доручив Яну Собеському, майбутньому королю, та наказному гетьману Івану Богуну.

У зібраннях ІР НБУВ ми звернули увагу на рукопис XIX ст., який містив копії судової книги Борзни 60-х рр. XVII ст. Частину з цих документів ми наводимо нижче (№ 16). В них проливається світло на повсякденне життя міста і згадуються й інші населені пункти (Вороніж, Шаповалівка тощо). До цих документів тематично прилягають купчі з окремих справ пізнішого часу (всього 9: №№ 23, 24, 36, 45, 46, 48-51). У першій з них йдеться про продаж млина на р. Борзенці наміснику Борзнянської протопопії, священику Свято-Троїцького храму, Василю Величковському, у другому (24) – про крадіжку бджіл у жителя с. Кунашівки (суч. Ніжинського р-ну). Тут згадується й Адамівка. На жаль, не можна точно сказати про яку Адамівку йдеться: чи ту, яка в Борзнянському р-ні (це більш вірогідно), чи в суч. Носівському р-ні. У купчій 1703 р. йшлося про продаж млина попадею – удовою о. Симеона, священика Свято-Микільського храму в Красному Колядині (суч. Талалаївського р-ну). Ще шість купчих (№ 45, 46, 48-51) були створені в середині–останній третині XVIII ст. У перших двох йшлося про продаж землі козаками Борзнянської сотні Лазарем Трубою та Василем Селезнем мешканцю Борзни Івану Круглику. У наступних двох йшлося про продаж землі козаком тієї ж сотні Омеляном Шевернею козакам Прокопу Тоцькому та Матію Шурмелю. Нарешті останні дві купчі стосуються продажу двору міщанином Новгород-Сіверського Юрієм «Конах Карпаєвим» раднику казенної палати Сергію Дергуну. Вони цікаві й тим, що проливають світло на топоніміку й склад урядовців

Новгорода-Сіверського. Борзнянщини стосується й «доношение» 1765 р. козаків Бахмацької сотні в Малоросійську колегію (47), в якому вони просили про видання указу, котрий би ствердив їхнє право власності на гаї та сіножаті. Це було викликано свавіллям обмачевського старости Купчинського в часи гетьманату Скоропадського: староста рубав козацькі гаї і косив сіно на козацьких луках. Гетьман вжив заходів, але після його смерті новий староста продовжив свавілля, а звернення козаків до Малоросійської колегії залишалися без наслідків.

У листі генеральної старшини (Петро Забіла, Іван Самойлович, Іван Домонтович, Карпо Мокрієвич) до Лазаря Барановича 1672 р. викладаються причини скинення з гетьманства Дем'яна Многогрішного (17). Наступні понад 10 листів походять з архіву охочокомонного полковника Іллі Новицького. Автором чотирьох із них (1680-1681 рр., №№ 18-21) був ігумен Свято-Микільського Рихлівського монастиря Лука Григорович. Свого часу два десятки його листів були надруковані нами в «Сіверянському літописі» (далі – СЛ) (3), але ці чотири документи не були в їхньому числі. Вони містять поздоровлення з релігійними святами, подяки за прислання подарунків і взаємні подарунки, наприклад, осетра, якого ченці спіймали в Сеймі (?!), нагадування про виконання обіцянок дати срібло на лампу чи кадильницю, коня, жита та ін.; згадки про зустрічі з Новицьким у Батурині, про поїздку ігумена Луки в Чернігів тощо. Дещо окремо стоїть судовий декрет 1686 р. генерального судді Михайла Вуяхевича (№ 23), де йдеться про села Гирявку й Карабутове на території суч. Сумщини.

Продовжуючи розгляд цієї досить великої групи документів з архіву Новицького, вкажемо насамперед на лист до нього (25) Івана Скоропадського (ще як писаря Чернігівського полку). Тут ідеться про їхню розмову в Батурині, внаслідок якої Новицький замовив позолочений келих церкві в Рудні для відомої чудотворної ікони Богородиці (про неї писали С. Величко, Д. Туптало). Руднянський священник між тим переїхав до Києва і взяв з собою ікону. Через це Скоропадський затримав келих у себе, доки в Батурин не приїде Новицький і вирішить чи в Київ його передати, чи деінде, а тим часом позолоту келиха завершать у Чернігові. Лист № 26 був писаний 1696 р. сином Новицького – Григорієм, вихованцем КМА, мазепинцем, відомим у майбутньому просвітителем сибірських народів. Лист написаний надзвичайно красивим почерком і містить вибачення за недостатню кореспонденцію.

Слід також виокремити ті документи, що стосуються маєтності Новицького – с. Нехаївки (суч. Коропського р-ну). Власне публікацію нехаївської частини кореспонденції ми вже почали в попередній частині документів щодо Сіверщини. Тут же продовжуємо публікацію листів стосовно Нехаївки і відзначаємо чотири листи старост села (Яська Остаповича та Лук'яна Василевича) до Новицького (27, 29-31). У них ідеться переважно про господарські справи (заготівля дерева для млинів, сіна, жнива жита й вівса, виробництво вапна, торгівля тютюном та горілкою, надіслання презентів, як от діжки огірків, тощо). Згадуються Понорниця (суч. Коропського р-ну), де робили неводи, Тиниця (село в суч. Бахмацькому р-ні), в степу біля якої нехаївці косили сіно. Старости пробували обернути козаків у підданих селян, навіть всупереч волі гетьмана Мазепи, що викликало гострий протест новомлинського сотника Григорія Самойловича, який погрожував у відповідь арештувати в місті нехаївських селян. З архіву Новицького походять і два листи коропівського сотника Тихона Довгала (32, 33). Тут теж мова йде про самоуправство старости (цього разу начебто Неходовського) та про господарські справи (пивоваріння).

Наступний документ (34) містить рішення гетьманської комісії на чолі з генеральним суддею Василем Кочубеєм щодо спірних земель між жителями Олишівки (село суч. Чернігівського р-ну) на чолі з сотником (Левком Шрамченком) та Іваном Биховцем, який поставив нові копці (межові знаки). У відповідь на скаргу олишівців Мазепа послав Дмитра Чечеля (відомого пізніше полковника), котрий і встановив неправоту Биховця. Оскільки останній стояв на своєму і втягнув у конфлікт жителів сіл Грабівки, Жуківки, Смолянки (села суч. Куликівського р-ну), Топчіївки (село суч. Чернігівського р-ну), викликав скарги ніжинського протопопа Павла Пучковського, нова комісія поставила крапку на цьому конфлікті, вирішивши конфлікт на

користь олишівців. Універсалом (35) ніжинського полковника Івана Обидовського стверджувалися попередні йому надання, в першу чергу гетьмана Мазепи (4). Цієї ж обителі стосується документ № 44 – свідчення омбиського боярина Сави Грушевського (1745 р.). Тут містяться досить точні й де в чому оригінальні дані про історію монастиря, джерелом яких були свідчення старожилів. Але ця довідка була складена з метою обернення козаків у селян, про що свідчить доданий список жителів Омбиша, які називали себе козаками, але такими нібито не були. Універсалом 1709 р. гетьмана Скоропадського (37) новомлинському жіночому монастиреві підтверджувалися права на володіння Атюшею, Пальчиками, Кербутівкою (села відповідно суч. Коропського, Бахмацького та Борзнянського р-нів), які, до речі, стверджував ще за монастирем Іван Мазепа (5).

Дуже цікавим є лист 1714 р. священика Данила Дворецького до канцлера Російської імперії Г. І. Головкина (39). Тут містяться автобіографічні дані, зокрема про батька автора, який був священиком в селі Куликівці та будівничим тамтешньої церкви свв. архістратигів Михайла й Гавриїла, про взяття Салтикової Дівиці військами Речі Посполитої у 1664 р., запусіння Куликівки. Є важливі свідчення про хворобу київського митрополита Варлаама Ясинського («очи его изнемогости»). Цей документ друкується за копією другої половини XIX ст., а оригінал знаходиться в РДАДА у Москві (6). Інший лист 1723 р. був створений Семеном Березовським, осавулом Стародубського полку, і містив дані про значкового товариша Стефана Косовича (№ 40). Стародубщини стосується і документ № 38 – свідчення міщан м. Почепи щодо належності ряду сіл Почепщини. Далі йдуть два листи, адресовані гетьманові Апостолу. У першому (41) прилуцький полковник Гнат Галаган доводив до відома вбивство Сидора Швеця – селянина с. Дмитрівки (суч. Бахмацького р-ну) Красноколядинської сотні гусаром Христо Неделковим, очевидно, болгариним. У іншому листі (42), який не датується точно, генеральний хорунжий Яким Горленко просив підтвердити надання йому с. Заїзд у Прилуцькому полку (село суч. Прилуцького р-ну). Теж недатованим точно є документ № 43 – наказ ніжинського полкового комісара шаповалівському сотенному отаману Семену Надточію щодо поставок овець.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова.

Сподіваємось, ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на біографії її важливих діячів, на соціально-економічну, церковну і культурну історію краю.

Джерела та література:

- 1) Кривошея В.В. Українська козацька старшина.–К., 1997.– С.40.
- 2) Гаєцький.–Т.1.–С.343.
- 3) о. Юрій Мицик. З документації Свято-Микільського Рихлівського монастиря XVII ст.//СЛ.–2004.–№ 1.–С.12–24.
- 4) Універсали Івана Мазепи 1687–1709. – К.–Львів, 2006.–Ч.ІІ.–№ 187.
- 5) Там само. – К.– Львів, 2002.–Ч.І.–№ 100; Ч.ІІ.–№ 27.
- 6) Малороссийские дела. – М., 2016. – С. 349.

* * *

№ 1

1629, квітня 15. – Остер. – Випис з книг Остерського замку.

«Wypis z ksiąg zamku ostrzskiego.

Roku od Narodzenia Syna Bożego tysiąc sześćset dwudziestego dziewiątego msca kwietnia piętnastego dnia.

Przedem mną Aleksandrem Wojskiem, podstarościm ostrzańskim, stawszy oczewiście Iwan Bohusz, bojarzyn ostrzski, przyznał przedaź swoje własne, iż przedał rozrobek swój własny niwy wszystkie z rzeczkami z sieliszczami starymi dawnymi i ze wszystkimi pożytkami od mała do

вiele, których jednokółwiek sam miał i używał w gruncie Letkowskim i z otczyną wszystką drzewem bortnym i ze zerczazami (?) wszystkimi mianowicie Petrowi Trostianenky, bojarynowi ostrzkiemu, za pewno sume za trzydzieści kop zł. liczby litewskiej tak jemu samemu, żenie jego, dzieciom jego, jako i krewnym bliskim powinowatym jego na wieczne czasy czego się już sam Bohusz zrzeka wiecznością, w której tej kupie jego niema mu niekt przeszkozy żadnej czynić w tym gruncie wszystkim w tej otcynie w rzeczках, w sieliszczach starych dawnych. A kto by się ważył tego i przeszkode abo trudność jakie jemu miał zadawać, na takiego zakładam winę na jego mości pana starostę ostrzkiego kop trzydzieści zł. liczby litewskiej, a na pana podstarościego ostrzkiego kop dziesięć te wine wszystkie zapłaciwszy, ma mieć prawo o to wolne na urządzie w zamku ostrzkim, z którego tego gruntu kupionego ma ten wysz pomieniony Piotr Trościänenko do zamku ostrzkiego służbe bojarską odprawować i posłuszeństwo oddawać tak właśnie, jako i inni bojary letkowskie. Przy której tej przedaży i tej kupie i tym zeznaniu byli bojary ostrzkie, mianowicie Iwan Słoma Bielik, setnik ostrzski, i drugi Iwan Bielik, Jaško Tetera, Jarmuła Toski (?) i innych ludzi niemało, którzy tego są dobrze wiadomi, o co prosili mie, abym te zeznanie i te kupię dla dalszej pamięci kazał do ksiąg zamkowych ostrzskich zapisać, co jest zapisano. Z których i ten wypis pod pieczęcią moją i z podpisem ręki mojej jest wydan.

Pisan w zamku Ostrzkim roku i dnia wyszmianowanego.

Aleksander Wojski, podstarości ostrzski, ręką swoją».

* * *

Випис з книг остерського замку.

Року від Нароження Сина Божого тисяча шістсот двадцять девятого місяця квітня п'ятнадцятого дня.

Переді мною Олександром Войським, остерським підстаростою, ставши очевисто Іван Богуш, остерський боярин, визнав свій власний продаж, що продав свій власний розробок всієї ниви з річками, з старими давніми селищами і з усіма пожитками від мала до велика, яких тільки сам мав і уживав в Літківському ґрунті і зі всією отчиною, бортним деревом і з усіма речами (?) Петрові Тростяненку, остерському боярину, за певну суму за тридцять коп злотих литовської лічби як йому самому, його дружині, його дітям, так і його близьким родичам, на вічні часи, чого сам Богуш вічно зрікається. В котрій його купівлі ніхто не має йому чинити жодної перешкоди у всьому цьому ґрунті, в цій отчині, в річках, в старих давніх селищах. А хто б наважився на це і мав чинити йому перешкоду або якісь труднощі, на такого покладаю штраф на його мость pana остерського старосту тридцять коп злотих литовської лічби, а на pana остерського підстаросту – десять коп, цей штраф повністю заплативши, буде мати вільне право щодо цього на уряді в остерському замку З цього купленого ґрунту має вищезгаданий Петро Тростяненко нести боярську службу на остерському замку і віддавати послушенство власне так, як і інші літківські бояри. При якому цьому продажу і цій купівлі і цій заяві були остерські бояри, а саме Іван Солома Білик, остерський сотник, і другий Іван Білик, Ясько Тетеря, Ярмола Тоський (?) і немало інших людей, котрі цього добре відомі, і просили мене, щоб цю заяву і цю купівлю для ліпшої пам'яті наказав записати до остерських замкових книг, що і записано. З котрого запису і цей випис під моєю печаткою і з підписом моєї руки є виданий.

Писано в остерським замку року і дня вищезгаданого.

Олександр Войський, остерський староста, своєю рукою».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 27807. – Тогочасна копія. Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано: «Місто печати» і збоку записано копістом: «На сем місті підпису в подліном прочитат не можно»)

№ 2

1660, грудня __. – Борзна. – Купча.

«Тисеча шістьсот шостогонадесят року мсця декамврия.

Ставши пред нами явне, ясне, доброволне житель села ншого и козак Юско Циганок, презентовал нам врадів по доброволне чтосмо на нужду свою продал поля

пахатного старостою загоровским, Иваном шедши на вряд наш борзненский Иляш Кисиль, оповідал нам, иж за поданям позву [...] уряду борзенского Костю Ивановичу, поповичу оленовскому, и отаману Науму Бурчаку для усправедливеия на вишей назначоний термин на день 22 августа постановилися, которих било заложено виною за нестаням правне коп 8 на его мсть пана полковника. Уряд, видячи таковое огурство в их непослушенстві, якоби розуміючи за бунти не жіючие под претекством уряду нашего, веліл для памяти записать на жадана оного Иляша и права святому на послушних (*очевидно має бути: «неслушних».* – Ю.М., І.Т.). Що есть и записано августа 24 дня.

Оповідми нам любовное поеднання Кость попович из Иляшем Киселем, иж из собою взявши міркованя в их заводе побою Кость попович принял противко Иляша Киселя прощение, а толко Иляшу міл вернуть Костю пулталяра косм[...] аж остатнего накладу міет доходить на судях права нескутечного у вимислах [...], чинячи кгвалт праву святому тиранско мордерованому в накладах, якої в напитках [...] вдвое [...] уряду, а в другое самоволне и то есмо вислухавши, по третее веліл записать, що есть и записано на жаданя их.

(НБУВ. – ІР. – Ф.ІІ – № 22918. – Тогочасна копія ХІХ ст.)

№ 3

1662, квітня 3 (березня 24).– Москва.– «Расспросные речи» капітана Олексія Невського, що привіз з Лівобічної Гетьманщини лист наказного гетьмана Якимом Сомка до царя (регест).

Число московського війська в Києві (3 511 чол.), гармати і хліба. Я виїхав з Києва 6/ІІІ, напад татар на Кобижчу. Правобережні козаки зайняли дороги до Києва; в Києві «скудость большая», цинга, мало хліба, солі, коней залишилося усього з 100. В Ніжині 9/ІІІ Невський бачився з попом «белгородського полку» Иваном Курбатовим, якого Ромодановський прислав з Лубен у Ніжин до Золотаренка – кликати його в похід на татар».

(НБУВ. – ІР. – Ф. ХІV. – № 163. – Арк. 15. – Регест 20-х рр. ХХ ст. з московського оригіналу, який знаходиться в РДАДА (ф. «Сибірський приказ», 612. – Арк. 74)

№ 4

1662, квітня 23 (13).– Початок листа лівобічних полковників до В.Волконського.

«Божиею милостию (*царський титул*) Василий Никифорович Золотаренко – ніжинский и всея Сіверы, Иоаникий Силич – черниговский, Лазарь Горличенко – прилуцкий, Андрій Пирский – лубенский, Павел Царенко- миргородский, Василей Шабан – зінковский Войска е.ц. пр. в-ва Запорожского полковники, вкупе со всем товариством, на съезде в Козельцу в ділах е. ц. пр. в-ва на то время будущим, – в. г. нашого, е. ц. пр. в-ва, стольнику и воеводе князю Василью Богдановичю Волконскому, приятелю нашему много здравственных літ и счастливого пребывания, наипаче же душевного спасения от Всесильного Бога усердно желаем. С листов Тимофія Гуляничного, судьи войскового, с Переясловля (дали[...]).»

(НБУВ. – ІР. – Ф. ХІV. – № 163. – Арк. – Копія 20-х рр. ХХ ст. з московської копії, яка знаходиться в РДАДА (ф. «Сибірський приказ», 612. – Арк. 79)

№ 5

1662, квітня 23 (13).– Перша відписка М. Батюшкова В. Волконському (регест).

Полковники в Козельці кажуть: «епискупи пишет к гетману Якимом Самку: негарздо де ты, гетмане, чиниш, что ему, в.г. служиш ты изменою; да тот же наказный гетман пишет к нам в Козелец ис Переясловля, что приехали де в Переясловль из Запорожья от полковника Брюховецкого казаки. И с теми де казаками в Переясловле учинилась у государевых ратных людей ссора великая».

(НБУВ. – ІР. – Ф. ХІV. – № 163. – Арк 49-50. – Копія 20-х рр. ХХ ст. з московської копії, яка знаходиться в РДАДА (ф. «Сибірський приказ», 612. – Арк. 78)

№ 6

1662, квітня 24 (14). – Регест відписки Микифора Батюшкова до князя Василя Волконського.

Згідно з твоїм наказом я стою по сьогоднішній день в Козельці разом з наказним гетьманом Якимом Сомком. Приїхали й чернігівський, ніжинський, полтавський, миргородський, прилуцький та інші полковники й сотники. Вони чекають з Києва єпископа Мефодія.

(НБУВ. – IP. – Ф. XIV. – № 163. – Арк 48-49. – Копія 20-х рр. XX ст. з оригіналу, який знаходиться в РДАДА (ф. «Сибірський приказ», 1662. – Стовбець 612. – Арк. 78)

№ 7

1662, квітня 24 (14). – Початок відписки Микифора Батюшкова князю Василю Волконському.

«Господину князю Василью Богдановичю Микифор Батюшков челом бьет: приказал ты, господине, мне быть с наказным гетманом с Якимом Самком; и гетман Яким Самко и я, господине, ныне апреля по 14 д. стоим в Козельце. А черниговской, и нежинской, полтавской, и миргородской, и прилуцкой и иных многих городов полковники и сотники съехались, и стоят в Козельце ж, дожидаятца они ис Киева отца епискупа. Ведомо тебе[...].»

(НБУВ. – IP. – Ф. XIV. – № 163. – Арк 49-50. – Копія 20-х рр. XX ст. з московської копії, яка знаходиться в РДАДА (ф. «Сибірський приказ», 612. – Арк. 83)

№ 8

1662, травня 1 (квітня 21). – Козелець. – Лист Якіма Сомка, наказного гетьмана, до ніжинського полковника Василя Золотаренка.

«Мні многомилостивый пане полковнику ніжинский, а мой милый приятелю!

При тебе некакие сказываютьца запорозцами, в Нежыне живучы, послов наших, от е. ц. в-ва к нам едучых, добре потщывали, горько поминаючи там и меня, который и много о невинном напрасно говорят, что смирен, не знает де гетьманства и гетмана нужно. Прошу одноконно конем пришли в. мость его или и их ско[лько?] есть ко мні присылай на учту, не мыслячи на себя сорома; как перед тобою говорили, тож и здесь не замай говорят перед нами; полно того терпети от біздельников. Ті посланцы мои от е. ц. в-ва с милостивым словом приехали, извещаю тебе, а до войска о скорой поход желаю. Господу Богу тебя отдаю.

Писан в Козельцы в 21 д., апріля 1662. Ияким Сомко, гетман Войска е. ц. в-ва Запорозского».

(НБУВ. – IP. – Ф. XIV. – № 163. – Арк 48. – Копія 20-х рр. XX ст. з оригіналу, який знаходиться в РДАДА (ф. «Сибірський приказ», № 612. – Арк. 90)

№ 9

1662, травня 15 (5). – Лист чернігівського полковника Оникія Силича до ніжинського протопопа Максима Филимоновича («єпископа» Мефодія).

«Перевод з белорусково писма.

Черниговский полковник Аникей Силич пишет преосвященному епископу, что посылал он посланника своево в Старый Быхов для проведыванья о неприятелех польского войска и воевода быховский ко мне ничего не отписал, потому что нельзя было писать, чтоб того писма ляхи не отняли. А войска под Быховым ляцкого нигде нет, оприче что от Мурашка в Быхове. И то послышав, наше войско страшитца: будет де сила наша не возьмет, то станеш де уступать из Гомеля. А гомляне тож хотят врознь розбежатца. Чтоб твоя святыня изволили писать к полковнику нежинскому, чтоб с полком своим к нам поспешилса и с ыными полки, за што впрямь от е.ц. в-ва похвалу одержит, как нам Бог то доброе под Гомелем учинит, а ныне тому добрая пора есть. Да и о том воевода быховский изустно ко мне приказал, что де Быхове большой голод, да и ратные люди врознь з голоду бредут. Как бог поможет Гомель очистит, то

б вольный проезд в Быхов был нашим казакам. А о походе тож своем извещаю, что дня завтрашнего даст Бог дождавшись, поеду до войска. Об чем вашей пастырской милости обо всем известивши, о благословении бью челом.

Писан в Чернигове мая в 5 д. 1662 г.

Разсмотрением пана Сомка на вашу пастырскую милость пускаю, что за твоими молитвами пастырскими что доброе господь Бог пошлет. А о мне ваша милость будь того надежен, что готов тотчас за е.ц в-во умерети, как бы не мыслил чего доброго, а сие дело и не делал бы того. А до его милости пана полковника заступаю будь, чтоб и стародубскому полку велел к Гомелю ити и всем сотником с сотнями, чтоб мы иміли как нынешняго 5 числа потом[...].

(НБУВ. – IP. – Ф. II. № 15576. Арк. 50-51. – Копія 20-х рр. XX ст. з перекладу XVII ст. в справі № 612 (арк. 138) ф. Сибірського приказу РДАДА)

№ 10

1662, травня 15 (5). – Відписка ніжинського воєводи С. Шаховського в Тайний приказ.

«Мая в 15 д. приехав с Москвы в Нежин Нежинского полку сотник Роман Ракушка, сказывал мне, холопу моему, едучи он, сотник, с Москвы, в черкасском городе в Глухове ему, сотнику Роману Ракушке, сказывал глуховский козак, а как ево зовут, того он не ведает, при глуховском сотнику при Филипе Уманцу: в прошлом государь во 168 году как изменил тебе в. г. и отъехал к ляхам из обозу, от боярина и воеводы от Василья Борисовича Шереметева изменник и клятвопреступник Тимошка Цыцура, – был де он в Польше, а в нынешнем во 170 году изменник Тимошка Цыцура ис Польши с ляхами прислан в Фастов, При нем козаку и в Фастове де его поили и кормили; а из Фастова он, изменник Цыцура с ляхи подвинулся в украинные города к Днепру, а из-за Днепра он, Цыцура, пришел в Переясловль один. И тот изменник Цыцура и его распросные речи посланы к тебе в.г. к Москве. Да в прошлом, государь, во 169 году зимою прислан был из-за Днепра от Юраски Хмельницкого полковник Макуха с ляхи и с татары и с пехотою з заднепрскими козаки на сю сторону Днепра под Прилуку, чтоб ему город Прилуку засесть, а под твоею б в. г. высокою рукою тот город не был. А в то, государь, число в Прилуке был полковник Терещенко да кропивенский полковник; и посылали до изменника Юраска Хмельницкого для ляхов и татар и заднепрских козаков они, полковники, Терещенко да кропивенский, чтоб было чем тот город Прилуку здать изменнику Юраску Хмельницкому. И в то, государь, число прилуцкой городской отаман Лазарь Горлеченко с казаки и з мещаны, помня свое прежнее обещание и служа тебе, в. г. верно и не хотя потдатца под изменичью и бусурманскую руку, присылали козаков своих до неженского полковника до Василья Золотаренка для государь того, чтоб к ним в Прилуку на помочь из Нежина прислать твоих в.г. ратных людей и козаков, или сам бы шол (?), чтоб не пустить в город Прилуку неприятелей ляхов и татар и изменников черкас. И полковник Василей Золотаренко с твоими в. г. ратными людьми стольника и воеводы Иванова полку Лихорева и с козаки своими в Прилуку ходил и с ызменниками с Макухою полковником и с ляхи и с татары и с изменники черкасы под Прилукою бой у него был, и ляхов и татар и изменников черкас многих побил, а иные з бою побежали за Днепр; а которые в Прилуках были изменники, и тех изменников полковник Василей Золотаренко в Прилуке побрал, и оковав изменника кропивенского полковника, послал к тебе в. г. к Москве; а Терещенка выпустил на свободу за крестным целованьем, чтоб ему впредь тебе в. г. не изменить, служить верно; а на их место в Прилуке поставил полковником городского отамана Лазаря Горлеченка. А в нынешнем, государь, во 170-м году, как приходили войною на сю сторону Днепра под твои в. г. украинные, черкасские и московские города воинские люди, крымской хан с татары и изменник Юраска Хмельницкой с черкасы и с ляхи, и в то, государь, число изменник Юраска Хмельницкой с черкасы и с ляхи и с татары приходил сам и всякими изменичьи прелестными листы прилуцкого полковника Лазаря Горлеченка обсылал, чтоб он, Лазарь, прельстился на его изменичьи прелестные листы, тебе в.г. изменил и город бы Прилуку здал. Полковник Лазарь Горлеченко,

служба тебе, в.г., верно, на его изменничьи прелести не прельстился. Дав нынешнем же, государь, во 170 году апреля в 10 д. как была рада в Козельце у наказного гетмана у Якима Сомка с полковники и с козаки, которые ему, гетману, дружили и приятны для, государь, того, чтоб его обобрали сего боку Днепра надо всеми черкасскими полки на гетманство. И в то, государь, число на той раде Лазарь Горлеченко, служба тебе, в.г., верно и радеючи обо всяких твоих в.г. делах, ему, Якиму Сомку, передо всеми полковники, которые были на той раде, говорил, чтоб без твоего в.г. указу Якими Сомка на гетманство не выбирали, ожидали б от тебя, в. г., указу посланцов тех, которые посланы с рады к тебе, в. г., к Москве ис Киева от Мефодия епископа обо всяких твоих, в.г., делах – нежинский протопоп Семион да сотники: Григорей Горькуша да Роман Ракушка. И наказной гетман Яким Сомко ронясь за то, что он, Лазарь Горлеченко, служит тебе, в. г., верно и за те слова бив его, Лазаря Горлеченка, с полковництва скинул, а на его место поставил в Прилуках полковника прежнего, изменника Терещенка. Да майя государь в 11 д. сказывал мне, холопу твоему, Мефодий епискуп, что с черкасских городов: з Гадича, з Зинкова, з Груни да з четвертого города, а как он слывет, того не упомнит, твоих в.г. воевод и ратных людей черкасы с городов выгнали. Да он же Мефодий епискуп мне, холопу твоему, сказывал, что идут с полки к Белой Церкви ляхи Родивилова войска да полк драгунова, да полк Балабанов; а изменник Юраска Хмельницкий хочет стать на Троицын день на урочище Росаве с козаки и с ляхи и с тотары вместе».

(НБУВ. – IP. – Ф. XIV. – № 163. – Арк. 55–56. – Копія 20–х pp. XX ст. з оригіналу, який знаходиться в РДАДА (ф. «Сибірський приказ», № 612. – Арк. 133–135)

№ 11

1662, червня 6 (травня 27). – Ніжин. – Лист ніжинського полковника Василя Золотаренка до царя Олексія.

«170 г. июня від 10 д. к в. г. (*титул*) писал ніжинской полковник Василей Золотаренко с сотником стрелецким с Федором Порошиным.

После в. г-ря имянованая и большие титлы написано:

Василей Никифорович Золотаренко, полковник Войска в.пр.ц.в-ва Запорожского ніжинский, вкупі со всім товариством, в полку Ніжинском будучим, яко вірные и во вікі неотступные подданные, ниско до лица земли ниц перед пресвітлым государским в. ц. пр. в-ва маестатом упадаючи, челом бьем. Любо то мы, вірные в. ц. пр. в-ва подданные, ласкою и милосердною в. ц. пр. в-ва милостию истинно обнадужены зостаем, что вы в.г., в.ц. пр. в-во, в своей ц. пр. в-ва грамоте через посланцов наших Григория Горькушу и Романа Ракушку с товарищи присланої, по нашему смиренному челобитью своих ц.пр. в-ва бояр на избрание гетмана со всіми иными в.ц.пр. в-ва ділами прислати назначили. За что ниц перед пресвітлыми в.ц.пр. в-ва стопами упадаючи, челом бьем. Однако видячи мы время нынешнее в любви непостоянное и до порухи всяких в.ц.пр. в-ва діл, усердно сміем ваших в.ц.пр. в-ва маестату ног челобитною и слезною прозьбою нашу через сее недостойное писаня наше коснутися, чтоб вы, милостивый, християнский государь царь, прислать своих ц.пр. в-ва бояр долготі не подаючи, изволили вскорі тіх своих ц.пр. в-ва бояр в войско прислать, чтоб за скорым поспіхом боярским в Козельце попованые річи вскоре направить и чтоб тіх речей в разширение немалую болізнъ нужному малоросійскому народу наносячее, не допускати, и за приїздом так ваших ц. пр. в-ва бояр и окольничого и воеводы и намістника белгородцкого, князя Григория Григорьевича Ромодановского, о котором покорне вас, в.г. в.ц. пр. в-во, просим, яко и с Низу послов запорожских, а либо и самого Брюховецкого, гетмана кошевого, расточенныя и разрозненныя мысли в един любве союз службе вашей ц. пр. в-ва, полезный без мотчания собрати и соединити. Естли з чім ті в. ц. в-ва бояре и окольничий не поспешат и в скором времени не приїдут, тогда козельская злоба не токмо умаряти и уменшатися не будет, но что разве большую смутную прибавку и горшее разширение, ваш государский в. ц. в-ва маестат оскорбляющее, а нам всім вірным в. ц. пр. в-ва подданным в неменьшее озлобление приростати чайть. Чтоб тогда то все до совершения своего злого не приходило, под то

времянім (на полі притисано: «сами» – примітка копіїста. – Ю.М., І.Т.) в. ц. пр. в-ва богомольцям – преосвященным Мефодием, епископом мстиславским и оршанским, и с князем Семеном Ивановичем Шеховским, воеводою ніжинским, упрости есмо в. ц. пр. в-ва окольничого и воеводу и намісника белгородцкого, князя Григорья Григорьевича Ромодановского, чтоб он в надежду ваше ц. пр. в-ва милосердное к нам милости до тех міст нім (сами) в. ц. пр. в-ва бояря и окольничий по указу ц. в. в-ва на раду к нам придут, для умалення и неращирения внутреннее до приходу боярского смуты, – нам сколько тысяч ратных в. ц. пр. в-ва людей на скором часі на оборону прислат. А как окольничий к нам важных в. ц. пр. в-ва людей пришлет, и вы б, вел. милосердный государь, в. ц. пр. в-во, по нашему слезному нынешнему прошению того в гнів не поставили, по премудрейшим и превьсочайшим государским разумом своих и то діло своей государской вірной службе причитали. Еще смиренно до лица земли упадаючи, слезне просим. Да потом вам, в. г., вашему ц. пр. в-ву, объявляю, что по указу и по повеленю в. ц. пр. в-ва тысячу осмачок ржи собрал и весь борошень и судно готово стоит, только того борошна на Запорожье для небезпечных часов отпустить нельзі; когда смиренно в. ц. пр. в-во свой государский указ ко мне прислат, где будет воля и изволение в. ц. пр. в-ва тот борошень возвратити в город князю Семену Ивановичу Шеховскому на ваших ц. пр. в-ва ратных людей отдати, чем то на иное место в. ц. пр. в-во тот запас возвратити изволите, что на Запорожье отнюдь отослати не мошно. А коль будет беспечный приход на Запорожье, то и в то время по вашему государскому указу хлебнете запасы тотчас собраны и посланы будут. И о том тоже вам в. ц. пр. в-ву ведомо чиню, что видячи я в хлебе скудных и нужных ратных в. ц. пр. в-ва людей, в Нежине на службе вашей государской будучие, по моему верному и давному разумению дал я на расход хлебных запасов две тысячи золотых польских серебряными копейками, покаместа ваш государский указ о вышреченном хлебном запасе будет; о чем с князем Семеном Ивановичем Шеховским расписался. Ту тогда верную мою и всего товариства полку Нежинского к в. г., в. ц. пр. в-ву, возвестивши и повторе слезне о скорой поспех боярских просячи, много здравственных лет вам, в. г., в. ц. пр. в-ву, яко верные и во веки неотступные подданные. А с сею грамотою послан московских стрельцов сотник Федор Мошков.

Дан в Нежине 27 мая 1662 г.

В. ц. пр. в-ву верные подданные Василий Никифорович Золотаренко, полковник Войска в. ц. пр. в-ва Запорожского нежинский, со всем товариством».

(НБУВ. – ІР. – Ф. XIV. – № 163. – Арк. 70-74. – Копія 20-х рр. XX ст. з тогочасної московської копії, яка знаходиться в РДАДА (ф. «Сибірський приказ», № 612)

№ 12

1662, червня 8 (травня 29). – Реєстр полковників Лівобічної Гетьманщини.

«Войска Запорожского полковники, которые в подданстве государя по сей стороні Днепра: киевской Василей Дворецкой, ніжинской Василей Золотаренко, миргородской Павел Царенко, лубенской Иван Парской, стародубской Петр Рославец, прилуцкой Лазарь Горлеченко, кременчюцкой Гаврило Дубовик, полтавской Кгунжол, черниговской Аникей Силич, пещанской Костянтин. Имяна полковников взяты из Посольского приказу в нынешнем во 170 году мая в 29 день».

(НБУВ. – ІР. – Ф. XIV. – № 163. – Арк. 60-61. – Копія 20-х рр. XX ст. з московської копії, яка знаходиться в РДАДА (ф. «Сибірський приказ», 612. – Арк. 179)

№ 13

1663, грудня 28. – Остер. – Універсал Яна Казимира.

«(Повний королівський титул). – Ю.М., І.Т)

Oznajmujemy niniejszym listem naszym, komu o tym wiedzieć będzie należało, wszem wobec i każdemu z osobna. Lubo z prawa pospolitego stan szlachecki od wszelkich aggrawatjej ciężarów, podatków i innych exactiej był i jest zawsze wolny, atoli jednakże nam supplikowali szlachetni Gabriel i Waclaw Orłowski, Konstanty Mozańki, Jerzy, Stephan i Paweł Odonowiczowie, Dmitr i Bogdan Zakrzewscy, Bazyli Saczko, Piotr, Andrzej i Gregorz Krzywecy, Konstazny Bronowicki

swoim i wszystkim szlachty w traktacie Ostrzskim a województwie Kijowskim tu, na Zadnieprzu mieszkających imieniem, aby im prawa, przywileje i wolności od najjaśniejszych przodków naszych królów polskich nadane, a pod czas przeszłych wojeni i zamieszkań w tych tu krajach pogubione, odnowili i tychże ludzi jako szlachtę przy wolnościach zdawna im służących zostawali. Przeto jako wszystkich poddanych naszych suppliki łaskawie przyjmujemy, tak pogotowiu ludziom stanu rycerskiego osobliwą łaskę naszą oświadczając jako ludziom stanu szlacheckiego, prawa, przywileje i wolności, które onym i antecesorom ich zdawna służą, odnawiamy i świeżo dajemy. Tak aby żadnymi podatkami, czynszami, robocznymi, staciami i innymi exactiami nie byli aggrawowani, ale od tych wszystkich angariej przykładem wszystkich stanu szlacheckiego ludzi wolnymi byli. Z tą jednak conditią, aby podatki od Rzplitej uchwalone, tak jako i inszi, płacili i wojnę, najazdy, czas gdy tego potrzeba będzie, za listami lub uniwersalami naszymi służyli, żadnej okkazej wojennej nie opuszczali i w tym tak się sprawowali jako ich antecessorowie i sami oni dotąd postępowali, zachowując w tej mierze zwyczaj i sposób wyprawy na wojnę w tych tu krajach, a osobliwie w starostwie Ostszańskim zachowali. Nadto domy, dwory, futory, uroczyszczka i inne mieszkania ich tak w starostwie Ostrzkiem, jako i gdziekolwiek będące, od wszelakich żołnierskich staty, noclegów, popasów uważamy, mieć chcąc, aby żaden z wojsk naszych koronnych W. ks[ię]stwa Litt[ewskiego] i Zaporowskich w domach i dworach ich statiej tak pieniężnych i jakichkolwiek innych wybierać, popasów, stanowisk, przechodów, noclegów czynić nie ważył się, ale ich przy wolności szlacheckiej zachował pod ostrością artykułów wojskowych. Dajemy też tymże ludziom władzę i moc domów i futurów, uroczyszcz i gruntów swoich własnych, które im (jako udają) kozacy pozabierali, dochodzić prawem. Prawa nasze królewskie Rzplitej, kościoła ś. rzymskiego katolockiego i urodzonych starostów naszych wcale zachowując. Na co dla lepszej wiary przy podpisie ręki naszej pieczęć koronną przycisnąć rozkazaliśmy.

Dan w Ostrzu nad Desną dnia XXVIII-o miesiąca grudnia roku Pańskiego MDCLXIII-o panowania królestw naszych polskiego i szwedzkiego XVI roku.

Jan Kazimierz król».

* * *

Ознаймуємо нинішнім нашим листом, кому про це буде належало знати, всім взагалі і кожному зособна. Хоча згідно із загальним правом шляхецький стан завжди був і є вільним від всіляких тягарів, податків і іншого, однак нам скаржилися шляхетні Гавриїл і Вацлав Орловські, Костянтин Мозанський, Юрій, Стефан і Павло Одоновичі, Дмитро і Богдан Закшевські, Василь Сачко, Петро, Андрій і Григорій Кривецькі, Костянтин Бронуницький від свого імені й імені всієї шляхти Остерської округи і Київського воєводства тут, на Задніпрю, мешкаючої, щоб їм права, привілеї і вольності надані найяснішими нашими предками, польськими королями, але які знищені під час минулих війн і завірюх в цих краях, відновили і цих же людей як шляхту залишили при вольностях, котрі здавна їм служили. Ми приймаємо супліку ласкаво як і всіх наших підданих, освідчуючи нашу особливу милість як людям рицарського стану, так і шляхецького стану, а права, привілеї і вольності, котрі їм і їхнім попередникам здавна служать, відновляємо і знову надаємо, щоб жодними податками, чиншами, роботизнами, стаціями та іншого не були обтяжені, але від всіх цих примусів були вільними як всі люди шляхецького стану. З такою однак кондицією, щоб податки, ухвалені Річчю Посполитою, як і інші, платили і на війні й нападах, коли буде час і потреба, за нашими листами або універсалами служили, не пропускаючи жодної воєнноїоказії і в цьому так діяли, як їхні попередники, зберігаючи у цьому звичайний спосіб походу на війну в цих краях, а особливо в Остерському старостві. Надто звільняємо дома, двори, хутори, урочища й інші їхні мешкання як у Остерському старостві, так і будь-де, від всяких жовнірських стацій, нічлігів, попасів, прагнучи, щоб жоден з наших військ коронних, Великого князівства Литовського і Запорозьких в їхніх домах і дворах брати грошових стацій і будь-яких інших, не важився чинити попаса, постої, переходи, нічліги, але їх при шляхецькій вольності зберігав під суворістю військових артикулів. Також даємо цим же людям владу і силу добиватися правом повернення своїх власних домів і хуторів, урочищ і ґрунтів, котрі у них (як твердять) забрали козаки, повністю зберігаючи наші королівські права Речі

Посполитої, свято римського католицького костьола і уродзоних наших старостів. На що для ліпшої віри при підписі нашої руки наказали притиснути коронну печатку.

Дан в Острі над Десною дня XXVIII-о місяця грудня року Божого MDCLXIII-о панування нашого королівств наших польського і шведського XVI року.

Ян Казимир король.

(НБУВ. – IP. – Ф. XIV. – № 163. – Арк 13-15. – Копія 20-х рр. XX ст. з оригіналу, який знаходиться в РДАДА (ф. «Польські справи», 1663. – Стовбець ч. 13)

№ 14

1663, грудня 28. – Остер. – Регест листа шляхтича Белінського до варшавського пробоща, ксьондза Щуки.

Вчора була рада. Вирішили йти до Остра, куди всі стягуються, а звідти – до Батурина, у котрому кажуть з Брюховецьким стоїть кілька тисяч москалів. Дасть Бог, ми візьмемо це місто. Ромодановський з кількома тисячами війська йде до Сосниці (?). Тетері піддалося 52 міста, перш ніж він прийшов до Гадяча, а звідти думає рухатись до Ромна, де на нього буде чекати наказ йти на Сівськ.

(БЯ. – ВР. – № 5. – С.909. – Тогочасна копія)

№ 15

1664, січня 17. – Табір польських військ під Коропом. – Регест анонімного листа.

Король під Сосницею. Цього ж дня взяли Дівичю. Король йде на Глухів. Нові Млини, добре укріплене місто, піддалося нам, давши присягу. У ньому були послі Сірка, котрі поверталися з Москви з царськими грамотами для Сірка. В них цар обіцяв йому дати підкріплення. Ці грамоти віддали королю. У короля є й інші листи, зокрема листи Брюховецького, в котрих він повідомляє деяких полковників про великі царські підкріплення з Ромодановським й Шереметевим, а насправді він їх не мав. Ці послі тиждень тому виїхали з Москви і мали сказати Сірці, що нема ніякого війська у полі. Йдучи повз Батурин, король хотів вибити з міста Брюховецького, але з тим було кілька тисяч московитів і сто гармат. Тому король обмежився тим, що спалив передмістя, і наші пішли далі. Король доручив пану хорунжому (Яну Собеському) і пану наказному гетьману Богуно, щоб він спробував узяти це місто, якщо буде okazія зробити це без великих втрат. 17 січня король став з військом під Коропом, де є склад всіх речей Брюховецького. Король хоче штурмом взяти це місто, оскільки воно не хоче піддаватися. Пан коронний хорунжий і пан гетьман (Павло Тетеря) з військами взяли тим часом значні міста Ромни й Борзну. Майже всі козаки відірвані від царя, трохи їх є з Брюховецьким у Батурині. Пан Вольський вернувся 16 січня з Криму. Хан дуже добре його прийняв, обіцяв під присягою стати при королівському боці.

(БЯ. – ВР. – № 5. – С.912–913. – Тогочасна копія)

№ 16

1664, листопада 20 (10). – Борзна. – Судові справи.

«[...]росправу з тещею своею именем Ганъною Хмелецкою по умертвю жоны его, а дочки ей, которая з ними мешкала неразділно в хлібі (?), аже юж по смерти небожчиной хотячися розділить. Прето мы, уряд, высылаем бурмистра Мойсия и Ярмолу Водовоза, мешанина, которые там в дому межи ними постановили учинивши, зезнали урядови в тие слова: иж Игнат за выналезком оноес (?) особ, а другое з волі своее дал ей плате былось в (...)* що тилко небожчино было и манистов двое, так внесеньное, яко и своего прыкладу, до того курту шуптуховую з гузами сребними и плахту одну з шовком, а другую черчатую. Чим оная контентуючися, юж оному Игнатові жадной турбации в мешканю его чинить не повинни на вічные часы. Уряд выслушавши од особ помененных зезнания, для памети веліл в книги записати, што и записано есть.

Того ж місяця 10 дня.

На вradі нашом борзненском передо мною Костантием Забілою, атаманом городовым, Иваном Рымаром, войтом и многими мешчанами борзенскими, гды по учиненю досыть мешчане наши именем Павел Круглик, Семен Голяк, Остап Новик

и иные вороняжцом, а меновито умоцованному Василеви Чорнишови, который пленипотентом од всего местечка Воронежа был и право з помененными мещанами нашими зачал(?) в яковый способ: иж року прошлого тысеца шестсот шестдесят третего под час бытности короля полского з войском в сих наших краях а того завіхреня многих бвыи города в подданство оному... *(так в копії означено пропуск в оригіналі. – Ю.М., І. Т.)*

Року 1664 місяця ноєврия 4 дня.

Запис Василия Якубовича на дом Васкирчин.

При бытности уроженого его мил. п. Петра Забілы, судьи енералного Войска его царского пресвітлого величества Запорозкого, на враде нашем борзненском постановившиися пан Василий Якубович, мещанин борзненский, а положил урядовый запис, даный от пана Васкирченка, в котором легговал дом свой власный, стоячий подля башты от Шаповаловки на улице пробитой, в сумі певной в тридцати копах в заставі до часу того, яко тот его запис роборуе и актис в собі мае, до Рожества Пресвятой Богородици, который юж и пройшол под таковыми обовязками, в том же записе менуючими, у вічност и спокойное уживанье ежелибы не міл выкупити. На который кгда теды припозванный Панас Выскирченко в том был (...) * если есть способный до выкупления того своего дому, которого Василий Якубович любо час и термин минул, не зборонял, однак оный, вымовляючися неспособностью сумы, ясне и доброволне без жадного усилованю признал, иж поневаж не міл чим выкупити оногo дому, едно (?) юж жадного сам уступу не хотячи міти, пушал Василию Якубовичу тот дом в посесьсию и вічное держанье, варуючи того, абы юж жаден з повинных его близких и далеких до тогось дому не обзывал, позволяючи волного шафованя и повороченья к волі найліпшему его пожиткові. Урад з обополной такового зезнаня вислухавши, за потребованьем стороны до книг міских веліл записати.

Ноєврия 10 дня.

При бытности уроженого пана Петра Забілы, судьи енералного Войска его цар. прес. вел. Запор[озкого], на враде нашем борзненском скаржились сотник шаповаловский Павел Павленько на Никиту Сипченька о своей шкоді, сталой в дому его власном, иж речей немало будучих в его схованю скрадено, то есть шкатулку, в которой было сребра ламаного гривна, пояс срібрный и грошей золотых пядесят, которое скрадено сталося в року тысеца шестисот шестдесят четвертом в місяцю септеврию двадцять шестом дні. Прыпозванный Никита так же про том его шкодованю и своей шкоды менил так много: сердяг дві, поясов черцовых два, а третью гарусовый, шлих и хустка челядникові, лантух и запаска ани помененый Павел от розных людей перечул о купном срібра в Сосници в писара сосницкого именем Сергия якобы зъстосовалося до того зъгнутого Павлова, так же пояс срібрный и ломового срібра штоколвек. Сергей теды за позвом судыйским становъши, о своей купле таковой респонс даючи, повідал, иж купил тое срібро октоврия дванадцятого дня в року нинішнем, вышей на дати положоным, у чловека з Канева прыезджаго именем Кондрата Товстого, бывшего войта каневского, который менил пояс быти власным своим, а ламаное срібро купил у казака в Козелцу. И так суд зъобополный, вислухавши жалобы шкодуючого и припозванных отгоду (?), жебы Сергей своего заводцу становил ку своему очыщению, наказует, а Никиту Сипченька на певную поруку, давши на прослуханье оное шкоды термін справі той на шесть недель въскладет, счо есть для памяти за приказом урядовым до книг записано.

Декавриа шостого дня.

Пры бытности уроженого п. Петра Забілы, судьи енералного Войска его царского пресвітлого величества Запорозкого, на враде борзненском кгда Татяна, пасерба Холявчина, доходячи близкостю материзны своее на Марии Холявчисе, второй малжонце по змертю матки своее, то есть овец осмерча, з которых высведчили были трое овец у Андрия Жлуктенка якобы ее материнские. Андрий теды Жлукътенко слушный довод на тое дал, же его были отчистые овцы, зезнавал на тое Грицко Артюшенько, Артамон Конашовский и много людей. Суд зъобополный, варуючи того, абы Татяна дівка, пасерба Холявчина, в тых овцах не турбовала, ані ся болшей не увязовала, наказует. На що з потребованьем стороны до книг есть записано.

За сотництва Тараса Забіли 1669 августа а в. (1, 2-примітка копійста. – Ю.М., І. Т.)
Максима Боронивського справа.

На вряде нашом [...].

Книга справ поточневих (?) (примітка копійста, яку він же закреслив: «Кни-
га эта в отрывке найдена в г. Борзне помещаем ея из (...)» * записи сообщены мне
Н.М.Белозерским»)

(НБУВ. – ІР. – Ф. II – № 22908. – Арк. 2 – 4. – Копія XIX ст.)

№ 17

1672, березня 24 (14). – Батурин. – Лист генеральної старшини до чернігівського
архієпископа Лазаря Барановича.

«Яснопреосвященный в Богу мсцвий отче архиепископе черніговский и
новгородский, нам велце мсцвий пане и пастыру, в Духу Святом отче и ласкавый
добродію.

Наинижайшыє нашые вашей святытелской мл. засылаем услуги. Досить нашей
по всі часы было терпливости, которая Богу и вашей святытелской мл. есть відома,
и якуюсмо через бывшего гетмана Демяна Игнатовича не мал тыранским поносили
способом, не могучи далее выдержать, а звлаща кгда нас и всі добро посполитое
в татарскую, посполу з Дорошенком зносячыся, хотіл его царскому пресвітлому
величеству віру зламавши, запрягти неволю, мусілисмо оного, и то за указом его
царского пресвітлого величества, взявши, яко зменника, на Москву одослать, якося
из вашей святытелскою мл. обходил можеш добре розуміти, поневаж и тот лист
тепер писаний в одну до достоенства его царского пресв. величества, затыаючы до-
рогу не на правьду, але на истотную был вашей святителской мл. был уформований
зраду вырозуміваючы интенциу, яка од вашей святытелской мл. мает выйти, тая
обіцана на містца святыє до Киева его не певная дорога была, бо місто Киева ку До-
рошенкови зближывшыся, якобы з ним в едности зоставал и солтанови ся турецкому
подал міл трактовати, же ся так стало вашей святытелской мл. ознаймуем, абыс ваша
святытелская мл. добре собі тушыл, ни о чом не вонтпячы. Кгдаж мы в той оказый до
его царского пресвітлого величества, яко вірныє поданые выправилисмо пана Карпа
Мокриевича, писара енерального, просячы, абы яко отец ласкавый о нас и целости
добра посполитого радил и преложоного обрати веліл. То теды ознаймившы, ласце
и благословеню вашей святытелской мл. з найнижайшыми нашими услугами, яко
наипилней и наипокорней полецаемся и зостаем вашей святителской мл. во всім
зычливыми слугами.

Петро Забіла, обозный,

Иван Самуйлович,

Иван Домонтович, суді,

Карп Мокриевич, писар Войска его царского пресв. велич. Запорозкого енеральный
З Батурына 14 марта року 1672».

Подлинник писан на листі бумаги, который был сложен пакетом и запечатан вой-
сковою печатью на красном воску под кустодиею. На пакете надпись: «Яснопреосвя-
щенному в Богу его мл. гдну отцу Лазарю Барановичу, архиепископови черніговскому,
новгородскому и всего Севіра, нам велце ласкавому милостывому пану и пастыреви
в Духу Стом, отцеви и добродієви, ку одданю належит». Подле печати на кустодии, по-
мета: «180-го марта в 29 день, с енеральним писарем с Карпом Мокрієвым с товарищи».

Вірно: К. М. Оболенский.

С подлинным сверял С. Иванов».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 13472. – Копія другої половини XIX ст.)

№ 18

1680, квітня 4 (березня 25). – Рихлівський монастир. – Лист ігумена Луки Гри-
горовича до охочокомонного полковника Іллі Новицького.

«Мні велце ласкавый мсци пане полковнику Войска его цар[ского] прес[вітлого]
велич[ества] Запор[озкого] комонный, добродію мой.

Годилобыся мні давно поклонитися в. мс. мс. пану, любо теж писанем посетити, а же в отлеглисти лісної застаемо, сими часи почулем о щасливом повороті з военной дороги с послушания всего посполитого добра ку домови, щого велице утішившися. Тепер на всемирний великий празник блговіщення Прстой Бци през подлое писмо мое низко поклонившися, навіжаю и зычу, абы млитвами Прстой Бци сиї остатній дни стаго Поста провадячи, дождал в. мс. мс. пан радостних воскресенских дний в мирі, здраво и дшезбавенно з єї мсцю панею и мильми дїтками и зо всіми любящими весело празновати, стокrotnie и сердечне щире зичу. Тут же на блгословение от убогого дому стля Хва Николая на трапезу осетрини посилаю, бо над подивене, як монастир став, нигды в уступі не трафилося осетра поймати, которого то и в. мс. мс. пану уділяю. И припоминаю добродію мой стороны фунта срібра, же рачил в. мс. мні устне приобіцати, офіруючи щос в похвалу стому Николаю зробити чи лямпу чи кадилницу, а в том, що Бг на серце в. мс. мсцівому пану подаст[...]

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14137. – Оригінал)

№ 19

1680, травня 26 (16). – Рихлівський монастир. – Лист ігумена Луки Григоровича до охочокомонного полковника Іллі Новицького.

«Мні велце ласкавий мсци пане полковнику Войска его [црского] пресвітлого величества Запорозкого комоннний, доброд[ію мой великий].

Писалем по килка рази писмо мое до в. мс., моего мс. пана, просячи на пр[азник...] стго Николая, на которое жадного skutчного респонсу не одержалем. Т[о...] так розумію наша неугодность, а в. мс. мс. пана забавы военние то спра[вити] могли. Зачим тое блгопоугодное Гспдеви и Его угодникові діло часу своего [...]поволнійшого поветовати, рач доброд[ію] мой покорне прошу. Под час бытности нашої в Батурині розних особ мовы до ушу в. мс. мс. пана носилися, межи которими и я промовилем. На оние в. мс. мс. пан з ласки своїй его милости пану и пастыру цубатого білого коня дати приобецал. Зачим тепер по указу его пастырской милости и в пилной моей потребі в Чернігов о середі, даст ли Бг, виежжаю. Чи не можная бы при котрой[...] ведлуг проможности моей от в. мс. мс. пана поклонитися могу, а на сей час з оним же моим поклоном в неотмінную любов и ласку в. мс. мс. пана полецаюся покорне и назавше застаю

В. мс., моему мс. пну и [великому] доброд[ієви] всего доб[ра зичливий слуга] и уставичний [бгомалец] Лука Григориевич, [игумен, з братиею].

З мнстра стля Хва Николая рихловского мсця мая 16 1680».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14552. – Оригінал)

№ 20

1680, грудня 25 (15). – Рихлівський монастир. – Лист ігумена Луки Григоровича до охочокомонного полковника Іллі Новицького.

«Мні велце ласкавий мсци пне полковнику Войска его црского пресвітлого величества Запорозкого комоннний, добродію мой великий.

За вшелякую показанную мні пнскую любов велице в. мс., доброд[ію] моему, подяковавши по обетницу на прудком часі посилаючи, покорне в. мс. мс. пна прошу, жеби была от дана. А що в. мс. мс. пн. казал до Лохвиці одним возом слати, рад бым то учинити, тилко ж як то пред святаы братия по послушаниях розіхалися, згола не маш кому, азали з ласки в. мс. мс. пна тое то по остатній дорозі отшукается, стороны панны побожної для ученя дітей в. мс. мс. пна по желанию в. мс. доброд[ію] моего, яком устне мовил и тепер повторяючи, скоро тилко за поданою оказиею до госпжї игуменї макошинской написати и о тое постаратися пилно обещаю. А на тот час з вшелякою моею поволностью ласце панской в. мс. доброд[ію] моего неотмінно молитвы мої залєчивши, сам себе вручаю и назавше застаю

В. мс., моему мс. пну и великому доброд[ію] всего добра зичливий слуга и уставичний бгомалец Лука Григориевич, игумен, з братиею.

З мнстра стля Хва Николая рихловского місця декаврия 15 1680».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14542. – Оригінал)

№ 21

1681, січня 2 (1680, грудня 23). – Рихлівський монастир. – Лист ігумена Луки Григоровича до охочокомонного полковника Іллі Новицького.

«Мні велце ласкавий мсци пане полковник Войска его црского прес[вітлого] велич[ества] Запорозкого комонный, добродію мой великий.

От Хрста Спасителя в. мс., мс. мс. пану и великому доброд[ієви], весьпол з еї місцю панею в. мсціною и со всіми любящими, тут на землі долгих літ и вшеляких щасливостей, а в нбі вічних роскоши заживати щире зычу. За отдане жита и пива в. мс., моему мс. пну и добродієви, низко поклонившися, велице покорне дякую. Тут же добродію мой упоминаюся о горілку, которую в. мс. мс. пан обіцал до обителя стой и мні устне приказал, абим присыл[ал] по оную. Тепер добродію мой посланца своего посылаючи, упрошаю покорне: рач обітницу свою skutком исполнити.

Затим ласці панской неодмінно себе з братією моею яко найпокорній вручаю, застаючи назавше.

В. мсці, моему мцівому пну и великому доброд[ію], всего добра зичливий слуга и уставичний бгомалец Лука Григориевич, [игумен, з братією].

З мнстра стеля Хва Николая рихловского декав[рия] 23 1680 року».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14543. – Оригінал, завірений авторським підписом і печаткою)

№ 22

1686, липня 12 (2). – Батурин. – Судовий декрет генерального судді Михайла Вуяхевича.

«Михаил Вуяхевич, судия на сей час енералний Войска их царского прсвітлого величества Запорозкого.

Вам, атаману гировскому, войтови и всім обывателем тамошним ознаймуем, иж що был Захарко Дудченко в купные сіножати и правом посполитым обварованье пна Юрия Харевича од меж вступил и увязался, менуючи своими, в сеножатех и облогу были межами. На которые сіножати и облоги по межовном приказу нашом судовом выздъжалисте сами своими особами з продавцами Семеном Кушнеренком и Дацком, жителями карабутовскими, аже тые продавци при обецности вашей показавши в тых сіножатех и облогах межи и границы, поки сами держали и уживали, признали, же Захарко Дудченко неналежне в сіножати и облоги, купним правом набытые, пана Юриевы Харевичовы вступовал и увязовался, границу собі чинячи на чужих добрах; тое ограничене и на запис вишоречений пан Харевич показал. Якое мы ограничене при бытности вашей, на той час учиненное, судом нашим похваливши, сим нашим писмом судовым записи купчие на тые сіножати и облоги, пану Юрию служащие, ствержаем, а жебы так Захарко Дудченко, яко и всі обыватели тых сел Гиравки и Карабутова через межи и границы до тых сіножатеи и облогов не важилися вічними часы вступовать под закладом вини ста талярей до скарбу войскового заплаченя суд варует сим декреталним писаным и о котором и вас, старшину, уведомивши, ку певности лепшее сая крипост под печатю судовою и подписом руки писарской есть выдана.

Писано в Батурині 1686 июля 2го.

Андрей Василиевич, писар судовий войсковий енералный».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 18892. – Копія кінця XIX ст. Запис копійста: «Скопи из бумаг А.М.Лазаревского»)

№ 23

1691, квітня 18 (8). – Купча.

«Року тысяча шестсот девяност первого місяца апріля дня осмого.

Купля млына отца Василия Грыгориевича, свщника Троецкого, у Юска, Дмитра Водовозьніков.

На враде нашом борзненском перед нами, Тарасом Тарасовичем Забілою, сотником, Петром Макаровичем, атаманом городовым, Иваном Ярмолвичем, войтом, Савою

Даниловичем, бурмистром, и при многом товариству и мещанах при том будучих як постановишися очевисто Юско, Дмитро Матвієньки Водовозовичи, рожоные братья, жителе борзненские, бывшие мелники греблі, лежачое на реці Борзенці, мененое кустовское, ясне, доброволне и явне без жадного усилованя признавали, иж маючи приржоним правом отчистим тоей мененной греблі половину з млыном волним лотоком з двома колами и камінми мучными, которую то греблі половину и до млына потребно з приналежним начиням желізным, также с хатою, дворцем, по половины огорода и гаю, там же лежачого близко млынов, тот гай на поправу всей греблі належит до гаченя як Матвіевой бывшой части, так и Кирияновим небожчиковским потомком, писмами обвровано ест. Опроч того млына од поля стоячого и половины тоее ж лежачое греблі ны в чом никому интересоватися, бо тилко Матвієньки Водовозовичи Юско и Дмитро свой млын власный уживающий з половиною греблі не пенный и жадной суммі небожчиком Матвіем, отцем их, и ими потомками, нікому ни в чом не был заведенный. Которого то млына з доброй воли своей продали пречестному гспдну отцу Василию Григориевичу Величковському, священнику Свто-Троецькому, намістнику протопопій Борзненское, за певную сумму и готовие пінязи, то ест за тысячу золотих сполна. Которую то сумму одличивши и до рук своих одобравши, зреклися уже Водовозовичи млына своего и сим доброволным записом стверждали в моц таковую подаючи, иж волно, мовят, пречестному отцу Василию Величковському тим млыном як своим власним владіти, завідоват и на том зостаючи поссессорам на свой ліпший пожиток оборочат на вічност уживат с притомностю и потомки своими по них низ (?) походячими. А уже Юско, Дмитро себе самых, малжонков, потомков и всіх кривных своих, близких и далеких, у вічност пускаючи, себе отдаляют и варуют, абы до того млына и половины греблі ни хто з них жадного уступу и упоминку міти не повинен. А если бы хто важился в тую продажу на одзов близкостю доходит, таковой тоее ж суммы выш реченой до скарбу войскового судові поважному и належному урадови міскому подпадающий, вины под заложеньем их сторон сто золотих albo в совито платити неопустыне будет. Урад, вислухавши доброволного зезнаня продажи и куплі, то на жаданье их до книг ншых міских борзненских принявши, велілісмо записат, яко и ест записано.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50913. – Тогочасна копія)

№ 24

1691, липня 12 (2). – Борзна. – Справа про крадіжку бджіл.

«Року 1691 2 июля.

О покраденю пчол у кунашовского жителя Хвеска Солодького.

На врадї нашом борзненском постановишися очевисто жалобник на имя Хвеско Солодкий з притомним значним козаком Борисенком(?), житель конашовские, оповідали и скаржилися о шкоді сталої покраденю з ліса уля одного з пчолами и взявши пошол (?) же ему тая шкода сталася через Ивана Мірочьника, котрий мешканцем был од килко літ конишовским и оний на житло вибралься до села Адамовки и был помежником то ест Иван Мерочник, и там мимо ходом своим о тих пчолах знаючи з улем узял своїм фортеlem злодейским и донесши в село Адамовку до Семена, рожоного брата своего, тые пчолы з того уля краденого перегнал у свой инший, а тот улей у (...) * сховал, а кгда за тим пошуком прислїдовши и дойшли того слушним доводом при тих (?), же людех жителей адамовских як знайшли улей в землі то оголосили и свідочним(?) обложилися того ж часу и явные злочинцы Иван и Семен при том же лицу поставлены были и стали за свой екセス злий учинок шкодуючи Хвеска просити и оным злочинцам через тих же жителей адамовских пофолкговано, то тым часом понехавши худобку утекли проч. А же кгда справа конец свой міла узяти затим не стало кого правом за (...) * карати, тилко до дальшого зисканя злочинцов азали бы могъли зымани, велілісмо записат».

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 50914 (зв.) – Тогочасна копія)

№ 25

1690, листопада 16 (5). – Батурич. – Лист писаря Чернігівського полку Івана Скоропадського до полковника Іллі Новицького.

«Мсцівий пане полковнику комонный, мні велце мсцівий пане и здавна добродію.

Здарилося мні тут, в Батурич, по указу ясневелможного его мл. пана гетмана, милостивого добродія, сего часу бути, где на сей час и панове сотники полку в. мс., м. м. пана, згодилися, через которых яко певную оказію низкий мой засилаю уклон и з умислу доношу в. мс., м. м. пану, відати, же любо коштом в. мс., м. м. пана, келих зовсім готовий, тилко не казалем золотити, леч иж священник, в Рудні будучий, при чудовном Прстой Бці образі, же преселение учинив з Рудні до Києва и образ з собою тамже запровадив, а руднянское місце праве якби пусто зостала. Претож и келиха офірованного туди ні до кого отсилати; овшем умислилем я задержавши у себе даст Гсдь Бг, у пришлых Рождества Хва с(вя)тах тут, в Батурич, привезти, жебыс в. мс., м. м. пн, сам очима своего оглядав и куди дома будет хиба вже до Києва и тому ж чудовному образови сам в. мс., м. м. пн, отослати рачиш албо и вперед св(я)т, если здарится певная оказія, з Чернігова докончивши зовсім ис позолотою тую роботу пришлю до в. мс., м. м. пана, Давній за моїми забавами, иже часто з дому отгораюся (?), не докончено и що вже так сталося, иж перенесен образ з Рудні в Киев чиню відомо в. мс., м. м. пну, и затим давной его ж и тепер непремінной ласце мене залецаючи, зостаю и обовязуюся

З Батурина 5 ноеврия 1690.

В. мс., м. м. пану, упрейме зичливый всіх добр приятелем и поволный слуга И. Скоропадский, писар черніговский.

Припровадилем тут же в Батурич барилко рижков от его мл. пна полковника нашего черніговского в. мс., м. м. пну, обіцаное и зоставилем в дорозі его м. пна хорунжого енералного, по дорозі рачиш в. мс., м. м. пн., до себе вышукати».

(НБУВ. – ІР. – Ф. ІІ. – № 14619. – Оригінал)

№ 26

1696, січня ____. – Нехаївка. – Лист Григорія Новицького до батька, полковника Іллі Новицького.

«Мствий добродію мой, мсці пне отче.

Немній утескненний о неласце вашой отцевской млсти, на нас окказуючоеся, зоставати мушу, поневаж през так долгий час жадное ку нам, дітем своим, от вашой отцевской млсти навижателное листовное не обявляється слово, през яке ради бы мы вседушне о добром повожено и милом вашой отце[вской] млсти здоровю почувши, утішитися. А так розумію, моя то в том синовская зостае неосторожность, же таковую премилосердную вашой отцевской млсти ласку на мене міваючую, чимсь обрушилем. Зачим з умислу сим моим си[новским...] вашой отцевской млсти, моего милостивого добродія, навиха[ючи] листом, пренизкое мое вашой отцевской млсти отдаю чолобите [...прошу] покорне о прежную вашой отцевской млсти ласку таковую, абы мы, чувши частій о милом вашом здоровю, могли тишитися з оного. О тое и повторе вашой отцевской млсти, моего млстивого добродія, покорственно просячи, отдаюся при поволности моеї синовской его ж млстивой ласце.

Вашой отце[вской] милости, моего млстивого] добродія [...].

З [...] януар[...] року 1696».

(НБУВ. – ІР. – Ф. ІІ. – № 14662. – Оригінал)

№ 27

1693, березня 3 (лютого 22). – Нехаївка. – Лист Яська Остаповича до полковника Іллі Новицького.

«Добродію мой.

Оповеженю господарском в. мс. добродієви моему ознаймаю, иж за ласкою Бжою добре ся поводит. На млин Царевский дерева готова бруся дубового (...) * палей вусмдесят ловдей (?) пар пять, валув три, буртниц дві. О тютюн ознаймаю в. мс. добродієви, же Марко Подзюбаный хоче прийняти увес як много ест тут (?) у Коропі и

в Снітині по копі камен на рок, ежели в. мс. добродія буде розказання на туй ціні увес отдати. Горілки куф три готовой ест, за которіи дают куп по пятнадцати. Ежели в. мс. добродія буде розказ, то продамо. Тое в. мс. добродієви ознаймивши и узичивши от Гсда Бга доброго здоровья, ласце ся вашой панской отдаю и назавше зостаю

В. мс. добродієви моему во всем зичливый и найнищий (?) слуга Яско Остапович.
З Нехаєвѣки феврала 22 1693».

(НБУВ. – ІР. – Ф. ІІ. – № 14600. – Оригінал)

№ 28

1690, лютого 13 (3). – Нові Млини. – Лист новомлинського сотника до старости с. Нехаївки.

«Пане староста нехаевский.

Не відаю в чію то надію тое чинеш, же козаков приймуеш до подданства, бо гдиж я мію такое розказане от самого ясневелможного и всіх нас мстивого добродія его млсти пна гетмана, же од жадного козака сотні своей нікому не попустил в подданство. А ти над розказане тое важил ся чинити, же послалем первіє козака своего городского по тих противъников, котрий здавна козаковали и служили еще их отці под сотнею, так теж и он на тих же волностях козацьких зоставал, а ти их до мене не подал. По котрих вчєрашнего дня послалем трох козаков своих, а ти и так не видал и мало самих не позабивал, що еще говориш, жеби я ис сотнею вьсею пришол по них, то подобно хочеш з нами войну точити за вьласних наших козаков, еднак (?) кажеш до себе ис сотнею приходити, а як до Нехаєвки не прибирал ся на войну. За котрое свое спротивълене сподівай ся міти заплати нешо доброй, дай Бже. Щасливий приход ясневелможному его млсти пну гетману до Батурина до певне донес відати самому добродієві, що ти за козаков велиш нам ис сотнею приходити, а тепер ко весне прислати Ярошенков и Остапа Жогла. А если их к нам не пришлєш, то певне в городі кажу ваших мужиков искилко забрати, аж поки их до нас не пришлєш, поти будут в нас ваши мужики сидіти. О том до в. мости пишу и Бгу поручаю.

З Нових Млинов февруария 3 1690.

В. мсці зичливий приятел Григорий Самойлович, сотник новомлинский, рукою».

(НБУВ. – ІР. – Ф. ІІ. – № 14530. – Оригінал)

№ 29

1694, червня 29 (19). – Нехаївка. – Лист Лук'яна Василевича до полковника Іллі Новицького.

«Их црского прес[вітлого] влчства Войска Запорозкого мсцівий пне полковник охочокомонный, мні велице ласкавий пне и млстивий добродію.

Поволности услуг моїх яко найпокорнійше вашой панской млсти препославши, извістую, иж тую деревню по указу вашом панском минувшого (?) дня сполне як приналежитая вигоготовалисмо. На розказане ваше панское, якое мні указано, абы драни купил тисяч зо дві. Теди я тое діло споряди лем, тилко еще тая дрань не отшукана, за которую то дрань тисяч дві, далем осм коп грошей. Строни вапника вашой паньской млсти тож до ознайменя подаю, иж три печи дров вже спалили, толко юж на одну піч четвертую дров будет, а болше не маш. В той міре вашого панского респонсу прошу: чили як тая четвертая піч дров спалит ся, знову дрова куповати, чили теж робити престати. Знову тиж вашой панской млсти с покорною, а уніжоною аффектацією моею здаюся и ознаймую, же юж борошна кромі житного отнюд не маем, пшона и иньшого. А робітники докучают, яко то вапник и иньшие [роботни]ки. О тое в. м., м. мс. пна о ласкавий респонс упросивш[и,...] должен зостаю в услугах моїх яко найпо[ко]рнійше[...]

Вашой [панской милост]и моего лас[ка]вого и м[лстиво]го добродія ни[жай]ший слуга и подножок Лукян Василевич, староста нехаевский.

З Нехаєвки июня 19 1694 року».

(НБУВ. – ІР. – Ф. ІІ. – № 14634. – Оригінал)

№ 30

1694, липня 22 (12). – Нехаївка. – Лист Лук'яна Василевича до полковника Іллі Новицького.

«Их црского престлго влчства Войска Запорозкого мсцівий пне полковник комонный, мні велице млстивий пне и добродію.

Поволность мою в милостивую ласку вашу паньскую jako найпокорнійше полечившы, до ознаймения в. мс., м. мс. пну, и ласкавому добродієви преподаю, иж на ваше паньское, которое от в. мс., м. мс. пна, ко мні прислано, абым (?) людей виправивши за Тиницю в степ, сіно zdobyл. Теды я в той міре рихло стараня приложивши, оноє діло спорядилем. Которого сіна в степу вроблено шістьнадцять скирт. Сторони зас оних неводов, которые в Понурниці за указом вашим паньским поедналисмо, зробити, теди вже зроблени, только ж еще не отшукивани, ласкавого респонсу прошу: чи в рихлом часі оние потреби абыс отшукат чи як ваше паньское розказане будет. Знову теж до ознаймую, же посилаю воз глабчатий новий, дягилю и дяглиці маєвую посилаю сколько було, угурков діжечку посилаю, вересу мішок, запасок посилаю. Которие готови сім, а иншие еще не роблены. Тое в.м., м. мс. пну, до ознаймения подавъши, должен назавше в услугах моих зостаю, яко естем

В. м., м. м. пну, найнижший слуга и подножок Лукьян Василевич, староста нехаевский.

З Нехаевки июля 12 1694 року».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 14646. – Оригінал)

№ 31

1693, серпня 30 (20). – Нехаївка. – Лист Лук'яна Василевича до полковника Іллі Новицького.

«Мстивый мсці добродію мой.

До ознаймения в. мсці мсці пну преподаю: строны тютюну, который сторговали короповъци на имя Игнат Рудий з двома товаришми именно каменей тридцят. Теди отважилем и записаный от них череграф одержалем, который и посилаю ку в. мсці мсці пну. А за готовые гроши продадем того ж тютюну каменей двадцяти три: камен ціна по полталюра. Що того тютюну выйшло всего каменей пятьдесят и три. Сіно, которое косили на Усорочи в законников скидалисмо скирт чтири, а собі законники не взяли ни одной копици, тилко отповіл нам сам игумен до уздреня его з в. мс. мсці пном устне розмовити! Тут теж ознаймую и строны збожа зжатога мні нажали, жита нажали сто тридцять коп, а ярины овса нажали коп сто тридцять и пят. А строны винников млстивый добродію ознаймую: дадем тепер нового борошна на кадку, нехай прежде отмовлялис борошном злеглым а тепер, хвала Бгу, к осени приходити и борошьно новое, а не могли ж (?) поправитис, то хиба перемянати, жеби не псовали борошна. И то до ознаймения в. мсці мсці мсці пну преподаю: по отході того бувшого старости Ивана Заїки отобралем гусей 14, качок 20, а инших рухомых речий господарских жадного посудку, не тилко миски и ложки, не оставил аж у людей на новое господарство мусілем доставати. К тому мстивый добродію той то Заїка зостаєт тилко на згоді (?) подобно хочет и мене неогинутая (?) звести jako и инных. О чом не могу розуміти: чи он мене повинен слухати или я его. Сие до ознаймения в. мсці мсцівому пну преподавши, зостаю назавше слуга твой(?) пна моего млстивого

Лукьян Василевич.

З Нехаевъки августа 20 року 1693».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 14530. – Оригінал)

№ 32

1693, серпня 13 (3). – Лист короповського сотника Тихона Довгаля до полковника Іллі Новицького.

«Их црского пресвітлого величества Войска Запорозкого мсці пане полковнику комонный, велце мні мсці пане и ласкавый добродію.

З листа вашой пнскої (млсти), моего велце ласкавого добродія, з солодовні естем

велце контент, за которую ласку вашу панскую Гсдь Бг нагородою да будет. А я до услуг вашей панской млсти поволным быти полекаюся, при которм полецено відати вашей панской млсти подаю, иж хоч ся первие (?) ячние солоди, тилко житние, в которих велце выгодною завше бывала, в которой и в далший час велце покоры прошу ласкавого добродія моего солод, який на свою потребу зробити пивов. Хоч тепер не маш в нашем городі фуремних, посылаю от(...)* вашей панской млсти з мці (?) якого колвек пива на ваш пожиток, просячи добродія моего велце покорне ласкаве приняти. При том полекаю ласце вашей панской, зостаючи назавше

В. м., моему мсці пану и велце ласкавому добродію, желаючим всіх добр и найповніишим до услуг Тихон Довггеля, сотник короповский.

З Коропа 1693 року мсця августа 3».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14532. – Оригінал)

№ 33

1694, листопада 26 (16). – Лист короповського сотника Тихона Довггеля до полковника Іллі Новицького.

«Мой велце мсци пане полковнику комонний, мой мсци пане и добродію.

Бувши я у вашей пнской млсти, добродія моего, в Нехаевці по салютованю щасливого и доброго здоровья и незаміжоних літ панованя и при унижоном чоломбитю моем просилем приказу старості поодавати челядниці моеї забраную одежду, чого он, староста ексивзутся відати, переказует на Неходовского, пред оным бувшого старосту. О том листовне добродія моего як Бг донесет не препомнети велце прошу и реестрик зписаний речей посылаю, зостаючи во вшеляких послушній в оказіях завше поволний

Вашой панской млсти всего добра зычливий и рад служити Тихон Довггеля, сотник коропов[ский].

З Коропа 1694 року ноеврия 16».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14519. – Оригінал)

№ 34

1693, червня 29 (19).– Батурин.– Рішення комісії щодо спірних земельних володінь.

«Року тысяча шестьсот девятдесят третего июня девятнадцатого дня.

По волі и зуполном злеценю ясневелможного его милости пна Иоанна Мазепа, гетмана Войска их царского пресвітлого величества Запорозкого, мы, нижей подписании особи, засідали и слухали споров и звад меж олишевскими обывателями п. Левком Шрамченком, сотником, и всем товариством и посполством з едное стороны, и меж п. Иваном Быховцем, значним товаришем войсковим, з другое стороны, точачося о землі, кгрунта, поля и сіножати. Якие то землі, кгрунта, поля и сіножати любо и перед сим в рожних часех были меж ними розвожены и граничены, и по тих розводах смирност в зауживанню оных меж обоими сторонами трвала, однак сего літа дал до нових турбаций причину п. Иван Быховец, же сам собою меж полями и сіножатми на певних містцах новие копци ставил, з яких мір олишевские, а особно села Смолянки обыватели, жалем взбудившися, удались з жалосною скаргою до ясневелможного его милости пна гетмана, по которой оных скарзі от его милости пна гетмана, по которой оных скарзі от его милости пна гетмана на осмотрение тих копців зсылан был п. Димитрий Чечел, значний войсковий товариш, з Батурина до Олишевки, где явне тое показалося, же он, п. Иван Быховец, неслушне пол и сіножатеи себе был замірил и копцами новими починил на них знаки. А так кгда преречоний сотник и обыватели олишевские тут, в Батурині, у ясневелможного его милости пна гетмана справедливости стое себі допрашавались, теде мы, нижей подписании, узнавши быти п. Ивана Быховца в том діле неправим, яко зганилисмо ему тот поступок, так приказалисмо оному тых собою чиненых копцов отступити и вічне зректися и кого колвек отняттем нив и сіножатеи на инших от тих копцов містцах был укривдил, абы тие все укривжоним поворочал, а тое поле, ораное около Жуковщины прошлое осены своим житом, он, п. Быховец, засіял, тое жито тии люде, господари власнии поля оног,

мают собі ждати. Леч кгда показался быти слушний лист гранычный пна Захарии Шийкевича, перед сим для граничення лісограбовских кгрунтов от ясневелможного его милости пна гетмана року 1690 висланного, которому листу обидві стороны ни в чом не перечили, теды мы той лист и нашим зданнем зо всім в нем описанными околичностями и варунками потверждаем. Тут же и вновь через п. Дмитрия Чечеля межи Грабовцами высипанныи копци за мощнии и твердии быти в потомние часы узнаваем и укрепляем. А межи міскими олишевскими и ежи грабовскими п. Быховцеви належными кгрунтами, поневаж не чиенено граници и жадних знаков, ани копцами, ани иншими яковостями, для того, поневаж там суміжние сут кгрунта, не кладено, теды на том містцу мает кожний заживати своего власного без жадного спору, не переходячи в нивах межей и в сіножатех давних своих знаков. А иж преречоний п. Иван Быховец и села Топчівки жителей потривожил, кладучи сего літа на их полях сам собою копці новии, на привлащенне собі ширшого кгрунту к урочищам Неклям и Падиковщині, о що пречестный отец Павел Пучковский, протопоп ніжинский, село тое в области своей мающий, велми з скаргою своею до его милости пна гетмана удавалсья, теды мы тыи новии копци Быховцеви внівеч оборочаем, позволяючи жителем топчівским, як козаком, так и посполитим людем, своими полями и сіножатми власними вічне владіти. А поневаж на тих містцах, уже тому двадцет літ вершится, были от бывшего гетмана небожчика Ивана Самойловича высланныи, именно небожчик Федор Завадзкий, судя полковий ніжинский, и п. Василий Гуменский, сотник ніжинский тамошний полковий, з товариством, котории межи селом Топчівкою и межи власностями п. Ивана Быховца тии кгрунта розездили и роз граничили и листом своим граничним починеннии через себі знаки и копці утвердили, на котором листі и сам он, отец протопопа, подписалсья и через так великое время николи тому листу не перечил, а и топчівские жители на том переставали, теди и тепер мы тот преречоних особ лист граничный при моци заховуем и вічне утверждаем, міти хотячи, абы описаныи в нем знаки кгрунтов и варунки крїпостей николи ни от кого не были нарушены. Если бы зас была чия вонтпливост о тих розезду оного знаках и копцах и задавал бы хто п. Быховцеви, же он тот розезд переступил и неналежное себі що привлащил, теды яко сут люде живии, на том розезді будучии, именно преречоний ясневелможного его милости пна гетмана Василий Гуменский и прочии, в Олишевці будучии, так через оных мает тот розезд и починении копци тии и знаки по истинні и по правді подлут граничного листа оказатися и обяснитися без споров и без звад жадних. Тое все, за докладом и донесеннем нашим ясневелможному его милости пну гетману, власною его милости рейментарскою волею и високою владою так утверждаем и умоцняем, як в сем листі нашем есть выражено и описано, на вічное обоих сторон успокоение. Если бы теды якая сторона того здання нашего, в сем листі описаного, не заховала и в чомколвек успокоенние річи нарушила, тая повинна будет на реймент его милости пна гетмана заплатити вины грошей тысячу золотих без жадного отпущу.

Дан в Батурині року и дня вишей описаного.

Их царского пресвітлого величества Войска Запорожского енералный писар Василий Кочубей.

Их царского пресвітлого влчства Войска Запорожского асаул енералный Андрій Гамалія.

Наказный судиа, писар судовый Андрей Василевич.

Дмитро Нестеренко, сотник батуринский.

Гордій Хрисанович, атаман батуринский».

(НБУВ. –ІР. –Ф. –ІІ. –№ 18893. – Копія кінця ХІХ ст. Внизу документа чотири проставлено літери «м.п.», що означає «місто печати». Запис копіїста: «Арх. Черн. д.д. собр., д. № 5290; подлинник)

№ 35

1699, вересня 19 (9).– Ніжин. – Універсал ніжинського полковника Івана Обидовського.

«Его црского пресвітлого величества столник Войска Запорожского полковник ніжинский Иоан Обидовский .

Ознаймуем сим ншим універсалом всей старшині и черні полку Ніжинского и всім, кому бы о том приналежало відати, иж висоце в Бгу превелебный его млст отц Кирилл Филімонович, игумен мнстра Омбишевского, міючи от святой великой чудотворной Лаври Киево-Печерской врученное собі правление и строение того своего мнстрира для свободнішого и латвійшого в всіх ділах управления и для защищения добр мнстрирских, яко міст от прошлых давных властей виданые кріпости, а особливе от самого ясневелможного млстивого моего добродія, его млсти пна гетмана, потвержений універсал. Так абы и ншу отворстий лист ку таковому ж далшому соблюденію добр и волностей наданных был виданий приліжное от его млсти отца игумена принялысмо желание.

Послідуючи теды без найменшого нарушеня висоцеповажному ясневелможного моего добродія з горливой его пнской ку обители свто побожности виданому універсалові и инные прежних антecessоров в цілости заховуючи кріпости и до того відаючи, же от кожного нас блгопотребна ест ку обители особливе в их защищеній прислуга, видаем сей лист наш, през которий пилно того потребуем, абы тая свтая обител при всяких в універсалах выраженных свободах не нарушне тривала, а найбарзій яко ретелне тое опіваает висоцеповажный ясневелможного реїментара указ, жебы от датков роковых приналежных на слуг нших войсковых ціле была волна так, абы тое завше непремінно было заховано, ствержаем и жебы тая свтая обител в всякой своей свободі жадной и наименшой ни от кого не поносила трудности, повторе властію ншею міти хочем и пилно приказуем.

Дан в Ніжині сент[ябра] 9 д. року 1699.

Звишменованный столник и полковник ніжинский рукою власною

На звороті: Волност от всякой подачи его млсти пна полковника ніжинского Ивана Обідовского».

(ЦДІУАК. – Ф. 153. – Оп. 1. – № 4. – Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою)

№ 36

1703, серпня 2 (липня 22). – Красний Колядин. – Купча.

«Копія.

Предо мною Корніем Салогубом, сотником красноколядинским, и при мні на тот час будучому Ивану Сідку, атаману городовому, Семену Завуйці, войту, и Ивану Жигиру, бурмистру, ставши очевисте Евдокия господиновая небожчица отца Семеона (...)*, сушаго храму стля Хва Николая нашего красноколядинского, освідчила явне, ясне и доброволне, иж половину млина, фундушем лежачого на греблі нашой красноколядинской на реці Ромні, спадаючого частью от матки старой Шулжихи синові небожчику отцу Семеону и на его господинову з сином Василком, з небожчиком спложенним, в котором млынні знайдуется дві колі с каменями мучними, а третое коло там же ступное под особливою кліткою, на едних лотоках будучою, где и в низ того млина ест островец и дворец з лозами, якие здавна прилежат до гачения греблі, так для ради оплачения долгов, виноватих людем чрез небожчика гспдна своего отца Семена, яко теж и для виживлення самой себе з Василком, дитиною своею, з доброй волі своей тую то половину млина з ступником, островцем и з дворцем лозами вічними часи продала п. Ивану Зубенку, товарищу знатному, обивателеві нашому красноколядинскому, за певную сумму пятсот золотих полских битой и дробной монети грошей готових, суть сполна пред нами урядом одебрала всю свою належитую до своїх рук сумму. Отдала теж до вічного уживання ему самому, жені и потомству его, по нем будучому, волно будет в той половинці млину и ступнику Ивану Зубенку всякие пожитки отбірати и теж воля діятимется, кому хотя дати, даровати, шафовати, продати и вічне в посессію запродати и куди хотячи ведлуг умыслу на пожиток свой оборочати. Тут теж варует и во во вічність запысует, абы в том спокойном его держаню и заживаню ніхто жадной перешкоди и утыску не важилса чинити, не повинна вже она сама, ні дітина и ні жаден с приятелей еї, близких и далеких, сукцессіи себї до откупления того половины млына и ступника дідичних. На що для ліпшой віри и

совершеннішого в позніе времена стверження по упрошенію Евдокиї, госпожи Симеоновой, записавши тую єї добровольную продажу, розказалисьмо ствердити звичлою врядувою печаткою и видати стороні афектуючой п. Ивану Зубенку сие наше врядувое писмечко с подписом вишше менованных имен наших.

Писан и дан з волі господиновой з уряду красноколядинского июня 22 1703 року.

В подленной тако:

Виш менований уряд красноколядинский».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 55105. – Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати»)

№ 37

1709, січня 16 (5). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Пресвітлішого и державнішого великого государя его царского величества Войск Запорожских гетман Иоан Скоропадский.

Пну полковникові ніжинському со всею того полку старшиною, а особливо пну сотникові новомлинському з тамошним урядом и посполством и кому бы колвек о том відати належало, сим нашим універсалним ознаймуем писаним, иж маючи законници мнстря дівичего новомлинского от антецессеров наших надание собі села Атюшу, Палчики, Кербутовку и просили на оние нашого региментарского подтверждения. Мы tedy не отмовивши оных прошению, а особливе стосуючись до універсалов антецессеров наших яко вышмененние села с принадлежащими угодиями повагою універсалу нашого при ных заховуем так, абы законницам дівочого мнстря новомлинского в держаню тих сел и в отбиранию з оных належитого приходу дабы ни от кого жадная не чинилась кривда и перешкода пилно варуем, посполитие тых сел обывателі, абы належитое во всем подданическое оным отдавали послушенство міти хоцем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові 1709 року мсця януария дня 5.

В подлінном тако:

Звиш менованный гетман рукою власною».

(ЦДІАК. – Ф. 140. Оп. 1. – № 2. – Арк. 6. – Тогочасна копія. Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано «Місто печати рейментарской»)

№ 38

1710, лютого 22 (11). – Свідчення міщан м. Почепа щодо належності ряду сіл Почепщини.

«1710 году февраля в 11 день почепский воит Исак Семенов да бурмистр Павел Михайлов с міщаны сказали по святой непорочной евангелской заповіді господни вправду еже ей ей, что де села войтовства Храповского Совостьяновичи и Котляково и мельница под Погаром, селцо Коляшевко, которіе ныні за сотником погарским, міское село Витовка, село Житное и Бобиничи и дві мельницы, что под деревнею Шничами да под деревнею Приселками село Большая Дерешня исстари надлежали до двора гетманского почепского. Для которого сві[ди]телства руками своїми подписуемся».

(НБУВ. – IP. – Ф. № 1438. – Тогочасна копія)

№ 39

1714, листопада 9 (жовтня 29). – Лист священника Данила Дворецького до канцлера Російської імперії Г. І. Головкина.

«Его царского священнішого величества сиятельніший граф и государственный канцлер Гавриил Иванович Головкин, премилостивый государь мой.

При нижайшем моем поклоне до стоп ног превосходительства вашего преклонившеса, в нужном сем моем деле все смиренно прошу.

Отец мой Антоний Дворецкий был першим священником в селі Куликовці, поблизу міста Дівиці Салтиковой, и за его, священства, старанием, фундацією и коштом,

при мирной помощи, и церков святіх архистратиг Михаила и Гавриила, собору их, сооружена, архиепискуствующу в то время Лазару Барановичу в Чернегові. Потом Господним попущеним, гріх ради человекеских, за нашедшими гвалтовными экспедициями военными, яко то, в первых, короля шведского Казимира в сіверские страны, когда от него и місто Дівиця Салтикова огнем и мечем знесена была без помиловательного пощадіния, знову потом за держави пресвітлїйшого монархи Алексія Михайловича Ромадановский (...) през которую многие и различные міста, містечка опустошены были, тогда от нестерпимого утиску военного и тое село Куликовка на разню розишлася била; того теди времени, и не хотя, церковь, грунта и всі набитки отец мой оставил и заишел был на время за Днепр в Полісе, до містечка Иванкова и на том місцу, за вторгнением агарянским през татар, за ласкою Божиею, блаженния памяти Инокентия Гизеля, архимандрита печерского, з неволи визволеный зостал, и в Києві мешкал літ з десять, а по благословеню ясне в Бог преосвященного князя Четвертинского, митрополита киевского, знову был послан до Иванкова, отколь через ляхов и епископа львовского Шумлянського, поїздников (!), вражиим их навітам, забраний был до Білой Церкви в неволю, и в кайданах цілий рок вязене терпіл, и оттоль, Божиим промыслом освободившись, забрался был на первое місце до села Куликовки, яко до своих отчистых грунтов и до церкви, перше от себе фундованной, же там священник, после моего отца наставлений, претил и не допущал до церкви Божии, теди он заносил прозбу до отца архимандрита печерского Иоасафа Кроковского, теперешнего митрополита, абы он по милости своей унесл инстанцію за отцем моим до отца митрополита киевского Варлаама Ясинского, и зараз, за ходатайством отца архимандрита, позволена была половица парахией при той же церкві священствовати отцу моему, посполу с тим ж священником; а когда отец митрополит Варлаам Ясинский велце состарился и очи его изнемогости, в той час сожитель и при одной церкви Божии сослужитель отца моего, коварством и прелестію нещасной мамони, поплічники и асистенти отца митрополита, без відома его, своею властію отдалили знову от церкви и от парахией отца моего.

О сем вашему превосходительству донесши, всепокорственню вашего высококородия прошу абы през вашу инстанцію до преосвященного отца митрополита киевского Иоасафа Кроковского, и жбы за так поважною грамотою от вашего сиятельства поданною, доконечне привернена была церквою в Куликовце и парахия отца моего стародавняя в потомние часы, дабы при том святом храмі богомолитствовати за многолітнюю державу царствующаго государа цара Петра Алексіевича и за многолітнее здравие сиятельства вашего и всей превисоце поважной фамилии и за спасение ваше, о що пофторе и по десяте вашего превосходительства всеусердно прошу, зостаючись

Вашему сиятельству низжайший слуга и богомолец Данило Антонович Дворецкий, грішний священник».

(НБУВ. – IP. – Ф. VIII. – №. – Копія другої половини XIX ст. Запис копїста: «Архив Министерства Иностранных дел. Дела малороссийские. 1714 года, № 40»)

*) Малороссийские дела. – М., 2016. – С. 349.

№ 40

1723, вересня 14 (3). – На Коломаку. – Лист Семена Березовського, осавула Стародубського полку, до генеральної старшини.

«Велможние мсцівие панове старшина войсковая енеральная, мні велце ласкавое и млстивое добродїйство.

Подан мні лист от вельможностей ваших панских 9 септеврия с таковым указом, дабым Стефана Косовича, товариша значкового (ежели ест в поході теперешнем при полку) отпустил до боку велможной ваших панских для инших пилних интересов: на которий лист ваш добродїйский так отвітствую: же оний Косович и не був в поході теперешнем, и так довнімаю, что и не будет; так слишно, же его пан Чарнолуцкий употребив на якоесь инное діло. Теди разві туда ваша панская млсть прикажете по его, Косовича, написати. А я болш [...] моим вельможностей ваших панских не турбуючи,

поволность услуг моих при нижайшом моем уклони вашим панским млстям, моему велце ласкавому добродійству, рекомендую.

От Коломаку 3 септеврия 1723 р.

Велможностям вашим, моему велце ласкавому добродійству, до услуг наиповолнїйший Семен Березовский, асаул полку Стар[одубовского].

На обороте: Его императорского всепресвітлїйшого влчства Войска Запорозкого старшини войскової енералной: велможному его млсти пану Василию Жураковскому, асаулові енералному и велможному его млсти пану Якову Лизогубу, бунчуковому енералному, моим велце ласкавим добродїям, служебничю належит».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 18123. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа написано копїєстом: «Х.и. а., № 1591; подлинник, весь писанный рукою Семена Березовского, не исключая адреса»)

№ 41

1729, травня 14 (3). – Глухів. – Лист прилуцького полковника Гната Галагана до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пне гетмане, мой премлстивїйший добродїю.

Посилал до мене полку моего сотник красноколядинский розиск обер и унъдер офіцерамы полку гусарского пятой роты купно з урядовыми красноколядинскими о забытом тамошній сотні Красноколядинской посполитом члвіку, жителю села Дмытровки Сидору Шевцю, от жолніра того ж полку гусарского пятой роты Хрысты Неделковым сочиненний. Которий при сем моем писанїи посилаючы в блгоразмотрїтельное разсуждение ясневелможности вашей пна моего млстиваго, прощу вашого рейментарского наставления: як мїю з тым поступыты.

При том ласце вашей пнскої навсегда мя вовїраю вашей ясневелможности, моего премилостивїйшаго добродїя.

Мая 3 року 1729 Глухов.

Нижайший слуга его императорского величества Войска Запорож[ского] полковник прилуцкий Гнат Галаган».

Адреса: «Его императорского величества Войска Запорожского обоїх сторон Днепра гетманови ясневелможному его млсти пану Даниїлу Апостолу, моему премлстивїйшом добродїєви вручити».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 55103. – Оригінал, завірений особистими підписами авторів і печаткою)

№ 42

Між 1729–1734 рр. – Лист генерального хорунжого Якима Горленка до гетьмана Данила Апостола.

«Ясне велможний добродїю мсці пне гетмане и кавалер, млстивїйший мой пне и благонадежний патроне.

Антецессор ясневелможности вшой покойный гетман Скоропадский надал мні в полку Прилуцком в сотні полковой село Заїзд со всіми приналежностями за службы мої и в спокойное владіние універсалом своїм мні ствердил, а потвержателного вшей ясневелможности універсалу не имїю. Сего ради при обятії ног реїментарских покорнїйше прощу вшей ясневелможности приказат мні тоє село Заїзд висоцеповажним вшей ясневелможности універсалом конфїрмоват.

Ясневелможности вшей, млстивїйшого мні пана и блгонадежного патрона всенижайший слуга хорунжий енералний Яким Горленко».

(ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – № 43а. – Арк. 63. – Тогочасна копія)

№ 43

174_, січня 15 (4). – Шаповалівка (?). – Наказ полкового комісара Олександра N.

«Пан атаман сотений шаповаловский Надточїй.

На требование сотенних шаповаловских комісаров Стефана Савченка и Антона Четвероуса, в чем вам оние комісари востребуют, ни в чем малейшой не чинит оним

комисарам супротивления як напечатано в указі печатанном и регламенте и в даной мні с полковой ніжинской канцелярії інструкції в 15 (?) пунктах с(...)* прописано в кошари(?) ні в чем малейшем не противтеса, и чинит всякое вспомошествование по силе указов, чтоб за вами никакой малейшой ни чинити б и остановки и помешательства, понеже вскоре буде к смотрению (...)* и в той час ні чим не отговоритес, руки и ноги одобет за противност, что же ви самоволно без ведома моего продали овец и баранов 64 и за тую предерзость сковану будут ноги и руки отослан (?) будет куда показана будет зичливостю (?) всим предлагаю

174 года генваря 4 дня.

На подлинном тако:

Полковой комісар овчарних заводов Александр (...)*вич.

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 22909. – Тогочасна копія)

№ 44

1745, лютий. – Свідчення омбиського боярина Сави Грушевського.

«1745 году февраля.

Савка Елизарович Грушевский, літ собі от роду сказует 83, з отца, діда и прадіда жител омбишский, совісно сознает, же от отца своего слышал, что пред Хмельницкого войною за владіния в селі Омбыш благочестивого пна Угорніцкого и по смерти вдовствующей его паней Екатерины Угорніцкой, не бывало козаков, но все поддание як самой панюй, так и монастырця омбышского дівичого черницям повинност подданическую без противства исполняющие бивали. Як же пні Угорніцкая в старости своій начала ослабівати, за порадою своіх приятелей отдалася в вічну протещию за архимандрита Иосифа Тризни Стопечерской обители и вручивши маетности своі Лосиновку и Омбыш во вічное владіние, требовала и упросила да[б]и мужеский монастыр был би устроен и по еі хотінію законники з великого Печерского монастыря прислани, монастыр устроен и хвала Бжия исполнилас и она жиючи в обоіх монастырах, законниц и чернцов пищею и одіяннем удоволювала до войны Хмельницкого, в которую когда всюди поддание не стали своих панов слухати, а в смерть вбивати, тогді нікоторые нижей означенние и омбишці запротивившися и не схотівши в підданстві бити, хотіли панюю Угорніцкою вбыти, если бы старанием отца моего Елизара, боярина, до Киева не втекла, а отц мой боярско служачий, что мало его не вбыли, принужден всю худобу свою доволную оставити и з семею и единих толко душах за Дніпр утекти, откуда у одінацят аж літ, когда до Омбыша отц пришов, худобу розграбовано застав (...)*, что трудно (...)*.

Ниже означенних душ их подданных при(...)* козакуючих именно:

Юско, а прозвания его не відает, стал козаком в Хмельницину, а прежде бил подданим пана Угорніцкого, а где он родился в Омбыші или на стороні того мні отец мой не говорил.

Син Юсков – Трохим Ющенко, родился в Омбыші, а в походах нікаких не бил.

Трохимов син, а Юсков внук Кондрат Ющенко, родился в Омбыші и в поході Очаковском бил, а при каких командірах, того он не відает, а на грунті, яком дід его будучи подданим жил, и стал козаковат, с того грунту и отец его на том же грунті козаковал и тепер Юсков внук.

Данило Легкий вишшеозначенного Максютя грунт купил в помененной Бабички, а оный Легкий, родимец села Кагарликов, и в Кагарликах жиючи, звался козаком, а бил леч он или отец его з показаного села в каких походах или не бил, того не відает, а из Омбыша не бил ні в каких походах.

Син Данилов Гаврило Легченко, родился в Омбыші и в Очаковском поході бил, а при каких командірах, того не відает. А на грунті прописаного Максютя з отцем своім Данилом Легким живет и козакует, а як зайшол оный Легкий до Омбыша, будет тому літ тринадцять.

Степан Дрига, родимец Хорошого озера, и в том селі не козаковал, ибо не иміл своего грунту, но в своего дядка вмісто наймита жил. Когда взял за себе в вишшеозначенного козака Леска Лузана девку и перейшовши з Хорошого Озера до Омбыша, стал жить

при тестю. Потом купил в вишшеозначенного Грицка Хихлушенка половину грунту и жиючи на той половині, стал козаком и в походи полском был. А як пришол до Омбиша, будет літ тридцят. Сини Степана Дриги, Влас и Грицко Дриженки, родилис в Омбиші, Влас в Сулаку помер, Грицко был в Очаковском походи, а при каких командирах, того не відаєт. И тепер Грицко Дриженко на означенно грунті живєт и козакуєт.

Жук, а имени его не знаєт, жил на монастырском грунті и был ні подданным, ні козаком, ибо если загадають в войско, то он подданным називается, толко ж войско проминет, то он знову козаком зовется и в походах ніяких не был, а на котором грунті жил он, тепер подданным, на том грунті живєт. Жуков син Федор Жученно родилс в Омбиші и ні в яком военном походи не был, кромі на Берестовой, да и то не за себе, но наймом за вишшепрописанного Трихома (!) Ющенка, которий Ющенко за тоє ему дал частку грунту и тепер на той часткі живєт и козаком називается.

К сей сказки по прошению Савы Грушевского, боярина омбышгьскаго, неграмотного, иерей Яков Василиев омбышгьский».

(ЦДІУАК. – Ф. 153. – Оп. 1. – № 39. Оригінал)

№ 45

1747, травня 9 (квітня 28). – Борзна. – Купча.

«Тисяча сімсот сорок сємого году місяця априля двадцят осмого дня.

Я, нижей подписавшийся козак и жител борзенский Лазар Труба, всякому суду и праву, кому тепер и в потомние часи відати надлежат будет, сим моім вичисто уступним купчим записом обявляю, что имелась в моем владініи нивка з рощею под шеберинку (!) дубину березовою при містечку Борзні в урочищи Демидовки, за ставком лежачая межою по одной стороні дубина шеберника (!) ровом граничит, по другой стороні чрез ровчак козака и жителя борзенского Ивана Круглика сінокос з рощею березовою, ни в чем ні с ким не спорная и никому пред тим продажею и закладом и никакими зделками не заведена, но собственная моя и безспорно мною во владініи употребляемая, за общим совітом жени и дітей своїх, з доброй своій волі без всякого принуждения и утискання продал вишенаміненному поміжнику козаку Ивану Круглику во вічност за суму готових денег едного рубля и шестьдесят копєк. Которая сумма российскойю доброю монетою вся сполна руками моіми от него, Круглика, принята и в приемі тех денег на сем же купчом записі его, Круглика квітую чего для себї, жени и дітям своім в том уже нивки никакого владіния собственности близькостю и викупного права не оставляю, но все свое право и владіние, которое я сам з женою и дітми в той нивки иміл ему ж, Ивану Круглику, уступую, кото(р)ою нивкою волно ему, Круглику, тепер и кому от него впред достатися имієт, как хотя владіти вічно, продати, даровати, в запис(?), в заміну кому пуститы и по всякому своему изволению на свой как наилучший пожиток оборочати и употребляти. А я сам, жену и дітей своих от той нивки вовся отдаливши, не имію я сам, жена и діти мої и ніхто другой з сродников моіх, близких и далеких, за оную нивку ему, Круглику, и наслідникам его денег откладиват и никакого затруднения и во владініи препятствия и помешателства чинит и никаким образом той нивки отбират и присвоиват. А если би другой кто к той нивки приискивался и иміл какою нибудь претенсію, то оной претенсіи моім правом и на собственном моем кошті так сам я, яко жена и діти мої, его, Круглика, и наслідников его защищат, охранят и оборонят должни будем. В лутшее же таковой моей добровольной продажи достоверие и твердость для потомних часов сия вичисто уступленная купчая запис за моею рукою ему, Ивану Круглику, от мене дана в містечку Борзні году, місяця и дня вишеописанных.

К сему купчому добровольному запису продавец козак и жител борзенский Лазарь Труба за показанную в сем запису проданую нивку собственную от него, Ивана Круглика, денги рубль и шестьдесят копєк всі исполна принявши, подписался.

А вмісто его неграмотного по его персональному прошению жителъ мартиновский Яков Ковтуненко руку приложил.

С поданным купчим записом сводил козак и жител бахмацкий Кузма Иванов».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 22912. Арк. 1-2 зв. – Тогочасна копія)

№ 46

1749, жовтня 6 (вересня 25). – Борзна. – Купча мешканця Борзни козака Василя Селезня.

«Тисяча сімсот сорок девятого году сентябра двадцят пятого дня.

Я, ниже подписавшийся козак, жител борзенский Васил Селезен всякому суду и праву кому тепер и в потомние часи відати надлежат будет, сим моім вічисто уступном купчим записом обявляю, что имелась в моем владініи нива з березовою и лозовою рощами оранкою дней на два помеж з одной и другой стороні ниви козака борзенского Давида Шеверні, с третьей стороны ниви козака борзенского Ивана Круглика, а з четвертой стороны ниви гідна полковника и глуховского коменданта Делятура, лежащая в урочищи под Демидовкою за ставком, ни в чем ни с ким не спорная и никому пред сим продажею и закладом, ни другими зділками не заведенная, но собственная моя по наслідію от отца моего на мене надлежащая и безспорно мною чрез многие года во владініи употребляемая з доброй своей волі без всякого принуждения и утіснения продал вышшеписаному поміжнику Ивану Круглику самому, жені, дітям и по них другим наслідникам его во вічність за сумму готових денег российской монеты восем рублей. Которая сумма руками моіми принята и в приємі тіх денег на сем же купчем записі оною Ивана Круглика квітою, причем ему, Ивану Круглику, и позволение даю сей мой купчей запис для конфирмації где-нибудь по его желанию на уряді каком представить, ибо я уже себї, жені, дітям и никому з сродников моїх близких и далеких в той ниві никакова владіния собственности близкости и викопного права не оставляю, но все свое право и владіние, которое я в той ниві иміл оному ж Ивану Круглику вручил и уступил вічними часи сталим утверждением и обовязательством моім, что волно ему самому, Ивану Круглику, жені, дітям и кому от него вперед остатись иміет, тою нивою как хотя владіти, продати, даровати, в заклад и в заміну кому пустити и ко всякому своему изволению на свой как найлутший пожиток употреблят. А я от оной ниви вічно изрекаюс себе же, жену, дітей и сродников моїх близких и далеких отдалив, не иміет никто не токмо за ту ниву ему, Ивану Круглику, жені, дітям и сродникам его денег откладиват, но и никакого препятствия затруднения и помішателства чинит и никаким образом тоей ниви отбырат и присвоеват. А если би другой кто до тоей ниви приискивался и иміл какую претенсію, то от оной претенсіі я моім правом и на своем кошті сам или наслідники мої его, Ивана Круглика, жену, дітей и наслідников его ж защищат, охранят и оборонят должни будем. В лутшее ж такой моей добровольной продажи достовірие и твердост для потомних часов сия вічисто уступная купчая запис за тую (?) и упрошение мною о сем свідомых людей руками ему ж, Ивану Круглику, от мене дана в містечку Борзні, году місця и числа вышшеписанного и сей купчей продавец вышшеписаной ниви и приемщик за оную восьми рублей денег козак и жител борзенский Васил Селезень, а вмисто его неграмотного, по его прошенію жител борзеньски Кондрат Паляничка руку приложил.

Вишшеписаной продажи нивки свідом и по прошенію продавца козака и жителя борзенского Василя Селезня во свідителство подписался козак и жител борзенский Васил Лиман, а місто его неграмотного, по его прошенію и за себе козак и жител борзенский Макар Бакало руку приложил».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 22912. Арк. 1-2. Тогочасний запис: «На ниву Селезневскую помеж Давида Северня»)

№ 47

1765, червня __. – Бахмач (?). – «Доношение» козаків Бахмацької сотні в Малоросійську колегію-

«В Малороссийскую колегію.

Нижайшее доношение.

Иміється в дачах батуринских между козачими грунтами гаї и сінокоси наши издревле козачие при урочищі річки Борзни, близ футора презиваемого Островского состоящие, по которим гаями и сінокосами нам (?) діди и отци наши так по них ими нижайшие владіли чрез многие года спокойно и безпрепятственно, послї ж того

бывший покойного гетмана гспдна Скоропадского обмачевский староста Федор Купчинский почал бил оние наши гаї рубит и сінокоси сам собою косит, почему мы о том оному ж гспдну Скоропадскому приносили жалобу. По которой нашей жалобі помянутий гспдн Скоропадский оние наши гаї и сінокоси пустошит універсалом старості купчинскому запретил, почему тот староста Купчинский в помянутых наших гаях и сінокосах обиди и не чинил. После же того(?), когда умре гспдн Скоропадский, то другой староста Максим Подолский, согласясь з бывшим обмачевским управителем Тарициним ті наши гаї и сінокоси к означенному островскому футору присовокупил и нас, нижайших, ко владінію невідомо почему не допустил. Когда же ми, нижайшие, были челом в генеральной войсковой канцеляриі за правления князя гспдна Шаховского, то потому нашему челобытю и указом велено помянутому Тарицину и старості Подолскому означенных наших гаев и сінокосов не пустошит. Которий указ так нам и подлинний покойного гетмана Скоропадского данний нам універсал означенним Тарициним виморочивши невідомо для чего без отдачи універсал во время ж бывшего в смотреніи добр, тогда принадлежащий к конной гвардіи гспдна генерала фон де Вейзбаха, ми, нижайшие, обявля копию помянутого універсала, просили о вышписанном рассмотренія, по которому нашему прошенію помянутий гспдн фон де Вейзбах вмiсто тіх наших присовокупленних гаев и сінокосов давал в обміну поля. Но понеже оной гпдн фон де Вейзбах от смотренія тіх добр вскорі переминен, то оное его, гспдна фон де Вейзбаха, обнадеживание без дїйства осталос, чрез что ми, нижайшие, состоім в обиді, так что по своей должности и козачей служби отправляют с чего крайне не состоятельны и хотя об отдачи нам оних наших отческих и дїдовских козачих гаев и сінокосов поданние в суді земском батуринском доношения иміются, однак по оним в ползу прошений наших ничего и до днесь не учинено. Того ради Малороссийской коллегіи с оного данного нам от покойного гетмана Скоропадского на охранение помянутых гаев и сінокосов наших універсала копию представляя, нижайше просим в подтверждение того для спокойного и безпрепятственного нашего теми гаями и сінокосами владінія повелет с Малороссийской своей должности козачую службу и о том учинит милостивое разслїдование и определіение. К сему доношенію во мiсто козаков сотни Бахмацкой Ивана Зарудного, Клима Иващенко, Данила Кофтуна, Юска Верещака, Леска Гноянки, Данила Гуза, Остапа Пейзжалого, Ивана Вурміничя, Романа Шулгана, Петра Гришенка, Лукьяна Сергіенка неграмотных по их прошенію и за себе Иван Лященко подписался.

1765 года июня __дня».

(НБУВ. –ІР. – Ф. І. – № 55162. – Тогочасна копія)

№ 48

1771, вересня 29(18). – Борзна. – Купча.

«Тисяча семсот семдесят перво году сентября восемнадцятого дня.

Я, нижеподписавшийся, всякому суду и праву, кому тепер и в потомние часы відати надлежати будет сим моім вічистоуступним купчим записом обявляю в том, что имелся до сей во владініи моем не в чем н е с ким не спорний и никому пред сим продажею закладом и никакими здїлкам не заведений, но собствений мой по наслїдію от умершаго отца моего абшитованного полку Нежинского значкового товариша Давида Шеверні, доставшийся, то с оного грунта половинную часть лежачого в містечку Борзні, на подварках лобковских со всем хоронным строением, яко то хатою одною, старою без сінец и без всякой малїйшей пристройки, сараем одним, в смежност грунтов козаков борзенских з сторон, одной Михайла Гея, другой, двоюродного брата мого Ивана Шеверні, з третьей оставшаяс того грунта моя половинная часть, а з четвертой дорога граничит. З доброй моей волі ані с какова принуждения и примусу, за с[о]гласием всіх родственников моих, близких и далеких продал я, и тою продажею уступил, козаку сотні Первоборзенской, Прокопу Тоцкому в вічное и потомственное владіние, за цену российской монеты, з совїтости сорок рублей денег, которые всі сполна от него, Тоцкого моими руками и принятии и в приемі оних на сем же купчом записі его, Тоцкого квітую с таким утверждением и обовязательством моім, что волно ему, Тоцкому, и по нем наслїдникові его как хотя владіти, продати, дати, даровати, в

заклад, в заміну кому хотя пустити и на свой как найлучший пожиток оборочати и употребляти, а я себе и всіх родственников своїх близких и далеких от оногo грунту вовси отдаляю и не иміет никто к тому грунту и строению приискиватися и во владінні препенствія и помішателство чинит, то от оної претенсії сам я и на собственном моем кошті, его, Тоцкого и наслідников его, охранят и оборонят должен буду и в ліпшее сего достовіріе и твердост для потомних часов. Сия вічисто уступная купчая запись за моею и упрошених мною о сем свідомих персон, руками и печатми, означенному козаку борзенскому Прокопу Тоцкому дана в городі Борзні сию же мою купчую запис на каком уряді он, Тоцкий законфірмоват пожелает, дозволяю.

Году, мсця и числа вишеписаних.

К сему купчому запису продавец и приемчик всіх сполна денег умершого значкового полку Ніжинского товариша Давида Шеверні син его Емелиян Шеверня подписался, а вмiсто его неграмотного по его прошению козак борзенский Павел Кондрик руку приложил.

Сему купчому запису свідоми и на прошение реченого продавци Емелияна Шеверні в освідителство подписалис при печатех атаман городской сотенний борзенский Андрей Тычина, сотенний борзенский писар Степан Обелец».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 22912. Арк. 9-9 зв. Оригінал, завірений печатками.)

№ 49

1774, листопада 20 (9). – Борзна. – Купча.

«Тисяча семсот семдесят четвертого году ноября девятого дня.

Я, ниже подписавшийся, всякому суду и праву, кому тепер и в потомние часи о сем відати надлежати будет, сим моім вічистим купчим записом обовявляю в том, что имілся до сего во владінні моем ні в чем не с ким не спорний и никому пред сим продажею, закладом и никакими зділками не заведенний, но собственный мой по куплі мні от сина (умершого значкового товариша Давида Шеверні) Омелка Шеверні грунт з едною хатою и плетенными сі[н]цями(?) доставшийся, лежащий на подварках Лобковских в смежности з сторон: одной козака борзенского Ивана Шеверні, другой Якима Гея, третьей Василя Білозерского, з доброй своей волі, ані с какова принуждения и утіснения за согласи(е)м родственников своих, близких и далеких, продал я и тою продажею уступил в вечное и потомственное владіние козаку и жителю борзенскому Матвію Шурмелеву за цену российской монети без совитости восемнадцать рублей, которое денги от него, Шурмелева, мною всі сполна приняты и в приеми оних на сем же купчем записі квитую. С таким утверждением и обовязательством моім, что волно ему и по нем наслідникам его, или кому от него достатся может, тім проданным мною грунтом как хотя владіти, продать, дать даровать, в заклад, в заміну пустити и на свой как найлучший пожиток оборочать и употреблять. А я себе, жену и наслідников своих, от оногo грунта вовся отдаляю и все свое право и владіние, которое я до сего в оном имел, ему, Шурмелеву, вручаю и не иміет никто к оному грунту приискиватися и во владінні препенствія и помішателства чинит, а буди би кто к оному приискиватися стал и имел какою либо претенсію, от то оної претенсии сам я его, Шурмелева, в надлежащем суду, собственним своїм правом охранять, оборонять должен буду. В лутшее сего достовіріе и твердост для потомних часов и сия вічисто уступная купчая запис, за подписом моим, и упрошених мною свідителей дана в городі Борзні. Году, мсця и дня вишеписанных.

К сему купчому запису продавец и приемчик всех сполна вишеписанного числа денег козак и житель борзенский Прокоп Тоцкий, а вмiсто его, неграмотного, по его прошению канцелярист Герасим Паляничка руку приложил.

Сему купчому запису свідоми и во свідителство на персональное вишеписаного козака Тоцкого прошение при печатех подписалис

Козак борзенский Кондрат Паляничка

Запис ішою рукою: 1780 года июля прописанной грунт с самою только (?) одною хатою куплем в жени Матвія Шурмеля за сорок два рублі и денги приняли всі сполна з Матвіем мужем еї другим».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – №. – Арк 11-12. – Тогочасна копія)

№ 50

1782, травня 14 (3). – Купча.

«Року тысяча сімсот вісімдесят второго мая третьего дня.

Мы, ниже подыписавшиесь, міщанин Новгородка-Сіверского Юрий Иванов сын Конах Карпаев, з дочерью моею Евфросиниею, Карпа Черницкого кравца женою, чиним відомо сым нашим купчим записом во всякого суда и права и кому відат належатимет, в том, что иміючи мы во владінії своем двор наш собственной з огородом и садком мні, Евфросиніі, по наслідству матки моеей, а мні, Юрию, по первой жені доставшиися, лежачий под городом Новгородком по дороге, к монастыру зъдешнему идучой, в лівой руки на углу при улиці, гді есть шинк гспдна Журавки, а также напротив чрез дорогу (!) большую улицу от двора мищанина Григория Пригари, а сумеж двора удови Анни Костихи з сынами еї, в приході церкви Воздвижения, тот двор з огородом и садком продали его високородію гспдну совітнику казенной палаты Сергию Сидоровичу Дергуну, за сто двадцять рублей. И отобрав ті денги, позволяем владіть вічно ему и потомству его. Ми ж к отбуванію гражданской повинности иміем особие свої грунта. И в том для лутшого достовірія сей наш купчий запис за подписом нашим и упрошенных нами свидітелей на уряді городского сіверского магистрата дали ему, господину совітнику Дергуну, року и дня вышеписанных.

К сему вичистому купчому запису продавец міщанин новгородской Юрка Конохов Карпаев подписался, а вмисто его неграмотного по усному и рукоданому его прошенію руку приложил міщанин новгородской Федор Колесничевской. К сему купчому запису по прошенію міщанки новгородской Карпа Чернацкогo жени Евфросиніі Чернацкой вмисто еї неграмотной руку приложил мищанский син Давид Шох.

При дачи сего вичистого купчого записа и выдачи денег были и во свидітельство с персональной и рукоданной прозбі выш означенных продавцов Юрия Карпаева и дочери его Евфросиніі Чернецкой при печатех подписались.

Асаул сотенный судия словесъный городской новгородский Максим Ключевский. Абшитованный писар сотенный Евсевий Рудніцкий.

1782 года мая 13 дня.

Сей вичистый купчий запис от продавцов мищанина новгородского Юрия Конохова Карпаева и дочери его, міщанки новгородской, Карпа Чернацкогo жени Евфросиніі Чернацкой, на уряді ея императорского величества в городском новгородском сіверском магистраті самоперсонально при доношеніі сознан и с прозбі их в вичистие магистрата городского новгородского сіверского книги с тім доношением под № 18 на листу 36 вписан. Для чего и сия поміта за подписом оногo магистрата присутствующих и с приложением урядовой печати учинена.

Бургомистр Степан Жадиевич.

Бургомистр Петр Мещетич.

Ратман Степан Косенок.

Ратман Григорий Пригара.

Ратман Евдоким Налігака.

Ратман Леонтий Онискевич.

Правящий секретарскую должность Емелиан Коротшин.

Канцелярист Лев Трусевич».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 27810. – Оригінал, завірений підписами і печатками. Запис на звороті: «Купчая на двор в Новгородке от Юрка з дочерью его за 120 р. 1782 году мая 3»)

№ 51

1782, грудня 9 (листопада 28). – Купча.

«Року тысяча сімсот вісімдесят второго ноябра 28 дня.

Я, ниже подписавшиися, міщанин Новгорода-Сіверского Евхим Осыпов сын Конах, чиню відомо сим моім купчим записом во всякого суда и права и кому бы о сем ныні и впредь відаты належало, в том, что продал я его високородію господину совітнику казенной новгород-сіверской палаты Сергию Сыдоровычу Дергуну дворовое

мое место со огородом лежачое: едучы по болшей улицы из города к монастыру здешнему и проехав переулоч Воздвыженской церкви, в левой руке напротив двора мещанина здешнего ж Ивана Пригары и сумеж з одной правой стороны сад войскового товарища Григория Налягака, а з другой левой стороны двор его, господина советника Дергуна, в конце ж гумно и садов племянников моих мещан Ивана и Андрея Конохов. И взявши я у него, господина советника, денег пятьдесят рублей, позволяю владеть ему и наследникам его вечно, а мне с наследники моими и ныкому дѣла нѣт. Жить же имю на другом моем мѣстцу для отбывания гражданской повинности. А для лутшого укрѣпления сей купчий запис за рукою моею и упрошенных мною свидѣтелей на урядѣ магистрата Новгород-Сѣверского дал ему, господину советнику, року и дня вышепысанных.

К сему вичистому купчому запису с персональной и рукодайнной прозбѣ мѣщанина новгородского Евфима Конохова во мѣсто его яко неграмотного руку приложил коллежский канцелярист Семен Налягака.

При сем били и во свидѣтельство по прошенію Евхима Коноха подписались при наших печатех.

Священник Крестовоздвиженской новгородской Иоан Шох.

Губернского магистрата засѣдатель Иван Пригара.

Коллежский канцелярист Иван Уманец.

1782 года декабря 19 д. сей купчий запис от мѣщанина новгородского Евфима Коноха при доношеніи самоперсонально в городовой новгородский сѣверский магистрат представлен. Почему за подписанием присутствующих и приложением печати, равно при подписи и самого продавца учинена сия помѣта, за которою и сей купчий запис требующой сторонѣ гспдну советнику казенной новгород-сѣверской палаты Сергию Сыдоровичу Дергуну отдан генваря 11 1783 года.

Бургомистр Степан Жадиевич.

Бургомистр Петр Мещетич.

Ратман Степан Косенок.

Ратман Евдоким Налягака.

Ратман Леонтий Онискевич.

Правящий секретарскую должность Емелиан Коротин.

В персоналом сознатье сея крепости подписался мѣщанин новгородской Евфим Конохов, а вмѣсто его, неграмотного, по его прошенію руку приложил мѣщанин новгородский Федор Колесничевский».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 27811. – Оригінал, завірений підписами і печатками. Запис на звороті: «Купчая Евхима Коноха, мѣщанина новгородского, на дворовое мѣсто в Новгор[оди] 1782 году ноября 28»)

В публикации представлены документы I. Новицкого и других старшин.

Ключевые слова: универсал, лист, гетман, монастырь

In publications presented documents of I. Novicky and pette officers.

Keywords: universal, sheet, hetman, monastery.

ЛИСТИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ З АРХІВУ ПОЛКОВНИКА ІЛЛІ НОВИЦЬКОГО (ч. 2) (коментар та підготовка до друку о.Юрія Мицика)

Ця стаття є продовженням попередньої, в котрій ми розпочали публікацію листів гетьмана Івана Мазепи з архіву охочокомонного (компанійського) полковника Іллі Новицького [1]. Оскільки в першій частині була дана необхідна мінімальна інформація про Іллю Новицького, його архів та листи Мазепи в його складі, то тут не будемо повторюватися. У першій частині були подані тексти 51 листа гетьмана, а ще 23 – опубліковані на сторінках «Українського історичного журналу» (далі – УІЖ) [2].

У другій частині цієї серії статей пропонуємо тексти 41 листа Мазепи за 1686–1698 рр., які по роках розподіляються наступним чином: 1686 – 1, 1687 – 1, 1688 – 1, 1689 – 2, 1690 – 11, 1691 – 4, 1692 – 8, 1695 – 1, 1696 – 5, 1697 – 1, 1698 – 1. Щоправда, шість листів – це лише недатовані фрагменти листів (№№ 19, 26-30), які належать Мазепі лише з великою долею вірогідності і датування їхнє теж умовне. Справа в тому, що вони, видно, являють дописки до листів, які відірвались від оригіналу, або це були не зовсім добрі тогочасні копії (без дати, місця написання, підпису). Лист № 19 теж фрагмент, але створений Мазепою. У додатках наводимо фрагмент анонімного листа, адресованого Новицькому, але навряд це уривок з гетьманського листа, швидше за все якогось слуги чи старшини невисокого рангу. Через це вони були не зазначені як окрема архівна одиниця зберігання, тому подані номери сусідніх справ, між якими знаходяться вказані фрагменти чи сторінки тому 6, в котрому вони знаходяться. Переважна більшість листів адресована Новицькому, але чотири листи (№№ 10, 32, 34, 37) – йому і лубенському полковнику Леонтію Свічці, а ще два (№№ 5, 33) – лише Свічці. Тому при публікації повний заголовок подаємо в цих листах, фрагментах листів, про котрих уже говорилося, а також в листі № 1, написаному Мазепою в якості ще генерального осавула.

Можна відзначити, що особливо інтенсивним листування було у 1690–1693 рр., а в деякі місяці цих років Мазепа писав Новицькому трохи не щодня (інколи листи дуже лаконічні, це швидше записки («цидулки», які містять якийсь наказ). Знову впадає у вічі велика кількість листів Мазепи до Новицького. Якщо ж врахувати, що з не меншою інтенсивністю велося листування гетьмана з генеральною старшиною, полковниками, іноземними адресатами, то масштаби діяльності гетьмана та його канцелярії вражають! Здається, не було жодного військово-політичного, церковного, дипломатичного питання життя Гетьманщини, яке б залишилося поза увагою гетьмана. А ще ж були питання економічні, культурні та чисто приватні! Недаремно український народ склав тоді приказку: «Від Богдана (Хмельницького) до Івана (Мазепи) не було гетьмана!».

Відкриває дану публікацію лист Івана Мазепи (ще як генерального осавула), написаний у вересні 1686 р. Зміст його не вповні ясний. Мазепа тут дякує за те, що він згідно з наказом гетьмана Івана Самойловича отримав від посланців Новицького «козака того, який іменовал себе быти писара». Що це за козак (чи полонений, чи якийсь самозванець), незрозуміло. Говориться і про письмову відповідь Самойловича на інші послання Новицького. Наступного листа 1687 р. (№ 2) Мазепа підписав уже як гетьман. Зазначимо, що серед багатьох писарів гетьмана цей володів особливо нерозбірливим почерком, через що деякі слова не вдалося прочитати. Тим не менш ясно, що основний зміст його полягає в тому, що через скарги київських міщан на

компанійців Новицького (зокрема, тяжке побиття київського бурмістра Тараса) гетьман звертається до полковника з тим, щоб скарати винних і не допускати такого свавілля на зворотному шляху. Є також цікава звістка про контакт Новицького з Палієм. Хоча до початку повстання Палія 1701-1702 рр. у Мазепи з ним були досить приязні стосунки як з союзником у боротьбі проти ординців, однак він нагадує Новицькому про недоцільність листування з фастівським полковником, бо це суперечить царській волі. У листі № 3 1688 р. Мазепа вказує полку Новицького місця зимових квартир в Лубенському полку і пише, що відповідного листа вже послано до лубенського полковника Леонтія Свічки.

Два листи (№№ 4-5) датовані 1689 р. У першому з них Мазепа вітає полковника з Різдом Христовим, нагадує про зустріч з ним у Батурині, на якій було вирішено послати розвідника до ординців і про розвідницький рейд до ординців. Його мали виконати 60 добірних козаків з числа компанійців, які брали участь у поході на Очаків, а також 200 козаків з Лубенського і Полтавського полків та компанійців іншого полку. Цей загін мав швидко зібратися і вже на свято Богоявлення (6 січня за старим стилем) стати в Чигириндіброві. У другому (№ 5) Мазепа відповідає на лист-запит лубенського полковника Л. Свічки. Той інформував гетьмана про можливий ординський напад і два варіанти дій проти них. Гетьман же дав у відповідь такий наказ: спільно з компанійським полком Новицького йти проти орди, а якщо буде «великая ... купа поганцов, то нам би найскорей давати знати». У такому разі Мазепа обіцяв послати на підмогу інші компанійські полки, а також Київський та Переяславський.

Листи 1690 р. представлені великою групою (всього 11 листів, №№ 6-10). У першому з них від 16 (6) лютого Мазепа вимагає якомога швидкого прибуття в Гадяч полкового осавула Івана Рубана для термінових військових справ, водночас нагадуючи про пильність в охороні кордону по Дніпру. Саме через цей тодішній кордон з Річчю Посполитою ординці нерідко вдиралися на територію лівобічної Гетьманщини, особливо наддніпрянських полків. Децю пізніше Мазепа писав до Новицького про реальну загрозу ординського нападу [3]. 25 (15) лютого гетьман уточнював (№ 7) шляхи ворожого нападу і наказував їх перекривати (міст на р. Оріль), сповіщав про підкріплення (Маяцька і Нехворощанська сотні Полтавського полку замість Царичанської та Китайгородської, котрі залишені для зміцнення міських укріплень). Він також організовував оборону прикордонних полків Гетьманщини від ординського нападу (7а-7б). 29 (19) травня (№ 8) повторно наказував полку Новицького перейти на правий берег Дніпра для боротьби з ординцями і додає, що Семен Палій рушив із своїми козаками в «поле тою стороною ку Умани». 2 липня (22 червня) гетьман дякував Новицькому за прислані відомості й наказував йому продовжувати військові дії проти ординців «при реці Тясмине», взяти «язика» при можливості й чекати подальших наказів (№ 9). Лист № 9а порушує питання постачання війська Новицького провіантом. Згадувана тут Семенівка (в сучасній Україні їх нараховується з півтора десятка), очевидно, знаходилась на Полтавщині (нині – райцентр Полтавської обл.). Лист № 10 від 28 (18) липня формально адресований гетьманом не тільки Новицькому, але й всім охочекомонним охочепіхотним полковникам. Тут він подавав науку на той випадок, якщо прийде підмога з Лубенського та Переяславського полків, а також Палій, котрий вирушив з Фастова 20 (10) липня. Крім того, містилися накази щодо військових дій, непропуску в Гетьманщину козаків та чумаків із Запорожжя, оскільки там тривала пошесть. Лист № 13 зберігся дуже погано і дату його написання не можна точно встановити. Тут ішла мова про необхідність гетьманського суду над якоюсь Семенихою Стадник. У листі № 14 (листопад 1690 р.) мова йшла про виплату грошей компанійцям і про надіслання з грошима команди з канцеляристом Болдаковським, який мав відати виплатою грошей. Лист № 15 є дуже коротким. У ньому повідомлялося, що за клопотанням Новицького його полку буде дана нагорода.

Далі йдуть чотири листи 1691 р. У першому з них (№ 14) містилася подяка гетьмана за побажання успішно пройти Великий Піст, який щойно розпочався, і взаємні побажання, також подяка за подарунок (осетр!). У другому листі (№ 15) Мазепи знову дякував Новицькому за привітання з Великим Постом і побажання

щасливої зустрічі Великодня. У зв'язку з тим, що ворожих нападів не передбачалося, гетьман дозволяв Новицькому і приданій йому Лубенській городській сотні повернутися з Чигириндіброви до домівок. Такий же дозвіл гетьман давав йому у вересні 1696 р. (36). У третьому листі (№ 16) гетьман дякував Новицькому за успішне виконання бойових завдань і сповіщав, що незабаром він буде скерований на правий бік Дніпра для військового промислу. У четвертому ж листі (17) гетьмана відчувається певне невдоволення діями полковника, бо той не виконав наказу щодо розгрому свавільників, котрі нападали й грабували «добрих людей торгових, з городів до Січи з борошнами идучих», і замість того, щоб громити їх на правому боці Дніпра, став збирати сили на лівому боці. Через це сталася непоправна втрата часу. Тут же гетьман вирішував питання щодо провіанту компанійцям. Три фрагменти (18-20) датуються вірогідно 1691-2 рр. Їхня інформація лаконічна, однак у двох із них (19-20) ідеться про спільні дії з Палієм. З п'яти листів 1692 р. (21-25) три перших написані в Барішівці в лютому. Тут розглядалися питання насамперед щодо фінансування та прокорму компанійців, протидію ординському наскоку під Кропивну та Золотоношу (організація погоні за ордою до Казикермена). У травневому листі (24) містився заклик до пильності в зв'язку з можливим новим наскоком. У серпневому ж (25) гетьман хвалив Новицького за оперативність у організації протидії ординцям на р. Оріль та у верхів'ях р. Самари і повідомляв про відхід орди. Цікавою є звістка про несприйняття запорожцями прихильників Петрика. Решта листів 1692 р. не мають дати і їх можна датувати з певними застереженнями. До того ж чотири листи збеглися у вигляді фрагментів. У першому з них міститься стислий план нападу на Очаків. У двох інших ідеться про розквартирування компанійців у Лубенському полку, платню Новицькому, необхідність проведення ревізії найманих полків та очищення від «халастри», навіть скорочення полків наполовину, тимчасове утримання вихідця з полону в Лохвиці. Один лист можна датувати ширшим хронологічним діапазоном: 1690–1696. Тут містяться дані щодо забезпечення компанійців провіантом та порохом і необхідність ретельнішого допиту полонених (?) «калмиков башкирцов».

Листи 1695 р. представлені двома «цидулами» – короткими додатками до листів (31). У першій (буквально у кількох рядках) говорилося про необхідність оперативного надання відомостей про бій з ординцями у селах під Хоролом. Друга «цидула» є цікавішою. Мазепа як добрий знавець Євангелія цитує з нього відомі слова щодо збирання собі скарбів у небесах («Бо де скарб ваш, там буде й серце ваше!» (Лука, XII:34) і з іронією звертається до Л. Свічки, котрий багато скарбів зібрав у Лубнах і прив'язав до них душу так, що й не хоче ревно служити в обороні вітчизни, а «мы в мсти уверняем, же тих всіх сокровищ ваших за нашим (...)»* прибытем устережемо...а иди в. мс. без сумнителства туда, где указ наш гетманский повеліваєт». Листи 1696 року є досить розлогі, а про один з них (36) говорилося вище. У перших трьох, написаних у січні місяці (32-34), Мазепа звертається до Новицького та лубенського полковника Свічки, а також окремо до Свічки, повідомляючи про хибність інформації командійського осавула Рубана про дії орди, необхідність зібрання для спільного походу проти ординці лівобічних полків, причому зазначається, що відповідного листа було написано і до Палія. Лист (35) був писаний у травні та містить дещо нетипову інформацію, бо йшлося не про військові дії, а про забезпечення тилу: постачання возів не для провіанту, а на військову потребу («под якор[...] суден водных, смолу, пенку и полотна на пароси»), причому вози мали прибувати до Батурина, де їх, видно, мали цим грузити.

Завершують дану публікацію листи січня 1697 (37) і 1698 рр. (38). Перший із них був адресований не тільки Новицькому, але й Свічці. Гетьман писав про своє прибуття до Лохвиці, куди спішно викликав Лубенський і командійський полки, оскільки передбачався виступ проти турецьких фортець у пониззі Дніпра. У листі № 38 (листопад 1698 р.) йшлося про традиційне питання: розміщення командійців на зимові квартири. У додатку вміщено універсал Мазепа 1689 р. ігумену Мгарського монастиря під Лубнами Іпатію Горбачевському, розв'язучи його конфлікт з Федором та Петром Кулябками, представниками відомого старшинського роду. До речі, Петро

Кулябка потім одружиться з донькою Данила Апостола, миргородського полковника, а потім гетьмана, Ганною і вони матимуть шістьох дітей, один з яких Семен стане ректором Києво-Могилянської академії, філософом, архієпископом Петербурзьким і Шліссельбурзьким. Другий документ додатку – це лист архімандрита Києво-Печерської лаври Варлаама Ясинського, котрий був присланий Мазепі в табір на р. Самарі. У ньому містилася відповідь на запит гетьмана щодо церковних справ, бо саме тоді в Москві розгорнулася полеміка про час перетворення святих дарів, яка скінчилася спаленням творів Сильвестра Медведева, і на київських богословів посипалися звинувачення в схильності до католицизму і ряд їхніх книг було знищено. Цікаво, що цей лист написав св. Дмитрій Ростовський (Туптало), ігумен Крупицького монастиря під Батурином, оскільки сам Ясинський не міг цього зробити через хворобу очей («для запухлых очей не могл подписати»).

При публікації заради економії місця ми пропускаємо адресу, яка має майже незмінний вигляд: «Их царского пресвітлого величества Войска Запорозкого полковникови охочокомонному пану Иллі Новицкому, моему ласкавому приятелю пильно подати». Інколи на звороті (своєрідному конверті) поруч з адресою були записи, внесені трохи пізніше. Вони повторювали у стислій формі суть листа або адресу, говорили часом про те, куди (в яке місто чи село) було направлено листа і хто привіз. У разі, якщо в них була важлива інформація, ми новодимо ці записи. Передача текстів здійснюється нами за правилами Я. І. Дзири [4] з незначними змінами, про що ми неодноразово писали на сторінках «Сіверянського літопису». Дефекти тексту і втрачені фрагменти позначено нами таким чином [...], а нерозбірливі слова, які не вдалося прочитати – (...)*.

1) о. Юрій Мицик. З архіву полковника Іллі Новицького (ч. 2) (листи гетьмана Івана Мазепи)//СЛ. – 2018. – № 1-2. – С. 175–196.

2) Мицик Ю. Із невідомих листів гетьмана Івана Мазепи до полковника Іллі Новицького // УІЖ. – 2018. – № 2. – С. 222–235.

3) Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. – С. 141.

4) Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 39–42.

№ 1

1686, вересня 24 (14). – Батурин. – Лист генерального осавула Івана Мазепи до полковника Іллі Новицького.

«Мсці пне полковнику комонный, мой велце мсці пне и брате.

Козака того, який именовал себе быти писара, по указу ясневелможного его мсти добродія пна гетмана одобралем од посланцов в мстиных. А на иншьї писаня в мсти и потребности ест выражений респонс его добродійский в листі ж его пнском. А оных козаков пяти козаков (*написано двічі – Ю.М.*), которие при в. мсти застают, ест также воля ясневелможного его млсти добродія выражена. Я сих з тоєю декларациєю одпускаючи, зичу при уклоні моем братерском доброго в. м. м. пну здоровья и щасливого повоженя.

З Батурина септеврия 14 року 1686.

В. м. мс. пна всего добра зычливый пртл и рад служит Иван Мазепа, асаул войсковый енеральный».

(НБУВ. – ІР. – Ф. П. – № 14364. – Оригінал)

№ 2

1687, листопада 26 (16). – Батурин.

«Мой ласкавий пртелю, пне полковнику комонний охотницький.

О неисполненю од в. мс. ординансу ншого ми диспутоватис з в. мс. листовною контроверсиею широко не хочем, прекладаючи толко в. мс., же хоч би таїну по отцу в. мс. (...)*що на иншом містцу стал, еднак належало би описат о том вперед

* Слова, написані Мазепою власноруч, підкреслені нами

з нами. Претож, кгда в рихлом часі сподіваємся млстившого црського прсвшого влчтва указу о знятю в. мстиного полку оттол на належитую станцію, теды в. мс. рачте (?) до нас простовати, куда тракт (...) в. мсті ншой назначим. А же доносила скарга от міщан киевских, же от полчан в. мсти, туда через Киев идучих, много оны утерпіли прикрости, теды жадаем и упоминаем в. мс., жебы простуючи назад, не допускат товариству чинит наименших не жадном (?) (...) збитков. Албовім ис (?) сего часу до нас супліковали войт з майстратовими киевскими, же наехавши от в. м. на ратуш киевский товариство, не знат з яких причин немал до смерти убили бурмистра киевского Тараса Желізного Гроша. Що яко у них никогда не бувало, так оним (...) на собі терпіти болісно, зачим жадаем в. мс., бисте вивідавшись о том досконале если так ест, старались тую справу успокоити. А тепер як ординанс нш в. мс.зашлем о исході оттол до нас з полком на станцію, теды на Киев если в. мс. будете простовати, теды идучи в. мс. через тое місто, прикажіте пилно товариству скромност, абы жадной в переході людем (...) не чинили кривди, кгдаж яко пограничние и так уже много узнали на себе утрапления тамошние жителі. А що нам прекладаете в Хвастові о повиданю, иж з Паліем, полковником его кролевского величества, теды в. мсти пан отвітуем, же нам, стосуючись до монаршой их црского пр[есвітлого] в[ел]л[ичества] волі [...] (...) чинити з загра[ничними...] людми не доводится, але часто и писати до них не пригоже. Зачим через подане свое волился в. мс. [...] нам (?) слушним своего (...) же любо для своего скорого оттол повороту міт для чого иншого в. мс. з ним не можеш. Тое в. мс. предложивши, засилаем ласку ншу и зичливое поздоровлене.

З Батурина року 1687 ноевр. 16.

В. мс. зичливый всего добра приятел Иван Мазепа, гетман В[ойска] их царского прес[вітлого] вел[ичества] Зап[орозкого].

Бо любо ми (...) же ест до нас прихилним, однак в той міре волю монаршую (...) нам належит».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14710. – Оригінал, завірений особистим підписом гетьмана і печаткою)

№ 3

1688, листопада 15 (5). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю, пне полковнику комонний зо всім старшим меншим товариством.

Принявшы мы лист от в. мс. писаный и з оного вичитавши вашу поволност (?) щасливый з тоей монаршой службы, яко велце утішилисмося, так в. мс. віншуем доброго здоровья и щасливого вороту. А уважаючи абы войско з в. мстю в том поході будучое, без жадное проволоки по (...) цах военных могло розправлено бути на звыкълых становисках, яко до всіх пнов полковников засилаем наш ординанс где хто мает стати, так засилаем науку нашу, абыс свой увес полк негде индей, тилко в полку Лубенском, знісшыся з пном полковником тамошным, росправил на становиску порадне по всіх городах и селах. Кгдаж любобисмо рады гдеколвек еще индей част полку в. мс.(...)*елити, але отнюд не выдим гуляжого (?) містца, потому поневаж во всіх полках не без становиска людей войсковых найдуется. О чом зособна и до пна полковника лубенского пишем лист наш, приказуючи, який до рук в. мс. и посилаем. А росправуючи по становисках полк свой, хоти в. мс. приказати товариству свойму, абы скромност належитую з людми заховати старались, якобы на них скаргах нам не доходила и по роспоряженю полку своего сам в. мс. до нас вскорі прибути хоти.

О тое все пилно жадаючи, [Гсду Бгу] в. мс. в сохранение поручаем.

З Батурина 5 ноевря 1688».

В. мс. зычливый во всем Иван Мазепа, гетман Войска их царского прес[вітлого] вел[ичества] Запороз[кого]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14714. – Оригінал, завірений особистим підписом гетьмана і печаткою)

№ 4

1689, січня 5 (1688, грудня 26). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю, пне полковнику комонний.

Дочеканем ннешних свт Рождества Хрства поздоровляем в. мс. и зычим, абыс як сий тепер свта здорово и щасливе опровадил, так и других таковых же в многие літа дожидал зо всіми своїми домовыми. Памятно ест, так розумием, в. мс. тое, жесмо устне з в. мс. говорили тут, в Батурині, же хочем для промислу военного, а ним(?) барзій для языка виправити того чоловіка, о яким тоді устне в. мс. наменялисмо. Котрий, иж не вимовляється нам попрацювати, овшем вже изготовилсѧ. Теды хотячи вскорє тое намірєние наше совершыти, жадаем и приказуем пилно в. мс., абыс зараз люд з тих товариства, котриє з в. мс. были в дорозе очаковской, люб з тих, якие тут в городах найдовалися, котрих в. мс. сам ліпшей розумітимет, выбравши добрих молодців шістдесят чоловіка, з конми добрими випасєними и з оружем порадним наготовил и приказав им дати себе борошна на недел шєст взяти в тую дорогу. До котрих еше маєт бути приданы з полку Лубєнского сто чоловіка, з полку Полтавского шістдесят чоловіка, и з компанії Гордічиной сорок чоловіка, опроч тых, що своєю охотою еше зберутся при том самом чоловіцє. И указалисмо абы тое все товариство о свитом Бгоявлєніи в Чигиндуброві стало. От яких жебы в. мсны избраное тые людє не спознилися з своєю готовостю, але о тим же часі, щоб оные там стати могли. О тое все пилно в. мс. жадаем и повтєре поручаючы затим оногє Гсду Бгу.

З Батурина 26 декавря 1688 року».

В. мс. зычливый во всем приятел Иван Мазєпа, гетман Войска их царского прєс[вітлого] вел[ичєства] Запор[озким]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14709. – Оригінал, завірений особистим підписом гетьмана і печаткою)

№ 5

1689, лютого 23 (13). – Переяслав. – Лист гетьмана Івана Мазєпи до лубєньского полковника Леонтія Свїчки.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику лубєнский.

[Лист] от в. мсти до нас писаний дойшол, в котором ознаймуєте нас, же сторожа в. мсти, для прогляду шляху посланая, видїла на том, где в. мст [за] ордою гонили, шляху зо двїстї конєй бусурманє, якая то малая купа вскорє пошла више греблі чигринское через Тясмин у поле. О якєй малєй купі описавшися в. мст з пном Новицким, так зрозумїваєте, же гдєс великая их поганская сила запала в таких місцях (...) * то двїста конєй, наводячи на великую купу, вибавляя (?) в поле в. мсти. Чого в. мс. обавляючися, просите указу нашего: чи ити за оними неприятєлями или задержатися маєте. Тєди ми засилаем в. мст указ наш и тое прекладаем, абыстє знесшися, сполнє з пном Новицким взявши Бга на помєщ, ити било без страху за ними, поганцями, и при Бжєй помєщи чинити над ними промисл, в поготовости военной свои полки мїючи, а ели би их и великая била купа поганцов, то нам би найскорєй давати знати. Тепєр крепко старайтєся своим о тое промислом, жебис то відали, где оние бусурманє в якие місца обернуться и кгда певную заозметє відомєст от посланих своих, то нас ознаймїте. А ми яко комонние полки охотницкие, так полк Переясловский и Киевский мїючи в поготовости, будєм над тими ж неприятєлями промисл чинити и ели потреба була б, то оние на посилок и до в. мсти посилатимєм. За даном нам от в. мсти відомєсти так (...) * на (...) * нашу заславши, зичим доброго здоровя.

С Переясловля 13 февряля 1689 року.

Иван Мазєпа гетман рукою власною».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14785. – Тогочасна копія)

№ 6

1690, лютого 16 (6). – Гадяч.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику комонний.

Потребєн нам приєзд в Гадяч асаула вашєго полкового Ивана Рубана. Зачым

жадаем в. мсти, жебы писал до него, якобы он, вручивши кому певному справному и чулому свой порядок, приездил до нас чимскорій. А то для певных и пилных наших войсковых діл. О чом мы и от себе до него пишем лист наш, который при своем писмі посылай в. мс. до него наскорі и о тое пилно упомени, жебы там над Дніпром побережью належитая захована была чулост и осторожност. О тое и повторе пилно жадаючи, звычайное наше рейментарское засылаем поздоровлене.

З Гадяча февраля 6 року от сотворенья світа 7198, а от Рождества Хрстова 1690.

В. мсти зычливый пртел Иван Мазепа, гетман, Войска их царского пресв[ітлого] вел[ичества] Запороз[кого]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14738. – Оригінал, підписаний Мазепою і завірений печаткою)

№ 7

1690, лютого 25 (15). – Табір на Говтві.

«Мой ласкавый приятелю пне полков[нику] комонний[.]

З листу в. мс. відомост нам, же в. мс., до Кагамлику при[...]им полком. А когда к в. мс. прийдут от нас ординование п[олки и кг(?)ды] в. мс. з ними злучившия подлуг устное нашой мови [...] на указное місто и там, где в пристойном містцу як хро[...] пый ест мост на Орелі ставши, старайтесь шляхи пере[би]вати и, вывѣдавши о неприятелех если бы где міли под городаи удатися, промисл належитый чиніти при помощи Бжой для своеи ж прислуги. Где по розказаню нашом мают до вас прийти ис послитком (?) орілские дві сотні, Маяцкая и Нехвороцанская, якими в. мс. маеш керовати во всяком діле военном, так власне якже и своими полчанами. А що міли бути царичанскими и китайгородскими сотні дві, то тие для того отмщєня (?), же в их городах тепер оправляют на зиму вал и городовую огорожу; взглядом місячного на товариство полку в. мс. того ж часу приказалисмо п. полковникови лубенскому от себе писати в города свого полку, жебы чим найскорей вистатчано, также и до л. Григорія Гамалії зособна писалисмо, приказуючи, жебы з своїх маетностей, як за прошлые місяца недоданое все, так и на теперешние два конечно вистатчати веліл всім у его селах тамошнім товариством и з теми писмами зараз сотник ваш Конотоп отпущен будет (?). Що предложивши, Гсду Бгу в. мс. поручаем.

З табору на [...Гов]тві 15 (...)* 1690.

В. мс. зичливый приятел Иван Мазепа, гетман В[ойска] их царского пресв[ітлого] вел[ичества] Зап[орозкого]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14806. – Тогочасна копія)

№ 7а

1690, березня 2 (лютого 20). – Хорол.

«Мой ласкавый приятелю, пне полковнику комонний.

Жадаем в. мсти, абыс скоро за одобраньем сего листа нашего прибывал до нас в Лубні для устное обо всем, о чом належит розмови, и для одобранья в ділі певном выразное словесное иньформациі. А мы ознаймуем в. мсти, же завтрашнего дня конечно в Лубні прибудем, где скорый приезд к себѣ и повторе в. мсти жадаючи, поручаем оног в сохранение Гсду Бгу.

З Хорола февраля 20 року от сотворения світа 7198, а от Рождества Хрстова 1690.

В. мсти зычливый приятель Иван Мазепа, гетман Войска их царского прес[в]ітлого] вел[ичества] Зап[орозкого]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14724. – Оригінал, заірений підписом і печаткою)

№ 7б

1690, березня 24 (14). – Лохвиця.

«Мой ласкавый приятелю, пне полковнику комонний.

Якосмо вчора до в. мс. писали, засилаючи указ наш, так и через сей лист наш ознаймуем в. мс. тот указ наш, абысте з теми сотнями тилко назначеними полку Лубенского и з товариством полков пехотних до берега ишли и там до указу

гдрьского и нашего найдовался, а інших сотен двигати не надобно горішних лубенских. А що борошна товариство ваше потребують, теді сами уважте откол бы можлии (?) и прикажіте на якое время им взяти борошна, а именно з тих би людей узялисте, в которих им станция припадаєт, нім мы огледимося, отселя рушившися. О тое все пишно в. мс. жадаючи, Гсду Бгу поручаем.

З Лохвиці на рушаню 19 марта 1690 року.

В. мсти зычливый во всем приятел Иван Мазепа, гетман Войска их царского пресв. вел[ітлого] вел[ичества] Запор[озкого]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14744. – Оригінал, заірений підписом і печаткою)

№ 8

1690, травня 29 (19). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю, пне полковнику комонный.

Якосмо перед сим до в. мс. писали о переході з полком на тую Днєпра сторону, так и тепер через сей лист наш тое ж поновляем и пишно жадаем, абыс ведлуг першого указу нашого, перед сим засланого, хотіл в. мс. неотмовне и неокладне поступити. О що и повторе пишно жадаючи, Гсду Бгу поручаем в. мс.

З Батурина 19 мая 1690 року.

А що в. с. питаешся: где з нами маеш видітися, даю опозраня (?) себі інформації. Теды мы в. мс. зашлем посля сего указ, де можеш з нами бачитися. О Палію ознаймуем, же пошол он з своим товариством у поле тою стороною ку Умани.

В. мс. зычливый во всем прятел Иван Мазепа, гетман, рукою власною».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14712. – Оригінал, завірений особистим підписом гетьмана і печаткою)

№ 9

1690, липня 2 (червня 22). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

За прислане нам відомостей якие колвек суть, в. мсти похваляем и дякуем, а жадаем пишно абы в. мст и далшие відомости якие з обмыслу в. мстиного придадутся, нам доносити неомешгне. Сам теж в. мст з полком товариства своего из инными полками з собою по указу ншом полученными на місцу в прежних листах нших, до себе засланных описаном, зоставай при реці Тясмини и оттол з того то войска, при собі будучого товариством, зколко будеш в. мст розуміти ординованными, неприятелей перебивати шляхи, яко найбільшую в том заховуючи осторожност прикажи, и о их язык при Бжой помочи для засягнення о их же неприятелских замыслах відомостей старатися псевлуй (?) и нам ознаймовати часто хотяби, ожидаючи от нас за таким ознайменьем далшого ншого до себе указу и ординансу. О том в. мсти предложивши, жичим в. мсти (?) зо всім товариством доброго от Гсда Бга здоровья и щасливого на той услуге воинского повоженя.

З Батурина 22 юня 1690.

В. мсти во всем жичливый приятел Иван Мазепа гетман Вой[ска] их црского пресв. величества Запор».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14752. – Оригінал завірений особистим підписом Мазепи і печаткою)

№ 9а

1690, липня 15 (5). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю, пне полковнику комонный.

Посилаем до в. мс. товариства з Семяновки збраного, до войскових услуг способного чоловіка осмдесят з борошном на певное время в себе міючим. Которие кгда там до в. мс. прибудут, теды в. мс. их принявши, при своем боку держіте и не отпускайте их от себе з войска ку дому без указу нашого. О тое пишно жадаючи, зычим в. мс. доброго здоровья и Гсду Бгу затим оногo поручаем в сохранение.

З Батурина 5 юл. 1690 року.

В.мсти зычливый во всем приятел Иван Мазепа, гетман, рукою власною».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14749. – Оригінал, завірений підписом і печаткою)

№ 10

1690, липня 28 (18). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Мазепи до полковника Іллі Новицького та іншим охочокомонним і охочопіхотним полковникам.

«Мой ласкавий приятелю, пне полковнику комонний, и иншие всі панове полковники комонные и пехотные.

За ознайомлене о тамошном повоженню и запитанем о поступьку своей предсвзятий велце в. мстам дякуем. А в отвїте засилалем в. мстам такову науку, абысте в той час рушали в Бжий час, когда к в. мс. придут з полку Лубенского и Переяславского висилние люде, так же и пан Палій, комонный полковник. Котрих всіх сподеваемся, же сей лист наш застанет вже при в. мс. будучих. Албовім яко через певного нашего посланца одобралисмо відомост о пану Палію, же з Хвастова 10 числа сего мсця июля рушил, так и помененые полковники городовые писали к нам извіщаючи, же вже назначеную личбу товариства в прошлых днях виправили до в. мстей. А рушившиися, дай Бже щасливе, маєте в той дорозі пилную осторожност міти, жеби о вас поганці тие чатуючие, котрих зава(*...)* обороту (?) в многих невеликих купках по тридцет и двадцет коней послано з городков чили з Криму вгору Днепра и на Инькгулец, не зочили и завчасу не дали до городков о вас знати. А если би в. мстей где в дорозі неприятелская сила споткати міла и в поході чинила поспіху перешкоду, теды в той час можете з ними розправившиися и назад вернуться, бо би вже оные подлинно городян остерегли и звїжаючи о вашом к нам приході. Если теж запорозці или городовые чумаки з запорозцами идучи в города, в. мстей стрїтили, теди их (...в)*цале не припушайте и риби оных своему войску пр[одават су]рово закажіте для морой заразы, кгдаж на Запороже тривает тепер великой мор. О тое все пилно жадаючи, зычим в. мстем доброго здоровья и щасливого повожения, а затым и Гсду Бгу всіх вас всіх поручаем.

З Батурина 18 юл. 1690 року».

В. мстем всего добра зычливый приятел Иван Мазепа, гетман [Войска] их царского прес[вітлого] велич[ества] Запор[озким]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14184. – Сильно ушкоджений оригінал, завірений особистим підписом гетьмана і печаткою)

№ 11

1690 (?), вересня 28 (18). – Батурин.

«[...чор]тови лисому [...п]риказуем позовом а[...Ба]турин перед суд на[ш...] Семенихи Стаднички а[...]сенную. О що и повторе [приказавши...] утратою ваших дорочных заслуг пилно при[казуем].

Дан в Батурині септевриа 18 року 1690(?).

Звишменованный гетман рукою власною».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14272. – Дуже ушкоджений оригінал, завірений печаткою)

№ 12

1690, листопада 2 (жовтня 23). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю, пне полковнику комонний.

Любо перед сим злецилисмо были на самого в. мс. роздаване платы полкам комонним и піхотним, на що и універсал наш до рук в. мс. далисмо вже, еднак уважаючи, иж то ест великая річ, котрой злегка не належит орудовати, а разсуждаючи, жеби самому в. мс. не сприкрилося с так махиною людей турбуючися в том роздаваню, посилаем от боку нашего пана бунъчучного нашего войскового и п. Болдаковского, канцеляристу нашего, з товариши з тою платою. З которими хоти и в. мс. сполне

ведлуг першого нашого злеценя и подлуг універсалу, тепер свіжо посилаючогося, тоє діло зорудувати. При том поручаем в. мс. Гду Бгу.

З Батурина 23 октовря 1690 року».

В. мстем зычливый во всем приятел Иван Мазепа, гетман Вой[ска] их царского прес[вітлого] велич[ества] Запор[озким]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14707. – Оригінал, завірений особистим підписом гетьмана і печаткою)

№ 13

1690, листопада 21 (11). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику комонный.

На причину в. мс. велілисмо товариству полку в. мс. нагороду за их працы дати и хоружого в. мс. отпустивши, зычим в. мс. доброго здоровья.

З Батурина 11 ноеврия року 1690.

В. мс. зычливый приятел Иван Мазепа, гетман Вой[ска] их царского прес[вітлого] вел[ичества] Запор[озкого]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14705. – Оригінал)

№ 14

1691, березня 5 (лютого 24). – Переяслав.

«Мой ласкавий приятелю, пне полковнику комонный.

За поздоровленье преддверия стое Четиридесятници дякуем в. мс., а взаем зычим в. мсти, абыс здраво тот зачавши Пост, душеполезно оный скончил. За прислане свіжого осятра, дякуем в. мсти, а обіцуем в. мс. тую обсылку ласкою нашою нагородити. При сем засылаем в. мс. звыклое наше поздоровлене.

З Батурина февраля 19 року 1691.

В. мс. зычливый приятел Иван Мазепа, гетман Вой[ска] их царского пресв[ітлого] вел[ичества] Запор[озким]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14697. – Оригінал, завірений особистим підписом гетьмана і печаткою)

№ 15

1691, березня 13(3). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю, пне полковнику комонный о[хотный].

За повиншованье нам дочеканого Посту стога миле в. мсти дякуем и жичим упрейме, абы и в. мст здраво и щасливо и дшеспсенно перепровадивши оный, дочекал всерадостно во всяком блгополучий прсвітлого Воскресения Хва урочистост праздновати. Якосмо юж до в. мсти писали о том, поневаж пн. асаул полку в. мстиного з товариством (...) * в том значного труда зажили нас, перебивши шляхов неприятелских, повернули ку Чигирин дуброви, теды абы и в. мст повернул ку домовце. Так тепер поновляем волю ншу такую, иж кгда юж на схилку зимы дієтся и берєтся, хвала Бгу, к весні, а там юж не сподівати (...) * инкурсий неприятелских. Зачим цале в. мст. повертай ку домовце своей з Чигирин дуброви, откол жеби и сотня городова полку Лубенского, в. мсти приданая, так зна (?) о скудности паши яко оказія (?) безпеченства, абы до своих домовиск повернула. Писалисмо до пна полковника лубенского о том, а товариство полку в. мстиного в той же Чигирин дуброві (...) * для служби войскової з зобраними, же там так же для осторожности выш мененой трудно zostавати далей, а тут же по тяжкой им от людей поделних (?) харчи належной засягати, гды позволяем в. мсти, абы по ординансу ншом знову тоє товариство на становиско свое повернул тоє, где якое первее стояло и там по трудах своих, але без тяжкости людской вытхненье и отпочинок міло до ншого указу. Однак в належитой чулости и поготовости будь о том в. мти в осторожности (?). Жичим ему от Гда Бга доброго здоровья.

З Батурина 3 марта 1691 року.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа, гетман, рукою власною».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14700. – Оригінал, завірений підписом і печаткою)

№ 16

1691, червня 9 (травня 30). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю, пне полковнику комонний.

Велце мы вдячны пилной в. мс. чулости, справности и скорости, же когда колвек мы засилаем в. мс. о чом нибуд указ наш, то завше неоспале исполняеш оний, яко то и тепер, кгда ведлуг указу нашого Рубана з товариством виборним на указное місце для оного діла виправил. За що дякуем в. мс. а зычим, абы Гсдь Бг дали им все помислі зорудовати. Якож их працовной окказіи не даремна была, болшей зас нікого там посилат для того діла не надобно. Кгда вскоре и сам в. мс. з полками ординован будеш на той бок Днепра, жебы тут людем не прикричитися с(...)* мощно будет в. мс. як о том діле, так и о военном над неприятели чатующими промисл чинити. Що предоживши, зычим в. мс. доброго здоровья и Гсду Бгу в сохранение оного поручаем.

З Батурина 30 мая 1691 року.

В. мс. зичливый во всем приятел Иван Мазепа, гетман Войска их царского пресв. велич. Запор[озким]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14680. – Оригінал, завірений особистим підписом гетьмана і печаткою)

№ 17

1691, серпня 11 (1). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику комонний.

Самый наш рейметарский ординанс міл в. мстам быти досконалим калаизом (?) кгдабысте в. мс. подлуг и того справоватися и в ділі назначоном чинили пилно. Але кгда то мы о одной купі своевольней писали и гонити за оною приказали, которая дві ватаги добрых людей торговых, з городов до Січи з борошнами идучих, пожаковала и пообдирала. А в. мс. тоеє одное не смотрячи, на иншие якие невідомні оглядаетеса, теды оттол не можно в. мстам стало оказати в услужі своей належитого діла. А сам так (?) в. мс. пишеш, же дал в. мстам справу пн. Михайло Кузменко, полковник комонний, же он еще июля 12 тую купу своевольную на Ташлику виділ и могла оная в тую пору в Немирови стати, коли вы притягали ку Дніпрови и если ж так велми походом своим спозналистеса и так досконалюю на сем боку Дніпра и так повзялисте відомост, то для чого было вам ити на наш бок Дніпра и трудити свои товариство неопслевшися (?) з вами(?). Еще меньше лит(?) вам охотницкому полковникови, хочай и потрудилося товариство, биваша (?) то охотницкая платного войска повинност найдоватися всегда в полю, але дивно пну полковникови лубенскому, же од (...)* полковое товариство на тие труды витят. А еще приказавши и тим сотникам зверху Сули ити за собою, яких мы зачепати не веліли, через що в так пилном ділі мешкота великая учинилася. Я[к] теди в порушеню его до тое услуги слабая оказалась охота, так и в постигнуеню оных своеволцов трудно было быти доброму skutku, якож самих (...)* оказати тое может, же кто кого колачами и иншими гостинцами мимо волю монаршую и наше реїментарское позволене обсылает, тот пе[...] или от того походячого, хочай и в проступстві будучого, конати [...] хочет. Позволяем теды в. мстем потом яремном тру[ду] вернуться на сей бок Дніпра, кому в дома, а кому на звыклиі станціі и пан Михайло з полком, перейшовшы Дніпр, к городам полку Полтавского нехай идет. В якую дорогу намірившы, повинен он прислати по ординанс до нас и по информацию належитую. При тим зычим в. мстем доброго здоровья.

З Батурина 1д. августа 1691 року.

В. мстем зычливый приятел Иван Мазепа, гетман В[ойска] их царского пресв. віт[лого] вел[ичества] Запор[озского].

Відомо нам ест жадане ваше, в котром виражаєте, просячи о выдане оброку для корму конем товариства полку вашого. Теды тое самому випис злецаем, абыс знесшыся з пном полковником лубенским, поговорил о таком позволеню нашом, ижбы он веліл з полку свого вистатчити оброк на кожного товариша полку вашого по осмачці в тот час, кгда уже в руки з пол позбирают люде о всякые засівки. А

до пна полковника прилуцкого писати з умислу будем мы, абы и он з полку свого также вистатчити веліл пререченого зтолко ж оброку на компанию пна Михайла Кузмовича».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14681. – Оригінал, завірений особистим підписом гетьмана і печаткою)

№ 18

1691-2 рр. – Фрагмент листа гетьмана Івана Мазепи.

«[...]на жаданье в. м. посылаем лист наш до п. полковника, приказуючи ему, абы он зараз на три місяці в. мс. вистатчил борошно».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – Між №№ 14697 і 14698. – Тогочасна копія)

№ 19

1691-2 рр. – Фрагмент листа гетьмана Івана Мазепи.

«[...]позволисмо з вами (?) в тую дорогу и пану полковникови миргородскому з частю его полку товариства пойти. Зачим если би он вчесне не вибравъся, а міли би до в. мстей всі назначение люде войсковие, як то лубенцы, переяславцы и пан Палій, прийти, то болш не стоячи и его, пана полковника миргородского, не дожидаячися, в Бжий час рушайте по першом указу нашом[...]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – Між №№ 14699 і 14700. – Оригінал(?))

№ 20

1691-2 рр. – Фрагмент листу гетьмана Івана Мазепи.

«[...]Пан Палій если бы до тих час не прибыл до в. мстей и о нем не мілибысте відомости, теды слушне провідуйтеся, куда повернути. Кгдыж ему час би вже до в. мс. прибути, поневаж болш тижня, як з Хвастова вийшол. И если бы завзялисте відомост о нем певную, жеб он не міл к вам бути, а удался бы для промислу военного в инший край з своим товариством, теды и в. мст не дбаючи, але задержавшися на тим містцу еще немалий час, чим найскорей нам дали знати через нам дали знати через двоконного свого посланца. А мы в. мстем в той час прислалибысмо инакшую науку як бысте міли, без него, п. Палія, поступовати[...]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – Між №№ 14699 і 14700. – Оригінал(?))

№ 21

1692, січня 12 (2). – Баришівка.

«Мой ласкавый приятелю, пне полковнику комонний.

Лист от в. мсти, обширне до нас писаный о діючомся укривженю товариству полку в. мстиного місячном, дойшол рук наших. В котром своем листе просите нас, абысмо товариству в. мсти рассказали на два місяці выдати належное им місячное. Теды попом (?) мы донесенью в. мсти позволяем товариству в. мсти з стых(?) станцій, якие им были ассигнованные грошми на два місяці, взяти кожному товарищу на місяц по пят золотих. В якой материй и лист наш пишем до п. полковника лубенского, абы розказанью нашему в том місячном вчинил досыт. Котрий то наш лист, писаный не него(?) пна полковника, до рук же в. мстиних посылаем. А тут же ознаймуем в. мс., же лист в. мсти повторне до нас писаний, дойшол. О котром (...) *руется, же з товариством своїм на той услужі войскової зостае в н (...) *щой чулости и до окказіі военной готовности. Тое в. мсти мы позволяем и при сем зычливое наше рейментарское засылаем в. мсти поздравене.

З Баришовки генваря 26 року 1692.

В. мсти зичливый приятел Иван Мазепа, гетман Войска их царского пр[есвітлог о] велич[ства] Запороз[ким].

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14692. – Оригінал, завірений особистим підписом гетьмана і печаткою)

№ 22

1692, лютого 12 (2). – Баришівка.

«Мой ласкавий приятелю, пне полковнику комонный.

Дано нам знати сего дня на празник Стрітениа Гдня, же орда в немалої купі вдарила под Кропивную, да и под Золотоношу подганялася. А тых сотен всі люде военный пошли з пном асаулом нашим за ордою перше под Золотоношею ж бувшею. Зачим дивуемся велце тому, же в. мс. з пном полковником лубенским и з пном полковником миргородским з людми полков ваших в поготовости будучи, а на переді найдуючися, оспальми естесте, же як за тою першою ордою в погоню не ишлисте, так и сей не постереглисте приходу, чого встидатися вам належало. Яко теде розуміем, же сая орда от Казикермена міла оказатися, так приказуем вам пилно, абысте з тыми преречонными пнами полковниками сославшиися и з людми полков ваших ораз совокупившиися, ишли за ними неприятелями в погоню конечно, хочай до Казикермена, просячи Гда Бга помочи, абы вам помогл достигнути их и громити. И тое пилно приказавши, поручаем вас Гду Бгу.

З Баришовки 2 д. февраля 1692 року.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа, гетман, рукою власною.

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14702. – Оригінал, завірений підписом і печаткою)

№ 23

1692, лютий (?). – Баришівка.

«Мой ласкавий приятелю, пне полковнику комонный.

Не велимо в. мсти компанії полку своего никуда для промыслу военного посылати, але жадаем в. мсти пилно, абыс пилную осторожность заховуючи, веліл своему товариству шляхи перебивати, поневаж [с]подіваешся уторгнення неприятелского. И если бы неприятели бусурмане міли где под города побережные уторгнути, теде давай в. мсти им належитый отпор. А хоч бы их неприятелская и великая бути міла сила, то в. мс. иди за ними и старайся не впустити их бесурманской цілости. Якої праці допоможе в. мсти и пн. полковник лубенский, которому велілисмо у Веремівці в поготовости бути, также и миргородский п. полковник, якому не велілисмо з Кременчука зыходити, додаст в. мсти в том помочи. А мы ознаймуем в. мсти, жесмо з Переяславля ку Батурина рушили, але берег в таком зоставилисмо порядку: пну полковникови киевскому з полком его велілисмо стати в Баришполю, переяславскому п. полковникови в селах переяславских, прилуцкий п. полковник з полком своїм в Золотоноші стоит. Теде в. мст давай сим пп. полковником знати, если бы неприятели под тамошние города приходити міли. А они, пп. полковники, по кріпком приказу нашом будут скорым своїм побігом давати в. мс. належитую помоч. Также если бы неприятели бусурмане и под сый полку Переясловского побережный города міли где ударити, то за даньем и в. мсти о (...)» пп. полковников знати, хоти давати скорого им посилку».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14633. – Тогочасна копія)

№ 24

1692, травня 19 (9). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику ком[онный].

Маемо певную відомост з побережных містц, же орда немалою купою пошла к горі тым боком Дніпра. О чом ознаймуючы в. мсти, жадаем абысте асаула своего полкового Ивана Рубана остерегли о том, где он тепер знаидует (...)»* жебы был он осторожным и если бы случилася окказия неподалеку до тих (...)»* был готовым. А тое барзій покажете (?), жебы на оборот тоей поганской купи міл пилно, куда они оберну[т]ся. При сем зычим в. мсти доброго от Гда Бга здоровья.

З Батурина мая 9 року 1692.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа, гетман, рукою власною.

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14798. – Оригінал, завірений особистим підписом Мазепи і печаткою)

№ 25

1692, серпня 30 (20). – Говтва.

«Мой ласкавий приятелю, пне полковнику [...комонний...] з товаристом.

Велце того мы вдячны, жесте в. мс. на росказане нше охочо [...] з полками своїми поспішили ку Самари у вершину. За що и похваляем в. мс., але немній и жалуем того труду в. мс., поневаж тая відомост воеводи орловского отмінилася, за омылкою сталос и тот ординанс в. мс. наш, кдыж мы хотіли жебысте з Орелі не рушаючи сами, вислали от себе для перебиваня шляхов з сотце товариства туда, в вершину самарскую, надаючися ку Бикови и если ж зближу (?) показалося, щоб неприятелі под городи где пойшли, то в тую пору хйбабысте подвигнулися для промислу над ними. А поневаж тепер инакшая відомост зайшла нам, же цале тое в поганство до Криму покрутилося, а на Кошу запорозком петриковцов едних полінем бют, а других вішати чили убивати на смерть хотят и кошового вже отміняють (?) Гусака, за тое, що он з поганими сприягався на злое. Теды мы в. мс. засилаем через сей лист наш таковий указ, абысте назад всі ворочалися и для коней помалу ишли просто на Артополот[...] ста пришедшы, на слушном місцу станте вкупі полками, пна Михайла при полках оставивши, сам в. мс. з паном Па[шков?]ским ку дому отездіте, кдыж может в. мс. инъшая слушнійшая податися военная окказия. Що предложивши, зычим в. мс. доброго здоровья и Гсду Бгу в сохранение поручаем.

З Говтви 20 августа 1692.

В. мс. во всем зычливый приятел Иван Мазепа, гетман Войска их царского прест. велич. Запор[озким]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14155. – Оригінал, завірений особистим підписом гетьмана і печаткою)

№ 26

1692 (?) р. – Фрагмент анонімного листа (можливо, Івана Мазепи) до Іллі Новицького.

«[...]приказалисмо устне висланому нашому, абы в. мс. з тоей дорочной плати на самого особу вашу дали золотих полтораства сціла (?). Котрие прийми в. мс. вдячне и вперед (...) *шого респекту нашого буд надежен.

Якосмо устне в. мс. залецали, иж (...) * о ревизию межи полками комонними учинити во всем товаристві, так и тепер (?) тую ж волю нашу поновляючи, пилно жадаем в. мс., абыс зехавши з тими висланими нашими, пересмотр учинил, и если покажется халастра, то (...) * и до половины вибракуйте и отставте. А бовім волится троха бути доборного, ніжли багато да непотребного товариства. За яким и самим дшем (?) не может бути належитая слава [...]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – Між №№ 14704 і 14705. – Тогочасна копія)

№ 27

1692 (?) р. – Фрагмент анонімного листа (можливо, Івана Мазепи) до Іллі Новицького.

«[...]виходцови тому, о яким просиш в. мс. себі науки, если не подбаеш (?), щоб при боку вашом через який час побавился, теж его на время у Лохвицу одошліте, жеби его кормячи в ратушу, пристерігала старшина [...]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – Між №№ 14704 і 14705. – Тогочасна копія)

№ 28

1692 р. (?)

«Любосмо з в. мс. и з п. Куликом устне говорили и якбы на тим постановили вже цале, жебы прийшовши под Очаков всяким (?) способом комонним вибавити над оним промисл учинити. Еднак уваживши, же до того часу могут он, поганцы, увідомившися о вашом приході и колко всего войска привестний (?) до вапимется (?) нас (?) виходити з города на витечку. Яко ж вже и так зазнало чи не увідомилися о вашей готовности и вибиранюся з языков, котрих недавними часы коло Днепра на

овожы (?) з полку Переяславського похватили, а особливе от игумена лебединського, котрый, едуци на сей бок до Переяслава з Лебединського мистра свого, на дорозі попався им, поганцом, на той стороні Днепра в руки. А так чинется нібы и так поступити, як и о том з в. мс. говорилисмо устне, жебы прийшовши ку Очакову скрито, от прикладного місца ночного часу на посад ударити и оному руїну огнем и всяким способом учинити, з чого певнійший и болший неприятелем был страх, а в. мстем слава и прислуга. Що все мает бути надбалост в. мс. и по разном баченю и стараню, якое мы в. мс. цале даем міти и усердно того желаем, абысте в. мс. за помощью Всесильного Бга, а молитвами Прсвтой Бци и щастем монаршим щасливе в той дорозі zostали и радостно к нам зо всім добром возвратилися».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14703. – Тогочасна копія)

№ 29

1690–1696 рр. – Фрагмент анонімного листа (можливо, Івана Мазепи) до Іллі Новицького.

«[...]Яко на пна полковника лубенського, так и на в. м. сподівалисмо, же товариство компанії в. мстиной в полку Лубенском слухне и под(...)* подлуг давнемо обыкновенія по становисках будет розпоряжено. Якобы всі, заровно полчане лубенские, ничиих сел (?) не минаючи под ким колвек в подданстві найдуется, тот тяжар двигали. А же на той надії нашой омылилисмо, поневаж донесено(...)* що одны в той міре zostали обтяжены, а других яко то подданных з старших полковых, сотницьких и иных, всіх (?) тот тяжар дотыкался, з кого обтяжены плачут, а иньї, которых тое не (...)* сусїдов своих посмівиска, веселятся. Зачим яко до пна полковника лубенського о том писалисмо, жебы никому не глядячи в зубы, попраतो товариства вашого розстановлене, так и в. м. жадаем, абыс[...]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – Між №№ 14675 і 14676. – Тогочасна копія)

№ 30

Між 1690–1696 рр. (?). – Лист гетьмана Івана Мазепи (?) до Іллі Новицького (?).

«Товариство запорозкое невинне потурбувало вас и вас пр[...] взглядом [...]цони и грошей на соль и сало. Кгдыж нам[полков]ник гадяцкий прекладал, же в Лютенці им дано пшона осмачок и на кожного грошей по покопи. Яких грошей и боро[ш]на еще не міли би оны похарчити, разві хибابي попилн[...], тилко ж пропиват тих стравних грошей не доводилося им [...]. А однак мы по предложеню в. мс. на сол и на сало грошей дали[с]мо, сколько слухност казала, а пшона еще нехай тое доедают, що им дано з Лютенки, поневаж и сами тут посланые их товариство признавали, же еще пшона в них много ест, а так (?) оное скончиться в тую пору угадаем еще им с потребу.

Не барзо слухне калмиков башкирцов распиталисте п[илно?]ват виразне нам не ознаймилисте, що то заносыт у пут (?) жений (?) чи з городов малоросийских чи теж великоросийских и якого часу оних побрано было».

II

Пороху дві бочки может в. мс. роздати тому товариству, котрый на его оскудное, а третая болшая, якую при пну Пашковскому послалисмо, нехай будет в запасі задержана.

О власти в. мс. не треба б турбоватися и через тое міти на себе от кого порозумлене, але надобно в. мс. обще зо всіми панами полковниками справовати полеценое собі діло, которое могло б быти всім з службою у великих гсдрей наших и у нас, гетмана, похвалено. Тут теды прекладал в. мсти, же товариство полку Лубенского, нехай будет под комендою в. мстиною, а и переяславці под вашим же старшинством будут, если пан полковник сам не пойдет в тую дорогу, яко до нас писал он, вымовляючися якимис своїми нужными домашними ділами и мы ему тое далисмо на волі, насилно его в тую дорогу не виправляючи. А если бы пан полковник переяславский пошел сам, то повинен он міти команду над своїми людми».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – Т. 6. – С. 253, 162-163. – Тогочасна копія)

№ 31

1695 (?), січня 23 (13)(?). – Цидули до листа гетьмана Івана Мазепи до полковника Іллі Новицького.

«Если то правда, же под хоролские села была неприятельская утарчка, теди в. м. довідавшись о том досконале, нам наскорі давайте знати на писмі своем».

«Знати, же велми в. мс. памятаеш евлгское слово и тому приліжно послідуеш: идеже есть сокровище ваше, тако будет и дша ваша. Замышляемся мы, же много в. мс. животних своїх в Лубнях зложил сокровищ, а при них и душу свою увязуеш так мощно, же не хочется в. мс. и на так пилную монаршую ку обороні отчизны ити службу, з яких мір и вимовки перед нами в той міре винаходиш. А так мы в. мсти упевняем, же тих всіх сокровищ ваших за нашим (...)»* прибытем устережемо и додержим в. мсти в цілости, тилко по правді ознайми нам: где що зложено, а иди в. мс. без сумнителства туда, где указ наш гетманский повелівает».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 14474. – Оригінал)

№ 32

1696, січень. – Батурин. – Лист гетьмана Івана Мазепи до полковників Леонтія Свічки та Іллі Новицького.

«Мої ласкавыі приятелі пнове полковники лубенский и комонный.

Пишете в. мс. до нас, же радибысте з горливости своей ити з полками своїми в полк Миргородский, где указ наш гетманский вам ординовал, тилко уважаєте, же не мієте ані от пна полковника миргородского, ані теж од п. Рубана відомости, задержалистесь в Лубнях. Нічого теды было таковых відомостей в. мстем уважати. Кгдыж не все то правда, що п. Рубан писал до вас, бо было тое в писмі его, що неприятелі Кереберду зовсім збурили. А тепер з Полтавы міем відомост певную, же хвала Бгу Кереберда ціла, тилко подварки спалени. Докладал он и тое, же орда білогородская у Крукова переправується через Дніпр, але и тое не здалося нам за слушност, бо тая орда инъде показалася. А що от пна полковника миргородского будто не мієте відомости на сих днях, то до рушена вам была незабара, бо неуставичне он писати может. А у нас вчора был сторож миргородский з листом пна полковника полтавского, в котором тое доложено, же он, пан полковник полтавский, и пан полковник гадяцкий з паном полковником миргородским полками своїмн зкупилис. Слушний бы теды и в. мс. учинили, кгдыбысте по указу нашом рушилися туди, куди вам ити велено. Бо часом в докладах и розваженях значне діло теряется. Але поневаж тогды по указу нашом в назначоную дорогу не пошлисте, тепер теды в Лубнях цале задержтесе. Кгдыж маемо відомост певную от пна полковника переяславского, же білагородскіи орды против Бубнова через Дніпр переправуються чили уже переправилися. Которие може схочут з кримскими ордами в сполную совокупитися силу, а чинити свої поганскіи межи городами нашими малоросійскими промисли. А так если бы міли тиі неприятелі межи городаи українніи усунутися, теды мы туда ж з войском поспішати будем. А если бы білагородские орды з кримскими злучившися и кошем станувши, похотіли внутр городов полку Ніжинского и полку Черніговского чати свої выправляти, теды повинни будете и в. мст. з полками своїми тягнути до нас. Якож и українним полковником, яко то Полтавскому, Миргородскому и Гадяцкому, приказалисмо в той час к собі прибувати, также и черніговскому пну полковникови, тепер будучому в полку Переяславскому, и пну полковникови переяславскому, полковником киевским приказалисмо в належности поготова[...] быти. А писалисмо и до пна Палія, жебы в час потребный з полком своїм прибывал до нас, абысмо собравшися [...]но ополчение, всі обще при Бжой помочи могли над тими неприятелями чинити промисл и дати им належитий зпро[...] odpor. Тое предложивши, Гспду Бгу в сохранение поручаем.

Іван Мазепа, гетман Войска Запорозского их црского пресвітлого влчства».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 14472. – Тогочасна копія. Запис на звороті: «Список листу ясневелможного его млс ти пна гетмана поданого генвара 24 з Полтавы»)

№ 33

1696, лютого 2 (січня 23). – Прилука. – Лист гетьмана Івана Мазепи до лубенського полковника Леонтія Свічки.

«Мой ласкавий пртелю пне полковнику лубенский.

Послалисмо до в. мсти указ наш гетманский таковий, абыс в. мс. за отобранем оног з полковником комонным пном Новицким рушал з Лубен в полк Миргородский ку Хоролови для чиненя належитого отпору неприятелем, который в полк оный Миргородский своими великими потугами чинячи промисли, усунулис. А то по таковых відомостях таковий наш в. мсти послалисмо указ, же было нам донесено о том, что будто з тими неприятелскими кримскими силами найдуются в соединеніи орды и білогородские. А поневаж нам тепер свіжо з Переяслава принесена відомост, же певне поход орд оных білогородских, зміраючи в отчизну нашу Малую Россию, видіно за Дніпром не в далеких містцах. Теды засилаем в. мсти такий указ наш, абыс уже з Лубен з полком своим нікуди не двигаючися, найдовался. А если уже пан Новицкий з своим товариством з Лубен рушил, теды чим най скорі втропи за оным посылай в. мс. от себе, далее не идучи, задержался в Хоролі, во всякой чулости и осторожности и поготовости им, неприятелем, до отпору давання до указу ншего гетманского. Тое пилно предложивши, полекаю в. мсти Гспду Бгу.

З Прилуки януаря 23 1696.

В. мсти зичливий пртел Иван Мазепа, гетман Войска их црского пресвітлого влчства Запорозского».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 14474. – Тогочасна копія. Запис на звороті: «Список листа ясневелможного добродія его млсти пна гетмана з Лубен не рушатися генвара 23 з Прилуки в Лубни дат»)

№ 34

711

1696, лютого 3 (січня 24). – Прилука. – Лист гетьмана Івана Мазепи до полковників Леонтія Свічки й Іллі Новицького.

«Мої ласкавий пртелі пнове полковники лубенский и охочокомонный.

Же Кереберда міла быти взята, ижбы жежи ордами кримскими сам хан міл найдоватис пневные річи сказовал в. мсти указ наш гетманский таковий, абыс в. мс. за отобранем оног з полковником комонным пном Новицким рушал з Лубен в полк Миргородский ку Хоролови для чиненя належитого отпору неприятелем, который в полк оный Миргородский своими великими потугами чинячи промисли, усунулис. А то по таковых відомостях таковий наш в. мсти послалисмо указ, же было нам донесено о том, что будто з тими неприятелскими кримскими силами найдуются в соединеніи орды и білогородские. А поневаж нам тепер свіжо з Переяслава принесена відомост, же певне поход орд оных білогородских, зміраючи в отчизну нашу Малую Россию, видіно за Дніпром не в далеких містцах. Теды засилаем в. мсти такий указ наш, абыс уже з Лубен з полком своим нікуди не двигаючися, найдовался. А если уже пан Новицкий з своим товариством з Лубен рушил, теды чим най скорі втропи за оным посылай в. мс. от себе, далее не идучи, задержался в Хоролі, во всякой чулости и осторожности и поготовости им, неприятелем, до отпору давання до указу ншего гетманского. Тое пилно предложивши, полекаю в. мсти Гспду Бгу.

З Прилуки януаря 23 1696.

В. мсти зичливий пртел Иван Мазепа, гетман Войска их црского пресвітлого влчства Запорозского».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 14474. – Тогочасна копія)

№ 35

1696, травня 4 (квітня 24). – Батурин.

«[...] бо бисми ради респектуючи на годные и значные [...] в Войску] Запорозком раненные заслуги, в. мсти из особливої [...]к] оному ж рейментарской прихилности нашей, пода[...] в. мстных уволили от подвод до Таванской фортеци з[...]ных;

однак жебы на нас, гетмана, и на в. мсти лю[дей?...] не было пороку, поневаж зо всее праве Украйны и [...] маетностей всяких державцов на таковую общую [...]по]требу войсковую подводы загады инакшого спос[обу...] на тое обмислити на можем, теды и в. мти[ных...] уволнити подданих. А подводы тые не под бороше[нные...] запасы, леч под военные припаси, то ест под якор[...] суден водных, смолу, пенку и полотна на пароси и [...]тако]вым порядком повинни виправоватися оные подводы [...] десяти члвка одна подвода и колко зберется з маетност[ей...] в. мстиных тим выбором подвод, абы в. мсть оные записп[особивши...], от себе прислал ку Батурина, иж отсюл брати мают н[а...] возы менованные припаси. Тое декляруем и зичи[м...] в. мсти доброго от Гсда Бга здоровья.

З Батурина апр[еля] 24 д. року 1696.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа, гетман [Войска] его царского прст. велич. [...].

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14184. – Сильно ушкоджений оригінал, завірений особистим підписом гетьмана і печаткою)

№ 36

1696, вересня 17 (7). – Табір під Кустоловим.

«[...] За повиншоване [...] (...) дякуем [...]прошлыми (...)» до в. мс. писали пилно жалаючи о випра[...]рую товариства городского о дву кунь вючно до Переволочной, так и тепер, любо и гнатно (?) тут сам до нас прибуло, однако [...]старайся ведлуг першого ншого (?) указу тое товариство городное чим найскорій виправляти на назначенее містце и барзе в. мс. нам приподобался тоею виправою, кгдабыс як наибольшей оного товариства вислал. Саму за в. мсти позволяем з того місца ехати в дом свой, поневаж хвала Гсду Бгу з тоей стороны не маш жадних неприятельских утарчок. При том в. мс. зичим доброго от Гсда Бга здоровья и Гсду Бгу оного за тим поручаем.

З табору од Кустолова септеврия 7 року 1696.

В. мс. зичливый приятел Иван Мазепа, гетман Войска его царского пр[е]с[в]іт[лого] велич[ества] Запор[озким].

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14156. – Оригінал, завірений особистим підписом гетьмана і печаткою)

№ 37

1697, лютого 10 (січня 31). – Лохвиця. – Лист гетьмана Івана Мазепи до полковників Леонтія Свічки й Іллі Новицького.

«Мої ласкавії приятелі пнове полковники лубенский и комонный.

Прибывши мы щасливе з войском до Лохвиці, хвала Бгу, засилаем в. мстем таковий наш указ, абысте зараз з полками своїми и з табором як належит зо всіми войсковыми порядками прибывали сюда ж, в Лохвицю, для учиненя тим неприятелем бесурманом общого з нами отпору и для позиску над ними врагами. Якое свое рушение о поспіх учиніте в. мс. неокладне и неотмовне. О тое пилно пилно приказавши, засилаем в. мстам звыклое наше поздоровление.

З Лохвиці генваря 31 1697 року.

Иван Мазепа, гетман, рукою.

Да клотні всі, которіі при вас не найдуются, леч в Яблоневи, в Горошині и в инних городах остают, веліте им за собою з поспіхом (?) ити. Певен (?) им нічого тепер и вам так діяти. Кгдаж тые неприятелі бесурмане потом простуют (?)* под Гадяч».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14149. – Тогочасна копія)

№ 38

1698, листопада 16 (6). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю, пне полковнику комонный.

Пишеш в. мсти до нас, прекладаючи о товариству полку своего комонном, которые находвалися в полю, на яких станциях их распорядити міете. Теды мы в. мсти

позволяем, абысте оных на зівовлю на тих місцах порозстановили, на яких оные и прошлой зімы міли станцію. За відомости нам от в. мсти присланые, велце дякуем и дай Бже, жебы на ліпшие и потішнійшие товариство оное, которое за промислом военним в полю знайдуться, здобувалися, жебы з обловом добрым и при Бжой помощи з добычю расною оттоль повернулися. Потом зычливое наше рейментарское засылаем в. мсти поздоровлене.

З Батурина ноеврия 6 д. року 1698.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа, гетман В[ойска] их царского пресв[ітлого] вел[ичества] Запороз[ким]».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 14691. – Оригінал, завірений особистим підписом гетьмана і печаткою)

Додатки:

№ 1

1690-1696 рр. – Фрагмент анонімого листа до Іллі Новицького.

«[...]Ежели в. м., м. м. пан, будеш сам у добродія и о чом мілем з в. м., м. м. паном, слово, прошу покорне ознаймит посланце[м] своим добродійским ежели би непотребно міло бити там ма(?) правне (?), прошу и повторе зіславшися хоч межи зацными людьми о вчора[...] мні о всем своему слуги ознаймит не занехам. Покорне[...]»

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – Між 14679 і 14680). – Тогочасна копія)

№ 2

1688, серпня 5 (липня 26).– Києво-Печерська лавра.– Лист архімандрита Києво-Печерської лаври Варлаама Ясинського до гетьмана Івана Мазепи.

« +

Ясневелможный мосце пане гетмане Войск их царского пресвітлого величества Запор[озкого], мой велце милостивий пане, патроне и добродію!

Посіщеніе листовное от велможности вашой з так далекой отлеглости, любезно принявши, покорне дякую, и яко всегда в молитвах моих зычу велможности вашой многолітного доброго здравия и щасливого повоженя; так и тепер о тое ж Господа Бога молю. Рачил велможность ваша в листі своем до мене цидулку писати quasi sub secreto, вопрошаючи в писаню з столици в ділах церковних; было то без секрету, писал святійший патриарх уже подавно до ясне преосвященного ксионженця его милости отця митрополиты, не чрез умисльного посланца, але чрез руки людей розних ишло писмо, в котором [...]таковое: ежели мы, Малая Рус, собор Флоренский приймаем за собор[...], таковым ж, яко слышим, было писмо и до преосвященного его милости отца архиепископа черниговского. Теды мене преосвященный ксионжец его [милость] отец митрополит, созвавши всіх нас духовных, ст[...] тое вопрошены (?), явне веліл читати, що слы[...] ...мося удивили и единомушно согласилися [...] неда[...], иж того зборища восточная церк[ов право]славная, цале не приняла и за собор не почита[ла...] ответную грамоту превелебный отец игуме[н...] до сих доводне показуючи [...] не мает быти [...] той собор pro legitima synodo, мы правосла[вные...]рых руски прелщенных на унию з римским костелом, многими у... за поводом самовластия папіжского зараженных и з ным единомудствующих, не повинисмо наслідувати. На таковой отвіт всі мы руки свои приложили. Старалемся тыи (?) писма переслати велможности вашой, але не моглисма на скором часі достати. De forma vero consecrionis sacro sanctae eucharistiae не было в тамтом листі жадной взмінки и по сей час не маш, заслышалисма почасті ж, коло того мудрствуют оныи греческии чили греколатинскии учителя на Москві, але до нас serio haec questio non pervenit, а мы якоже научихомся от отец наших, тако исповідуем. Подруковано тое по многих екземплярах, за щасливым, дасть Бог, поворотом велможности вашой, мощно будет видіти по книгам подрукованые около той материи людей мудрых и святобливых зданя, а тепер так во кратці отвіті даючи велможности вашой, милостивой панской ласце молитвы мои и поволные услуги покорне залецаю

З монастыра Печерского киевского июля 26 1688 року.

Велможности вашей, моего велце мости пана патрона и особливого добродія всіх добр зичливый богомолец и слуга наинижайший Варлаам Ясинский, архимандрит печерский киевский.

На устное желание превел[ебного] его милости отца архимандрита, на сей час болного, так же для запухлых очей не могл подписати, я лист увесь и имя его милости подписался.

Велможности вашей так же зычливый богомолец и слуга Дмитрий Савич, грішний игумен монастыря батуринского.

На звороті записи копіїста:

« +

Ясне велможному, а мні [...милос]цивому пану патронуви [...] великому его милости пану Иоанну Степановичу Мазепі, гетманови Войск их царского пресвітлого величества Запорозких, покорне отдати належит.

Приложена печать на воску под кустодиею, на коей в середині изображено Успение Пресвятыя Богородицы с подписью вокруг: «Печать капитулы монастыря Печерского киевского Успения Пресвятыя Богородицы».

Ниже сего написано: З Печерского от отца архимандрита подан на Самарі августа 2 року 1688».

(НБУВ. – IP. – Ф.312. – № 430/655. – Копія XIX ст. Запис копіїста: «С подлинным верно. Кала (...)*

РОЗВІДКИ

УДК 94(477.51)(093)

Тетяна Оксінь

ДО ПИТАННЯ ВІДКРИТТЯ СКЛЕПУ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО (на основі матеріалів ЦДАВО м. Київ)

Підготовлено до друку архівний документ – лист Федора Ернста до Українського головного управління науковими установами при Народному комісаріаті освіти УСРР (далі Укрнаука) 1927 р. про відкриття склепу Кирила Розумовського у Воскресенській церкві м. Батурині із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО).

Ключові слова: *гетьман Кирило Розумовський, Батурина, відкриття склепу, Воскресенська церква, Поплавський, Конотоп, Федір Ернст.*

18 березня 2018 р. минуло 290 років з дня народження гетьмана України Кирила Розумовського. Цю дату внесено до переліку відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2018 році постановою Верховної Ради України №7274 від 10.11.2017 р. Символічно, що саме в цей рік у фондах ЦДАВО було виявлено документ з приводу відкриття склепу гетьмана Кирила Розумовського в м. Батурина (рис. 1) у червні 1927 р. – лист Ф. Ернста до Укрнауки.

Питання відкриття склепу залишається мало вивченим. Довгий час практично зовсім були відсутні будь-які відомості з цього приводу, окрім статті Ф. Ернста «Герострат з Конотопу», опублікованої в газеті «Пролетарська правда» 3 серпня 1927 р. та використаної О. Б. Коваленком для написання статті «У склепі останнього гетьмана» [1]; коротенької замітки Василя Різниченка [2]; спогадів Я. Андріяки, О. Шкурка та Ф. Седого, зібраних батуринським краєзнавцем О. Кодаковим в 1956 р. [3]; монографії С. Білоконя про Ф. Ернста [4].

Крім того, в 1995 р. у Державному архіві Сумської області віднайдено і опубліковано протокол розкриття склепу, чому ми завдячуємо Олександрові Коваленку.

Відомо було одне, що Олег Поплавський, завідувачий Конотопським музеєм, без жодних дозволів відкриває склеп гетьмана. Саме лист Ф. Ернста підіймає завісу у цьому питанні. Зрозумілим стає, що навздогін подіям Олег Поплавський через кілька днів складає протокол, робить відповідні заміри (температура, вологість, опис останків, гробу), запрошує фотографа.

Довгий час вважалося, що фото назавжди втрачені. Однак Володимирі Ленченку вдається віднайти в методфонді Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури містобудування Держбуду України чотири фото, зроблених фотографом Хаїним під час розкриття склепу [5].

Лист Ф. Ернста до Укрнауки дає відповіді на багато питань, у ньому чітко проступає ставлення верхівки влади, батуринців та самого Ф. Ернста до самовільного

© Оксінь Тетяна Петрівна – заступник завідувача відділу «Палац гетьмана Кирила Розумовського».

Рис.1. Відкриття склепу К.Г.Розумовського 1927 р.

відкриття склепу гетьмана. Саме з нього ми дізнаємося, що протокол було складено пізніше, правил було не дотримано, а сам винуватець забрав речі зі склепу і вивіз їх до Конотопського музею.

Лист Ф. Ернста до Укрнауки друкується без скорочень, з усіма мовними та стилістичними помилками, притаманними тому часу. Описки виправлені без застережень.

До УкрНауки

Цим доводжу до Вашого відома, що 3-го ц. липня, на об'єднанні засіданні президії ВУАК з Інспектурою по Охороні Пам'яток Культури присутнім В. А. Шугаєвським зачитано було допіру одержаного ним листа від завідуючого Чернігівським музеєм т. Вайнштейна, писаного з Конотопу. В якому т. Вайнштейн розповідав, що завідуючим Конотопським окрмузеєм т. Поплавським розкрито склеп з похованням гетьмана Кирила Розумовського в Воскресенській церкві м. Батурина, Конотопської округи.

Вважаючи, що розкриття могили остільки відомої історичної особи, до такого ж зв'язане з загрозою скульптурному надгробкові, є можливе виключно з дозволу УкрНауки й ВУАКу. Зборами було ухвалено, що президія ВУАК телеграфно уповноважує т. Вайнштейна виїхати на місце й припинити дальші розкопи й копію телеграми надсилає до Конотопської Окпрокуратури. Зазначені телеграми були надіслані до м. Конотопу й Батурина 4.VII. ц. р. Того ж числа ВУАКом було одержано коротку записочку від Поплавського, датовану 1.VII.ц.р., в якій він, повідомляючи про «знайдений» музеєм склеп Розумовського, питає: «Як бути з відкритим листом на право розшуків склепу, чи треба його? Коли так, то, як змога, надішліть, хоч і з запізненням.» Як виявилось пізніше, т. Вайнштейн телеграми ВУАК не одержав і повернувся до Чернігова. Телеграма Інспектури, адресована Батуринському РАЙВИКу, була одержана у Батурині 5.VII., в 9 год. ранку, й забрана не адресатом, а керівником «розкопів» гр. Поплавським. В той же день коштами РАЙВИКу склеп було замуровано, придбано дошки, встановлено в підлогу й останню пофарбовано, а ввечері гр. Поплавський виїхав з Батурина до Коропу (В документі Короп, хоча, безсумнівно, мова йде про Конотоп. – **Т. О.**).

8-го травня я (Ф. Ернст. – **Т. О.**) (рис. 2) виїхав до м. Конотопу й Батурина з метою розслідувати справу. 9-го ранком під час огляду мною Конотопського музею

в помешканні бібліотеки останнього гр. Поплавський зняв з одної з шаф металеву скриню кубичної форми зі зламанною верхньою кришкою, запустив в неї руку й, виїнявши звідти якусь темну річ, заявив: «А вот вам сердце Разумовского». Серце покладено в опилки, просякнуті якимись-то гострими пахощами, які тепер просякли повітря у всіх приміщеннях музею. В помешканні канцелярії, в кутку на підлозі, лежать загорнуті в газету шматки атласної матерії, волосся Розумовського, срібні галуни, три гудзики, срібний рельєфний герб Розумовського, одламаний від труни, бурого кольору панчішка з ноги Розумовського та ін.

Того ж дня я виїхав до м. Батурина в супроводі гр. Поплавського та його помічника по музею гр. Мовчана. При огляді Воскресенської церкви, де поховано було Розумовського, виявилось, що місце зламу в підлозі старанно замасковано новими дошками й пофарбовано у колір підлоги. Ранком 10-го липня мною скликано комісію у складі представників Краєвої Інспектури, Райвиконкому й Окрмузею, в присутності двох представників релігійної громади складено акт, що додається до нього.

Детальне дослідження скульптурного надгробку з білого мармуру, що стоїть над відкритим гр. Поплавським склепом /авторство цього надгробку, опубліковане в свій час професором Ф. Ф. Горсностаєвим та Г. К. Лукомським, досі не встановлено, але майже напевно він виконаний кращим скульптором Росії й України того часу, І. П. Мартосом/, виявило значну щілину між нижньою частиною надгробку та її антаблементом, яка могла виникнути в результаті зрушення цегляної бази під час пробивання кирками та ломанами зводів склепу. З допиту присутніх членів релігійної громади виявилось, що під час відкриття склепу й розкривання могили серед присутнього численного натовпу людей висловлювалось незадоволення, йшло «брожение», тому що могила Розумовського шанується між іншими, як могила фундатора церкви.

Копії акту від 10.VII. мною передані Батуринському Р. В. К. й Конотопській Наросвіті.

Вважаючи на те, що розкриття могили Розумовського гр. Поплавським без дозволу УкрНауки й ВУАК:

- 1) суперечить Положенню від 16.VII.1926 р. й відповідним розпорядженням та інструкціям УкрНауки;
- 2) що гр. Поплавський не має відкритого листа УкрНауки на ведення дослідів;
- 3) що в той час як обов'язком гр. Поплавського, як завідуючого Округовим музеєм і тим самим уповноваженого доглядати за пам'ятниками старовини в межах округи, є стримувати місцеві партизанські та аматорські спроби до розкопів, і повідомляти у потрібних випадках відповідні органи Н. К. О., в дійсності він, при байдужості наших органів та осіб, починаючи від самого призначення свого на посаду завідуючого Конотопським Окрмузеєм /1925/, мріяв про розкриття склепу і двічі виступав ініціатором цієї справи;
- 4) що все це «відкриття» пророблено з явною метою знайти добре збережену мумію Розумовського, перевезти її до Конотопського музею й таким чином «затямить» музеї Чернігова та Харківський Соціалний, що мають мумії з Седнева;
- 5) що під час розкриття склепу гр. Поплавським не додержано ні одного хоч-би найелементарнішого правила, якими керуються у відповідних випадках: не складено відповідної комісії, й не запрошено фахівців-техніків, вхід до склепу зроблено через варварське проламування склепіння зверху киркою й ломанами, при тім цегла та ін. буд. м. засипали труну; температуру й вогкість виміряли через добу після розкриття склепу; акт складено через 3-4 дні після розкопів, фотографії зроблено через 2-3 дні, при чім фотографії ці абсолютно нічого не дають; обміри виконано через 5-6 днів, при чім

Рис. 2. Федір Ернст.
1910-ті.

обміри ці виконано у вищій мірі недбайливо, олівцем на клаптику паперу, замальовки досі не готові; злам труни й скриньки з серцем за допомогою слюсаря, обдирання прикрас, знімання панчошків, частин атласу, самочинний вивіз скриньки з серцем та ін. речей до Конотопу /на віддалень 26 верст/ нагадує більш пограбування могили, ніж науковий дослід; тіло покійника, його оточення та побутові речі не обміряні й не описані серйозно з боку антропологічного, медичного та ін., не зроблено хім. аналізів;

6) що розкриття могили відомого історичного діяча недавнього часу, по суті, не має ніякого сенсу й не може дати науці нічого цікавого, при даних умовах не принесло науці нічого, крім шкоди;

7) що злам склепу загрожує цілості надгробку величезного мистецького значення;

8) що злам гробниці всередині церкви викликав незадоволення серед частини місцевого населення;

9) що закордоном /у м. Відні/, де й донині постійно живуть нащадки Кирила Розумовського /гр. Каміл Розумовський/, коштами яких і реставрований був палац Розумовського в Батурині у 1911 – 1914 рр., можливі будуть протести проти такого поводження з могилою, я прошу УкрНауку передати справу в розслідування Прокуратури; висловити гр. Поплавському догану й у разі, якщо знайдеться більш серйозний кандидат, зняти його цілком з посади; призначити комісію з авторитетних осіб, яка-б виїхала на місце й вирішила долю взятих з труни речей, особливо ж скриньки з серцем Розумовського. Інспектура вважала би за найдоцільніше повернення їх на попереднє місце.

Сумний випадок з псевдонауковим «відкриттям» гр. Поплавського, на думку Інспектури, потребує не тільки можливої ліквідації шкоди й покарання винного, але й усунення самих причин, які зробили можливим вандалський вчинок завідуючого Окрмузеєм. Інспектура вважає, що:

1) факт цей яскраво свідчить, наскільки низький є рівень кваліфікації наших музейних робітників і центру, і периферії;

2) оскільки перебування музеїв під відомством політосвіти й зв'язані з цим постійні вимоги перетворитись за зразком Харківського Соціального Музею ім. Артема, яким особливо рекламувалися седневські мумії, скерувало думку малопідготовлених муз. працівників периферії в бік кунсткамерних паноптичальних прийомів поповнення музеїв, замість поповнення дійсно потрібним і цікавим матеріалом, якого є сила і в даній Конотопській окрузі;

3) що провина Поплавського зменшується тим, що він, бажаючи навчитись музейній справі, поступив було ще восени 1923 року до Київського Археологічного Інституту, де слухав лекції по археології, але через несподіване закриття Інституту влітку 1924 року лишився без фахової освіти;

4) що неодмінною умовою для того, щоб зробити надалі неможливим подальші явища є заснування ще цього року навчально-дослідницького Інституту Історії Матеріальної Культури для підготовки нових кваліфікованих кадрів музейних робітників [6].

Київський краєвий інспектор по охороні пам'яток Культури : Ф. Ернст

1. Коваленко О. Б. У склепі останнього гетьмана // Сіверянський літопис. №3. – 1995. – С.102 – 110.

2. В. Різниченко//Руйнація історичних пам'яток на Конотопщині // Пасічник.1927. №8. С. 32.

3. Науковий архів НІКЗ «Гетьманська столиця», ф. 14, спр. 69.

4. Білокінь Сергій. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 286 с.

5. В. Ленченко // Отчий поріг. – №25. – 2004 р.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 6\VI, спр. 9382, арк.7.

Татьяна Оксинь

Подготовка к печати архивного документа – письма Федора Эрнста в Украинское управление научными учреждениями при Народном комиссариате просвещения УССР (далее Укрпросвет) 1927 об открытии склепа Кирилла Разумовского в Воскресенской церкви г. Батурын из фондов центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины (далее ЦГАВО).

Ключевые слова: гетман Кирилл Разумовский, Батурын, открытие склепа, Воскресенская церковь, Поплавский, Конотоп, Федор Эрнст.

Tetyana Oksin

Preparation for the publication of archival document – Fedor Ernst's letter to the Ukrainian Main Department of Scientific Institutions under the Public Commissariat of Education of Ukrainian SSR (hereinafter UKR science) in 1927 about the opening of Kirill Razumovsky's vault in the Resurrection Church, Baturyn from the funds of the State Archive of Supreme Authorities of Ukraine (hereinafter SASA).

The purpose of the article is a disclosure of an unknown page of the history related to Ukrainian Hetman Kyrylo Rozumovsky, namely the consequences of opening his crypt. In the funds CSASBPGU was found a document which describes the opening of Hetman Kyrylo Rozumovsky's crypt in the city of Baturyn, June 1927. The question of opening Kyrylo Rozumovsky's burial is still poorly studied. The only thing was known that Oleh Poplavski – curator of Konotop Museum without any permit, opened the crypt of Hetman. For a long time, it remains unknown to the public whether he had permission to do it, did he follow the procedure, what was done and found, and what was the reaction of his superiors and the residents of Baturyn. Fedir Ernest's letter rises the curtain in this question. It becomes clear that catching up with the events Oleg Poplavski in the next couple days makes a protocol, does appropriate measurements (temperature, humidity, the description of the coffin remains) and invites a photographer. In addition to it, he breaks all the procedure rules and hastily tries to disguise his fault. A letter from Kyiv regional inspector, responsible for the protection of cultural monuments, to Ukrainian main department of scientific institutions at the People's Commissariat of Education gives the answers to many questions. It clearly shows the attitude of the authorities and the residents of Baturyn to Fedir Ernest and to the unauthorized opening of the Hetman's crypt. There we find that the protocol was drawn up later, all the procedure was not followed and the culprit took all relics from the crypt and brought them to Konotop Museum. Fedir Ernest's letter to Ukrainian main department of scientific institutions at the People's Commissariat of Education was published without any abbreviations and with all of the linguistic and stylistic mistakes, inherent to that time. Spelling errors are corrected without notifications.

Key words: Hetman Kirill Rozumovsky, Baturyn, opening of the crypt, Resurrection Church, Poplavsky, Konotop, Fedor Ernst's.

Олександр Герасимчук

ПЕРЕСЕЛЕННЯ МЕШКАНЦІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ НА КУБАНЬ У КІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

У статті на основі архівних матеріалів висвітлюється перебіг процесу заселення кубанського краю мешканцями Чернігівщини в кінці ХVІІІ – першій чверті ХІХ ст. Автор детально аналізує труднощі переселення й особливості адаптації мігрантів до умов життя на новій території.

Ключові слова: Чернігівська губернія, козаки, Кубань, міграції, переселенський рух.

У зв'язку з обґрунтовано підвищеним на сучасному етапі інтересом до етнічної проблематики та до різних аспектів міжнаціональних відносин (особливо на територіях змішаного розселення різних народів) виникає необхідність детально розглянути основні етапи формування етнічної території українців, а також утворення чи зникнення ареалів їхнього компактного й дисперсного розселення за межами України [1, с. 7].

Історія масових міграцій українців бере свій початок з переселення козаків-запорожців і селян з України на Кубань наприкінці ХVІІІ ст. Розширення території Російської імперії в кінці ХVІІІ ст. й освоєння Північного Кавказу супроводжувалося масовим переміщенням населення, що приводило до важливих демографічних, господарчих, соціальних і етнокультурних змін. Основною колонізаційною силою на Північному Кавказі було українське козацтво й численне селянство. Починаючи з останньої чверті ХVІІІ ст., сюди вирушили могутні міграційні потоки з Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Волині, Поділля, Галичини, Закарпаття, Північної Буковини та Наддніпрянщини, а пізніше – з губерній Слобідської України. Заселяючи широкі простори, українські мігранти сприяли досягненню загальнодержавних цілей, встановлювали зв'язки з іншими народами [2, с. 3–4]. Міграції, як складний історико-політичний, соціально-економічний, демографічний та географічний процес, часто ставали передумовою розвитку продуктивних сил окремих територій за рахунок розширення ареалу господарчого освоєння [3, с. 9]. Тому тема міграційних рухів населення в різних регіонах не втрачає актуальності для дослідників через своє значення для розуміння перебігу історичних процесів у сучасному суспільстві.

Питання міграцій українців у ХVІІІ–ХІХ ст. на Кубань частково досліджували О. Бачинська, С. Брук, В. Кабузан, В. Ликова, Є. Петренко, С. Сазонова, котрі в своїх публікаціях показали місце й роль переселенців з України в загальноросійському переселенському русі [4]. Попри те, що всі вищевказані дослідники вказували на важливу роль чернігівців у міграційних процесах, спеціальні дослідження, які б відображали, зокрема, переселення саме із Чернігівської губернії в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст., відсутні – вищеназвані вчені лише згадували Чернігівщину в контексті загальноросійського чи загальноукраїнського міграційного руху. Метою даної статті є дослідження динаміки переселення із Чернігівської губернії на Кубань

© Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

у вищезазначений період, визначення тенденцій у зростаннях та спадах міграцій чернігівських селян та козаків на тлі загальноісторичних процесів, які відбувалися в Україні та світі.

Після зруйнування Запорозької Січі в 1775 р. частина її мешканців стала мирними поселенцями на українських землях, а частина потрапила в залежність від поміщиків [5]. У 1781 р. російське військо під командуванням Суворова вдерлося на Кубань, яка в той час належала Кримському ханству й була населена ногайськими племенами. Десятки тисяч ногайців були винищені російськими конкістадорами, а ті, що вціліли, утекли до Туреччини (близько 700 тис. осіб) та в Таврію й Закубання (близько 5 тис. осіб). У результаті російського загарбання величезна територія Кубані стала практично безлюдною. 8 квітня 1783 р. Катерина II видала Маніфест, згідно з яким території Кримського ханства, а саме: Крим, Тамань і Кубань, оголошувалися російськими володіннями [6].

З початком російсько-турецької війни 1787–1792 рр. фаворит Катерини II князь Потьомкін закликав колишніх запорожців до боротьби з турками, й «вірним козакам» було повернуто військовій регалії Запорозького козачого війська. До складу волонтерських команд Потьомкіна було дозволено також приймати й «охочих з вільних людей». У результаті до «справжніх запорожців» долучилися козаки інших козачих військ і представники не козачого стану – дрібнопомісні дворяни, купці, відставні солдати, селяни-втікачі з Катеринославського, Київського, Чернігівського, Харківського, Новгород-Сіверського намісництв. Як нагороду за службу, Катерина II своїми указами від 30 червня й 1 липня 1792 р. пожалувала новому козацькому війську спустошену після вигнання ногайців землю в Чорномор'ї, куди входили «остров Фанагорія (півострів Тамань. – Прим. автора) с землями, между Кубанью и Азовским морем лежачими» та землі «от Фанагории по морю до Ейского городка, по реке же, приближающей к устью Лабы». Так Запорозьке військо перетворилося у Військо чорноморське [5].

Перший «морський десант» запорожців у кількості 3847 козаків під проводом Сави Білого висадився на берег півострова Тамань 25 серпня 1792 р. Ця дата вважається початком заселення козацької Кубані [7, с. 13]. Упродовж 1792–1793 рр. із-за Бугу на Кубань переселилося 18171 колишніх запорожців і тих, хто до них долучився [8, с. 117]. У наступні роки основними офіційними місцями виходу переселенців до Чорномор'я стають Полтавщина, Чернігівщина й Київщина, про що свідчать назви заснованих там переселенцями слобод: Чернігівка, Басань, Семенівка тощо. Існувала й значна армія неофіційних мігрантів із цього регіону [9, с. 168]. Заселяючи козаками Північний Кавказ, царський уряд прагнув таким чином забезпечити російські кордони від нападів воєвничих гірських племен, замінивши козаками регулярні військові частини, що там перебували [8, с. 115].

Одночасно з козаками-запорожцями на територію Північного Кавказу в кінці XVIII ст. переселялися й інші верстви населення. Згідно з указами Сенату від 17 та 18 грудня 1784 р., на цій території дозволялося приймати не лише державних селян, а й так званих економічних (колишніх монастирських) і однодвірців (воєнізованих землевласників-прикордонників) з Малоросії (Чернігівського, Новгород-Сіверського й Київського намісництв) та центральних регіонів Росії. Вищезгаданими розпорядженнями українцям дозволялося оселятися в басейні річки Малки (ліва притока Тереку на території Кабардинського краю) [10, с. 270–271]. Після прибуття на нове місце переселенці некозацького стану селилися в козацьких станицях, де вони потім або йшли в найми до козаків, або займалися землеробством чи ремеслом. Прибульці з України осідали переважно на Кубані, а мігранти з Воронезької, Курської, Тамбовської, Орловської губерній (серед яких, до речі, було немало етнічних українців) – у Кавказькій області (Ставрополля). На територію майбутнього Кавказького лінійного козачого війська (басейни річок Кури й Тереку) вихідців із Чернігівщини, Полтавщини, Київщини потрапляло лише близько 10 % [11, с. 123–124].

Після того, як перші переселенці розселилися по території Північного Кавказу, з'ясувалося, що їхньої кількості зовсім недостатньо, щоб, за словами народної пісні,

«границю держати» й примножувати населення в новому краю. Тому на початку XIX ст. царський уряд продовжив політику переселення в ці місцевості колишніх реєстрових козаків із Чернігівської та Полтавської губерній [5]. Переселення мало здійснюватися на добровільних засадах з дозволу генерал-губернатора й, у першу чергу, тими родинами, які були вільні від недоїмок, повинностей і боргів. Якщо до 1808 р. до південних регіонів із Чернігівщини та Полтавщини переселилося приблизно 7 тис. козаків (скільки їх потім потрапило на Кубань, достеменно невідомо), то в подальшому було заплановано переселити на землі Чорноморського війська з вищеназваних регіонів ще 25 тис. осіб козацького стану [12, с. 16]. Підстави та правила здійснення такого масштабного переселення були детально викладені в доповіді міністра внутрішніх справ О. Куракіна імператору Олександрові I від 17 березня 1808 р. [7, с. 59–65]. Згідно з правилами переселення, «витрат на переселенців від казни не повинно бути» [13, с. 6]. Історик і педагог М. Стороженко в своїй книзі «До історії малоросійських козаків у кінці XVIII й на початку XIX століття» зазначав: «Облаштовуючи це переселення, центральний уряд, окрім колонізації далеких окраїн, мав частково на меті, можливо, асиміляцію малоросійських козаків з іншими податними станами» та «заселення пустельних просторів людьми, що змогли б чинити опір у разі потреби будь-яким ворожим нападам» [14, с. 466–468].

Переважа при переселенні на Кубань надавалася тим сім'ям козаків, у яких було більше осіб жіночої статі. Інакше одружити величезну армію неодружених козаків, а відповідно й вирішити демографічну проблему на землях Війська, було неможливо. За 1809–1811 рр. з Чернігівщини та Полтавщини в Чорномор'я було відправлено 53 партії козаків: у 1809 – 20 груп, у 1810 р. – 24 групи, у 1811 р. – 9 груп [13, с. 6]. За даними історика І. Бентковського, за ці три роки на Кубань із Чернігівської та Полтавської губерній було переселено 22206 чоловіків та 19328 жінок, після чого населення Війська чорноморського зросло вдвічі [7, с. 76–77]. Ці дані співпадають з даними відомості про видачу сім'ям переселенців хлібної позики, яку вони повинні були повернути впродовж трьох років, датованої 20 грудня 1811 р. [15, с. 32]. У доповіді царю управляючого Міністерства внутрішніх справ В. Кочубея в 1820 р. згадувалися переселенці на Кубань з Чернігівщини та Полтавщини в 1809–1811 рр. у кількості 23088 чоловіків і 18652 жінки [16, арк. 3]. Скільки ж серед цих переселенців було власне вихідців з Чернігівщини? За підрахунками В. Ликової, здійсненими на основі даних документів Державного архіву Одеської області, у 1808 р. із Чернігівської губернії на Південь вирушило 3649 чоловіків і 2988 жінок, у 1809 р. відповідно 4078 і 3438, у 1810 р. – 1902 й 1649, за 7 місяців 1811 р. – 180 і 169 осіб [15, с. 30–31; 17, с. 53–54]. Отже, чернігівські козаки в загальній кількості українських переселенців на Кубань у 1808–1811 рр. становили дещо менше половини й налічували близько 18 тис. осіб.

Відсутність достовірної інформації, некомпетентність властей в організації переселення такого значного масштабу, зокрема при розміщенні прибулих на нових територіях, спричинили нерівномірне розселення мігрантів, що створило соціальну напругу в окремих станицях на Кубані. Тому урядовий Сенат 12 червня 1812 р. своєю постановою скасував подальший прийом колоністів у Кавказькому краї [11, с. 125]. Переселенський рух практично припинився й упродовж 1812–1820 рр. міграції українського населення як на Південь України (за винятком Бессарабії), так і в Чорномор'я були малоактивними [18, с. 213].

Друга значна хвиля переселень українців на Кубань відбулася в 20–30-х рр. XIX ст. Згідно з царським указом від 19 квітня 1820 р., знову передбачалося переселити на Кубань з Полтавської та Чернігівської губерній 25 тис. козаків для «зміцнення Чорноморського війська». Необхідність такого кроку була обґрунтована в доповіді царю вже згаданого управляючого Міністерства внутрішніх справ В. Кочубея. Чиновник відзначав нестачу землі в козаків на батьківщині, брак населення на колонізованій території й необхідність досягнення «мети міцного забезпечення кордонів своїх шляхом цього військового поселення, без якого необхідно утримувати регулярне військо з немалими витратами». Переселення здійснювалося за тими ж самими правилами,

що були розроблені для попередньої хвилі міграцій у 1808–1811 рр. князем О. Куракіним [16, арк. 2 зв.–3 зв.]. Ще однією з причин, що викликала необхідність нового переселення українських козаків із центральних губерній України в Чорномор'я, було, за твердженням М. Стороженка, прагнення царського уряду «вислати з Малоросії найвільнолюбніший елемент, що розчарувався в своїх сподіваннях». А сподівалися українські козаки на те, що після формування ними своїх полків у 1812 р. їм будуть повернуті колишні права й вольності [14, с. 479–481].

Як і раніше, переселення в 1820–1825 рр. відбувалося на добровільній основі, жодного примусу й тиску на козаків не було. Так само як і десятиліття тому, за розпорядженням чернігівського цивільного губернатора О. Фролова-Багреєва від 13 вересня 1820 р. перевага при переселенні надавалася сім'ям, «в которых больше девок и вдов, в брак вступитъ могущих» (тут і далі оригінальний правопис документів збережено. – **Прим. автора**) [16, арк. 47]. Про добровільність переселення, наприклад, свідчать рапорти остерського городничого до чернігівського губернатора від 24 серпня та 11 вересня 1821 р. про те, що «с казаков та казенных крестьян города Остра желающим переселится на земли Черноморские никто никто (подвійне в оригіналі. – **Прим. автора**) не отозвался». Охочим до переселення необхідно було отримати на це дозволи від цивільного й військового губернаторів, а також на колишньому місці проживання розрахуватися з усіма боргами й зобов'язаннями перед громадою й державою. Після цього майбутні переселенці отримували від односельців свідоцтво, в якому зазначалося, що для «поселения на землях, Черноморскому войску принадлежащих, препятствующих причин не имеется и мы их и все семейства их из числа нашего общества навсегда увольняем и выпускаем» [19, арк. 14–15, 112–152; 20, арк. 33]. Після отримання даного свідоцтва переселенцям можна було збиратися в дорогу.

Перша партія переселенців другої хвилі міграції з Чернігівщини прибула на Кубань у поселення Кушівське 30 серпня 1821 р. [7, с. 96]. Уже в цьому ж 1821 р. неочікувано масовий наплив переселенців до Чорномор'я змусив владу штучно пригальмувати міграційний процес. Так, у відповідь на прохання відставного солдата Фоми Міненка із с. Омелянівки Остерського повіту щодо отримання дозволу на переселення з сім'єю на Кубань, малоросійський військовий губернатор М. Рєпнін-Волконський 20 вересня 1821 р. відповів, що переселятися дозволено лише тим, хто вже раніше приготувався до виїзду, а «прочих же вольно приостановитъ впредь до особого распоряжения» [19, арк. 20]. У повідомленні Глухівського нижчого земського суду чернігівському цивільному губернатору щодо виконання розпорядження стосовно переселення козаків повіту на Кубань від 10 жовтня 1821 р. зазначалося, що «определенное к переселению из их звания количество людей почти уже все назначенно, следовательно могут еще поступить в число переселенцев те только из них, кои нужны будут для составления полного числа, то есть 25000 душ, да и то тогда, когда разрешено будет от вашего начальства, а протчим таковое вовсе дозволенно уже быть не может» [20, арк. 211].

Частина козаків, усупереч їхнім бажанням, дозволу на переселення за рік, а той за два так і не отримала. У 1820 р. 21 козацька сім'я із с. Саскевичі Новозибківського повіту виявила бажання переселитися в Чорномор'я, розпродала своє майно, проте дозволу на виїзд не одержала й залишилася зимувати вдома. Козаки прохали губернатора захистити їх від свавілля повітового земського суду, який вимагав від козаків сплатити податки й за 1821 р., мотивуючи це тим, що вони не виїхали й продовжували перебувати на місці проживання. Козаки с. Семенівки Новозибківського повіту 9 квітня 1822 р. у проханні до губернатора зазначали, що «имея ревностное желание» до переселення в Чорномор'я, «продали свои дома, земли и имущество», «вынуждены скитаться праздно без пристанища» з перспективою «до крайности разорится» й тому слізно просили керівника губернії посприяти їм у отриманні нарешті «письменных видов на свободный наш проход» на Кубань [21, арк. 78–79, 85–85 зв.]. Подібне прохання надійшло губернатору 17 квітня 1822 р. від 16 козацьких сімей із с. Омелянівки Семипольської волості Остерського повіту та 18 квітня 1822 р. від

27 сімей с. Бобрика, 2 сімей с. Плоского та 5 сімей с. Світільного цього ж повіту. Козаки із с. Олбина Остерського повіту Макар Гаврилець, Гнат Батіг і Гордій Чирок, отримавши всі дозволи на переселення, вчасно виїхати не встигли й були змушені «відбиватися» від громади, яка хотіла їхніх синів віддати в рекрути, а тому 23 грудня 1820 р. прохали губернатора О. Фролова-Багреєва «повелить кому следует нас, яко уже уволенных, от рекрутской очереди освободить и этим избавить нас от напрасных и невинных хлопот и волокит» [19, арк. 3 зв., 156–157 зв.].

Низка козацьких сімей за станом здоров'я їхніх членів або через бідність сама відмовлялася від початкового наміру переселятися й прохала викреслити їх із списків охочих. Такі прохання надходили до цивільного й військового губернаторів від козаків Глухівського, Сосницького, Новозибківського, Чернігівського повітів [20, арк. 53, 162–163; 21, арк. 32–33; 22, арк. 3–200; 23, арк. 103–111]. Дружина козака Кирила Хрипуненка Ксенія з містечка Веркіївки Ніжинського повіту в своєму листі до губернатора повідомляла, що її чоловік у 1821 р. «по одногодовому плакатному паспорту» перебував на Дону на заробітках, де потрапив під арешт до одного з місцевих поміщиків, звідки вийшов хворим, немічним і без грошей. Його ж сім'я за цей час дуже збідніла, тому не мала матеріальних засобів і здоров'я для подолання далекої дороги та ще й з малими дітьми. Попри попередню згоду дружина козака прохала губернатора викреслити їхню сім'ю із списків охочих до переселення в Чорномор'я. Козак Семен Іванов із с. Орлівки Глухівського повіту 12 серпня 1821 р. в листі до самого царя Олександра I прохав залишити його із сім'єю на батьківщині, оскільки мав проблеми зі здоров'ям і побоювався, що «при моем несчастном положении в таком дальнем расстоянии скорее лишится могу семейства нежели дойти в назначенное место». Були скасовані на їхнє прохання в 1821 р. дозволи на від'їзд козакам с. Землянка Семену Лузану й Харитону Єрію, козаку с. Зазірки Якимі Гаркавенку із Глухівського повіту [20, арк. 84–85, 102–103, 162–163, 168].

Козак Федір Кірда із с. Виблі Чернігівського повіту 18 серпня 1821 р. прохав цивільного губернатора скасувати дозвіл на переселення його сім'ї «по бедному нашему состоянию». Козаки Василь Сидоренко й Микита Євстратенко із с. Горбове цього ж повіту в листі до малоросійського військового губернатора М. Рєпніна-Волконського 22 серпня 1821 р. просили, «припадая к стопам вашего начальства», залишити їх вдома, оскільки вони на батьківщині «разным людям по займу денег должны». Ще один козак цього ж села Іван Кондратов 23 серпня 1821 р. прохав цивільного губернатора скасувати переселення його сім'ї, мотивуючи це тим, що через «слабости здоровья моего и несостоятельности к отправлению моему с семейством до назначенного места находим себя в затруднении к таковому переселению». Низка козаків Чернігівського повіту 27 серпня 1821 р. просила губернатора відтермінувати від'їзд їх у Чорномор'я на рік через перебування членів сімей на той момент на заробітках у Катеринославській губернії [23, арк. 103, 107, 109, 120–120 зв., 223–223 зв.]. Прохання відтермінувати від'їзд до весни 1822 р. через неготовність до переселення надходило й від козаків містечка Ямполья, сіл Полошок, Чорториг, Пустогорода, Берези Глухівського повіту [20, арк. 212, 215].

Для врегулювання переселенського руху 7 липня 1821 р. Олександр I дав доручення командирі Кавказького окремого корпусу генералу О. Єрмолову проконтролювати перебіг переселення. Згодом генерал у своїх записках зазначав: «У Чорномор'ї я виявив сім'ї переселенців з Малоросії в жахливій бідності. Військо не має змоги їм допомогти. Їх одночасно вислано з Малоросії вдвічі більше, ніж розпорядився уряд. У попередніх своїх місцях проживання розпродали вони майно за безцінь, пограбовані були чиновниками земської поліції, відправлені в дорогу самої пізньої осені й багато з них, опинившись в дорозі без худоби й без засобів для подальшого пересування, залишилися зимувати по різних губерніях, випрошуючи милостиню, щоб вижити». У наказі по корпусу від 4 травня 1822 р. О. Єрмолов писав: «За пропозицією уряду передбачалося вивести з малоросійських губерній у Чорномор'я для поселення 25 тис. душ козаків. Їх прибуття на нову землю було розтягнуто на три роки, проте лише за один минулий рік їх прибуло більше, ніж дві частини, що становить понад 30 тис.

душ обох статей. Дев'ять частин з них Чорноморське військо, виснажене в засобах, зовсім позбавлене можливості прогодувати» [7, с. 92]. На місцях було дано вказівку стримати козаків від переселення. У рапорті Остерського нижчого земського суду виконуючому обов'язки чернігівського губернатора М. Політковському від 21 червня 1822 р. пропонувалося «казакам сего повіта, пожелавшим переселитися на землі чорноморського війська, чтобы они оставались спокойно на прежних местах своих жительств доколе по водворению отправившихся уже туда не получено будет извещение от господина генерала от инфантерии Ермолова» [19, арк. 155].

Дорога на Кубань для переселенців була дуже тяжкою. Серед них спостерігалася значна кількість хворих і висока смертність. Частина з них не змогла дістатися навіть до місць призначення. У журналі Військової канцелярії від 12 листопада 1821 р. є запис, який засвідчує, що «ці люди ще до переселення сюди страждали від крайнього розорення в нинішньому році від браку продовольства, яке ще більше примножилося від такого пізнього переселення». За даними поліції Ростова-на-Дону до 25 листопада 1821 р. через місто пройшли 32450 осіб переселенців, а до Куцівського (за 81 версту від Ростова) прибуло 29203 особи. Отже, померлих у дорозі тільки на цій ділянці було 3247 душ обох статей. Військовий медик Прохорович у 1821 р. доповідав, що «під час об'їзду ним у грудні місяці поселень Чорноморського війська він виявив значну кількість хворих на лихоманку, нервову гарячку й понос, а також помираючих переселенців, переважно в Ейському окрузі й частково в Бейсугському». Лікар пояснив таке становище слабким здоров'ям переселенців, браком харчів і одягу, непристосованістю до нового клімату й солонуватої води, тісною житла (до 20 душ у одній хаті), відсутністю окремих приміщень для хворих, браком медикаментів [7, с. 98–99].

Малоросійський військовий губернатор М. Репнін-Волконський 1 січня 1824 р. повідомляв чернігівського цивільного губернатора про отримання донесення від харківського губернатора про те, що партія переселенців у кількості 22 сімей (125 душ обох статей) із с. Радичева Кролевецького повіту під керівництвом старійшини Степана Макаренка зупинилася в Ізюмському повіті, не маючи змоги рухатися далі. Вони просять владу допомогти харчами для себе й худоби. Це повідомлення дуже здивувало губернатора, оскільки, на його думку, він, даючи дозвіл на переселення, вірно розрахував відстань і час від Кролевця до кордону з Чорномор'ям, і в дорозі не повинно було виникнути ніяких проблем. Губернатор відрядив до Кролевця чиновника своєї канцелярії для з'ясування обставин, через які «вновь переселенцы принуждены были в ущерб казны зимовать на дороге». Ревізор виявив численні факти бюрократичної тяганини, яка загальмувала вчасний вихід козаків у дорогу. М. Репнін-Волконський запропонував чернігівському губернатору звільнити несумлінних чиновників Кролевецького нижчого земського суду з посад «яко неблагонадежных» [19, арк. 159–159 зв., 165–165 зв.].

За відомостями Малоросійсько-Чернігівської казенної палати від 8 липня 1822 р., із Чернігівщини на Кубань упродовж року вибуло 18447 осіб обох статей із стану козаків. Розподіл переселенців по повітах вибуття показано в табл. 1 [16, арк. 214–214 зв.].

Таблиця 1

Переселення козацьких сімей з повітів Чернігівщини на Північний Кавказ у 1821–1822 рр. (станом на 01.07.1822 р.)

Повіти	Чоловіки	Жінки	Разом
Борзнянський	2168	1577	3745
Конотопський	1960	1574	3534
Сосницький	1479	1016	2495
Козелецький	1334	983	2317
Кролевецький	862	657	1519
Чернігівський	807	724	1531
Ніжинський	668	527	1195

Глухівський	460	325	785
Городнянський	361	320	681
Суразький	184	117	301
Новозибківський	168	81	249
Н.-Сіверський	57	38	95
Усього	10508	7939	18447

Варто відзначити, що після 1822 р. потік переселенців з Чернігівщини суттєво зменшився, тому наведені в табл. 1 статистичні дані фактично повною мірою відображають тенденцію регіонального розподілу виселення чернігівських козаків на Північний Кавказ у 1821–1825 рр. Дані табл. 1 свідчать, що під час другої масової хвилі переселення 1821–1825 рр. з Чернігівщини найактивніше мігрували козаки південних повітів губернії. Зазначену кількість переселенців підтверджують і відомості місцевих органів влади. Так у відомості Глухівського нижчого земського суду від 31 травня 1822 р. наводяться відомості про вихідців до Чорномор'я з цього повіту. Згідно з цими даних, із Глухівського повіту на той момент вже вирушили на Кубань 420 чоловіків і 313 жінок і приготувалися в дорогу ще 50 чоловіків і 28 жінок із середовища козаків. Як бачимо, дані обох відомств фактично співпадають. Найбільше козаків з Глухівського повіту до кубанського краю вирушило з населених пунктів: Слоут (142 особи), Собічеве (85 осіб), Берези (59 осіб), Чорториг (52 особи), Землянки (48 осіб). Окрім козаків, за даними того ж Глухівського нижчого земського суду, з повіту на Кубань за 1821–1822 рр. виїхало також більше 400 осіб неревізьких душ [20, арк. 237–243]. До кінця 1822 р. загальна кількість чернігівських переселенців на Північний Кавказ досягла 22735 душ [7, с. 104].

У табл. 1 відсутні дані щодо козаків-переселенців з двох північних повітів – Стародубського та Мглинського, проте мігранти з цих повітів також були, вони вирушили в дорогу іншими шляхами дещо пізніше й значно меншою кількістю, ніж з інших повітів губернії. Так, зокрема, 29 січня 1824 р. Малоросійсько-Чернігівська казенна палата повідомляла чернігівському цивільному губернатору, що козаки с. Толбазина Мглинського повіту Іван Єзупов, його брат Степан, а також Кузьма й Петро Снегірьови та інші в 1821 р. розпродали своє майно й за річними (тимчасовими) або, як їх іще називали, плакатними паспортами від повітового казначейства виїхали із сім'ями в Чорномор'я. Після закінчення терміну дії тимчасових паспортів їхні односельці були змушені сплачувати за них усі недоїмки, оскільки ті додому не повернулися. Казенна палата прохала губернатора порушити клопотання перед Чорноморською військовою канцелярією щодо розшуку вищезазначених осіб і повернення їх силоміць назад на батьківщину. Громаді ж с. Толбазина було повідомлено, що, оскільки вони дозвіл на одержання плакатного паспорта вищеназваним козакам дали, а зі складу мешканців села козаки виведені не були, то й недоїмки за них нехай вони платять доти, доки ті не повернуться [19, арк. 166–167 зв.]. На користь твердження щодо наявності мігрантів на Північний Кавказ зі Стародубського повіту слугують відомості про надання дозволу на переселення до Чорномор'я 73 козакам цього повіту аж у 1826 р., тобто вже після фактичного завершення планової переселенської кампанії [16, арк. 252–254].

Отже, з вищенаведених архівних даних ми бачимо, що у 1820–1825 рр. на Північний Кавказ чернігівці могли потрапити й оминаючи планові потоки переселенців. Як уже зазначалося, одним з таких способів було неповернення звідти тих, хто ще раніше або й під час переселенської кампанії вирушив туди на сезонні заробітки. Такими зокрема були вже згадувані козацькі сім'ї Єзупових, Снегірьових, Пилипенків, Ніколаєнків із с. Толбазина Мглинського повіту, які поїхали на Кубань начебто на рік на заробітки, проте додому так і не повернулися [19, арк. 166–167]. Козак Іван Демешко із с. Собічева Глухівського повіту, який був на заробітках на суконній фабриці в Харківській губернії в 1821–1822 рр., потім звідти самостійно перебрався на Кубань у с. Кушівське до брата-переселенця Фоми Демешка. У 1824 р. він уже з Кубані

прохав глухівську місцеву владу про узаконення його перебування на новому місці на постійній основі. 21 вересня 1825 р. цей козак наказом командира Кавказького окремого корпусу О. Єрмолова був офіційно зарахований до складу Чорноморського війська [20, арк. 256, 266]. Козак Петро Тарасенко із с. Обложки Глухівського повіту в лютому 1823 р. отримав у Глухівському повітовому казначействі плакатний паспорт на один рік і виїхав із села на заробітки на Кубань у с. Ведмедівське, де жив у своїх родичів, які самі за 5 років до цього прибули туди за такими ж річними паспортами. Пробувши рік на Кубані, козак вирішив там залишитися назавжди й попрохав Комітет у справах переселенців порушити клопотання перед Глухівським нижчим земським судом про забезпечення відрядження до нього на Кубань з Обложок його дружини Ксенії й малолітнього сина Павла. Дозвіл на переїзд сім'ї козака як губернатором, так і повітовим судом був наданий [19, арк. 178, 187–187 зв.].

Остання організована партія переселенців з Чернігівщини прибула в Чорномор'я з Новгород-Сіверського повіту 17 серпня 1825 р. й була розміщена в селі Сосицькому [24, с. 145]. Згідно з даними дослідника історії Кубанського козачого війська Є. Феліцина, всього ж упродовж 1820–1825 рр. до Чорномор'я із Чернігівської та Полтавської губерній переселилося 8623 козацькі родини: 25627 чоловіків та 22755 жінок [8, с. 118; 14, с. 481]. За твердженням І. Бентковського, в 1821–1825 рр. на Північний Кавказ з Чернігівської та Полтавської губерній прибуло 48382 особи обох статей, із них чернігівці становили 23703 особи. За роками прибуття до Війська Чорноморського переселенці з Чернігівщини розподілилися наступним чином: 1821 р. – 10201 особа, 1822 р. – 12534 особи, 1823 р. – 174 особи, 1824 р. – 476 осіб, 1825 р. – 318 осіб. У 1824–1825 рр. всі українські переселенці до Чорномор'я були винятково чернігівцями [7, с. 104].

На Північному Кавказі за 1821–1830 рр. переселенці з Чернігівщини та Полтавщини заснували 18 нових поселень [7, с. 106]. Історик О. Туренко завершив свою працю «Історичні записки про військо чорноморське» словами: «Чорноморське військо, яке при своєму початковому заснуванні мало 26 тисяч душ, що перейшли з Дністра, Бугу й Дніпра на цю землю, тепер же (у 1830 р. – О.Т.) нараховує до 110 тисяч душ обох статей. Кількість ця збільшилася неодноразовими переселеннями з малоросійських губерній, без чого нездоровий цей край залишився би без людей, бо в ньому щорічно значно більше помирало, ніж народжувалося, не кажучи вже про вбитих у безперервних боях з непримиренним ворогом і померлих від ран» [25, с. 149].

Таким чином, упродовж 1808–1825 рр. з Чернігівщини до Кубанського краю вибуло близько 42 тис. осіб обох статей. До цієї кількості мігрантів першої чверті XIX ст. умовно ще можна додати частину чернігівських переселенців, які потрапили на Кубань до початку масових урядових переселень. Можна припустити, що таких було близько 1–2 тис. осіб з тих 7 тис. козаків, які вибули з Чернігівщини та Полтавщини на південноукраїнські землі до 1808 р. Переселення українців на Північний Кавказ у першій половині XIX ст. супроводжувалося складним та інтенсивним процесом їхньої адаптації до місцевих умов – психологічної, біологічної, соціально-економічної, структурної, побутової. За твердженням психолога М. Слюсаревського, «еміграція завжди призводить до втрати життєвих сил у залишеній країні і, навпаки, збагачує країну, в яку спрямовує потік емігрантів» [26, с. 10]. Чернігівські козаки й селяни, що переселялися на землі Чорноморського війська, переносили на нові території свій спосіб господарювання, устрій життя, свої традиції, звичаї, обряди. Переселенці з Чернігівщини, долаючи всі труднощі, сприяли зростанню населення й інтенсивному господарському освоєнню Північного Кавказу, забезпечуючи при цьому охорону південних рубежів Російської імперії.

1. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва : Наука, 2006. 658 с.

2. Сазонова С.Е. Переселение украинцев на Северный Кавказ и их социокультур-

ная адаптація (кінець XVIII – перша половина XIX в.): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Ставрополь, 2010. 30 с.

3. Покшишевский В.В. Заселение Сибири (историко-географические очерки) / Под ред. В.А. Кротова. Иркутск : Областное гос. изд-во, 1951. 208 с.

4. Бачинська О. «Малоросійські козаки» XIX ст.: соціо-демографічна характеристика та територія розселення // Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. праць. Число 12. Київ : Інститут історії України, 2012. С. 15–26; Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIII – нач. XX в. (Численность, структура, география) // История СССР. 1984. № 4. С. 41–59; Їх же. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – нач. XX в. // Советская этнография. 1981. № 5. С. 15–31; Петренко Є. Українське козацтво і Кубань // Київська старовина. 1993. № 1. С. 114–119; Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев на территорию Кавказского линейного казачьего войска (кінець XVIII – перша половина XIX в.) // Власть. 2009. № 4. С. 123–127.

5. Чуприна Е. Великое переселение. Как все начиналось // Орбита. 2010. № 20–23. URL : www.orbitataman.ru. (дата звернення: 16.06.2016 р.).

6. Ногайцы. URL : www.ru.wikipedia.org. (дата звернення: 16.06.2016 р.).

7. Бентковский И. Заселение Черномории с 1792 по 1825 год // Памятная книжка Кубанской области издан. 1881 года / Сост. Е.Д. Фелицын. Краснодар : Тип-я Кубанского областного правления, 1881. С. 1–125.

8. Петренко Є. Українське козацтво і Кубань // Київська старовина. 1993. № 1. С. 114–119.

9. Бойко А. Переселенці з Чернігівщини на півдні України в останній чверті XVIII століття // Сіверянський літопис. 1999. № 5. С. 167–168.

10. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXII. 1784–1788. Санкт-Петербург : Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1830. 1158 с.

11. Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев на территорию Кавказского линейного казачьего войска (кінець XVIII – перша половина XIX в.) // Власть. 2009. № 4. С. 123–127.

12. Бачинська О. «Малоросійські козаки» XIX ст.: соціо-демографічна характеристика та територія розселення // Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. праць. Число 12. Київ : Інститут історії України, 2012. С. 15–26.

13. Петренко Є. Переселення українського козацтва на Кубань у першій половині XIX ст. // Історія України. 1997. № 17. С. 6–7.

14. Н.С. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века (продолжение) // Киевская старина. 1897. № 6. С. 461–483.

15. Ликова В. Переселення малоросійських козаків на землі Чорноморського війська на початку XIX ст. // Чорноморська минувшина : Зб. наук. праць. Вип. 5. Одеса : СПД Бровкін О.В., 2010. С. 27–33.

16. По указу императора Александра I о переселении 25 тысяч Малороссийских казаков в Черноморские земли для укрепления Черноморского войска. 16.06.1820–28.09.1826 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 2352, 286 арк.

17. Ликова В. Дві колонізаційні компанії на землі Південної України в першій половині XIX ст. // Волинські історичні записки. 2009. Т. 2. С. 50–59.

18. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). Москва : Наука, 1976. 306 с.

19. О переселении казаков, проживающих в Остерском уезде, по их желанию в Черноморье. 19.12.1820–23.12.1824 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 2357, 199 арк.

20. О переселении в Черноморье казаков Глуховского уезда. 04.10.1820–21.09.1825 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 2356, 267 арк.

21. О переселении казаков Новозыбковского уезда в Черноморье. 02.09.1820–23.06.1823 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 2353, 94 арк.

22. О переселении казаков из Черниговской губернии на земли Черноморского войска. 02.09.1820 – март 1827 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 2354, 570 арк.

23. О переселении казаков из Черниговской губернии в Черноморье. 02.09.1820–16.12.1821 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 2355, 246 арк.

24. Самовтор С.В. Переселенческий комитет Черноморского казачьего войска (1821–1826) // Козацька спадщина : Альманах Інституту суспільних досліджень. Вип. 4. Дніпропетровськ : Пороги, 2008. С. 142–146.

25. Туренко А.М. Исторические записки о войске черноморском. Киев : Тип-я А. Давиденко, 1887. 149 с.

26. Слюсаревський М.М., Блинова О.Є. Психологія міграції : Навч. посібник. Кіровоград : Тов-во «Імекс ЛТД», 2013. 244 с.

В статье на основе архивных материалов освещается процесс заселения кубанского края жителями Черниговщины в конце XVIII – первой четверти XIX в. Автор детально анализирует трудности переселения и особенности адаптации мигрантов к условиям жизни на новой территории.

Ключевые слова: Черниговская губерния, казаки, Кубань, миграции, переселенческое движение.

The article on the bases of archival materials highlights moving of settlement process of Kuban region by Chernihiv region residents in the end of XVIII – the first quarter of the XIX cent. The author analyses in detail difficulties of resettlement and peculiarities of living conditions adaptation of migrants on the new territory.

Key words: Chernihiv province, Cossacks, Kuban, migration, resettlement movement.

Віктор Міщанин

ІВАН НОВАК – ОДИН ІЗ ТИСЯЧ УКРАЇНЦІВ, РОЗСТРІЛЯНИХ У ПЕРІОД «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»

У статті, на основі архівно-кримінальної справи, висвітлена трагічна доля Івана Гнатовича Новака, розстріляного навесні 1938 року за постановою особливої трійки УНКВС по Полтавській області. На момент арешту він працював пропагандистом Зіньківського райкому КП(б)У в Полтавській області. Перебував у родинних стосунках із Дмитром Біликом – колишнім директором гончарної школи в Опішному та колишнім лівим есером.

Ключові слова: Іван Новак, Дмитро Білик, політичні репресії.

У другій половині 1930-х років, коли масштаби сталінських репресій у СРСР набули свого піку, на Полтавщині було репресовано багато колишніх українських лівих есерів (боротьбистів). Серед них і колишній директор гончарної школи в Опішному Дмитро Аврамович Білик. Але непоодинокі були випадки, коли, під приводом боротьби з учорашніми боротьбистами, репресіям, за приналежність до фіктивних організацій за сфабрикованими обвинуваченнями, піддавалися люди, які ніколи не були партійцями «не тих» партій. Серед них чоловік рідної сестри Дмитра Білика – Євдокії – Іван Гнатович Новак, який на той час працював пропагандистом Зіньківського райкому КП(б)У.

Івана Новака було заарештовано наприкінці 1937 року. Основним звинуваченням була приналежність до неіснуючої контрреволюційної української боротьбистської організації. 24.12.1937 року постанову про його арешт підписав тимчасово виконуючий обов'язки начальника Зіньківського РВ НКВС нещодавно створеної Полтавської області Микита Куценко. У ній зазначалося:

«ПОСТАНОВЛЕНИЕ:

Гор. Зеньков, декабря 24 дня, 1937 г. Я врид. нач. Зеньковского РО НКВД мл. лейтенант госбезопасности Куценко, рассмотрев материалы по обвинению гр-на Новака Ивана Игнатьевича, 1908 г. рождения, уроженца и жителя с. Тарасовки Зеньковского р-на Полтавской области, украинец, гражданства СССР, образование среднее, исключённый из членов ВПК/б/, женат по ст. ст. 54-7, 54-10 ч. 1 и 54-11 УК УССР и выразившихся в том, что он, Новак Иван И., на протяжении ряда лет состоял членом к-р украинской националистической боротьбистской организации, будучи участником этой организации занимался вредительством как в райколхозшколе так и в колхозе, где он работал, среди населения проводил к-р пораженческую и националистическую агитацию, –

НАШЁЛ: Что пребывание на свободе Новака Ивана Игнатьевича вредно отразится на ходе следствия и что может скрыться.

На основании изложенного и руководствуясь ст. ст. 143, 145 и 156 УПК УССР – ПОСТАНОВИЛ:

1. Избрать мерой пресечения способов уклонения от суда и следствия по отношению

© Міщанин Віктор Данилович – провідний науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

обвиняемого Новака Ивана Игнатъевича – содержанием под стражей в Полтавской тюрьме.

2. *Настоящее постановление направить Зеньковскому райпрокурору*» [1, арк. 105].

Того ж дня тимчасово виконуючий обов'язки прокурора Зіньківського району Юревич санкціонував арешт Івана Новака, а інспектор Марченко провів обшук і арешт [1, арк. 106, 107].

В анкеті арештованого зазначалося: *«Новак Иван Игнатъевич; дата рождения – июнь 1908; место рождения – с. Тарасовка Зеньковского р-на; место жительства – с. Тарасовка Зеньковского р-на; профессия – зоотехник; место службы, должность – штат. проп. Зеньковского РПК; соцпроисхождение – из крестьян; социоложение: до революции – бедняк, после революции – служащий; образование – среднее; партийность – беспартийный; служба в белых и других контрреволюционных армиях – не был; каким репрессиям подвергался при совласти – никаким; состав семьи – жена Евдокия Адамовна 27 лет домохозяйка, сын Григорий 7 лет, дочь Антонина 5 лет, дочь Линаида 1 год»* [1, арк. 109].

У довідці Тарасівської сільської ради, зокрема, зазначалося, що Іван Новак після революції мав 5 десятин наділеної землі, 1 коня, 20 шт. птиці, з с/г інвентаря – віз, рало, борону. У 1925 році вибув за межі сільської ради, а тому його відношення до заходів радвлadı сільраді невідоме. На територію сільської ради повернувся в 1937 році: спочатку працював зоотехніком, а потім головою в колгоспі *«Нове життя»*. Під час роботи (мову оригіналу збережено) *«вёл вредителську работу по уничтожению птицефермы, вследствие чего ферма дала колхозу большие збитки. Счетоводом было запутано счетоводство колхоза и не смотря на это Новак Иван самостоятельно отпустил счетовода на побочные заработки. Запутаное счетоводство не дало возможности своевременно рассчитаться с колхозниками и только рассчитали через 3 мисьяца»* [1, арк. 110].

Зіньківська міська рада так характеризувала Івана Новака (мову оригіналу збережено):

«Характерістика

Дана за Новака Івана Гнатов, 1908 р. народження в с. Тарасівці, по соц. стану робітник, виключений із лав КП(б)У в 1937 р. освіта середня, Українець, службовець, був зв'язаний із контрреволюційними елементами ворогами народу, був Діректором Зіньківської Рай-колгосп-Школи, по вказівкам, ворогами народу Наливайко-Лекарева, знищили господарство Рай-колгосп-школи, Дав корову біз грошей ворогу Наливайко, розбазарювали продукти залишаюче голодних курсантів» [1, арк. 111].

30.12.1937 року допит Івана Новака проводив головний енкаведист Зіньківського району Микита Куценко. Під нелюдськими тортурами Іван Гнатович визнав свою провину й підписав протокол допиту, написаний так, як було потрібно слідству. Наведу фрагменти протоколу.

«В.: Вам предьявляется обвинение в том, что вы на протяжении ряда лет и по день вашего ареста были членом контрреволюционной украинской националистической боротьбистской организации. Признаёте ли вы себя виновным в этом?

О.: Да, я действительно с 1935 г., с мая месяца и по день моего ареста, состоял членом контрреволюционной украинской националистической боротьбистской организации. Я себя в этом признаю виновным.

В.: Кем, когда и при каких обстоятельствах вы были вовлечены в контрреволюционную украинскую националистическую боротьбистскую организацию?

О.: В члены контрреволюционной украинской националистической боротьбистской организации я был вовлечён весной 1935 г. в саду Зеньковской райколхозшколы Наливайко Андреем Викторовичем. Мои связи с Наливайко А. В. начались сразу после моего приезда в гор. Зеньков, т. е. с января 1935 г. В мае месяце 1935 г. я был назначен директором Зеньковской райколхозшколы, которая была в ведении Зеньковского рай-

змотдела, где заведующим работал Наливайко Андрей Викторович. С этого времени мои связи с Наливайко А. В. стали более близки и часты. В разговорах со мною Наливайко периодически употреблял такие слова: «Будуємо, будуємо, а не знаємо що й навіщо», наблюдая после этого за мною, как я буду на это реагировать. Вторично у меня с Наливайко разговор завязался в конце мая 1935 года возле РЗО, где Наливайко предложил мне пойти в хозяйство райколхозшколы, я согласился. В саду райколхозшколы мы разговорились, где Наливайко сказал: «Эх, хороший тут сад, как хороша и багата вся Украина». Я ответил: «Да, Украина багата». На что он мне сказал: «Надо бороться, чтобы наша Украина была самостоятельной». Я ему сказал, что с такими людьми расправляются беспощадно, но Наливайко смеясь сказал на это: «Не со всеми, есть такие люди, что борятся за самостоятельную Украину». Я ему ответил: «Я таких людей не знаю». Наливайко ответил, что такие люди есть у нас в районе. Я его спросил, что это за люди, но Наливайко ничего не ответил. Дальше начал разговор о трудностях 1932—1933 годов, свернув всю вину на партию и правительство. Я с этими доводами Наливайко согласился, так как по этому вопросу колебание имело давно. После этого Наливайко поставил прямо вопрос: «Согласен ли ты бороться за самостоятельную Украину?» И я дал согласие быть членом контрреволюционной украинской националистической боротьбистской организации.

В.: Цели и задачи контрреволюционной украинской националистической боротьбистской организации, членом которой вы были?

О.: Контрреволюционная украинская националистическая боротьбистская организация, членом которой я был до моего ареста, ставила своей целью свержение соввласти путём вооружённого восстания внутри страны и реставрацию капитализма на Украине, при активной военной помощи фашистской Германии и Польши.

В.: Как практически проводилась в жизнь, подготавливалась к выполнению основная цель вашей контрреволюционной украинской националистической боротьбистской организации?

О.: Для осуществления основной цели нашей контрреволюционной украинской националистической боротьбистской организации проводилась следующая контрреволюционная работа:

1. Члены контрреволюционной организации среди населения проводили систематически контрреволюционную националистическую агитацию, высказывали поразительные взгляды о перспективах будущей войны СССР с Германией и Польшей.

2. Все командные высоты района занимали члены этой контрреволюционной украинской националистической боротьбистской организации:

1. Лекарев Александр Исаевич, сын торговца, был 1 секретарём РК КП(б)У.

2. Дубограй Иван Андреевич, доброволец Деникинской армии, был председателем РИКа.

3. Наливайко Андрей Викторович, жандарм, б. ЛСР, был заместителем председателя РИКа.

3. В колхозах проводили всесторонне подрывную работу, с целью развала колхозов, что вызывало недовольство колхозников существующим строем.

4. В колхозы посылались слабо подготовленные кадры.

5. Члены контрреволюционной организации проводили вредительство и диверсию в колхозах.

6. С целью дискредитации соввласти в колхозы посылались разложившиеся люди.

В.: Какие контрреволюционные задания вы получили от Наливайка А. В. в момент вашей вербовки?

О.: В момент моей вербовки Наливайко Андрей Викторович дал мне установку разваливать работу в колхозной школе, среди учащихся проводить националистическую агитацию, прививать националистические взгляды, производить вербовку в члены контрреволюционной организации, как среди учительского состава, так и среди учащихся. [...]

В.: Скажите следствию о вашей вредительской работе в Зеньковской райколхозшколе.

О.: Сразу после моей вербовки Наливайко А. В. сказал мне, что хозяйство райколхозшколы надо будет использовать как материальную базу контрреволюционной организации и её членов.

Исходя из этого я производил следующие вредительские акты:

1. Членам контрреволюционной организации Наливайку, Лекареву, Дубограю, Личману, Хорольскому, Пасичному, себе я отпускал всевозможные продукты по нами вымышленным ценам, как например: центнер муки 5 рублей, а также получали продукты по этой цене бывший судья Крамаренко Иосиф Архипович, Нешлихар (?) – бывший секретарь РК ЛКСМУ и Мирошниченко.

2. Финансировал за счёт хозяйства контрреволюционную организацию, выдавая безотчётно Наливайку в разное время и разные суммы по его требованию. Таких денег ориентировочно выдал я 600-700 рублей.

3. С целью прикрыть эти контрреволюционные вредительские действия в школе, а также с целью вызвать в колхозе и среди колхозников недовольствие советской властью, я сам лично, а также с Наливайко и Крамаренко И. И. вместо причитающихся с колхоза за каждого курсанта по 39 руб. в месяц, взыскивали по 65 руб. Эту установку мне давали Наливайко с Лекаревым и Дубограем.

4. Я также с санкции Наливайка, чтобы скрыть вредительство в школе, умышленно снизил качество питания студентов, экономя при этом средства для контрреволюционной организации, вызывая этим недовольствие учащихся к совласти.

Эти контрреволюционные действия были студентами разоблачены и под их нажимом была произведена формальная ревизия школы комиссией Зеньковского РФО, результаты ревизии Лекарев, Дубограй и Наливайко (апрель 1937 г.) скрыли, хотя формально было вынесено решение о отдаче под суд виновных. [...]

В.: Для какой цели вы были посланы в с. Тарасовку?

О.: В мае месяце 1937 г. меня, Новака Ивана Игнатьевича, руководство контрреволюционной организации Лекарев, Дубограй и Наливайко специально послали в с. Тарасовку председателем колхоза «Нова праця» для вербовки в члены контрреволюционной украинской националистической боротьбистской организации для осуществления вредительства в колхозе.

В.: Какая и кем вам была дана установка по вербовке в члены контрреволюционной украинской националистической боротьбистской организации?

О.: Уезжая в с. Тарасовку, я лично от Наливайка получил установку вербовать в члены контрреволюционной организации бывших кулаков, репрессированных, бывших гетьманцев, петлюровцев, белых, автокефалистов, боротьбистов. [...]

В.: Какие вредительские действия вами проведены в колхозе «Нова праця»?

О.: В целях осуществления вредительских задач, полученных мною от Наливайка, я в колхозе «Нова праця» уничтожил до 200 цеплят, не обеспечив их кормами.

В.: Назовите лиц, которые были посланы контрреволюционной организацией в колхозы для разложения последних?

О.: Я знаю, что в ряд колхозов было послано на руководящую работу лиц политически и морально разложившихся, как пример:

1. В колхоз имени Чапаева с. В-Павловка был послан на председателя Сук (имя отчества не знаю), который в прошлом из членов ВКП(б) исключён, как разложившийся морально и политически. Сук за развал колхоза в 1935 году суждён.

Посылку Сука осуществил Наливайко санкцией Лекарева и Дубограя. [...]

В.: Что вам известно о вредительстве в колхозах Зеньковского района?

О.: Мне хорошо известно, что по колхозам Зеньковского района, с целью подрыва мощи колхозов, производилось вредительство, в колхозы снижались заведомо неверные планы по севообороту, в результате чего одни и те же культуры сеялись на одном поле по несколько лет, что резко снижало урожайность.

Также в отдельные колхозы делались такие планы развития животноводства, в результате которых колхоз был не в состоянии обеспечить фермы кормами.

Эти планы севооборота корректировал Наливайко с ведома Лекарева...» [1, арк. 113-119].

Свідчення на Івана Новака давали жителі с. Тарасівки Михайло Фенько, Павло Чирва, Іван Силка. У своїх показаннях, вони, зокрема, стверджували, що нібито Іван Новак «будучи председателем колхоза «Нова праця» в с. Тарасовка [...] своей работой натравливал колхозников против мероприятий партии и правительства, а также проводил контрреволюционную агитацию среди колхозников и создавал разные недовольствия народу», «проводил разговоры контрреволюционного характера, а именно: [...], что народ гибнет на каждом шагу, это не похоже на советскую власть, сейчас много населения видят, что политика Сталина до хорошей жизни не ведёт», «это всё потому, что Украиной руководит Москва. Вот если бы Украина была самостоятельной, то жизнь была бы не та. Я вот в настоящее время работаю председателем колхоза, а в колхозы сам не верю. Знаю, что с этого ничего не получится» [1, арк. 120-122].

У обвинувальному висновку, зокрема, зазначалося, що «в Зеньковское РО НКВД поступили сведения, что на территории ряда сёл Зеньковского района существует контрреволюционная троцкистская украинская националистическая борьбистская организация», яка була створена з метою «подрыва мощи компартии и соввласти путём проведения вредительства», «проведения контрагитации среди колхозников, рабочих и [...] интеллигенции, направленной на подрыв мероприятий компартии и правительства», «подготовки и вербовки в члены контрреволюционной организации лиц из бывших кулаков, петлюровцев, националистов, борьбистов». Окрім Івана Новака по справі проходили ще 8 осіб. Їх звинувачували в тому, що «все они состояли членами контрреволюционной троцкистской украинской националистической борьбистской организации, действуя по заданию контрреволюционной военно-повстанческой националистической организации. Как участники контрреволюционной организации проводили вербовку новых членов, а также проводили вредительство и диверсию в сельском хозяйстве, одновременно ведя среди населения антисоветскую агитацию, направленную на подрыв авторитета компартии и советской власти, т. е. в преступлениях предусмотренных статьями 54-2, 54-6, 54-7, 54-10 ч. 1, 54-11 УК УССР». А тому співробітник Миргородської міжрайпергрупи Кузьмін зазначав, що «на основании изложенного полагал бы:

Следдело № 99443 по обвинению [...] 9 человек, [...] направить на рассмотрение судтройки УНКВД по Полтавской области» [1, арк. 126-128].

Постановою особливої трійки УНКВС по Полтавській області від 27.03.1938 року Івана Новака та тих, що проходили з ним по одній справі, було засуджено до розстрілу. Вирок виконано 03-04.05.1938 року [1].

Через двадцять років, у 1958, справу було переглянуто. У ході проведення додаткового розслідування допитувалися нові свідки та батько Івана Новака. Відповідаючи на запитання слідчого Лисенка, він говорив:

«Мой сын Новак Иван Игнатьевич был арестован в декабре 1937 года и больше он домой не возвратился. За что его арестовали мне не известно, т. к. он никаких преступлений против советской власти не совершал. Так как я по положению бедняк, то мой сын по происхождению из бедняков. Кроме усадьбы и небольшого приусадебного участка земли ничего я не имел. Ещё до революции мой сын окончил школу в г. Зенькове. В период гражданской войны в белых армиях и бандах не пребывал. После окончания гражданской войны, не помню когда именно, он вступил в комсомол, а затем до дня ареста являлся членом партии. До 1937 года, т. е. дня ареста, он работал в совхозе Яновщина в качестве табельщика, откуда был направлен на учёбу в г. Зеньков. После окончания школы (не помню какой) он был направлен на работу в гор. Купянск Харьковской области, где работал на инкубаторной станции. Затем он работал в местечке Лецкорунь, вблизи Румынской границы, а примерно с 1934 года проживал в селе Тарасовке, около четырёх месяцев работал председателем колхоза «Нова праця», а затем инструктором Зеньковского райисполкома. Ничего плохого за сыном я не замечал. Наоборот, он работал на руководящих общественных должностях и являясь членом партии [...] претворял в жизнь политику советской власти» [1, арк. 200-201].

У висновку від 14.03.1958 року зазначалося: «Я, старший следователь следотдела

УКГБ при СМ УССР по Полтавской области, капитан Лысенко, рассмотрев архивно-следственное дело [...] нашёл: [...]

На предварительном следствии все привлечённые по делу обвиняемые виновными себя в антисоветской деятельности признали. Решением Особой тройки УНКВД по Полтавской области от 27 марта 1938 года все привлечённые по делу обвиняемые за преступления, предусмотренные ст. ст. 54-2, 54-6, 54-7, 54-10 и 54-11 УК УССР были приговорены к расстрелу [...].

Согласно указанию прокурора, в 1958 году по делу было проведено дополнительное расследование, в процессе которого [...] установлено, что предъявленное обвинение всем привлечённым по делу обвиняемым, как участникам контрреволюционной троцкистской украинско-националистической борьбистской организации, было построено на неправдивых и противоречивых материалах, а также с нарушением норм УПК. [...] Наряду с этим установлено, что активное участие в расследовании данного дела по обвинению Давыдова Г. А., Кононенко М. М. и других осуждённых приняли бывший начальник Зеньковского РО НКВД Куценко Никита Трифонович и сотрудник этого же райотдела Малёванный Николай Григорьевич, которые 3-7 марта 1941 года Военным трибуналом войск НКВД Харьковской области за фальсификацию следственных дел были осуждены – Куценко Н. Т. к расстрелу, а Малёванный Н. Г. к 4 годам ИТЛ [...].

Таким образом дополнительным расследованием установлено, что привлечённые по данному делу обвиняемые были осуждены по непроверенным, противоречивым и сфальсифицированным материалам.

Каких-либо данных о проведении ими организационной и иной антисоветской работы дополнительным расследованием не добыто, в следствии чего дело подлежит прекращению по ст. 4 п. «д» УПК УССР» [1, арк. 371-375].

13.06.1958 року Івана Гнатовича Новака було реабілітовано Військовим трибуналом Київського військового округу: «Рассмотрев материалы дела, дополнительной проверки, соглашаясь с протестом и руководствуясь п. 1 ст. 346 и ст. 347 УПК УССР, военный трибунал округа определил: Постановление особой тройки УНКВД по Полтавской области от 27 марта 1938 года в отношении Кононенко Моисея Михайловича, Давыдова Гавриила Андреевича, Птаха Тихона Давидовича, Жмурко Никиты Наумовича, Шило Фёдора Степановича, Воронько Пантелеймона Яковлевича, Хрипко Луки Андреевича, Новака Ивана Игнатъевича отменить и дело о них производством прекратить за отсутствием состава преступления» [1, арк.383-384].

Після реабілітації Івана Новака його батькові була надана матеріальна допомога, але про справжню причину смерті сина йому не повідомили.

Не знала про це і сім'я Івана Новака. Про те, що батька було розстріляно, його донька, Ліна Лебедіна, дізналася лише на схилі літ від мене, після вивчення мною архівно-кримінальної справи.

У листі-відповіді Ліна Іванівна писала: «Наша семья ничего не знала об отце. Мама долго хранила остатки вещей отца, думала, что он живой и вернётся домой. В 1958 году дедушка получил деньги за отца. Я Вам говорила, что он деньги распределил внукам, наверное себе ничего не оставил. В 1958 году я училась в институте, который закончила в 1959 году. В 80-десятых годах я хотела перейти работать в закрытый институт (ГСПИ), мне прислали письмо и справку с КГБ о том, что мой отец оправдан, жил в местах поселения без права переписки. Умер в 1938 году. [...] Спасибо Вам за всю правду о моём отце. Я умом понимаю, что 1937–1939 г. г. был... Даже теперь, через много лет, трудно понимать и пережить. Светлая память отцу, он останется в моём сердце до конца моих дней. Я понимаю, что таких как он были миллионы, а отец у меня один. Виктор Данилович, спасибо вам за всё...» [2].

1. Архівно-кримінальна справа Новака Івана Гнатовича та інших №5338-с // Архів Управління СБУ в Полтавській області.

2. Лист Лебедіної Ліни Іванівни до Віктора Міщанина. 14.11.2017 (за поштовим штампелем) // Приватний архів Віктора Міщанина.

В статье, на основании материалов архивно-уголовного дела, рассказывается о трагической судьбе Ивана Игнатьевича Новака, расстрелянного весной 1938 года по постановлению особой тройки УНКВД по Полтавской области. На момент ареста он работал пропагандистом Зеньковского райкома КП(б)У в Полтавской области. Был в родственных связях с Дмитрием Билыком – бывшим директором гонимой школы в Опшине и бывшим левым эсером.

Ключевые слова: Иван Новак, Дмитрий Билык, политические репрессии.

Viktor Mishchanyn

Ivan Novak, One of Thousands of the Ukrainians Executed During the Period of “The Great Terror”.

The article based on the archival criminal case shows the tragic fate of Ivan Novak shot in spring, 1938, according to the decision of the NKVD institutional commission in the Poltava region. At the time of his arrest he worked as a propagandist of the Zinkiv district committee of the Communist Party in the Poltava region. On the basis of fabricated evidence Ivan Novak was accused of belonging to the actually non-existent Ukrainian nationalist organization.

Ivan Novak was exonerated on the 13th of June, 1958. But they did not inform his family about the truth of his fate. His younger daughter, Lina, learned the truth about her father only in 2017 from the article's author, after his studying the archival criminal case.

Ivan Novak was married to Yevdokiia Bilyk from Opishne. She was a sister of Dmytro Bilyk, a former director of the Opishne pottery school, a former left social revolutionary. Dmytro Bilyk was also repressed in the late 1930s.

Keywords: Ivan Novak, Dmytro Bilyk, political repressions.

Катерина Ткаченко

МУЗЕЙНИЦТВО В УКРАЇНІ У ПУБЛІКАЦІЯХ УЧЕНИХ-ДОСЛІДНИКІВ ТА МУЗЕЙНИХ ФАХІВЦІВ (за матеріалами часописів 20-30-х рр. ХХ ст.)

У 20-30-і рр. в Україні розпочався бурхливий розвиток мережі музеїв. Цей процес відбувався завдяки активній науковій діяльності талановитих та самовідданих українських учених. У статті висвітлюється їхня діяльність за матеріалами українських часописів, що на сьогоднішній день ще достатнім чином не досліджені.

У статті проаналізовані виявлені публікації М. Г. Філянського, С. А. Таранушенка, С. О. Гілярова, М. О. Макаренко, Ф. Л. Ериста, П. П. Курінного, Д. М. Щербаківського, Д. І. Яворницького, Ф. І. Шміта, О. С. Федоровського, В. В. Дубровського.

Ключові слова: музейні фахівці, музейництво, історія музейної справи, періодичні видання, часопис.

1920 – 1930-і рр. характеризуються як непростий період в історії українського музейництва. Проте саме в цей період були сформовані нові тенденції й започатковані традиції, які згодом лягли в основу сучасної музейної науки. Одним із досить важливих джерел вивчення різноманітних аспектів становлення та розвитку вітчизняного музейництва були тогочасні періодичні видання України. Впровадження владою ідей «освіти для кожного» сприяло появі великої кількості періодичної преси, що охоплювала різні наукові сфери та активно розповсюджувалася у містах та селищах.

З 1918 по 1941 рр. з'явилося багато доступних для населення періодичних видань, серед яких чимало часописів та газет. Через велику кількість опублікованого в них музейного матеріалу в основу дослідження було покладено лише журнали, випущені на території України в зазначений період.

На сучасному етапі вивчення історія музейної справи частіше базується на архівних виданнях, тоді як матеріали журналів 20-30-х рр. ХХ ст. так і залишаються до кінця не опрацьованими.

Найбільша кількість інформації стосовно діяльності музеїв та її провідних діячів у 20-30-х рр. ХХ ст. почерпнута із досліджень Р. В. Маньковської. Автор спирається на матеріали робіт «Музейники в лещатах тоталітаризму» [1], «Репресії серед музейних працівників в кінці 20–30-х рр.» [2], «Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937–1938 рр.)» [3]

Цінність та актуальність часописів даних років полягає не тільки у чималій кількості недосліджених матеріалів стосовно різних аспектів теорії та практики музейництва, а й у тому, що на їхніх сторінках досить часто публікувалися виступи провідних істориків та музейних фахівців того часу.

Аналіз даних періодичних видань також дає змогу вирішити важливі наукові та практичні завдання у сучасній музейній справі. Зокрема, вивчення журналів 20-30-х рр. допомагає розширити історіографію проблеми у зазначений період, висвітлити діяльність видатних учених-музейників, публікації яких вказують на активний розвиток як мережі музеїв, так і історії в цілому.

Саме самовіддана праця співробітників музейних закладів, учених і активістів дала змогу утвердитися музеєзнавству на ниві вітчизняної науки. Одним з таких

© Ткаченко Катерина Іванівна – аспірант Харківської державної академії культури.

сподвижників був Микола Григорович Філянський (1873-1838), співробітник Всеукраїнського соціального музею ім. Артема у Харкові та Полтавського краєзнавчого музею, організатор та директор музею історії Дніпробуду в Запоріжжі [4, с. 256]. На сторінках науково-популярного часопису «Знання» була надрукована його стаття щодо організації та роботи музею Дніпробуду в Запоріжжі під назвою «Музей соціалістичного будівництва на Дніпрельстані» [5, с. 15-17]. Незважаючи на нові функції, які покладала нова влада на музеї як установи ідеологічного впливу на населення, вчений зумів по-новому показати суто музейні підходи щодо залучення відвідувачів, запропонував елементи правильної побудови експозиції у приміщенні тощо. В іншій публікації «До Білої церкви» [6, с. 24] Миколою Григоровичем були проаналізовані здобутки та проблеми місцевого краєзнавчого музею, що, безперечно, вказувало на зацікавленість ученого у дослідженні стану музейних закладів на всій території України.

Для оприлюднення своїх здобутків на ниві музейництва періодичні видання використовував і видатний учений, співробітник краєзнавчих музеїв Астрахані та Курська, директор Музею українського мистецтва м. Харкова Стефан Андрійович Таранушенко (1889–1976) [7, с. 174, с.177]. Саме його публікації дозволяють вивчити дійсно масштабну діяльність окремих музейних закладів. Етнографічні експедиції працівників музею до районних селищ задля збору і дослідження музейних пам'яток, публікації щодо килимарства на Слобожанщині та історії українського мистецтва, тісна співпраця зі студентами Харківського художнього технікуму, бібліотеками висвітлювалися у його матеріалі «Звітна за 1924 рік виставка музею українського мистецтва» [8, с. 214-215]. Більш детально увагу комплектування фондів музею С. А. Таранушенко висвітлив у статтях «Короткий огляд роботи харківського музею українського мистецтва за 1925 рік» [9] та «Музей українського мистецтва» [10, с.296-300]. Саме по цих публікаціях видно, що збір та облік музейних предметів займав чільне місце у роботі тогочасних музейних закладів, незважаючи ні на недостатнє фінансування, ні на мізерний штат співробітників (3 штатні одиниці) [9, с. 244-246]. Крім того, за матеріалами періодичних видань можна прослідкувати і те, що за ініціативою вченого проводилися тимчасові виставки, наприклад, книжкової графіки у 1929 році [11, с.257], які сприяли пропаганді досягнень українських митців.

Іншим не менш відомим музейником, публікації якого зустрічаються на сторінках періодичних видань 20-30-х рр., був заступник директора музею мистецтв Всеукраїнської академії наук (нині Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків) Сергій Олексійович Гіляров (1887–1946). Не зраджуючи своїй роботі, він знаходився поряд з закладом навіть під час німецької окупації [12, с. 110-111], тому не дивно, що основна маса його публікацій висвітлювала діяльність саме цієї музейної установи. Так, журнал «Глобус» оприлюднив його статтю «Музей мистецтв Української академії наук» (рубрика «По київських музеях»), у якій автор, наголошуючи на особливій цінності фондів (оригінальні полотна найвидатніших західноєвропейських художників Тиціана, Веронезе, Рембрандта, Рубенса), пророчив закладу славу на рівні з найвідомішими європейськими музеями [13, с. 88]. Крім цього, у журналі «Малярство і скульптура» було опубліковано детальний аналіз портрета, який нещодавно потрапив до фондів вищезазначеного музею [14], а у часописі «Соціалістичний Київ» висвітлено його думки щодо предметів китайського мистецтва, які знаходяться на зберіганні у музеях Києва [15].

На сторінках журналів зустрічаються і публікації Миколи Омеляновича Макаренка (1877–1938), відомого музейного діяча України. До того, як стати директором Музею західного та східного мистецтва у Києві, він 17 років працював помічником зберігача фондів петербурзького Ермітажу [16, с. 124]. Результати своєї роботи він оприлюднив у відомому на той час журналі «Україна» (під загальною редакцією академіка Михайла Грушевського), де описував запорозькі клейноди, що зберігаються у фондах російського музею [17, с.25-38].

Як досвідчений музейний фахівець Микола Омелянович опікувався роботою не тільки рідної установи, але й інших музейних закладів міста. Він був одним із провідних авторів музейних публікацій часопису «Глобус», який у 1926 році започаткував рубрику «По київських музеях». Саме тут Макаренко висвітлив діяльність київської картинної галереї [18] та створеного на території нинішнього національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника музейного містечка [19]. Перелічуючи

переваги новостворених закладів, він одночасно підкреслював і їхні недоліки. Зокрема, описуючи експозиції галереї, вчений звертав увагу на безсистемність розташованих у ній експонатів, невиправданому з точки зору наукової побудови музейної експозиції розмаїтті предметів, які спроможні тільки заплутувати відвідувачів, постійно відволікаючи увагу з однієї теми на іншу [18, с. 113].

Зацікавленість М. О. Макаренка питанням збереження історико-культурної спадщини прослідковується також в інших публікаціях. У статті «Лаврський музейний городок» він негативно висловлювався щодо руйнації культових пам'яток архітектури та наголошував на необхідності охорони їх музейними фахівцями [19, с. 41]. Також у своїх публікаціях учений нерідко акцентував увагу на науково-дослідній та освітній роботі українських музеїв, яка, на його думку, була першочерговим завданням у період 20-30-х рр. ХХ ст. За ініціативи М. О. Макаренка у Києві були організовані виставки видатних творів мистецтва, де демонструвалися полотна художників з усього світу. Саме роботу однієї з таких виставок учений висвітлює у своїй публікації на сторінках журналу «Всесвіт» під назвою «Виставка картин у Києві» [20].

Українська періодика не оминула постаті фундатора українського музеєзнавства та мистецтвознавства, активного діяча пам'яткоохоронної сфери Федора Людвиговича Ернста (1891–1942). Його ім'я пов'язано з діяльністю багатьох київських музейних осередків. У 20-х рр. ХХ ст. вчений був причетний до взаємного обміну культурними цінностями між РСФСР та УРСР. Завдяки його самовідданій роботі в Україну було повернуто десятки козацьких портретів. Будучи завідуючим мистецьким відділом історичного музею ім. Т. Г. Шевченка, вчений не раз рятував експонати від нищівної політики розкрадання та руйнування культурних пам'яток. За 10 років його роботи (1923–1933) кількість експонатів у відділі збільшилася приблизно у 15-20 разів [21, с. 45]. Активна робота Ернста прослідковується і за статтями у часописах. У його статті «Художественные сокровища Украины. Виставка украинского исторического портрета в Киеве», опублікованої у журналі «Пламя», автор наголошував на важливий взаємозв'язок історичної спадщини із сучасністю, а також підкреслював величезне культурно-українське значення виставки, де вперше було проведено відбір експонатів саме за національним принципом [22, С. 9].

Тісна співпраця Ернста з М. Біляшівським та Д. Щербаківським суттєво вплинула на його життя та наукову діяльність. Тому не дивно, що зі смертю останнього Федором Людвиговичем у журналі «Бібліологічні вісті» було опубліковано некролог, де висвітлювалися життєпис, пам'яткоохоронна та музейна діяльність ученого [23].

Петро Петрович Курінний (1894–1972) – видатний український історик, археолог, а також директор краєзнавчого музею м. Умані та Музейного містечка м. Києва. Він тісно співпрацював з Ф. Ернстом та Д. Щербаківським. Ще у довоєнний період ученого звинувачували у використанні музейних осередків як засобів націоналістичного виховання населення. За часів німецької окупації П. Курінний не припинив свою наукову діяльність, продовжував проводити археологічні дослідження та навіть необережно говорив про масові вилучення радянською владою культурних цінностей із музеїв. Такі висловлювання не могли зійти з рук Петру Петровичу, через що він був змушений тікати за кордон [24, С. 82-83]. Через еміграцію він залишив дуже мало відомостей про свою наукову спадщину, тому його матеріали, опубліковані у тогочасних часописах, і зараз представляють неабияку наукову цінність. На жаль, на сторінках журналів було знайдено лише дві написані їм статті.

Взяття території Києво-Печерської лаври під керівництво музейними установами було необхідним кроком для її збереження. План по реставрації, охороні, комунальній експлуатації, організації музейних зал був запропонований П. Курінним у повідомленні «Лаврський Культурно-Історичний Державний Заповідник» [25]. Тісна співпраця з іншими українськими вченими-музейниками підтверджує професіоналізм та зацікавленість дослідника. У своїй статті-некролозі «Ернест Романович Штерн» [26] П. Курінний виклав його біографію, діяльність в Одеському археологічному музеї, оцінив його великий вклад в інвентаризацію, систематизацію та збереження знайдених археологічних знахідок тощо.

Людиною, яка все своє життя віддала музейній справі, був і Данило Михайлович Щербаківський (1877–1927). Ще у юному віці він захоплювався вивченням української

історії, тому після закінчення Київського університету почав займатися дослідженням етнографії та мистецтва України. Ставши у 1902 р. співробітником історичного музею в Києві, Данило Михайлович кожен рік вирушав у експедиції для поповнення колекцій музею в різні куточки України [27, с. 84]. Одночасно з цим учений займався і науковою роботою. За своє життя Щербаківський опублікував близько 30 наукових праць, серед яких були і статті в українських часописах. Пізніше журнал «Бібліологічні вісті» висвітлював зібрані вченим матеріали у статті «Нові придбання рукописного відділу Першого Державного Музею в Києві», де розповідається про стародавні рукописи, що надійшли до музею за період 1916–1922 рр. [28].

Під час Першої світової війни, будучи офіцером на Галицькому фронті, ризикуючи своїм життям, Щербаківський намагався зберегти від знищення стародавні предмети українського мистецтва, які при першій нагоді відсилав до музею у Києві. А вже через декілька років на батьківщині вченого проходила націоналізація приватних колекцій, що мали культурно-історичну або наукову цінність. Відібрані у власників предмети часто не були правильно доглянуті, що призвело до загибелі багатьох мистецьких скарбів, паперових документів та книжок [27, с. 84-85]. Щербаківський був одним з тих людей, які йшли проти системи та намагалися повернути якомога більше цінних експонатів у руки професіоналів. Під час дослідницьких експедицій Данило Михайлович бачив темпи знищення пам'яток української старовини. Будучи небайдужим до історії своєї країни, він намагався звернути на це громадську увагу, опублікувавши у журналі «Життя й революція» статтю «Культурні цінності в небезпеці», де детально описав руйнацію історичних пам'яток та закликав до охорони того, що залишилося [29]. На жаль, ця публікація не знайшла відгуків, що сприяло моральній пригніченості автора, почуттю безсилля у боротьбі з ворогом. Планомірне знищення скарбів українського народу, охороні та збереженню яких Щербаківський віддав усе своє життя, сприяло його самогубству.

Дмитро Іванович Яворницький (1855-1940) – видатний історик, фольклорист, археолог, етнограф та музейник, праці якого стали взірцем для вивчення української історії. Музейна робота вченого насамперед пов'язана із діяльністю Катеринославського музею (нині м. Дніпро), директором якого його було призначено у 1902 р. Саме під його керівництвом заклад, що бере свій початок ще з 1849 року, вступив у період відродження. За невеликий проміжок часу він перетворився на один із провідних музейних осередків України та став справжнім сховищем пам'яток історії та мистецтва. 30 років плідної роботи перетворили музей на центр культури Придніпров'я. Уже в 20-х рр. ХХ ст. він став одним із головних осередків, де проводилися історико-краєзнавчі та пам'яткоохоронні дослідження [30]. Історію створення, структуру, діяльність та відомості про найзначущі експонати Яворницький опублікував у популярному на той час часописі «Червоний шлях» [31]. Ця фундаментальна стаття дає змогу переконатися у величезній роботі, що була проведена співробітниками для відродження музейного закладу.

Посідаючи керівне місце у співтоваристві музейників України, Д. І. Яворницький одночасно проводив і широкомасштабні археологічні розвідки. У 1927–1932 рр. він очолював комплексну науково-дослідну експедицію на Дніпробуді, деякі результати якої висвітлює у статті «На порогах Дніпра» [32], що була надрукована у часописі «Нові шляхи».

Ще одним видатним істориком, педагогом та музейником, автором багатьох фундаментальних музеезнавчих публікацій був Федір Іванович Шміт (1877–1937). Достатньо довгий час учений працював викладачем у Харківському університеті, займався дослідженням пам'яток архітектури Візантії та Близького Сходу, мистецтвом Київської Русі (1912-1921), а також був завідуючим музейним відділенням Всеукраїнського комітету охорони пам'ятників старовини (1919-1920). За роки своєї плідної праці він прагнув донести до широких народних мас ідею важливості збереження старовинних культурних цінностей, адже саме вони відображають важливі етапи розвитку країни [33, с. 303-304]. За все своє життя Шміт опублікував 13 книг та близько 100 статей, у тому числі таких, що стосуються музейних проблем. Одна із них «Об исследовании и издании памятников древнерусского искусства» була надрукована у часописі «Наука на Україні». Тут він торкнувся питання охорони пам'ятників культури в Україні [34,

с. 129-130], зокрема проблеми збереження храму святої Софії. Цій пам'ятці вчений приділяв особливу увагу. В його планах було написання колективної монографії, базуючись на результатах детального дослідження храму [35]. На жаль, через радянські репресії ця робота так і залишилася не закінченою.

Крім того, Федір Іванович був талановитим педагогом. У своїх роботах він поєднував мистецтво з освітою, заохочував навчання молоді у різноманітних наукових осередках, у тому числі й у музейних установах. Так, у журналі «Путь просвещения» у статті «О художественно-педагогическом образовании» автор підкреслював важливість створення окремого музею дитячої художньої творчості [36, с. 70]. Приклади вже існуючих творчих занять на базі художнього музею в Харкові були висвітлені в іншій змістовній публікації «Искусство как предмет обучения» [37, с. 29-30].

Досить часто на сторінках часописів 20-30-х рр. зустрічається ім'я Олександра Семеновича Федоровського (1885–1939) – видатного українського археолога, геолога та музейного діяча. Олександр Семенович вважається одним із найактивніших дослідників археології не тільки на Харківщині, але й по всій Україні. Він був членом Українського комітету охорони пам'яток культури, Всеукраїнського археологічного комітету [38, с. 65]. Проте найбільший вклад у розвиток археології як науки вченим було зроблено на посаді директора Харківського археологічного музею. На той момент у цьому закладі були зосереджені всі археологічні сили регіону. Діяльність Федоровського стала взірцем для співробітників музеїв подібного профілю в СРСР. Своїм прикладом йому вдалося довести, що музей повинен виконувати не тільки пасивно повчальну функцію, але зобов'язаний мати експериментальний, спостережливий та проектний характер [38, с. 61-62]. Незважаючи на утиски з боку влади, звинувачення у діях «антимарксистського порядку» статті Федоровського з'являлися на сторінках часописів переважно в 20-х рр. XX ст. Музеєзнавчу цінність серед них представляють повідомлення щодо роботи Харківського музею археології. Робота по збиранню археологічних колекцій, систематизація та облік експонатів цього закладу описані у статті «Краєзнавча робота в Харкові і на Слобожанщині» [39, с. 190-191]. Більш детально наукова діяльність цього музейного осередку була висвітлена у журналі «Наука на Україні: бюлетень укрнауки». Із статті «Харківський Археологічний Музей та його науково-дослідча праця» видно, що пріоритетом роботи закладу було збирання речового й фактичного матеріалу різноманітними засобами, наприклад, археологічними розвідками, екскурсіями, розкопками, придбанням речей тощо. Крім того, обов'язково проводилася наукова обробка отриманих предметів: колекції описували, класифікували, замальовували, складали археологічні мапи [40]. Результати дослідницької роботи установи також були викладені у статті «Відчит Харківського Археологічного Музею» [41]. У колекції музею потрапляли й унікальні матеріали, які заслуговували особливої уваги дослідників. Подібні експонати детально описані Федоровським у публікації «Две бронзовые статуэтки Харьковского археологического музея» [42].

Вагомий внесок у поповнення музейними матеріалами українських часописів зробив видатний громадський діяч, музеєзнавець та краєзнавець Василь Васильович Дубровський (1897–1966). З підліткового віку він захопився ідеєю національного відродження, що спонукало його до отримання історичної освіти. Після закінчення інституту Василь Васильович працював інспектором з охорони культурних пам'яток в Управлінні наукових установ, а у 1925 р. став завідувачем музейної секції при Управлінні науки НКО УСРР [2]. Робота на цих посадах сприяла поглибленому вивченню музейництва та пам'яткоохоронної сфери, що було відображено і на сторінках часописів. Питанню охорони пам'яток присвячена змістовна публікація вченого «Поточні справи охорони пам'яток культури на Україні», де перелічені досягнення та недоліки у державній організації захисту культурних цінностей [43, с. 348-350]. Крім того, їм подана інформація щодо впорядкування могили Т. Г. Шевченка, необхідності створення на цій території меморіального музею [43, с. 352].

В. В. Дубровський також пильно стежив за розвитком музейних установ України, що підтверджується його публікаціями стосовно різних регіональних музеїв. Одна з них про діяльність Дніпропетровського краєзнавчого музею (а саме видання закладом збірника у 1929 р.) з детальним аналізом опублікованих у ньому повідомлень була надрукована у журналі «Україна» [44]. Звіт про роботу Одеського державного істо-

рико-археологічного музею було подано у статті «Розкопування Ольвії» [45]. Через репресії Дубровський змушений був емігрувати до США, де відновив свою наукову діяльність та друкувався на сторінках іноземної періодики.

Періодичні видання України відносяться до джерел, які активно розвивалися в період різкого прискорення процесів культурного відродження та формування національної самосвідомості. 20-і рр. ХХ ст. стали для нашої країни саме таким етапом. У цей час на території України почалося активне відновлення багатьох галузей духовного життя громадськості, в тому числі і розвиток державної пам'яткоохоронної та музейної систем.

Багато нових особистостей, які з'явилися саме в цей період, стали фундаторами сучасної музейної справи. У важкий період історії України немало тогочасних учених ризикували кар'єрою та життям для того, щоб зберегти від тотального розкрадання, руйнування та вивозу за кордон національні надбання, намагалися, незважаючи ні на що, перетворити музейні заклади на просвітницькі осередки всупереч комуністичному режиму, що прагнув сприяти перетворенню музеїв на політосвітні, пропагандистські установи, приділяли багато уваги збору нових експонатів, правилам їхньої систематизації та обліку, а також принципам побудови експозицій.

На жаль, більшості із них не вдалося до кінця побороти систему. Шквал репресій, що обрушився на наукових працівників у 30-х рр. ХХ ст., не обминув і музейників. Часописи того часу дають змогу прослідкувати, що більшість вищезгаданих публікацій датувалася саме 20-ми роками. Репресивні заходи щодо музейних кадрів сприяли згубним наслідкам у музейній справі. Експозиції перетворилися на стенди комуністичного будівництва, які склалися переважно з цитат класиків та різноманітних урядових постанов. Подібна направленість ігнорувала саму специфіку музейного закладу, який повинен розвиватися лише на основі науково-дослідницької праці над зібраними колекціями.

Проте виявлені та проаналізовані матеріали, по-перше, надають можливість прослідкувати становлення музеєзнавства як науки, по-друге, дозволяють виявити кількісну зміну в музейній мережі, по-третє, висвітлюють діяльність відомих українських музейників того часу.

1. Маньковська Р. В. Музейники в лещатах тоталітаризму / Р.В. Маньковська // Історія України: маловідомі імена, події, факти (збірник статей) / ред. кол.: П.Т. Тронько (відпов. редактор), В.К. Андрушко [та ін.]. – К. : Рідний край, 2000. – Вип. 11. – С. 389–398.

2. Маньковська Р.В. Репресії серед музейних працівників в кінці 20–30-х рр. [Електронний ресурс] // Забута спадщина: портал про переміщені і втрачені історичні та культурні цінності : Web-сайт. – Ел. текст. дан. – Київ, 2016. – Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/research/450.html>. – Дата звернення 18.04.2018.

3. Маньковська Р.В. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937–1938 рр.) / Р.В. Маньковська // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: матеріали наук. конф., Київ 15 бер/ 2012 / [голов. ред. В.А. Смолій, В.М. Литвин]. – [Київ], 2012. – С. 300–321.

4. Граб В. І. За відсутності складу злочину / В. І. Граб // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки) / редкол. П.Т. Тронько [та ін.]. – Київ : Рідний край, 1991. – С. 255–258.

5. Філянський М. Г. Музей соціалістичного будівництва на Дніпрельстані / М. Г. Філянський // Знання. – 1933. – № 5. – С. 15–17.

6. Філянський М.Г. До Білої церкви / М.Г. Філянський // Знання. – 1929. – № 12. – С. 24

7. Нестуля О. О. Дослідник народного мистецтва / О. О. Нестуля // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки) / редкол. П.Т. Тронько [та ін.]. – Київ : Рідний край, 1991. – С. 255–258.

8. Таранушенко С.А. Звіт за 1924 рік виставка музею українського мистецтва / С.А. Таранушенко // Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 214–215.

9. Таранушенко С.А. Короткий огляд роботи Харківського музею українського мистецтва за 1925 рік / С.А. Таранушенко // Червоний шлях. – 1926. – № 5–6. – С. 244–246.

10. Таранушенко С.А. Музей українського мистецтва / С.А. Таранушенко // Червоний шлях. – 1925 – № 6–7. – С. 296–300.
11. Виставка книжкової графіки (в приміщенні Державного музею українського мистецтва з ініціативи проф. Таранушенка) // Червоний шлях. – 1929. – № 5–6. – С. 257.
12. Крутенко Н.С. Сергій Гіляров / Н.С. Крутенко // Пам'ятки України. Історія та культура. – 1998. – № 1. – С. 98–113.
13. Гіляров С.О. Музей Мистецтв Української Академії Наук / С.О. Гіляров // Глобус. – 1926. – № 4. – С. 88–89.
14. Гіляров С.О. Дорогоцінна знахідка / С.О. Гіляров // Малярство і скульптура. – 1938. – №1. – С. 36–37.
15. Гіляров С.О. Китайське мистецтво / С. О. Гіляров // Соціалістичний Київ. – 1937. – №7–8. – С. 41–44.
16. Білодід О.І. Макаренко М.О. / О.І. Білодід // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 120–131.
17. Макаренко М.О. Запорозькі клейноди в Ермітажі / М.О. Макаренко // Україна. – 1924. – № 3. – С. 25–38.
18. Макаренко М.О. Картинна галерея / М.О. Макаренко // Глобус. – 1926. – № 5. – С. 112–113.
19. Макаренко М.О. Лаврський музейний городок / М.О. Макаренко // Глобус. – 1926. – № 2. – С. 40–43.
20. Макаренко М.О. Виставка картин у Києві / М.О. Макаренко // Всесвіт. – 1926. – № 11. – С. 12–13.
21. Дмитрієнко М., Походяща О. Федір Ернст і малярська колекція НХМ / М. Дмитрієнко, О. Походяща // Пам'ятки України. Історія та культура. – 2012. – №10. – С. 44–45.
22. Ернст Ф.Л. Художественные сокровища Украины. Виставка українського історичного портрета в Києві / Ф.Л. Ернст // Пламя. – 1926. – №8. – С. 8–9.
23. Ернст Ф.Л. Д.М. Щербаківський (пам'яті дослідника) / Ф.Л. Ернст // Бібліологічні вісті. – 1928. – №1. – С. 127–136.
24. Франко А.Д., Франко О.О. Петро Курінний – дослідник стародавнього Львова / А.Д. Франко, О.О. Франко // Вісник ін-ту археології Львівського університету. – 2013. – Вып. 8. – С. 82–97.
25. Курінний П.П. Лаврський Культурно-Історичний Державний Заповідник / П.П. Курінний // Життя й революція. – 1927. – №4. – С. 121.
26. Курінний П.П. Ернст Романович Штерн (некролог) / П. Курінний // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 220–223.
27. Павловський В. Данило Щербаківський (1877–1977) / В. Павловський // Український історик. – 1977. – №3–4. – С. 83–88.
28. Щербаківський Д.М. Нові придбання рукописного відділу бібліотеки Першого Державного Музею у Києві / Д.М. Щербаківський. – Бібліологічні вісті. – 1923. – №4. – С. 103–108.
29. Щербаківський Д.М. Культурні цінності у небезпеці / Д.М. Щербаківський // Життя й революція. – 1927. – №1. – С. 95–102.
30. Ясь О.В. Яворницький Дмитро Іванович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / НАН України, Ін-т історії України ; [редкол.: В. А. Смолій та ін.]. – Київ : Наукова думка, 2013. – Т. 10. – С. 717.
31. Яворницький Д.І. Народний музей в Катеринославі / Д.І. Яворницький // Червоний шлях. – 1923. – №3. – С. 153–161.
32. Яворницький Д.І. На порогах Дніпра / Д.І. Яворницький // Нові шляхи. – 1930. – №3. – С. 135–139.
33. Ковпаненко Н.Г. Шміт Федір Іванович / Н.Г. Ковпаненко // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біогр. довідник / редкол.: В.О. Горбик. – Київ, 2005. – ч. 2. – С. 300–307.
34. Шміт Ф.И. Об исследовании и издании памятников древне-русского искусства / Ф.И. Шміт // Наука на Украине. – 1922. – №3. – С. 125–145.
35. Лопата П. Репресований Федір Шміт (Шмідт) [Електронний ресурс] / П. Лопата // Новий шлях. Торонто, 2012. – №17. – Режим доступу: <http://www.infoukes>.

com/newpathway/17-2012-Page-12-1.html. – Дата звернення 18.04.2018. – Репресований Федір Шмит (Шмідт).

36. Шмит Ф.И. О художественно-педагогическом образовании / Ф.И. Шмит // Путь просвещения. – 1923. – №7-8. – С. 56-71.

37. Шмит Ф.И. Искусство, как предмет обучения / Ф.И. Шмит // Путь просвещения. – 1923. – №1. – С. 1-63.

38. Маньковська Р.В. О. Федоровський та його вклад в пам'яткоохоронну та музейну справу / Р.В. Маньковська // Історія України: маловідомі імена, події, факти (збірник статей) / ред. кол.: П.Т. Тронько (відпов. редактор), В.К. Андрушко [та ін]. – Київ, 1996. – Вип.1. – С. 57-76.

39. Федоровський О.С. Краєзнавча робота в Харкові і на Слобожанщині / О.С. Федоровський // Червоний шлях. – 1923. – №3. – С. 186-194

40. Федоровський О.С. Харківський Археологічний Музей та його науково-дослідча праця / О.С. Федоровський // Наука на Україні: бюлетень укрнауки. – 1926. – №1. – С. 95-100.

41. Федоровський О.С. Відчит Харківського Археологічного Музею / О.С. Федоровський // Наука на Україні: бюлетень укрнауки. – 1926. – №1. – С. 90-94.

42. Федоровський О.С. Две бронзовые статуэтки Харьковского археологического музея / О.С. Федоровський // Наука на Украине. – 1922. – №4. – С. 286-297.

43. Дубровський В. В. Поточні справи охорони пам'яток культури на Україні / В.В. Дубровський // Наука на Україні: бюлетень укрнауки. – 1927. – № 2-4. – С. 348-356.

44. Дубровський В.В. Дніпропетровський історико-археологічний музей / В.В. Дубровський // Україна. – 1930. – №1-2. – С.176-181.

45. Дубровський В.В. Розкопування Ольвії / В.В. Дубровський // Україна. – 1930. – №1-2. – С. 174-176.

МУЗЕЙНОЕ ДЕЛО В УКРАИНЕ В ПУБЛИКАЦИЯХ УЧЕНЫХ-ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ И МУЗЕЙНЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЖУРНАЛОВ 20-30-Х ГГ. XX СТ.)

В 20-30-е годы в Украине началось бурное развитие сети музеев. Этот процесс происходил благодаря активной научной деятельности талантливых и самоотверженных украинских ученых. В статье освещается их деятельность по материалам украинских журналов, которые на сегодняшний день еще достаточным образом не исследованы.

В статье проанализированы выявленные публикации Н. Г. Филянского, С. А. Таранушенко, С. А. Гилярова, Н. Е. Макаренко, Ф. Л. Эрнста, П. П. Куринного, Д. М. Щербаківського, Д. И. Яворницького, Ф. И. Шмита, А. С. Федоровского, В. В. Дубровского.

Ключевые слова: музейные специалисты, музееведение, история музейного дела, периодические издания, журнал.

Museology in Ukraine in publications made by scientists-researchers and museum specialists (on material from chronicles 20-30 years, XX c.)

In the 20s-30s, in Ukraine started a rapid development of museums. This process was happening due to the work of talented and selfless Ukrainian scientists. They managed to start the processes which later formed modern native museology. Appearance of a great number of public-political, scientific-popular and artistic chronicles in Ukraine had positive influence on the development of science. In order to popularize the national heritage, protect cultural monuments and raise of museum science in general Ukrainian scientists had made enough publications on the pages of Ukrainian periodicals. For more detailed analyses of the detected material, we take into account only periodicals which were printed in the period from 1917 to 1941.

The article reveals and analyses works of such scientists as M.G. Philanskiy, S.A. Tarahushenko, S.O. Hiliarov, M.O. Makarenko, F.L. Ernst, P.P. Kurinnyj, D.M. Shchebakivskij, D.I. Iavorskij, F.I. Shmit, O.S. Fedorovskij, V.V. Dubrovskij.

Key words: museum experts, museology, history of museum matter, periodicals, chronicle.

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 94(477)

Лідія Нестеренко

З ІСТОРІЇ ОДНОГО ВЧИТЕЛЬСЬКОГО ЛИСТА

На основі архівних джерел у статті показано трагедію життя трьох учителів Горобіївської неповної середньої школи Срібнянського району Чернігівської області Якова Спиридоновича Момота, Ілька Івановича Падалки і Єфрема Семеновича Неділька, які, незважаючи на всі репресивні дії радянської влади проти українців у 20–30-х рр. минулого століття, не побоялися відкрито говорити правду про справжню радянську дійсність. У серпні 1940 р. вони написали до Голови Президії Верховної Ради СРСР М. І. Калініна листа, в якому описали тяжке та голодне життя українського селянства та сільської інтелігенції. 23 липня 1941 р. Військовий трибунал військ НКВС Київської області в м. Чернігові виніс вирок обвинуваченим. Кожного із учителів було позбавлено волі терміном на 10 років, з відбуванням покарання у трудових таборах, а також кожного позбавлено громадських прав терміном на п'ять років.

Ключові слова: Я. С. Момот, І. І. Падалка, Є. С. Неділько, вчителі, антирадянські розмови, листи, кримінальна справа, НКВС, ГУЛАГ, реабілітація.

Криваві репресії в Україні 30-х рр. минулого століття не закінчилися у 1939 р. Вони, на превеликий жаль, продовжились і в наступних десятиліттях, забравши безліч людських життів. Радянська каральна система жорстоко розправлялась з будь-якими проявами інакомислення в довоєнний час, а особливо нещадно вона була під час німецько-радянської війни. Ворогами народу ставали військові, представники робітничого класу, селянства й інтелігенції.

Радянська влада боялась, що із вступом нацистських військ на територію України, значна частина населення перейде на сторону гітлерівців. Особливо це стосувалось людей старшого віку, які пам'ятали всі основні заходи радянської влади, як то: розкуркулення, колективізацію, знищення церков, голодомори, репресії та ін. Тому в перші місяці війни багато заарештованих в Україні було у спільному режимі засуджено і відправлено відбувати покарання до трудових таборів Російської Федерації, а багатьох ув'язнених, якщо вже не було змоги відправити, просто розстріляли. На одній із таких кримінальних справ, яка була в провадженні у слідчому відділі Чернігівського управління НКДБ з 10 квітня по 23 липня 1941 р. ми зупинимось в даній публікації.

Метою даної роботи є показ трагедії життя трьох учителів Горобіївської неповної середньої школи Срібнянського району. Вони в листі до Голови Президії Верховної Ради СРСР М. І. Калініна описали тяжке життя інтелігенції в 30-і рр. минулого століття. Джерельною базою є документи АУ СБУ в Чернігівській області [1], а також публікація В. Парамбуля, внука одного з цих трьох учителів, а саме І. І. Падалки [2]. Подані у статті листи, фрагменти документів із кримінальної справи буде процитовано мовою оригіналу.

10 квітня 1941 р. у Чернігівському обласному управлінні НКДБ було порушено справу №13116/13117. Підставою став лист «різкого контрреволюційного змісту», написаний у серпні 1940 р. і направлений на адресу Президії Верховної Ради СРСР.

© Нестеренко Лідія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського ОШПО імені К. Д. Ушинського.

Під час проведення слідчих дій було встановлено, що його написав учитель неповної середньої школи с. Горобіївки Срібнянського району Яків Спиридонович Момот. Як дізналось слідство, про написання листа знав ще один учитель цієї школи – Ілько Іванович Падалка. 10 квітня 1941 р. їх обох було заарештовано. Після проведення перших допитів, Я. С. Момот зізнався, що в підготовці листа активну участь брав ще один учитель цієї школи – Єфрем Семенович Неділько. На підставі цього 23 квітня 1941 р. його також заарештували [1, арк.3].

Коротко зупинимося на біографіях цих учителів.

Яків Спиридонович Момот народився в 1890 р. в с. Брагінці Варвинського району в родині селян-бідняків. Його батько – Спиридон Мойсейович Момот, помер у 1912 р. Мати – Марія Олексіївна Лазаренко (дівоче прізвище), померла в 1929 р. До подій 1917 р. родина володіла 5 га землі.

Яків Спиридонович здобув середню освіту. Впродовж життя закінчив сільську школу, 2 курси реального училища, курс вечірнього технікуму, курси з іноземної мови.

У 1912–1914 рр. служив у царській армії. Спершу був рядовим, а згодом йому присвоїли чин молодшого унтер-офіцера. З 1914 – по 1921 рр. потрапив у полон, перебував у Німеччині. Військовий табір, де перебував Я. С. Момот, знаходився біля м. Губен.

Я. С. Момот

Я. С. Момот у 1936 р.

Після повернення додому, Яків Спиридонович одружився з Надією Якимівною Лимар. Родина виховувала двох дітей.

До 1929 р. займався сільським господарством. У користуванні було 3 га землі. Родина тримала корову й коня.

На час арешту проживав з родиною у с. Горобіївка Срібнянського району, де з 1938 р. працював учителем німецької мови в неповній середній школі. На момент арешту батька доньці Олені виповнилося 18 років, а сину Івану – 14 років. Вони ще навчалися [1, арк.9–10 зв., 20, 73].

Ілько Іванович Падалка народився у 1887 р. в с. Горобіївка Срібнянського району, в родині селян-середняків. Його батько – Іван Іванович Падалка, помер у 1923 р. Мати – Єфросинія Антонівна Заїка (дівоче прізвище), померла в 1900 р. У 1904 р. закінчив Гурбинську школу. З 1911 по 1912 р. керував церковним хором у с. Курмани Недригайлівського району Сумської області.

Після досягнення повноліття, Ілько Іванович одружився з Зінаїдою Іванівною Назаренко. У 1914 р. у родині народилась донька Галина.

З 1914 по 1917 р. перебував на військовій службі в царській армії. До 1916 р. був рядовим. У травні 1916 р. його було відправлено на навчання до м. Чугуїв, у школу

*І. І. Падалка в царській армії
(1914–1917 рр.)*

І. І. Падалка у 1940 р.

прапорщиків, яку він закінчив у жовтні. Після навчання Ілька Івановича направили на службу до Одеського військового округу, а звітти він отримав призначення продовжувати службу в м. Феодосія. У зв'язку з хворобою, влітку 1917 р. чоловік отримав відпустку, і до армії вже не повернувся. Закінчив службу в чині прапорщика.

До грудня 1917 р. перебував на лікуванні у Прилуцькому госпіталі. Після одужання повернувся додому. У лютому 1918 р. його направили вчителювати в с. Довгалівку Талалаївського району, де він і пропрацював до літа. Під час літніх канікул 1918 р. повернувся до родини в с. Горобіївку.

Під час призову до армії Денікіна Ілько Іванович утік у с. Голубівку Прилуцького району і там проживав у Михайла Трохимовича Марченка. Через певний час повернувся додому і проживав у селі до 1920 р., коли його призвали служити до лав Червоної Армії. У 1921 р., після демобілізації, його відправили на роботу інструктором по бджільництву до Прилуцького земвідділу.

Із 1922 р. і до самого арешту працював учителем у Горобіївській неповній середній школі. У 1920–1923 рр. у подружжя народилося ще 2 дітей [1, арк.70–72]. До 1929 р. родина володіла 3,5 га землі, тримала в господарстві корову.

На момент арешту батька старша донька Галина працювала вчителькою в Іванківській середній школі, 21-річна донька Валентина – вчителькою в Горобіївській неповній середній школі, 18-річний син Віталій – вчителем у с. Навози Михайло-Коцюбинського району [1, арк.58–59].

Єфрем Семенович Неділько народився у 1894 р. в с. Горобіївка Срібнянського району у родині селян. До 1917 р. у родині було більше 3 десятин землі.

Після закінчення школи у 1915 р. юнак закінчив учительську семінарію. У 1915–1916 рр. служив в царській армії рядовим. Після закінчення школи прапорщиків він став служити прапорщиком. Як зазначив свідок І. П. Даниленко, за службу Є. С. Неділько отримав орден «Станіслава» [1, арк.182].

У грудні 1917 р. чоловік демобілізувався і повернувся додому в с. Горобіївка. До 1 вересня 1918 р. проживав із батьками і займався сільським господарством.

Дружиною Єфрема Семеновича стала Марія Федорівна Заїка (дівоче прізвище). У родині народилося двоє синів: Микола (1918 р. н.) та Володимир (1920 р. н.).

З 1 вересня 1918 р. по направленню Прилуцького відділу народної освіти поїхав працювати вчителем у початкову школу в с. Рибці Прилуцького району.

З вересня 1920 по 1924 р. працював учителем у с. Горобіївка. З 1924 по 1926 р. працював у Срібнянській школі «малограмотних» [1, арк.130].

Єфрем Семенович Неділько

Є. С. Неділько у 1940 р.

З 1926 р. і до арешту (у квітні 1941 р.) працював учителем української та російської мови Горобіївської неповної середньої школи. Вчився заочно на 2 курсі «мовно-літературного факультету Ніжинського держпедінституту» [1, арк. 203].

Сини в цей час уже служили в лавах Червоної армії: Микола перебував на ст. Титовка Мурманської області, а Володимир – у Куйбишеві [1, арк.120–121].

Як видно, напередодні війни Яків Спиридонович Момот, Ілько Іванович Падалка і Єфрем Семенович Неділько працювали вчителями Горобіївської неповної середньої школи. Останні два вчителі знали один одного з дитинства, оскільки були уродженцями с. Горобіївки. Всі три вчителі були майже ровесниками. Вони пройшли службу в царській армії, стали свідками встановлення радянської влади в Україні, пережили колективізацію, стали очевидцями двох голодоморів та пережили інші життєві випробування. Одним словом, мали великий життєвий досвід. Адже в 1940 р. наймолодшому Є. С. Недільку виповнилося 46 років. А двоє його колег вже відзначили піввіковий ювілей.

У квітні – травні 1941 р. начальник слідчої частини УНКДБ, лейтенант держбезпеки Григоренко, начальник Срібнянського РВ НКВС, інтендант 3-го рангу Продан та оперуповноважений Срібнянського РВ НКВС Хоменко* провели ряд допитів свідків по справі.

Ними було допитано директора Дейманівської неповної середньої школи Івана Павловича Федоренка, директора Горобіївської неповної середньої школи Євдокію Миколаївну Мостову та вчителів цієї школи Дмитра Платоновича Тринуса, Марію Іванівну Остах, Никифора Фадейовича Ігнатенка, Івана Платоновича Даниленка та ін.

На основі свідчень було доведено, що у розмовах з колегами (особливо молодими) часто вчителі згадували свою молодість, старе (дорадянське) життя, порівнюючи його із сучасним. Зрівнювали рівень життя, ціни, заробітну плату, якість товарів, послуг тощо.

Так, **Я. С. Момот** дуже часто у колективі із захопленням розповідав про порядок в Німеччині, особливо в таборах, де він перебував кілька років [1, арк. 159 зв.]. «В Германії лучший корм дают худобе, чем у нас едят люди», – порівнював Україну з Німеччиною Яків Спиридонович. І відзначав, що «в Німеччині рівень культури далеко вищий ніж у нас, що в кінцевому рахунку життя в Німеччині краще, ніж у нас по всім галузям» [1, арк. 172 зв. – 173].

І. І. Падалка в присутності колег неодноразово розповідав про своє вчительське життя при царизмі. За одними даними тоді він отримував 7 крб [1, арк. 176], за іншими даними – 18 руб. на місяць, жив на ці кошти сам і утримував собаку. А нині лише на одне харчування витрачав 150 руб. [1, арк. 145].

* У документі імена відсутні

Піддавав він критиці якість і вартість сучасного одягу. При царизмі він мав завжди три костюми, а тепер він не може пошити собі й одного костюма, а якщо і є матерія, то не такої якості, як раніше [1, арк. 181 зв.]. За пальто він раніше заплатив 28 руб. і носив його 28 років. А нині купив пальто за 400 руб. і одягав його лише 2 роки. Підсумовував Ілько Іванович тим, що зараз радянський карбованець нічого не коштує, і нині вчителям дуже мало платять грошей [1, арк. 145, 167 зв.].

Свідок І. П. Федоренко також пригадав випадок, який стався весною 1939 р. Тоді І. І. Падалці, який стояв у черзі, не вистачило хліба. Ілько Іванович почав бити себе в груди і кричати на продавця: «Ты отдай мне хлеб, я его никогда не наедаюсь» [1, арк. 163 зв.].

У 1941 р. Ілько Іванович склав список вчителів, які потребували одягу, і пішов у контору кооперації вимагати товар. У присутності багатьох людей І. І. Падалка підняв напівпальто і сказав: «Смотрите Советский учитель не имеет штанов». Потім почав запитувати, чи отримає він штани з цього привезення товару [1, арк. 172 зв.].

І. П. Федоренко також вказав на те, що у своїх розмовах І. І. Падалка не оминав і політичні теми. Коли Ілько Іванович дізнався, що до бюлетенів на вибори депутатів до Верховної Ради СРСР у 1937 р. було внесено лише одну кандидатуру, він сказав: «Це не выборы до Верховного Совета, а просто назначения» [1, арк. 163 зв.].

Висловлював учитель своє незадоволення і постановою щодо введення оплати за навчання в ВНЗ. Цією постановою, на думку Ілька Івановича, закривався доступ для дітей робітників і селян до вступу і навчання в ВНЗ [1, арк. 196].

Часто в колективі І. І. Падалка розповідав про календар Брюсова. Як зазначав Ілько Іванович, у багатьох питаннях прогнози астролога співпадали з дійсністю. На 1940 р. в календарі передбачено «велику бійню і голод». І застерігав, що цього потрібно чекати [1, арк. 167 зв.].

У 1940 р. він виражав своє невдоволення розповсюдженням лотерей серед вчителів школи. Як зазначила вчителька школи М. І. Остах: «<...> Сам долго спорился не брал, пока учителя предложили, что если Вы Илья Иванович не будете брать, то мы сами разберем, только прекратите разговоры. Против лотереи Падалка выступал со своей дочерью Валентиной. И наконец, как он так и дочь с большим недовольством взяли лотереей самые последние <...>» [1, арк. 172 зв.].

Із свідчення І. П. Даниленка дізнаємося, що в жовтні 1940 р. І. І. Падалці запропонували створити при школі хор, адже у царські часи він керував церковним хором і має досвід роботи. Але Ілько Іванович від цього доручення відмовився і заявив: «Как Рябка кормят, так он и брешет» [1, арк. 181 зв.].

У цілому, як зазначали колеги, І. І. Падалка ухилявся від виконання різноманітних громадських доручень. У червні 1940 р. на зборах педагогічного колективу, на яких відзначали відмінників учителів, він виставив і свою кандидатуру. Після того, як вчителі зауважили на те, що він байдужий до громадських доручень, Ілько Іванович відповів: «**Ні за що агитировать, людям самим видно. Вже воно усім надоіло**» [1, арк. 167 зв., 181–181 зв.].

Що стосується **Є. С. Неділька**, то його колеги називали не багатослівним. Як зазначав Д. П. Тринос, то він «<...> в разговорах поддерживал ПАДАЛКУ, соглашался с его мнениями, но сам бодем скупо себя держал <...>» [1, арк. 167 зв.]. І. П. Федоренко також підтвердив, що «<...> Недилько меньше высказывался прямо, но всегда поддерживал ПАДАЛКУ по всех суждениях о плохой жизни в настоящее время <...>» [1, арк. 163 зв.].

Є. С. Неділько також ухилявся від виконання різноманітних завдань. Так, у лютому 1941 р. він зірвав військове змагання, яке було доручено йому провести директором школи. У характеристиці, поданій завідуючим Срібнянським ВНО на нього, читаємо: «<...> Доручення директора школы тов. Мостовой игнорировал і часто не виконував. На громадській роботі в селі не працював <...>» [1, арк. 203 зв.].

Варто відзначити, що в класах, де були керівниками **Є. С. Неділько** та **І. І. Падалка**, звучала учнівська критика дій радянської влади. Як відмітив завідуючий педшколи І. П. Даниленко, що Є. С. Неділько з учнями не вів роз'яснювальної роботи.

Підтвердженням цьому є кілька прикладів. У лютому 1941 р. вчитель поділився з колегами про один із епізодів уроку. Коли він (Єфрем Семенович) розповідав учням про «радісне і щасливе життя нашого народу», то учні його запитали: «Де ж це радісне життя»? На що вчитель погодився з учнями [1, арк. 181 зв.].

Є. С. Неділько також говорив, що на уроці української мови учень І. Я. Пододаш розшифрував абрєвіатуру СССР наступним чином: «Свои собаки себя рвут». І. І. Падалка і Є. С. Неділько захоплювались цим вчинком учня [1, арк. 167 зв.].

Учні І. І. Падалки також відмічали, що нема хліба у населення і що вчитель отримує 100 г хліба [1, арк. 172].

Одного разу, в лютому 1940 р. І. І. Падалка, прийшовши із уроку економічної географії, попередив колег про те, що на політичні теми з учнями потрібно говорити якнайменше. Адже учні задавали такі запитання, що на них не можна відповідати, оскільки «вони – учні знають справжнє життя». І навіть приклад з уроку. Коли він (Ілько Іванович) розповідав про збільшення виробництва цукру в Україні, учні його запитали: «А чого ж немає цукру?» [1, арк. 181 зв.].

У своїх свідченнях деякі вчителі нейтрально висловлювались щодо заарештованих, а окремі ж – часто давали негативну характеристику своїм колегам. Так, І. П. Даниленко зазначив: «<...> ПАДАЛКА с политической стороны, безусловно, являлся ненадежным <...>, <...> НЕДИЛЬКО Ефрем Семёнович к работе относился неряшливо, за что имел неоднократные замечания <...>», а <...> МОМОТ, как учитель – был слабый <...>» [1, арк. 181–182].

У цілому свідки показали, що їхні колеги були слабкими, безініціативними та неблагонадійними вчителями.

Листи

Проаналізувавши життя інтелігенції у 20-30-ті рр. ХХ ст., у січні 1940 р. вчителями Горобіївської школи було підготовлено колективного листа до районної ради і винесено на обговорення в педагогічний колектив. Ініціаторами були І. І. Падалка та Є. С. Неділько. Як засвідчили колеги, І. І. Падалка запропонував присутнім вчителям написати листа, в якому описати «становище справ», а Є. С. Неділько його написав [1, арк. 167, 172 зв., 176 зв.].

Одним із питань, порушених у зверненні, було погане забезпечення вчителів хлібом. Після ознайомлення педагогічного колективу з текстом, директор школи Є. М. Мостова заборонила його відправляти. Не підписали листа і самі вчителі. Лист було знищено. Обидва ініціатори були незадоволені реакцією колег [1, арк. 132, 145, 159 зв., 167, 176 зв.].

Пізніше було підготовлено іншого листа і відправлено до Президії Верховної Ради СРСР. Варто відзначити мужність вчителів, які не побоялися згадати в листі про голодомор 1932–1933 рр., від якого, на їхню думку, в Україні померло більше 2-х мільйонів. Автори також охарактеризували ситуацію, яка склалася в Україні в 1939–1940 рр., коли населення також бідувало. «<...> Большинство областей УССР форменным образом голодали. Посбыли все тряпки на рынке чуть не даром, а мука от марта месяца и до это время на рынке стоит 130–140 рублей пуд <...>», – написали вчителі [1, арк. 205].

Вчителі також порівняли свою заробітну плату із цінами на основні продукти. Ось як вони описали своє становище: «<...> Учитель получает 100 гр. хлеба на день, а если он получит 300 гр. в месяц и ему надо купить 3 пуда муки за 390 руб., сало 80 руб. кг., пшено 180 руб. что же он делает этот учитель, голодает бедняжка во всю. Сидеть бы над картошкой, да и той нет <...>», – читаємо в листі [1, арк. 206].

Наприкінці документа дописувачі застерігали представників влади від самовпевненості, а також прохали змінити політику керівництва: «<...> Вы пишете, что Вы сильны. У нас сильный тыл. Ошибаетесь товарищи, тыл Ваш очень и очень слабый. Надо сменить политику руководства. Обеспечить всем нормальную жизнь, тогда он будет сильный. Если же Вы этого не сделаете, то Вы в скором будущем потерпите крах от Ваших избирателей. Такое руководство: только для себя никуда не годится. Учтите товарищи это письмо и делайте так, как Вам говорят, а только лишь для себя <...>» [1, арк. 206 зв.].

Про авторство листа говорити майже через 80 років досить складно, адже в кінці прізвище відсутнє. Його закінчено наступними словами: «Колхозник бедняк, 10 лет работаю в колхозе. 23-й год дожидал ваших обещаний и не видел улучшения, только ухудшение. Решил написать правду. С приветом к вам колхозник. 5/VIII-40 г.» [1, арк. 206 зв.].

До основного листа було написано також і додаток «добавление», в якому вчителі проаналізували останні урядові документи про забезпечення селян землею та збір і заготівлю сільськогосподарських продуктів, корупцію, суддів. Ось як дописувачі охарактеризували злиденне майбутнє колгоспників у 1941 році: «<...> Мы видим здесь, что мы были голодные в этом году и на следующий год нас ожидает эта же судьба. В первую очередь выплотит государству, создать разные фонды доброкачественным зернам, а Вам товарищи колхозники послед, что останется и сколько останется, а если ничего, вы можете работать и без хлеба. Это же полное издевательство. Почему же Вы и рабочие получаете оклад жалования, а почему нет нормы колхознику 3–4 кг. на трудодень, а 800 гр., 1 кгр. или 1,5 кг. Почему колхозник работает и не знает сколько он зарабатывает. За частую он работает даром <...>» [1, арк. 207–207 зв.].

Авторами також охарактеризовано скрутне становище не лише селян, а й робітників. Піддано критиці і продажність судів, які прикривають злочинні дії представників влади. «<...> Чьиже это деньги, да это же мозолястой руки рабочего и колхозника. Он бедный, полуголодный, полуголый, работает и все отдает вам. Вы их воруете, судьи судят вас в одни двери выпускают, а в другие выпускают, потому, что они тоже воры <...>», – читаємо в додатку до листа [1, арк. 207 зв.].

У цілому листа було написано у гнівному тоні, хоча до членів Президії Верховної Ради автори звертаються через слово «товарищи». У листі зустрічаються різкі фрази, такі як: «вы сыты по горло и обеспечены деньгами», «вы поглухли и не слышите стона масс», «не рисуйте нам ваших прекрасных достижений, а напишите правду за нас, ибо мы видим только вранье», «судьи <...> тоже воры» та ін. [1, арк. 207–210 зв.].

Дописувачі гнівно засудили доповідь М. С. Хрущова про садівництво, в якій прозвучала теза про багате життя селянства. «Вот тов. ХРУЩОВ выступал с докладом после постановления дерево-посадки на огородах, у него повернулся язык говорит, что колхозник кушает сало с салом ему захочется и яблоко скушать. **Разве он не знает, что на Украине большинство колхозников не имеют куска хлеба, прекрасно знает, но у него хватило нахальства это сказать**», – знаходимо у додатку до листа [1, арк. 209 – 209 зв.]. Детально ознайомитись із змістом усього листа можна у **додатку А**.

Як уже зазначалось, 14 квітня 1941 р. звинувачення у підготовці та відправленні листа контрреволюційного змісту до Президії Верховної Ради СРСР було пред'явлено Я. С. Момоту. Спершу свою причетність він не визнавав, але згодом вже в кінці першого допиту він визнав власну провину [1, арк. 21].

У ході розслідування було з'ясовано, що незадоволення діями Радянської влади звучали із вуст ще двох колег Я. С. Момота, а саме: І. І. Падалки та Є. С. Неділька. 15 квітня затриманий повідомив наступне: «<...> Эти лица систематически высказывали недовольство мероприятиями Советской власти и Коммунистической Партии. ПАДАЛКА часто среди учителей «демонстрировал» свои латанные брюки, заявляя: «неужели Советская власть не может обеспечить учителей мануфактурой» между тем, как у ПАДАЛКИ были не одни брюки. В неоднократных беседах с ПАДАЛКОЙ последний заявлял, что Советская власть страной неправильно руководит, такие же заявления были и со стороны НЕДЕЛЬКО <...>» [1, арк. 27].

Згідно з показаннями Я. С. Момота, приводом до написання листа стало **скрутне матеріальне становище**. Ось як він описав цю подію: «<...> В 1940 году во время летнего отпуска мне не обходимо было купить продукты, но в этот период денег у меня не оказалось. Возле школы я встретил НЕДИЛЬКО и ПАДАЛКУ и у первого попросил занять мне 100 рублей. Присутствовавший тогда ПАДАЛКА засмеялся и говорит: «учитель, а денег нету», и после этого заявил «Вы бы написали заявление на имя Верховного Совета и хорошенское заявление». На это я ПАДАЛКЕ ответил,

что я не специалист писать заявления и никогда их не писал. Продолжая дальше разговор ПАДАЛКА мне заявил: «Я знаю как нужно написать, а НЕДЕЛЬКО еще лучше знает, мы тебе продиктуем.

После этого Падалка спросил, есть ли у меня блокнот, и получив от меня утвердительный ответ, сев на лавочку возле школы, первый ПАДАЛКА, а потом НЕДИЛЬКО начали диктовать мне письмо на имя Председателя Президиума Верховного Совета СССР. Письмо было продиктовано в явно контрреволюционном духе, больше диктовал содержание письма НЕДЕЛЬКО <...>» [1, арк. 28].

Проте на допиті, який відбувся 16 квітня 1941 р., І. І. Падалка свою причетність до написання листа заперечив. Також він заперечив і факт позики Я. С. Момотом 100 крб у Є. С. Неділька [1, арк. 84]. Але пізніше почав співробітничати зі слідством.

23 квітня 1941 р. Є. С. Неділько повідомив слідству, що в педагогічному колективі у 1939–1940 рр. обговорювалося питання про відправлення колективного листа до Верховної Ради. Але його так і не було відправлено. Свою причетність до написання листа він не підтвердив [1, арк.132–133]. 22 травня він зізнався, що в червні-липні 1940 р. разом із І. І. Падалкою допомагали Я. С. Момоту скласти чорновий варіант листа [1, арк.142].

Варто також відзначити громадянську позицію Я. С. Момота. Перебуваючи у в'язниці в переддень та на початку німецько-радянської війни, він не залишив своїх переконань. Він чесно зізнавався співкамерникам Ю. Т. Булаху, Янсону, Колесникову, що був заарештований за вихвалання життя в Німеччині, де перебував у полоні з 1914 до 1921 рр.

У самий переддень війни, на допитах 20 і 21 червня 1941 р., співкамерник Я. С. Момота Ю. Т. Булах (уродженець с. Пушкіно Вороб'ївської сільської ради Любецького р-ну, житель м. Чернігова) дав вичерпні свідчення проти першого [1, арк. 49–50 зв.]. Наведемо деякі фрагменти з протоколів допитів Ю. Т. Булаха, в яких він описав зміст антирадянських висловлювань Я. С. Момота

Яків Спиридонович розповідав, що німці довіряли йому, і він сам їздив отримувати для полонених обмундирування та ін. Чоловік дуже шкодував, що повернувся на батьківщину. Він систематично розповідав, що німецькі селяни мають багато землі, гарні споруди, коней, інвентар. Заможно жили і два його товариші, з якими він там товаришував, і після повернення додому листувався з ними ще до 1930 р. Один товариш мав власного млина, а інший – шкіряний завод. Як підсумовував Яків Спиридонович: «<...> Оба живут харашо, багато, а в СССР жизнь плохая <...>» [1, арк. 49]. Підтверджував він цю тезу розповіддю про скрутне життя селян, які незадоволені діями радянської влади: «<...> Раньше были дворяне – тогда было плохо только некоторым крестьянам, а сейчас при Советской власти всем крестьянам в несколько раз хуже <...>» [1, арк. 50].

У розмовах він піддавав також критиці й комуністів, що живуть за рахунок селянства. Стосовно їхніх високих зарплат він висловився так: «<...> Они сами себя награждают по 100 000 руб., орденами. Раньше были дворяне, сейчас коммунисты – разницы никакой нет <...>» [1, арк. 50–50 зв.].

Яків Спиридонович мав свою думку стосовно репресій, які в Україні набули найбільшого розмаху в 1937–1939 рр. «<...> Они коммунисты боятся выпустить из своих рук престол, и поэтому за правду арестовывают людей, но это им не поможет <...>», – говорив він [1, арк. 50]. Заарештований шкодував, що свого часу стара влада так м'яко обійшлася з більшовиками: «Я ругаю старое правительство и буржуазию, что они так мяко обошлись с ЛЕНИНЫМ и СТАЛИНЫМ, а если бы они так сделали, как делают большевики, так ничего бы этого и не было бы. А то старое правительство наделало себе и людям – жить невозможно» [1, арк. 50 зв.].

Із свідчень Ю. Т. Булаха дізнаємося, що особливо негативно заарештований відносився до співробітників НКДБ, називаючи їх жандармами, звірами та ін. Обурювало чоловіка і засилля євреїв у владі: «<...> Они везде, в тюрьме начальниками, в НКВД, а нужно бить палкой и гнать <...>» [1, арк.49 зв.].

Яків Спиридонович жваво брав участь у розмовах щодо воєнних подій Другої сві-

тової війни, особливо конфлікту між Англією та Німеччиною, радів успіхам останньої. Також передбачав і німецько-радянську війну, де буде воювати молодь, а українське селянство буде спостерігати, т. я. воно незадоволене реформами радянської влади. Він також висловлював свої прогнози про перехід під час війни частини українців на сторону німців.

Під час однієї з розмов про те, що Німеччина ввела до Фінляндії 12 тис. військових, Яків Спиридонович висловився так: «<...> Немец в Финляндию ввел не только 12 тыс., а может 100 тыс. Всё это готовится против Советского Союза. Хотя бы скорее была война. Довольно им коммунистам властвовать <...>» [1, арк. 50].

Незважаючи на арешт, численні допити, а можливо, й побиття, І. І. Падалка та Є. С. Неділько також не змінили своїх громадських позицій. Перебуваючи під арештом, І. І. Падалка висловлював свою справжню позицію стосовно радянського способу життя і умовляв заарештованих не давати правильних свідчень на допитах [1, арк. 96–106, 224 зв.].

Є. С. Неділько порівнював умови життя населення в Німеччині та СРСР, вихваляв першу, описував справжню радянську дійсність, позитивно оцінював діяльність М. Бухаріна. У розмовах наголошував, що народні маси не довіряють владі, що партія відірвалася від народу [1, арк. 151–152, 224 зв., 264]. Свідок П. В. Серій вказував, що напередодні війни, в розмовах серед ув'язнених, Неділько говорив: «<...> Гитлер крепкий и хитрый. Не удалось ему втянуть нас в войну, так он заключил с нами договор и втянул в экономическую войну, создаёт у нас двойную войну, голод и недовольство масс существующим строем <...>» [1, арк. 264].

1 липня 1941 р. начальник слідчої частини УНКДБ у Чернігівській області лейтенант держбезпеки Григоренко підписав звинувачення Я. С. Момоту, І. І. Падалці, Є. С. Недільку по ст. 54-10 ч. II і ст. 55 КК УРСР у тому, що:

1. Спільно написали і направили на адресу Голови Президії Верховної Ради СРСР листа різкого контрреволюційного змісту;

2. Будучи вороже налаштованими по відношенню до Радянської влади, систематично серед оточуючих проводили антирадянську агітацію, направлену на дискредитацію існуючого ладу і на вихвалення фашистської Німеччини;

3. Будучи заарештованими, своєї ворожої діяльності не припинили і серед ув'язнених проводили розкладницьку антирадянську діяльність, а саме у злочинах, передбачених ст. 54-10 ч. II і ст. 55 КК УРСР.

У документі також зазначалося, що після проведення допитів звинувачений Я. С. Момот винним себе визнав, а звинувачений І. І. Падалка визнав себе винним частково. Обвинувачений Є. С. Неділько, відкидаючи пред'явлене йому звинувачення, признав факт, коли вони разом із І. І. Падалкою диктували листа Я. С. Момоту, але він не був контрреволюційного змісту. Наступного дня обвинувачення було затверджено начальником УНКДБ у Чернігівській області лейтенантом держбезпеки Белим [1, арк. 224–225 зв.].

23 липня 1941 р. Військовий трибунал військ НКВС Київської області в м. Чернігові у складі трьох військових юристів Фейтеля (голови), двох членів Прими та Кирюшина, на закритому судовому засіданні, без участі представників звинувачення та захисту розглянули дану справу. Згідно з ч. I ст. 54-10 КК УРСР Я. С. Момота, І. І. Падалку, Є. С. Неділька було позбавлено волі терміном на 10 років з відбуванням покарання у трудових таборах. Згідно з п. «а», «б» і «в» ст. 29 всіх трьох позбавили громадських прав терміном на п'ять років. По ст. 54-11 їх всіх було помилувано, тобто наявність у діяч підсудних організаційної контрреволюційної діяльності досудовим слідством не було встановлено.

Початковий термін відбування покарання для Я. С. Момота та І. І. Падалки було визначено з 10 квітня 1941 р., а для Є. С. Неділька – 23 квітня. Вирок було винесено як остаточний і касаційному перегляду він не підлягав [1, арк. 255–256].

У кримінальній справі відсутні будь-які подальші документи із Чернігівської в'язниці, з таборів, у яких були б зазначені дані про терміни та місце перебування засуджених, час звільнення, у цілому подальшу долю цих трьох людей. Проте нині пов-

ністю невідомою залишається лише подальша доля Я. С. Момота. Віталій Парамбуль, внук І. І. Падалки, про свого дідуся написав дуже скупо: «<...> Я не знаю, як склалася доля колег мого діда – Якова Спиридоновича Момота і Єфрема Семеновича Неділька, але доля мого діда склалася трагічно – з таборів він не повернувся <...>» [2, с.3].

В. Парамбуль, досліджуючи життя свого діда, не помітив чи просто не звернув уваги на ще одного листа, який зберігається у кримінальній справі. Це лист Є. С. Неділька до Верховного Суду УРСР. Зупинимось на ньому детально, адже він проливає деяке світло на справу.

Після відбування покарання Є. С. Неділько повернувся додому в с. Горобіївка Срібнянського району. Під час «хрущовської відлиги», коли було засуджено культ особи Й. Сталіна, 67-річний Єфрем Семенович зробив спробу повернути своє добре ім'я. 9 січня 1962 р. він написав листа до Верховного Суду УРСР, в якому коротко описав причину свого ув'язнення та просив переглянути кримінальну справу та його реабілітувати. Автор зазначив, що у 1940 р. листа до Президії Верховної Ради СРСР написав один його колега Я. С. Момот, а під час жорстоких побиттів на допитах його змусили назвати своїми співучасниками І. І. Падалку та його (Є. С. Неділька). «<...> Его было арестовано и жестокими пытками, как он потом говорил мне, заставили его сказать неправду «да» т.е. участвовал в составлении письма Неделько и другой мой коллега Падалка, хотя я лично в то время был на лечении в Прилуцкой водолечебнице и никак не мог участвовать в составлении письма. Но никакие справки лечебницы, никакие оправдания – ничто не могло содействовать освобождению из под ареста, хотя всем было известно, что я в этом не был замешан и не виноват <...>», – читаємо в листі [1, арк. 259].

Одним реченням автор описав суд та місце, де вони відбували покарання. Це Богослов табір, що знаходиться у Свердловській області. У листі відсутня інформація про час перебування та подальшу долю колег, проте, як зазначив автор, сам він там пробув до 1954 р. (згідно з вироком мав би звільнитися ще в 1951 р.). За ці роки чоловік утратив здоров'я, сильно постарів, утратив родину та роботу по професії.

У кінці листа Єфрем Семенович просив Верховний Суд переглянути справу та реабілітувати його, щоб хоч на кінець життя позити «чистим і незаплямованим громадянином суспільства, яке буде світле майбутнє» [1, арк. 259 зв. – 260]. З повним змістом листа можна ознайомитися в **додатку Б**.

У лютому 1962 р. кримінальну справу № 13116/13117 було розглянуто помічником прокурора Чернігівської області по нагляду за слідством, радником юстиції В. Циганенко. 26 лютого прокурор Чернігівської області, радник юстиції М. Єреп затвердив постанову від 24 лютого 1962 р., згідно з якою прохання Є. С. Неділька про реабілітацію було відхилено [1, арк. 261–265].

17 квітня 1991 р. в УРСР було видано Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». 26 вересня 1991 р. заступником прокурора Чернігівської області, державним радником юстиції 3 класу Н. І. Даценко* були затверджені документи про реабілітацію Я. С. Момота, І. І. Падалки та Є. С. Неділька [1, арк. 266–268]. Аж через півстоліття кримінальну справу № 13116/13117 нарешті було закрито.

На сьогоднішній день, коли минуло більше ніж 75 років після згаданих подій, не можливо встановити справжнє авторство даного листа. Є кілька варіантів відповіді. Можливо, його написав один Я. С. Момот, а після жорстоких побиттів його змусили надати слідству неправдиві свідчення на товаришів. А можливе і те, що чорновий варіант документа було складено трьома авторами, а чистовий варіант переписав сам Я. С. Момот. Адже написати першого листа, який було знищено у січні 1940 р., запропоновано І. І. Падалкою, а його автором став Є. С. Неділько. Можливий і третій варіант, що чорнового листа написали Я. С. Момот з І. І. Падалкою удвох, чистовик переписав Я. С. Момот, бо Є. С. Неділько, як він сам зазначив, у той час перебував на лікуванні в Прилуках. На жаль, це вже так і залишиться загадкою.

Проте в цей неспокійний час для нас важливе інше. Це – мужність і громадянська позиція цих людей. Незважаючи на всі репресивні дії радянської влади проти укра-

* прізвище та ініціали подано російською мовою, т.я. саме цією мовою написано документ.

інців у 20–30-х рр. минулого століття, ці три прості сільські вчителі не побоялись відкрито говорити, а й згодом написати правду про справжню радянську дійсність: важке та голодне життя українського селянства, низькі вчительські зарплати, назвати владу глухою, М. Хрущова – нахабою, вибори депутатів до Верховної Ради СРСР 1937 р. – призначенням, суддів – злодіями, здобутки радянської влади – брехнею та ін.

Автори листа ще у 1940 р. вказали, що від голодомору 1932–1933 р. в Україні загинуло більше 2 млн чоловік, розповіли й про надзвичайно скрутне становище в Україні у 1939–1940 рр., яке ледь не переросло в новий голод. А ми про це дізнались та відкрито заговорили вже в часи незалежності України, бо в радянську добу влада вміло приховувала свої багаточисельні злочини.

P.S. Нині в Україні відзначається 80-а річниця з часу репресій в Україні 1937–1938 рр., від яких потерпіли сотні тисяч українців. І на сьогоднішній день достеменно невідомо справжня кількість репресованих. Кілька довгих десятиліть незаслужено залишались забутими сотні тисяч осіб, більшість яких було фізично знищено чи ув'язнено в безмежному ГУЛАГу за постановами горезвісних «трійок».

В останні роки, після виведення частини документів з-під грифу «цілковито таємно», історики лише розпочали детально розглядати кримінальні справи на репресованих, аналізувати їхні долі, повертати для історії та нащадків їхні імена. І це наш святий обов'язок як перед потерпілими, так й у цілому перед історією. Адже нація, яка не знає своєї історії, просто приречена.

Додаток А

**Лист до Президії Верховної ради СРСР
Здравствуйте дорогой тов. Михаил Иванович**

Вы как председатель през. Верховного Совета, и прошу Вас прочитать это письмо през. Верховного Совета.

Товарищи. Дело в следующем:

Вы нам пишете ежедневно о счастливой и замужней жизни трудящихся. Но где эта жизнь, мы ее не видим. Трудящиеся массы завоевали счастливую жизнь Вам, но не себе. Все Ваши постановления направлены только для сильнейшего угнетения масс и такого угнетения не знает история в мире. Мы не забыли 1933 г. когда на Украине померло с голоду больше 2-х миллионов, да и в этом году чуть-чуть этого не было. Большинство областей УССР форменным образом голодали. Посыбли все тряпки на рынке чуть не даром, а мука от марта месяца и до это время на рынке стоит 130–140 рублей пуд. Куда-же Вы смотрите товарищи. Зачем Вы забрали хлеб подчистую? Почему в других республиках довольно хлеба. Почему в Казахстане молотят хлеб 1938–1939 г.г.

У нас в Днепропетровской и Запорожской областях трещат амбары с хлебом, но повезти его нам по жизненной дороге нельзя через штрафы и аресты. Мы платили за автомашину 320 руб., расстояние 500 клм., представила она нам 2 тонны хлеба. Рожь там стоила 20 руб. пуд, а доставка 27 руб. пуд. К Вам были сигналы про это. Многие писали товарищу СТАЛИНУ, но какие же были результаты с Вашей стороны плачевные, для того, кто обращался к Вам. Вам никому не хотелось оставить Кремль, приехать и проверить факты, дать соответствующие указания. Вы отсылали в область эти письма, а с области приезжал представитель, вздергивал того, кто писал, снимал с работы ставил в известность ЦПУ как контрреволюционера. Нельзя было сделать переброску хлеба с обильной стороны, туда где его нет.

Можно, но Вы не хотели это сделать. С этого факта мы уже видим Вашу сердечность. Надо напомнить старинную пословицу, что «Сыт голодному не верит». Вы сыты по горло и обеспечены деньгами. Вы имеете власть в своих руках и в своих руках все. Вы берете с первого снопа в нас обмолота зерна, и не видите, и не слышите как колхозник убрал эти снопы совершенно без куска хлеба. Дальше возьмем мы служащих. Кто установил такие нормы хлеба как у нас. Например: 4 едока получают 10-11 клгр. на месяц. Товарищи, да это не на три дня, а на месяц, это позор. Где же наше богатство и за что же мы работаем. Еще тов. Ленин сказал: «Что надо поднять учителя

на такой ступень высоты, на каком он не стоял и не будет стоять в капиталистических странах». Вот Вы и выполнили завещание В.Ильича – учитель получает 100 гр. хлеба на день, а если он получит 300гр. в месяц и ему надо купить 3 пуда муки за 390 руб., сало 80 руб. кг., пшено 180 руб. что же он делает этот учитель, голодает бедняжка во всю. Сидеть бы над картошкой, да и той нет. Как же этот учитель пойдет голодный, голодному колхознику агитировать наши постановления, да хотя он и пойдет, колхозники не верят этим постановлениям. Говорят: «Это вранье» – мы слушали эти басни много лет, а жизни нет. Никакого улучшения, а только ухудшение. Басни соловьев не кормят. Вы пишите, что Вы сильны. У нас сильный тыл. Ошибаетесь товарищи, тыл Ваш очень и очень слабый. Надо сменить политику руководства. Обеспечить всем нормальную жизнь, тогда он будет сильный. Если же Вы этого не сделаете, то Вы в скором будущем потерпите крах от Ваших избирателей. Такое руководство: только для себя никуда не годится. Учтите товарищи это письмо и делайте так, как Вам говорят, а только лишь для себя.

Колхозник бедняк, 10 лет работаю в колхозе. 23-й год дождал ваших обещаний и не видел улучшения, только ухудшение. Решил написать правду. С приветом к вам колхозник.

5/VIII-40 г.

Добавление

Товарищи, все ваши постановления действуют на нас паразитически. Было постановление в 1939 году о разбазаривании земель. В постановлении было сказано, что многие утайщики земли вошли в колхоз, чтобы быть только мнимыми колхозниками и не платить налога по индивидуальной ставке и заниматься собственным хозяйством. Мы думаем вот наше правительство сделало хорошо, теперь все получим одинаково огорода. Кто имел 70 сотых га, остается на месте, у кого не было получает 0,25 га. Естественно, что у бедняка никогда не было огорода и ему не надо, а кулак и подкулачники 0,70 га. Это понятно, что они ближе к Вам. Мы знаем товарищи, что вы большинство дворяны и кого вы защищаете. Вот постановление 7 сессии об уборке и заготовке сельскохозяйственных продуктов. Мы видим здесь, что мы были голодные в этом году и на следующий год нас ожидает эта же судьба. В первую очередь выплотит государству, создать разные фонды доброкачественным зернам, а Вам товарищи колхозники послед, что останется и сколько останется, а если ничего, вы можете работать и без хлеба. Это же полное издевательство. Почему же Вы и рабочие получаете оклад жалования, а почему нет нормы колхознику 3–4 кг. на трудодень, а 800 гр., 1 кгр. или 1,5 кг. Почему колхозник работает и не знает сколько он зарабатывает. За частую он работает даром. Это вы боитесь сделать потому, что вы стараетесь обеспечить город и рабочих, т.е. себя да отправить за границу, откупить и там свое существование. Вот интересный пункт по заготовкам картофеля.

Сохранить на 1940 г. порядок, действований в 1939 году, по которому рабочие, служащие, кооперативные кустари городов и рабочих поселков к обязательным поставкам привлекаются. Разве у служащих села больше 0,15 га огорода, чем в городских и рабочих. До каких же пор будет существовать эта дифференция. Очевидно **вы поглупли и не слышите стоны масс**. Мы в этом году доставили хлеб и все в городах было. Еврей носит хлебину, спросишь что продаешь, за деньги, нет давай курицу, курицы нет. Почему же это так, да потому, что мы труженики, пахали хлеб и не в состоянии сластно прокормить, хорошо одеть своих паразитов. Вы пишите в газетах, что в Румынии вздорожали продукты на 30%, у Франции на 25% и т.д. товарищи, насколько же вздорожали у нас: мука стоила 1 руб. пуд, теперь 130-140 руб., сало было 50 коп. кило, а теперь 50 руб., картошка была 10 коп. пуд, теперь 40 руб. Вы это посчитайте и опубликуйте в газете, потому, что я мало грамотный. Не рисуйте нам ваших прекрасных достижений, а напишите правду за нас, ибо мы видим только вранье. Вот тов. ХРУЩОВ выступал с докладом после постановления дерево-посадки на огородах, **у него повернулся язык говорить**, что колхозник кушает сало с салом ему захочется и яблоко скушать. Разве он не знает, что на Украине большинство колхозников не

имеют куска хлеба, прекрасно знает, но *у него хватило нахальства это сказать*. Мы знаем, что тов. ХРУЩОВ потомственный дворянин, разве он когда либо делал добро для бедняка. Нет и не будет. Тов. СТАЛИН борется за коммунизм, но он увезь заперт в Кремле, ему нет воли. Он не видит, что вы делаете и как угнетаете колхозников Украины. Он у вас на поводу, вы его жалуете, что бы кто не убил, а если он не послушает, вы сами убьете его. СТАЛИН, это не ЛЕНИН. Это вожди, если бы он мог видеть дальше как страдают колхозники, может быть он бы и пожалел нас. Это вождь Кремля которым вы правите. Все бывшие бандиты и враги во власти, державные растратчики начисляются в миллиардах рублей каждый год.

Чиже это деньги, да это же мозолястой руки рабочего и колхозника. Он бедный, полуголодный, полуголый, работает и все отдает вам. Вы их воруете, судьи судят вас в одни двери впускают, а в другие выпускают, потому, что они тоже воры. Может быть это письмо и заденет кого, но оно правильное. Надо сменить политику руководства, дать и другим жизнь. Все исправится, лучше будет вам и нам.

Додаток Б

Лист Неделька Ефрема Семеновича до Верховного Суду УРСР

У Верховный Суд УССР

Гр-на с.Горобиевки Варвинского р-на Черниговской обл.

Неделько Ефрема Семеновича

Заявление

Я бывший учитель Горобиевской неполной средней школы Неделько Ефрем Семенович осмеливаюсь писать с просьбой о следующем: в 1940 году один из моих коллег некто Момот написал письмо Президии Верховного Совета СССР с просьбой об улучшении снабжения сельских служащих, при чем допустил, сам того не подозревая очевидно, дискредитирующие выражения по адресу Сталина. Этого было достаточно для того, чтобы в 1941 г. в апреле м-це его было арестовано и жестокими пытками, как он потом говорил мне, заставили его сказать неправду «да» т.е. участвовал в составлении письма Неделько и другой мой коллега Падалка, хотя я лично в то время был на лечении в Прилуцкой водолечебнице и никак не мог участвовать в составлении письма. Но никакие справки лечебницы, никакие оправдания – ничто не могло содействовать освобождению из под ареста, хоча всем было известно, что я в этом не был замешан и не виноват.

19 июля 1941 года в г.Чернигове нас троих судила тройка Киевского военного округа и нас троих отправили в ИТЛ в Свердловскую обл. в Богословлаг. где и пробыл я до 1954 г. За этот продолжительный период времени я потерял здоровье, сильно постарел, потерял семью, работу по своей профессии. Между тем я до сего времени не знаю за что я отбыл такое жестокое наказание и потерял лучшее с моей жизни. И только из речи тов. Хрущева и выступлений делегатов XXII съезда КПСС я узнал, что я одна из тех многих невинных жертв пострадавших во время «культы личности» вдохновляемого Сталиным и его соратниками.

В настоящее время я живу в колхозе, по мере сил своих честно помогаю колхозу, стерегу общественное стадо, приготавливаю корм и др. посильные работы выполняю.

Хочу хоть под конец жизни моей пожить при Советской власти чистым и незапятнанным гражданином общества строящего светлое будущее грядущим поколениям, а поэтому прошу Верховный Суд УССР реабилитировать меня, как человека без вины осужденного во времена культа личности сопровождаемого репрессиями и массовыми арестами.

Просит Неделько Е.С.

9. 1. 62 г.

1. АУ СБУ в Чернігівській області, ф. П-7, спр. 14997, 269 арк.
2. Парамбуль В. В якій страшній країні ми жили / В. Парамбуль // Срібнянщина. – 2017. – 16 вересня. – №36 (8808). – С.3.

ИЗ ИСТОРИИ ОДНОГО ВЧИТЕЛЬСКОГО ПИСЬМА

На основании обработанных архивных источников, в статье показано трагедию жизни трёх учителей Горобиевской неполной средней школы Сребнянского района Черниговской области Я. С. Момота, И. И. Падалки и Е. С. Недилька, которые, не взирая на репрессии советской власти против украинцев в 30-х гг. XX в., говорили правду о настоящей советской действительности. В 1940 г. они написали письмо на имя Председателя Президиума Верховного Совета СССР М. И. Калинина. В своём обращении учителя описали условия жизни украинского крестьянства и сельской интеллигенции в настоящее время. 23 июля 1941 г. Военный трибунал войск НКВД Киевской области в г. Чернигове приговорил всех троих подвергнуть лишению свободы сроком на 10 лет каждого и поражением в правах на пять лет каждого.

Ключевые слова. Я. С. Момот, И. И. Падалка, Е. С. Недилько, учителя, контрреволюционные разговоры, письма, уголовное дело, НКВД, ГУЛАГ, реабилитация.

Lidiya Nesterenko

FROM THE STORY OF ONE OF TEACHER'S LETTER

On the basis of archive sources in the article, the life tragedy of three teachers of the Gorobiev incomplete secondary school of Sribnyansky district of Chernihiv region, Yakov Spyrydonovych Momot, Ilko Ivanovych Padalka and Yefrema Semenovych Nedilka is shown. These people, despite all the repressive actions of Soviet government against the Ukrainians in the 20-30's of the last century were not afraid to speak truth about true Soviet reality openly among students, colleagues and fellow-villagers.

In August 1940, they wrote a letter to the Chairman of Presidium of the Supreme Soviet of the USSR M.I. Kalinin. In this letter, teachers described the hard and hungry life of the Ukrainian peasantry and the rural intelligentsia. The authors also pointed out that more than 2 million people died in the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine, and also described the extremely difficult situation in Ukraine in 1939-1940, which barely grew into a new wave of famine. For this, on July 23, 1941, the Military Tribunal of the NKVD of Kyiv region in Chernihiv sentenced the accused. Each of the teachers was deprived of his liberty for a term of 10 years, with the imprisonment in labor camps, and everyone was deprived of public rights for a term of five years.

The article also explores the further life of Nedilka Ye.S., who in 1962 wrote a letter to the Supreme Court of the USSR. In his letter, the teacher briefly described the reason for his imprisonment and asked for reconsidering his criminal case and his rehabilitation. However, his application was rejected. Only on the day of independence of Ukraine, namely September 26, 1991, all three teachers were finally rehabilitated.

Keywords Teachers, Ya. S. Momot, I. I. Padalka, Ye. S. Nedilko, anti-Soviet conversations, letters, NKVD, criminal case, GULAG, rehabilitation.

СПІЛЬНЕ І ВІДМІННЕ У ДВОХ ПОЕТИКАХ НЕКТАРІЯ ТРОЯНОВСЬКОГО (на матеріалі розділів про епічну поезію)

Стаття присвячена зіставленню розділів про епічну поезію у двох курсах лекцій із віршування викладача Києво-Могилянської академії Нектарія Трояновського – 1722/23 і 1723/24 навч. рр. Це єдині відомі на сьогодні дві давні поетики цього навчального закладу одного і того самого автора. Ставиться завдання з'ясувати спільне і відмінне між двома курсами у розділах про епічну поезію. Автори статті дійшли висновку, що Нектарій Трояновський бере за основу курс минулого року, але вносить у нього зміни в плані мовно-стилістичного оформлення, послідовності частин, прикладів тощо.

Ключові слова: Києво-Могилянська академія, Нектарій Трояновський, поетика.

Як відомо, у Києво-Могилянській академії існувала практика авторських курсів лекцій. Перед початком навчального року викладач мав пред'явити свої матеріали і лише після їхнього схвалення допускався до викладання. Робилося це з кількох причин. Феофан Прокопович у вступі до своєї поетики стверджував: «У наш час майже в усіх школах у викладачів цієї чи іншої словесності встановився звичай викладати курс своїм учням не за виданими іншими працями, а вони черпають неначебно зі своєї скарбниці ... це необхідно з двох причин: частково тому, щоб з дня на день зростала добудова поезії завдяки тим талантам, що змагаються між собою у цій ділянці, і частково тому, щоб навіть давно винайдене, змінивши свій вигляд, завдяки імені і стилю авторів набувало вигляду новизни і притягало до себе своїх спудеїв ще з більшою силою і привабливістю»¹.

Щодо лекцій з віршування Києво-Могилянської академії, то донедавна не було відомо жодного випадку, коли одна і та сама особа читала поетику два роки. Нещодавно ми натрапили на трактат Нектарія Трояновського «Apollo pharetratus...» [Аполлон із сагайдаком] (1723)². Оскільки відомий курс лекцій того самого автора наступного навчального року – «Via roëtarum...» [Шлях поетів] (1724)³, – появилась можливість простежити стосунок нового курсу до попереднього.

Насамперед ми здійснили порівняння на макрорівні – проаналізували загальні особливості і структуру поетик Нектарія Трояновського різних років⁴. Обидва курси складаються із трьох частин, які розглядають однакове коло питань: власне вчення про поетичне мистецтво, теорію листування та початки риторики. Друга і третя частини у «Via roëtarum...» міняються місцями. Було встановлено, що на рівні розділів курс 1724/25 навч. року має структуру, відмінну від поетики попереднього року. Порівнявши параграфи, ми помітили, що деякі питання наявні в обох трактатах, деякі – лише в якомусь одному, а значна їхня частина формулюється по-різному, загалом ширше у «Via roëtarum...». Таким чином, на рівні структури два курси лекцій Нектарія Трояновського мають як спільні, так і відмінні риси. Викладач бере за основу свою поетику попереднього року, істотно міняє її структуру і створює новий курс лекцій.

© Циганок Ольга Михайлівна – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри іноземної філології та перекладу Київського національного торговельно-економічного університету.

© Винничук Світлана Ярославівна – асистент кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка».

Наступне завдання – дослідити мікроструктуру обох курсів. Очевидно, це треба робити в кілька етапів, досліджувати фрагменти із різних місць. У цій статті ми зіставляємо розділи про епічну поезію, якими розпочинається так звана «прикладна поетика», теорія окремих родів і жанрів. Вважаємо, що таке порівняння буде цікаве насамперед історикам педагогіки. «Via poëtarum...» (1724) досліджується за двома списками, щоб відділити свідомі правки від описок, допущених студентами (лекції викладача записували на слух або переписували). Якщо ми натрапляли на зміни в тексті лише в одному списку поетики 1724 р., до уваги вони не бралися.

Проаналізувавши поетики Нектарія Трояновського 1723 і 1724 рр., ми помітили певні відмінності.

1. Інше мовно-стилістичне оформлення. Міняються слова, наприклад, Quaesitum [Питання] на Colloquium [Розмова], Appendix на Additamentum [Додаток], agemus [займемося] на dicemus [скажемо], continet [містить] на habet [має].

Подекуди слова додаються або, навпаки, випускаються:

Apollo pharetratus	Via poëtarum
De aliis carminum generibus [Про інші роди віршів]	De aliis variis carminum generibus [Про інші різні роди віршів]
Primum usitata genera carminum recensebimus [Спочатку розглянемо загальноприйняті роди віршів]	Primum usitata recensebimus [Спочатку розглянемо загальноприйняті]

Чимало випадків, коли робиться і одне, і інше, одні слова додаються, інші опускаються:

Apollo pharetratus	Via poëtarum
...carmen hexametrum dicitur graece ex eo... [вірш гекзаметр називається по грецьки]	...carmen hexametrum quo ad nomen dicitur ex eo quod ... [вірш гекзаметр стосовно назви називається так тому, що ...]

Часто додаються або вилучаються вставні слова, які вказують на порядок думок, послідовність їхнього викладу: primo [по-перше], secundo [по-друге], tertio [по-третє], nota primo [по-перше, відзнач], nota secundo [по-друге, відзнач], hinc sciendum est [звідси треба знати], adhuc [ще], aliquando [врешті-решт] тощо.

Правки подекуди дещо міняють смисл фрагменту тексту, наприклад:

Apollo pharetratus	Via poëtarum
Carmen hexametrum seu poesis heroica [вірш гекзаметр або героїчна поезія]	Carmen hexametrum et poesis heroica [вірш гекзаметр і героїчна поезія]
Principum heroumque gesta [Діяння владик і героїв]	Heroum acta et gesta [героїв діяння та подвиги]
Ericum enim nomen commune omnibus poëmis... [А назва «епічна» спільна для усієї поезії...]	Ericum enim adjectivum commune omnibus poëmis... [А прикметник «епічна» спільний для усієї поезії...]

Трапляється, що міняється порядок слів у реченні, наприклад:

Apollo pharetratus	Via poëtarum
...per Eropaeiam personae vilis actiones describere... [через епопею описувати дії незначної особи]	...per Eropaeiam actiones personae vilis describere... [через епопею описувати дії незначної особи]
...suo iure... [...своїм правом...]	... iure suo ... [...своїм правом...]

У деяких випадках ремарки розшифровуються і стають повним реченням:

Apollo pharetratus	Via poëtarum
...ut superius dixit... [як сказав вище]	Definitiones partium illarum posuimus supra, ubi de poemate diximus, modo tantum ea quae agenda sunt in iisdem partibus... [Визначення цих частин ми подали вище, де сказали про поезію тільки ж те, про що йдеться в цих частинах...]

Трапляються випадки, коли фраза навпаки стає більш стислою:

Apollo pharetratus	Via poëtarum
In narratione prius aliquae enumerantur causae, quibus ad ipsam expositionem pervenitur, tandem ipsa res exponitur, verbi gratia Ovidius... [У розповіді спочатку перераховуються якісь обставини, за допомогою яких здійснюється перехід до самого опису, потім подається сама справа. Наприклад, Овідій...]	In narratione res illa de qua sermo est exponi debet [У розповіді повинна викладатися та справа, про яку йдеться]

Лише в одному випадку речення із курсу 1723 р. викидається з тексту поезики 1724 р., вилучено «Antequam de virtutibus carminis hexametri dicimus modo nonnulla cavenda sunt vitia illius» [Перед тим, як говорити про достоїнства гексаметра, скажемо дещо про те, яких хиб його слід уникати]. Це був вимушений крок, бо у поезиці 1724 р. Нектарій Трояновський спочатку розглядає достоїнства, потім хиб, про що нижче. Лише раз у поезиці 1724 р. до тексту додається нове речення. Це «Virtutes carminis hexametri sunt multae (у другому списку – quam plurimae)» [Достоїнств гексаметра багато].

2. Частково міняються приклади, які ілюструють структуру епічної поезії. У «Apollo pharetratus...» (1723) вірці перших трьох частин – фрагменти «Метаморфоз» Овідія. Приклад propositio [визначення теми] – відомі рядки:

In nova fert animus mutatas dicere formas / Corpora etc. (I, 1-2).

Дух пориває мене: про нові починаю співати

В змінених формах тіла. (Тут і далі переклав Андрій Содомора).

Вірєць invocatio [прикликання богів] – наступне:

Dii caeptis (nam vos mutastis et illis)

Aspirate meis primaque origine mundi

Ad mea perpetuum deducite tempora carmen (I, 2-4).

О боги, – бо ж од вас переміни, –

Задум співця надихніть: відтоді, коли світ народився,

Ген аж до наших часів доведіть нестихаючу пісню.

Приклад третьої частини – narratio [розповіді] – знову ж таки із «Метаморфоз»:

Ante mare et terras et quod tegit omnia caelum

unus erat toto naturae vultus in orbe,

quem dixere chaos: rudis indigestaque moles etc. (I, 5–7).

Поки ще море й земля появилися, поки над ними

Небо прослалось, обличчя однакове мала природа.

Хаосом потім назвали її – велетенська, безладна

Купа... і т. д.

Остання частина епічної поезії – epilogus [закінчення] прикладом не ілюструється. Після спільної для обох трактатів метричної схеми гексаметра читаємо в «Via poëtarum...» [Шлях поетів] (1724): «Pro exemplo accipe carmina heroica composita ex illa sententia: *Cui contigit nasci, mori restat*» [Як приклад отримай героїчні вірші, складені з такого вислову: *Кому випало на долю народитися, доведеться померти*]. Далі подається вірш із двадцяти гексаметрів із початком: «Haec vitam nostram secantur ferrea fata...» [Ця жорстока смерть обрубє наше життя...]. Очевидно, автором останнього вірця був сам Нектарій Трояновський.

Інший приклад структури епічної поезії (за формою – епілій), в якому виділяються усі чотири частини, наявні в обох поетиках. Йдеться про твір із 40 рядків, написаний на тему «Nihil sub sole aeternum» [Немає нічого вічного під сонцем]. У курсі лекцій 1724 р. назви частин зазначені на полях.

У поетиках Києво-Могилянської академії приклади нерідко подавалися за принципом «мікс»: спочатку античні, далі – пізніших епох, від середньовічних до сучасних авторів, і врешті – власні поетичні твори. Те, що Нектарій Трояновський на місце Овідія поставив власний твір, однотипний із другим прикладом, на нашу думку, не пішло на користь його лекції. У поетиці 1723 р. було представлено два «полюси» епічної поезії – фрагменти великого за обсягом твору класика і, очевидно, власний відносно короткий розповідний твір, написаний дактилічним гекзаметром, який можна віднести до епосу лише з великою натяжкою. Вважаємо, що причиною такої неоправданої, на нашу думку, заміни було прагнення оновити текст лекції.

Натомість інша зміна більш зрозуміла крізь призму сучасної дидактики. Якщо у поетиці 1723 р. спочатку аналізуються вади, а потім достоїнства гекзаметра, то у курсі 1724 р. – навпаки.

3. «Перетасовуються» настанови про вади гекзаметра. У поетиці «Apollo pharetratus» виділяється сім вад, у «Via poëtarum» – вісім. Частково міняється їхній порядок. Перша, друга і шоста вади співпадають в обох курсах, третя вада із поетики 1723 р. стає восьмою у курсі 1724 р., четверта – п'ятою, п'ята – третьою, шоста – п'ятою, сьома у поетиці «Apollo pharetratus» – четвертою у курсі лекцій наступного року. Сьома вада у поетиці «Via poëtarum» – нова. Приклади невдалих гекзаметрів повторюються тільки у двох вадах (1–1, 3–8), ще у одній ваді – частково (в обох поетиках вона йде другою). Усі інші приклади вад у обох курсах лекцій Нектарія Трояновського не співпадають.

4. Різниться кількість достоїнств гекзаметра: у поетиці 1723 р. їх сім, у трактаті наступного року – 10. Це досягається завдяки тому, що перша, четверта і сьома вади діляться на дві. Речення подекуди формулюються трохи по-іншому, виклад стає логічнішим, але нічого нового у змісті немає. Щодо прикладів, то вони майже повністю співпадають. Це фрагменти «Енеїди» Вергілія, «Метаморфоз» та «Фастів» Овідія і навіть один не зовсім тут доречний гекзаметр із його «Скорботних елегій». У поетиці 1723 р. першу ваду ілюструють три чотирирядкові приклади із 2-ї книги «Енеїди» Вергілія (рядки 10–14, 69–73, 464–467). Наступного року Нектарій Трояновський вирішив, що це забагато: розділивши першу ваду на дві, він до кожної дав по прикладу, а від третього фрагменту відмовився. Співпадають вада і приклад 2–3, 3–4, 5–7, 6–8. У поетиці 1723 р. Нектарій Трояновський наводить рядок з «Елегій на смерть Тібулла» Овідія, зазначаючи, що це Тібулл. У курсі 1724 р. цього рядка із неясною вказівкою немає.

Чи дійсно оновив свій курс Нектарій Трояновський на мікрорівні? Поки що ми здійснили текстуальний аналіз лише розділу, присвяченого епічній поезії, і можемо висловити свою думку тільки про цей фрагмент. У плані форми – так, оновив, хоч, на нашу думку, не завжди доречно, щодо змісту – ні, нічого нового. Чи відповідають ці зміни програмі, поставленій Феофаном Прокоповичем, про яку йшлося на початку статті? «Добудова поезії» не зросла, та й з «виглядом новизни», на нашу думку, ситуація виглядає не дуже добре. Очевидно, не випадково практика, коли викладач словесності читав у Києво-Могилянській академії поетику більше року, не була поширеною. Надто великою була спокуса не розробляти новий курс, а «перелицьовувати» минулорічний. Проте варто продовжити аналіз. Зіставлення структури обох поетик показує, що в інших розділах може бути по-іншому.

1. Маслюк В. П. *Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні*. К.: Наукова думка, 1983. С. 46.

2. [Trojanowski, Nectarius]. *Apollo pharetratus in campis heliconicis sive in bicollis Parnasso ad fontes castalios locatus [...] 1723*. IP НБУВ. Ф. 1. № 6292. Арк. 27–31 зв.

3. [Trojanowski, Nectarius]. *Via poëtarum ad fontes castalidum vario genere tam ligatae*

quam solutae orationis redundantes [...] 1724. IP НБУВ. Ф. 312. № 682/481 С. Арк. 33 зв.–38 ; Ф. 305, № ДС/П 255. Арк. 27–30 зв. Про чотири списки цього курсу лекцій див. : Циганок, Ольга. *Схема опису давніх українських поетик (на прикладі київського курсу 1724 р. «Via» [Шлях])* // Літературознавчі обрії. Вип. 43. Ч. 2. К.: ВПЦ «Київський університет», 2015. С. 300–310.

4. Циганок, Ольга. *Особливості структури двох поетик Нектарія Трояновського (Києво-Могилянська академія, 1723/24 та 1724/25 навчальні роки)* // Літературний процес: методологія, імена, тенденції : зб. наук. пр. (філол. науки). К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. № 10. С. 36–40.

Статья посвящена сопоставлению разделов об эпической поэзии в двух курсах лекций по стихосложению преподавателя Киево-Могилянской академии Нектария Трояновского – 1722/23 и 1723/24 уч. гг. Это единственные известные на сегодня две древние поэтики этого учебного заведения одного и того же автора. Ставится задача выяснить общее и отличное между двумя курсами в разделах об эпической поэзии. Авторы статьи пришли к выводу, что Нектарий Трояновский берет за основу прошлогодний курс лекций, но вносит в него некоторые изменения в плане языково-стилистического оформления, последовательности частей, примеров и тому подобное.

Ключевые слова: Киево-Могилянская академия, Нектарий Трояновский, поэтика.

The article is dedicated to the comparison of sections on epic poetry in two lectures on versification of Nectarius Trojanovsky, the teacher of the Kyiv-Mohyla Academy in the 1722/23 and the 1723/24 academic year. This is the only known to date two ancient treatises of this educational institution of the same author. The task of the article is to find out the common and different features between the two courses in the sections on epic poetry. The authors of the article came to the conclusion that Nectarius Trojanovsky takes as a basis the course of the previous year, but introduces some changes to it in terms of linguistic-stylistic design, the sequence of parts, examples, etc.

Key words: Kyiv-Mohyla Academy, Nectarius Trojanovsky, poetics.

ЮВІЛЕЇ

УДК94(477)

Володимир Половець

●

МИКОЛА ДАНИЛОВИЧ ХАНЕНКО (1693 – 1760) (до 325-річчя від дня народження)

У статті мова йде про одну з визначних постатей Чернігівщини – нащадка козацько-дворянського роду, відомого далеко за межами губернії, Миколу Даниловича Ханенка, високоосвічену людину, з белетристичними здібностями, писаря Генеральної військової канцелярії при гетьмані Кирилі Розумовському, автора Діаріуша (щоденника), який він вів упродовж 35 років, висвітлюючи особливості історії та військових походів українського козацтва.

Ключові слова: *Лохвиця, Глухів, Генеральна канцелярія, Санкт-Петербург, Малоросійська колегія, «Киевская Старина», духовний заповіт.*

До визначних постатей козацької еліти, непоцінованої належним чином дослідниками, належить М. Д. Ханенко, визначний політичний і державний діяч Гетьманщини, дипломат і мемуарист. Народився він 16 грудня 1693 р. у містечку Лохвиця Прилуцького повіту в сім'ї полковника Данила Ханенка. Життєвий шлях юнака визначило походження зі старшинсько-козацького роду Ханенків. Він був двоюрідним онуком гетьмана Михайла Ханенка. У 1697 р. під час одного з походів батько загинув, а мати померла ще раніше. Залишившись сиротою, Микола виховувався в сім'ї діда по матері Івана Ломиковського, який служив у І. Самойловича та пізніше генеральним обозним у І. Мазепи. Навчався Микола в Києво-Могилянській академії та у Львівській братській школі, після закінчення яких у 1710 р. вступив на козацьку службу. Участь у бойових походах формувала характер, закаляла волю, навчала досвіду козацького життя. Так пройшло сім років. Кмітливого і грамотного випускника Києво-Могилянської академії призначили в Генеральну канцелярію гетьмана І. Скоропадського. У 1721 р. М. Ханенко одержав звання старшого канцеляриста і почав виконувати особливі доручення гетьмана (4, с. 424; 6, с. 151).

Працюючи в Генеральній канцелярії, М. Ханенко з 1719 р. розпочав вести «для пам'яті» повсякденні записи, які продовжував до 1754 р. У 1722 р. гетьман І. Скоропадський, направляючись у Москву для поздоровлення царя з Ніштадським миром і з пропозицією повернення традиційних пільг українському козацтву, взяв із собою М. Ханенка, який усі деталі зустрічі занотував до свого «Діаріуша» (щоденника). Поїздка гетьмана була невдалою: після обговорення козацької проблеми створили Малоросійську колегію – орган державної структури імперії, заснований Петром I для управління Гетьманщиною. Діяла колегія у складі президента, шести членів присутності, прокурора і канцеляристів. Усі вони призначалися імператором чи Сенатом з числа російських офіцерів і цивільних осіб. Малоросійська колегія започаткувала процес ліквідації української державності. Це прискорило смерть престарілого геть-

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

мана. Помер І. Скоропадський 3 липня 1722 р. в Глухові і похований у Гамаліївському монастирі (4, с. 247). З листом про цю подію до імператора, який перебував у Дербентському поході, генеральна старшина направила М. Ханенка. Після смерті І. Скоропадського М. Ханенко користувався прихильністю тогочасного наказного гетьмана Павла Полуботка, який намагався протидіяти курсу Петра І на ліквідацію української автономії. За організацію опозиційної діяльності навесні 1723 р. П. Полуботок разом з генеральними старшинами С. Павичем та І. Чернишем були викликані до Санкт-Петербурга, де подали на ім'я імператора чолобитну про закриття Малоросійської колегії. Розпочався допит у Таємній канцелярії. Одночасно П. Полуботок наказав М. Ханенку написати на ім'я імператора чолобитну і послати від усього малоруського народу делегацію у складі 5 генеральних старшин, серед яких був і М. Ханенко, з проханням про вибори гетьмана. Розгніваний чолобитними, Петро І вирішив послати в Малоросію О. І. Румянцева – сподвижника Петра І і батька майбутнього фельдмаршала П. О. Румянцева-Задунайського для вивчення стану справ. П. Полуботок доручив М. Ханенку написати докладну «Меморію» (записку), що робити в Малоросії на випадок приїзду О. Румянцева. Дізнавшись про це, Петро І наказав заарештувати й ув'язнити в Петропавлівській фортеці П. Полуботка зі старшинами, а разом з ними й М. Ханенка (2, с. 516; 5).

Після смерті Петра І у 1725 р. українська козацька старшина була звільнена з великими втратами – у 1724 р. в Петропавлівській фортеці помер П. Полуботок. Йй було наказано жити в Санкт-Петербурзі, а М. Ханенку доручалося бути вчителем офіцерських і солдатських дітей в гарнізонній школі. У 1726 р. М. Ханенко був відпущений додому. А з 1727 р. по 1738 р. завдяки підтримці обраного гетьмана Д. Апостола він отримав посаду судді Стародубського полку. У Глухові М. Ханенко одружився на дочці Петра Корецького, що поріднило його з сім'ями впливових людей Стародубщини: Міклашевськими, Шираями, Скорупами, Гамалеями та ін., які були близькою ріднею дружини М. Ханенка Уляни Петрівни Корецької. Як подарунок на весілля вони одержали від гетьмана Д. Апостола нові маєтності (7).

Згодом М. Ханенко став обозним Стародубського полку. У 1736-1739 рр. він брав участь у російсько-турецькій війні в Криму як наказний Стародубський полковник. За військові заслуги в 1738 р. М. Ханенко був призначений генеральним бунчужним, а в 1740 р. – членом Генерального суду. З 1741 р. Микола Данилович – генеральний хорунжий (2, с. 516). На посаді генерального хорунжого М. Ханенко прослужив понад двадцять років, водночас виконуючи важливі суспільно-політичні доручення. Так, він працював у «Комиссии перевода и свода книг малороссийских» – кодифікаційній комісії для складання кодексу «Права, за которми судится малороссийский народ». Окрім того, йому була доручена турбота про дороги, будівництво палаців та ін. під час подорожі в Малоросію імператриці Єлизавети Петрівни. У 1745-1748 рр. М. Ханенко знову їздив до Санкт-Петербурга з проханням від козацької старшини відновити гетьманську владу в Україні. клопоти депутації дали позитивні результати лише через п'ять років, коли з'явилася можливість організувати вибори в гетьмани Кирила Розумовського, за уряду якого М. Ханенко як генеральний хорунжий по кілька разів місяцями проживав у Санкт-Петербурзі, вирішуючи питання лівобережного козацтва. Останні роки Микола Данилович провів у Глухові, серед генеральної старшини, користуючись її великою почесстю. Поважав М. Ханенка за вірну службу і гетьман Кирило Розумовський, який наділив його новими маєтками та представив на посаду писаря Генеральної військової канцелярії, але перш ніж це подання було схвалене царським урядом, Микола Данилович 27 січня 1760 р. на 66 році життя помер у Глухові, де й був похований.

Про належність Миколи Даниловича до визначних постатей української козацької еліти свідчить його історико-літературна спадщина. Історичні джерела показують, що після Я. А. Марковича – генерального підскарб'я козацтва Лівобережної України, одного із зачинателів української мемуаристики, який упродовж 1717-1767 рр., тобто п'ятдесяти років, вів «Щоденникові записки», М. Ханенко був другою особою в Генеральній військовій канцелярії, яка вела свій «Щоденник» (Діаріуш) протягом

1719–1754 рр., тобто 35 років, що містить цінні й докладні відомості про життя й побут козацтва та інших верств населення. Зі «Щоденника» та іншої переписки М. Ханенка видно, що був він людиною освіченою, розумною, добре знав латину, цікавився історією і правом, розбирався в економічних проблемах. Щоденники за 1727–1752 рр. надруковані у «Киевской Старине» за 1883-1884 рр. (К., 1884); щоденники за 1719–1721 рр. і «Партикулярний журнал» за 1719-1723 і 1754 рр. теж опубліковані у «Киевской Старине» в 1896 р. Щоденники за 1732-1733 рр. – у «Черниговских епархиальных известиях» в 1865 р. «Діаріуш или журнал» за 1722 р. видані О. Бодянським в «Чтениях» за 1858 р., частину І. О. Лазаревський в «Киевской Старине» за 1884 р. під заголовком «Дневники генерального хорунжого Миколая Ханенко. 1727–1753 г.» опублікував окремим виданням.

Микола Данилович залишив багатий архів з цінними історичними матеріалами, серед яких були українсько-московські договори («гетьманські статті»), Конституції польських сеймів, укази царського уряду XVII-XVIII ст., службові й родинні папери, рукопис «Короткое описание Малороссийского края», Бендерська Конституція 1710 року та інші важливі документи, що розкривають особливості життя козацтва Лівобережної України (8).

М. Ханенко був не бідною людиною, мав як спадкоємні, так і отримані за службу маєтки. Багатством своїм він скористувався, коли прийшов час навчати власних дітей. Отримавши кращу на той час освіту в українських землях, він мріяв дати їм закордонну університетську підготовку. Свої погляди на значення і мету освіти Микола Данилович виклав у так званих «Увещаниях», які написав сину Василю в 1746 р. перед відправленням його в Німеччину і в яких зазначалося:

«Понеже за руководством вседействующего промыслника Бога, имеючи я по должности моей родительской попечение о твоём как наилучшем воспитании в пристойных христианских обучениих и других полезных наставлениях, восприял намерение отпустить тебя в чужие края для наук, того ради для незабвения тебе моих отческих приказов, предписую тебе нижеследующее».

Потім подається у 8 пунктах зміст «Увещания», в четвертому з яких М. Ханенко пише: «Обучаться тебе латинского и французского языков, не забывая и немецкого, а если допустит время, хотя и других каких; и такой успех в оных стараться получить, чтоб могл еси чинно и свободно оными разговаривать и самым изрядным стилем писать; наипаче-же и всяких высоких авторов на tych языках не токмо читать, но и переводить и толковать был-бы еси достаточен. А сверх языков, должен еси обучаться совершенно церковной и светской, генеральной и партикулярной истории, тако-ж учению поэтики, риторики с стилем, логики, физики и метафизики, хотя по-части. Да от математики, арифметики, логистики и астрономики, геометрии, тригонометрии и геометрии-практики, то есть геодезии, архитектуры воинской и гражданской, географии, этики, экономики, политики, юриспруденции и механики, да и протчего; в том числе хоть-бы какого художества честного, например фехтуры, т. е. живописства, музыки, либо какого другого майстерства, что честному и ученому человеку к знанию и искусству благопристойно. Чему-же из вышенаписанных наук, либо художеств, обучаться будешь, то старайся, чтоб в том учении и искусстве получить тебе совершенную теорию и практику: дабы за возвращением твоим в отечество наше, показал еси в самой вещи, яко не всеу в чужих краях было твоё обращение и в науках не напрасно потеряно твоё время» (9, с. 349).

Щодо меншого сина Івана, то батько, бажаючи залишити його при собі, вирішив надати йому домашню освіту. У кінці 1756 р. він пише старшому сину в Німеччину: «Не можно ли там достать какого доброго учителя, чтоб сюда (в Глухов) к нам выехал и завёл гимназию, который здесь, собравши учеников, хоча с 10, может хорошую иметь пенсию, ибо от всякой персоны может получать по 3 рубли в месяц, что через год учинит ему доходу 300 рублей, а сверх того и квартера дастся» (9, с. 342).

Та бажання батька не здійснилося. Відомо, що в 1758 р. Іван був відправлений в Санкт-Петербург, де завдяки гетьману К. Розумовському він почав навчатися під керівництвом академіка Модераха. Дослідники життя і творчості М. Ханенка зазна-

чають, що К. Розумовський взагалі доброзичливо ставився до М. Ханенка, цінуючи в ньому ту досвідченість у справах, якої не вистачало самому гетьману. Тому після затвердження на гетьманстві К. Розумовський взяв М. Ханенка правителем «походной канцелярии». Універсалом від 13 січня 1752 р. М. Ханенко був нагороджений новими маєтностями та підвищенням у чині. Окрім своїх педагогічних роздумів про виховання, покладених в основу «Увещаний», Микола Данилович залишив важливий літературний пам'ятник – «Дневник» (Діаріуш), який разом з щоденниками Якова Марковича є важливими джерелами для вивчення історії повсякденності населення Малоросії у XVIII ст.

Сини М. Ханенка, отримавши добру освіту і значну батьківську спадщину, стали багатими і відомими людьми. Старший, Василь Миколайович, навчався в німецькому університеті м. Кіль. Закінчивши навчання, вступив на службу в Голстінський батальйон великого князя Петра Федоровича, майбутнього Петра III, був переведений у драгуни, призначений флігель-ад'ютантом великого князя і постійно перебував при його високості, окрім відряджень за кордон. Після кончини Петра III відставним майором відбув до Малоросії в с. Чауси Суразького повіту і більше не продовжував службу. У час проїзду Катерини II через Новгород-Сіверський Василь Миколайович відреконувався їй і був запрошений на обід з імператрицею, де мав розмову про покійного імператора. Був неодружений, похований у своїй селянській церкві.

Молодший, Іван Миколайович, отримав добру освіту в Санкт-Петербурзі, служив в армії П. О. Румянцева, був полковником Глухівського карабінерського полку, брав участь у російсько-турецькій війні, показав себе відважним воїном, обирався після відставки Погарським предводителем дворянства, мав великі земельні наділи, які в спадок перейшли його сином (9, с. 399). Своїми щоденниками М. Ханенко засвідчив, що він людина релігійна, розумна і для свого часу не тільки освічена, але й наділена здібностями організатора, добрий господарник, досвідчений керівник середньої ланки Військової канцелярії українського козацтва, якому доручалося вести дипломатичні відносини з царським урядом, бути присутнім на іменинах імператриці Єлизавети, обирати гетьманом Кирила Розумовського та тривалий час перебувати в столиці, вирішуючи складні питання взаємовідносин козацтва з Сенатом. Часте перебування в Санкт-Петербурзі і відвідування високих придворних осіб дало йому можливість внести у свій щоденник не тільки прізвиська царських сановників, але й дати їм, наскільки це було можливим на той час, відповідні характеристики (1, с. 289).

Зі щоденника дізнаємося, що Микола Данилович, перебуваючи тривалий час у відрядженні до столиці, часто писав листи дружині, завжди купував своїм дітям (а у нього було два сини і п'ять дівчат) одяг, взуття і різні улюблені ними подарунки. Як глава великого сімейства він умів економити свої фінансові заощадження, що видно з записів у щоденнику. Вартість кожної придбаної речі чи куплених продуктів, оплата квартири чи поїздок по місту, прийом гостей чи подарунки на іменини – усе ретельно фіксувалося. І робилося це не тому, що у нього було обмаль коштів, а тому, що, рано залишившись сиротою, він знав ціну куска хліба. Вихований у козацькому середовищі, досягши завдяки власним здібностям звання старшого канцеляриста Військової канцелярії гетьмана І. Скоропадського і генерального хорунжого, він хотів не тільки бачити своїх дітей вихованими, грамотними і заможними, але й здатними самостійно вирішувати складні і несподівані проблеми, коли не буде поряд батька з матір'ю, коли самому доведеться брати на себе відповідальність за наслідки прийнятого рішення чи поступка в повсякденному житті.

Заслуговує на увагу дослідників духовний заповіт М. Ханенка, надрукований О. Лазаревським в додатках до журналу «Киевская Старина» за 1886 р. (кн. 12). В духовному заповіті, написаному 13 грудня 1759 р., Микола Данилович, зокрема, зазначав: «... На память въ предбудущее время. – Создатель нашъ и Богъ, Господь Иисусъ Христос, Единородный сынъ и Слово Отче, въ спасительной своей евангельской проповеди улещати насъ благоизволил: яко не вемы дня и часа пришествія Его и кончини жизни нашей, и потому должность намъ предлежить на всякое время усердно ему, Творцу и Искупителю нашему, молитись, чтобъ съ чистою совестію и истиннымъ поканіемъ

удостоїлись предстати преді судомъ Его Божіимъ. Что и я ниже имянованный, тогожь Господа Бога и Спасителя мого рабъ, имея въ памяти и о неизвѣстномъ смерти моя часе по человечеству-жь и о ежечасномъ приближеніи къ концу мого житія всегда размышляя, ибо уже по благоволенію Зиждителя мого выше шести десяти леть жызнь мою проводжу, будучи-жь ещё, по Его милосердію Божеському, при здоровомъ и совершенномъ моёмъ разсужденіи, а приводя себе повседневно на память смертность мою, разсудилъ заблаговременно сочинить остатной воле моей заветъ, или тестаментъ; которій да будете въ нижеследующемъ порядки. Исповедую преді Создателемъ всея твари и Вседержителемъ Богомъ моимъ, такожъ всемъ, кому только ведати будете о томъ угодно, чрезъ сіе объявляю, яко я грѣшнѣй въ истинной христіанской вере, самимъ Христомъ Господомъ и избранными его сосудами, апостолами святыми, поставленной и отъ всехъ, во святыхъ почитаемыхъ, православного восточнаго исповѣданія учителей проповѣдуемой и благоузаконеніями утвержденной, по сей моментъ житія мого твердо состою и въ той-же самой вере умерти желаю...». Друга частина заповіту присвячена розподілу маєтностей між синами. Дві старші дочки – Анна і Анастасія були вже заміжні (перша за О. В. Рославцем, а друга за П. Ф. Савичем – козацькими старшинами), дівчатам же – Марфі, Єфросинії і Євдокії в придане батько заповідав по 420 рублів і по 50 осьмачек* (* 1 осьмина = $1\frac{3}{4}$ пуда = 28,7 кг) жита (1, с. 304).

Як уже зазначалося, в журналі «Киевская Старина» за 1896 р. надрукований «Партикулярный журнал», який включає щоденники М. Ханенка за 1719-1723 і 1754 рр. Передмову до них написав Андрій Тітов, який зазначав, що після докладного аналізу історії написання Діаріуша М. Ханенка О. Лазаревським – залишається лише відзначити його важливу роль для вивчення побуту та звичаїв населення Малоросії в середині XVIII ст. Окрім передмови, А. Тітов опублікував два листи від Михайла Івановича Ханенка, правнука М. Ханенка про стан архівних матеріалів, які йому з братом Олександром Івановичем дісталися від сім'ї М. Ханенка після того, як значна частина бібліотеки дочками М. Ханенка була передана Новгород-Сіверській гімназії та невідомі до того умови й обставини, в яких сімейний архів зберігався. Посилаючись на перший лист, А. Тітов опублікував 48 історичних документів, що збереглися у Михайла Івановича, серед яких: «Указ Петра I о взятии Азова»; «Указ императора об удалении от престолонаследия царевича Алексея»; Пункти Петра I гетьману І. Скоропадському; «О вступлении на престол царевичей Иоанна и Петра Алексеевичей»; виписки із статей гетьмана Б. Хмельницького за 1654 р.; «Краткое описание Малороссийского края, его народа, состояние оного в древнем и настоящем»; «Подробно о гетьманах, о достойном Б. Хмельницком, храбрых действиях казачества, его многих победах» (всього – 25 стор.); «Различные донесения в Генеральную канцелярию, предписания полковникам и др. лицам»; «Универсалы И. Самойловича и И. Мазепы»; «Указы императрицы Елизаветы К. Разумовскому» та інші важливі історичні матеріали, які надходили від царського уряду до Генеральної канцелярії (6, с. 156).

Таким чином, М. Д. Ханенко був людиною, яка своєю посадою, життєвим досвідом, доброю освітою, про що свідчать щоденники, написані автором упродовж майже всього життя, засвідчувала високий рівень організованості й дисципліни представників української козацької старшини. Звичайно, автор щоденників як уважний спостерігач не все занотовував, що заслуговувало на увагу, знаючи, що зайва відвертість навіть у щоденнику може привести до небажаних наслідків. Тому дослідникам щоденникових записів М. Ханенка, вивчаючи їх, слід мати на увазі, що то був період, коли, перебуваючи в складі Російської імперії, козацтво намагалося повернути свої права і вольності, відкривати школи рідною мовою, відновлювати козацьке звичаєве право, що не вписувалося в політику Катерини II – перетворення значної кількості населення в кріпаків та ліквідації української автономії, здобутої внаслідок Визвольної війни (1648–1654 рр.). Цей процес супроводжувався втратою української автономії, поглибленням соціальної диференціації та зростанням майнової нерівності в суспільстві. Саме такому періоду в житті українського суспільства і присвятив свій «Діаріуш» Микола Данилович Ханенко.

1. Дневники Николая Ханенка // Киевская Старина. – 1886. – Т. XV. – Май. – С. 289-304.
2. Довідник з історії України: В 3-х т. – К.: Видавництво «Генеза». – Т. 3. – 684 с.
3. Енциклопедія українознавства: В 10-ти т. / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж: Нью-Йорк. – Молоде життя, 1954-1983. – Т. 9. – С. 3547.
4. Малий словник історії України. – К.: «Либідь», 1997. – 464 с.
5. Николай Данилович Ханенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: old.mglin-krai.ru>Kazaki/Polk/Hanenko.htm (дата звернення: 13.04.2017). – Назва з екрана.
6. Титов А. «Дневник Миколая Ханенко. 1719 – 23 и 1754 годов» // Киевская Старина, 1896. Том 54. С. 151-196.
7. Ханенко Микола Данилович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: interpretive.ru (дата звернення: 12.05.2017). – Назва з екрана.
8. Ханенко Микола Данилович. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ukrainians-world.org.ua>peoples/0f2b87fd5561601e/ (дата звернення: 01.03.2017). – Назва з екрана.
9. Ханенко Николай. Сказание о службах // Черниговские Губернские Ведомости. – 1852 г. – № 33. – С. 340-343; № 34. – С. 349-352.

Владимир Половец

ХАНЕНКО НИКОЛАЙ ДАНИЛОВИЧ (1693 – 1760)

(к 325-летию со дня рождения)

В статье речь идёт об одной из выдающихся личностей Черниговщины – потомке казацко-дворянского рода, известного далеко за пределами губернии, Николае Даниловиче Ханенко, высокообразованном человеке с беллетристическими способностями, писаре Генеральной войсковой канцелярии при гетьмане Кирилле Разумовском, авторе Диариуша (ежедневника), который он вёл на протяжении 35 лет, освещающая особенности истории и боевых походов украинского казачества.

Ключевые слова: Лохвица, Глухов, Генеральная канцелярия, Санкт-Петербург, Малороссийская коллегия, «Киевская Старина», духовное завещание.

V.M. Polovets

MYKOLA DANYLOVYCH KHANENKO (1693-1760)

(to 325th anniversary of birth)

Mykola Khanenko was born on December 16, 1693 in township of Lohvytsia of Pryluky Povit in the family of the colonel Danylo Khanenko. He was a cousin grandson of Hetman Mykhailo Khanenko. Mykola's father perished during one of the military campaigns in 1697, whereas his mother died still earlier. An orphaned child, Mykola was raised in the family of his grandfather on the mother's side I. Lomykovskiy, who was the general oboznyi under I. Mazepa's command.

Mykola Khanenko studied in the Kyiv-Mohyla Academy and in the Lviv fraternity school.

In 1710, he joined the service in the Cossack army. In some time, he was promoted as the senior clerk of the I. Skoropadskiy's General Secretariat. From 1719 to 1754, he had been writing his day-by-day "memo" notes. After I. Skoropadskiy's death, he served under D. Apostol's and K. Rozumovskiy's command, during service under command of the latter he became the General Khorunzhyi.

His last years of life, he lived in the town of Hlykhiw where he was buried in 1760.

Key words: Lohvytsia, Hlykhiw, General Secretariat, Saint-Petersburg, Little Russian Collegium, "Kievskaya Starina", last will and testament.

Анатолій Боровик, Микола Боровик

**ЗАСТУПНИКИ ДИРЕКТОРА І ПРОРЕКТОРИ
ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ (1955 – 1982 рр.)
(До 100-річчя з дня народження ректора
Чернігівського державного педагогічного інституту
В. М. Костарчука)**

Стаття присвячена керівнику Чернігівського державного педагогічного інституту, кандидату фізико-математичних наук, професору Віктору Миколайовичу Костарчуку та його заступникам з навчальної, наукової роботи та заочної освіти.

Ключові слова: Чернігівський державний педагогічний інститут, В.М. Костарчук, П. Г. Мінеєв, М. Ф. Проценко, В. Ф. Шморзун, І. П. Левченко, В. Н. Боровик, І. І. Редька, М. В. Тимчук.

В управлінні освітнім процесом вищого навчального закладу значну роль відіграють його керівник та заступники, які відповідають за різні напрямки діяльності, а в цілому за ефективну його роботу. У статті мова піде про персональний склад заступників директора та проректорів Чернігівського державного педагогічного інституту за керівництва навчальним закладом кандидатом фізико-математичних наук, професором Віктором Миколайовичем Костарчуком, якому 22 серпня 2018 р. виповнилося б 100 років з дня народження. У центрі уваги будуть особи, які допомагали керівнику в управлінні навчальною та науковою роботою і заочною освітою. Ця проблема в українській історіографії не набула належного висвітлення.

З реорганізацією у серпні 1954 р. Чернігівського учительського інституту в педагогічний наказом Міністерства освіти УРСР від 25 грудня 1954 р. директора інституту Василя Устиновича Чорноуса як особу, яка не мала наукового ступеня, було звільнено із займаної посади. 11 січня 1955 р. керівником навчального закладу було призначено кандидата фізико-математичних наук, доцента Віктора Миколайовича Костарчука (1918 – 2001 рр.). Родом він був із м. Костянтинівки Донецької області. Після закінчення місцевої середньої школи навчався на фізико-математичному факультеті Харківського державного університету імені О. М. Горького, який закінчив у червні 1941 р. за спеціальністю «математика».

9 липня 1941 р. був мобілізований до армії. Після навчання у вищій військовій школі протиповітряної оборони у травні 1942 р. відбув на фронт у званні лейтенанта командиром взводу 329 зенітно-артилерійського полку. У грудні 1942 р. призначений командиром батареї цього ж полку. У січні 1945 р. призначений заступником

© Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

© Боровик Микола Анатолійович – кандидат історичних наук, викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

командира військової частини зенітного дивізіону. У грудні 1945 р. у званні старшого лейтенанта був демобілізований.

Повернувшись додому, з лютого до серпня 1946 р. працював завідувачем військовим відділом Костянтинівського міськкому КП України, а потім до серпня 1948 р. – начальником планового відділу Костянтинівського металургійного заводу. У серпні 1948 р. Міністерством освіти УРСР направлений на роботу асистентом кафедри математики Житомирського педінституту.

З вересня 1949 р. до вересня 1950 р. працював деканом фізико-математичного факультету та асистентом кафедри математики. Продовжуючи керувати факультетом, з вересня 1950 р. до січня 1955 р. працював старшим викладачем кафедри математики.

У лютому 1954 р. захистив кандидатську дисертацію, а у 1955 р. ВАК СРСР присвоїв вчене звання доцента кафедри математичного аналізу і алгебри. У 1972 р. йому присвоєно вчене звання професора [1, с. 205 – 206].

11 січня 1955 р. Віктор Миколайович Костарчук приступив до виконання обов'язків директора Чернігівського педінституту. Його заступниками стали Павло Георгійович Мінеєв – з навчально-наукової роботи та Микола Федорович Проценко – із заочного навчання. Вони обоє були призначені заступниками директора В. У. Черноуса і на січень 1955 р. не мали ні наукового ступеня, ні вченого звання.

Заступник директора педагогічного інституту з навчально-наукової роботи Павло Георгійович Мінеєв (1918 – 1982 рр.) народився 25 грудня 1918 р. у м. Ростові на Дону. Батько в роки громадянської війни служив у кавалерійській частині С. Будьонного. Після демобілізації у 1921 р. батьки переїхали до хутора Качі Біло-Калитвенського району Ростовської області, де батько працював завідувачем взуттєвої майстерні. У листопаді 1937 р. його було заарештовано органами НКВС, і, перебуваючи під слідством, помер у 1938 р. так і не будши засудженим. Мати – Васса Григорівна працювала по домашньому господарству.

У червні 1933 р. Павло закінчив неповну середню школу і вступив до гірничо-промислового училища. З лютого 1934 р. після його закінчення працював електро-слюсарем на електростанції Артем ГРЕС. У період роботи на електростанції вступив до Шахтинського гірничого робфаку, який закінчив у червні 1935 р. Із вересня 1935 р. до червня 1936 р. працював учителем російської мови і літератури середньої школи № 26 м. Ростова. У 1936 р. вступив на навчання до Ростовського державного університету, але за сімейних обставин залишив навчання. З вересня 1937 р. навчався у Ростовському педагогічному інституті. У червні 1941 р. після закінчення інституту отримав диплом учителя російської мови і літератури та був рекомендований до аспірантури. Проте в аспірантурі Ростовського педагогічного інституту навчався лише до жовтня 1941 р.; одночасно працюючи асистентом кафедри російської літератури цього ж педінституту.

18 жовтня 1941 р. був призваний до лав радянської армії й до травня 1945 р. служив у різних військових частинах. У ніч з 2 на 3 листопада 1941 р. отримав поранення в ногу в районі с. Безлюдівка Харківської області. У роки війни перебував на Північно-Західному, Сталінградському, Донському, Степовому, Другому Українському фронтах. Нагороджений «Орденм Вітчизняної війни» 2-го ступеня, медалями: «За бойові заслуги», «За оборону Сталінграда», «За взяття Будапешта», «За звільнення Праги», «За перемогу над Німеччиною» та іншими ювілейними нагородами. Член КПРС з квітня 1944 р.

У вересні 1948 р. був демобілізований з армійських рядів. Остання посада, на якій працював, – старший лектор-пропагандист політвідділу 364 стрілецької червонопрапорної дивізії у військовому званні капітан.

З жовтня до грудня 1948 р. працював учителем російської літератури та історії Чернігівської вечірньої середньої школи № 1. З грудня 1948 р. до червня 1949 р. трудився завідувачем методичного кабінету історії Чернігівського обласного інституту удосконалення учителів. З червня 1949 р. до вересня 1954 р. працював старшим викладачем російської літератури, а з 1952 р. до 1958 р. – заступником директора з навчальної і наукової роботи Чернігівського учительського, а з 1954 р. – педагогічного інституту. З 1958 р. до 1961 р. працював заступником директора заочного відділення,

з березня 1961 р. ця посада вже носила назву – проректор заочного відділення. На цій посаді він пропрацював до березня 1963 р. Разом з тим з 1952 р. до 1960 р. працював завідувачем кафедри мови і літератури.

У червні 1965 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Київського державного університету імені Тараса Шевченка успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: «Літературні редакції «Тихого Дону» М. Шолохова. / Із творчої лабораторії письменника». Це був другий захист кандидатської дисертації, після якого П. Г. Мінеєв отримав диплом кандидата наук. Першого разу дисертацію на тему: «Художні особливості «Тихого Дону» М. Шолохова» Павло Георгійович захищав у спеціалізованій вченій раді Чернівецького університету у 1956 р. Проте ВАК СРСР не затвердив рішення вченої ради про присвоєння наукового ступеня кандидата філологічних наук.

Перу П. Г. Мінеєва належить 139 опублікованих робіт, проте основна їхня маса (117) надруковані у місцевих газетах та «Радянській освіті».

За довгорічну сумлінну працю та з нагоди відзначення 50-річного ювілею з дня заснування Чернігівського педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка старшого викладача кафедри мови і літератури П. Г. Мінеєва наказом міністра освіти УРСР А. Бондар за № 478-к від 20 травня 1966 р. нагородили значком «Відмінник народної освіти».

У віці 64 р. Павло Георгійович пішов на заслужений відпочинок. У своїй заяві він вказував: «у зв'язку із значним погіршенням стану здоров'я та виходом на пенсію, прошу з 1 квітня 1982 р. звільнити мене із займаної посади завідувача кафедри мови і літератури» [2]. Його заява була задоволена новим ректором О. Ф. Явоненком. Він був звільнений не лише з посади завідувача кафедри, а й посади доцента. Невдовзі після звільнення з роботи, 29 липня 1982 р. Павло Георгійович помер. Похований у м. Чернігові.

Заступником директора із заочного навчання працював Микола Федорович Проценко (1898 – 1966 рр.). Народився він у травні 1898 р. у м. Ніжині Чернігівської губернії у сім'ї учителів. У 1917 р. закінчив Ніжинську класичну гімназію. З 1917 р. до 1919 р. навчався у Київському політехнікумі. З травня 1919 р. до червня 1920 р. працював завідувачем підвідділу з благоустрою Ніжинського повіткому. Із січня 1920 р. до червня 1922 р. працював скрипалем оркестру Ніжинської народної освіти. З жовтня 1922 р. до вересня 1925 р. – завідувачем дитячого будинку № 4 м. Ніжина.

У вересні 1925 р. вступив до Ніжинського інституту народної освіти на факультет соціального виховання, який закінчив у 1927 р. Після завершення навчання в інституті був направлений до аспірантури секції педагогіки науково-дослідної кафедри Ніжинського інституту народної освіти. Науковими керівниками були професори Я. Н. Колуговський та Н. Ф. Даденков. Навчання в аспірантурі суміщав з роботою у навчально-виховних закладах м. Ніжина.

Аспірантуру не закінчив, оскільки у травні 1930 р. наказом Укрголовнауки був направлений на роботу: з травня 1930 р. – помічником асистента, а з 1932 р. – доцентом кафедри психології і педагогіки на курсах підготовки учителів педучилищ. У серпні 1934 р. залишив роботу у Ніжинському педінституті і переїхав на роботу до м. Горлівки, де при міськвкно проводив заняття з педагогіки і психології на курсах підготовки учителів.

З січня 1936 р. призначений в. о. доцента Ленінабадського педінституту (Таджикистан). Спочатку працював завідувачем кафедри педагогіки, згодом – деканом факультету, а з 1938 р. – заступником директора інституту з навчальної і наукової роботи. До армії не призивався через інвалідність (ампутація лівої ноги).

У серпні 1944 р. Наркоматом освіти УРСР був відкликаний на роботу на звільнені території України. З 18 вересня 1944 р. був призначений в. о. завідувача кафедри педагогіки Чернігівського учительського інституту. З жовтня 1944 р. – декан історичного факультету.

У листопаді 1944 р. нагороджений медаллю «За трудову відзнаку», а в грудні 1948 р. – медаллю «За доблесну працю в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.» [3, арк. 8].

З 1 січня 1955 р. і до виходу на пенсію 19 вересня 1958 р. працював заступником

директора Чернігівського педінституту по заочному навчанню [4, арк. 375]. Помер Микола Федорович 21 листопада 1966 р.

Понад 13 років заступником директора, а з березня 1961 р. проректором з навчально-наукової роботи працював Василь Федорович Шморгун (1920 – 1991рр.). Народився 31 жовтня 1920 р. у с. Вовківці Борщівського району Тернопільської області у сім'ї селянина-бідняка. Початкову школу закінчив у своєму селі, але продовжити навчання не зміг через складне матеріальне становище батьків. З дитячих років працював у господарстві місцевого поміщика, одночасно займався самоосвітою. Після воз'єднання у серпні 1939 р. Західної України із Україною вступив до Борщівської середньої школи, яку закінчив у 1941 р.

Під час німецької окупації працював у сільському господарстві батьків, а у 1942 р. вступив до української гімназії у м. Чорткові, яку закінчив у 1943 р. Після звільнення Тернопільщини від німецьких окупантів працював у обласній бібліотеці м. Чорткова і одночасно готувався до вступу в педінститут. У 1946 р. вступив до Кременецького учительського інституту на фізико-математичний факультет, який закінчив у 1948 р. З 1948 до 1949 років працював учителем фізики Золотопотіцької середньої школи на Тернопільщині, а з 1949 р. до 1952 р. – директором цієї школи. З 1952 р. до 1954 р. – директором Староскалацької середньої школи Тернопільської області. У 1949 р. вступив до Чернівецького державного університету на історичний факультет, який закінчив у 1954 р. Два рідні брати Василя Федоровича – Роман і Яків загинули на фронтах Другої світової війни.

У 1954 р. вступив до аспірантури на відділ загальної педагогіки Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, яку закінчив у 1957 р. У період навчання в аспірантурі у час літніх канікул працював директором української республіканської дитячої туристичної бази Міністерства освіти УРСР у м. Ленінграді.

Після закінчення аспірантури з жовтня 1957 р. був призначений викладачем педагогіки Чернігівського педагогічного інституту і з цього ж часу виконував обов'язки завідувача кафедри педагогіки і психології. З 1 жовтня 1958 р. був призначений заступником директора з навчальної і наукової роботи педінституту. На цій посаді працював до серпня 1971 р. З березня 1961 р. ця посада вже називалася проректор з навчальної і наукової роботи. У 1961 р. у спеціалізованій вченій раді Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук на тему: «Активізація учбової діяльності на уроках у 8 – 10 класах». Рішенням ВАК СРСР від 11 грудня 1965 р. В. Ф. Шморгуну присвоєне вчене звання доцента кафедри педагогіки і психології.

У серпні 1971 р. у зв'язку із збільшенням факультетів до 5 та значним розширенням контингенту студентів і викладачів Чернігівський педагогічний інститут Міністерством освіти УРСР був переведений до другої категорії вищих навчальних закладів. Тому до штатного розпису було введено посаду проректора з наукової роботи, тобто попередню посаду проректора з навчально-наукової роботи стали виконувати дві особи. Василь Федорович Шморгун із серпня 1971 р. до вересня 1977 р. працював на посаді проректора з наукової роботи. З вересня 1977 р. до грудня 1983 р. працював завідувачем кафедри психології. З цього ж часу працював доцентом кафедри психології, а з липня 1989 р. і до травня 1991 р. – доцентом кафедри педагогіки, психології і методики викладання історії.

Доцент В. Ф. Шморгун опублікував чотири книги, понад п'ятдесят статей у наукових збірниках і журналах, близько 60 статей у республіканській і місцевій пресі, брав активну участь у всесоюзних і республіканських наукових конференціях.

Нагороджений ювілейною медаллю «За доблесну працю» на відзначення 100-річчя з дня народження В. І. Леніна – у 1970 р., почесне звання «Відмінник народної освіти УРСР» – 1973 р., у березні 1991 р. трудовим колективом Чернігівського педагогічного інституту рекомендований до нагородження медаллю імені Н. К. Крупської [5].

17 травня 1991 р. на 71 році життя помер. Похований у м. Чернігові.

Тривалий час, понад 15 років, на посадах проректора із заочного навчання, а також і з навчальної роботи працював Іван Петрович Левченко (1917 – 1998 рр.). Народився він 25 травня 1917 р. у селі Бабичівка Глобинського району Полтавської області у

селянській сім'ї. У 1926 р. вступив до Бабичівської семирічної школи, яку закінчив у 1933 р. З цього ж року і до 1935 навчався у Кременчуцькому політехнікумі, але у зв'язку з хворобою і складним матеріальним становищем технікум не закінчив і в 1935 – 1936 навчальному році працював учителем другого класу Обізнівської середньої школи Глобинського району.

З 1936 р. до 1939 р. навчався у Кременчуцькому учительському інституті на відділенні англійської мови. Під час навчання у інституті обирався секретарем комітету комсомолу і був прийнятий кандидатом у члени ВКП(б). Після закінчення учительського інституту з відзнакою був направлений на роботу директора Климівської неповної середньої школи Артемівського району Сталінської області. Одночасно навчався на заочному відділенні Полтавського педінституту. У 1940 р. прийнятий членом ВКП(б).

У липні 1941 р. був призваний до Червоної армії, де проходив службу до березня 1946 р. Службу розпочав на посаді командира взводу, а закінчив начальником штабу стрілецького полку у званні майора. За час проходження військової служби нагороджений двома орденами «Вітчизняної війни» та медалями «За відвагу» і «За перемогу над Німеччиною». 28 березня 1946 р. був демобілізований.

Після демобілізації партійними органами був направлений до Сторожинецького МК КПУ Чернівецької області на посаду секретаря з кадрових питань. У січні 1948 р. на партійній конференції був обраний другим секретарем Сторожинецького міського комітету. Першого вересня цього ж року був звільнений із займаної посади у зв'язку з об'єднанням районного і міського комітетів та ліквідацією міського комітету партії.

З 1948 р. до 1953 р. навчався на історичному факультеті Чернівецького державного університету.

З вересня 1948 р. до червня 1952 р. працював директором Чернівецького художного училища. У період створення районів у м. Чернівцях (червень 1952 р.) до виборів виконував обов'язки голови Сталінського райвиконкому м. Чернівців. З лютого 1953 р. до грудня 1958 р. працював директором Чернівецького технікуму легкої промисловості.

З грудня 1958 р. до червня 1966 р. – завідувач Чернівецьким обласним відділом народної освіти. За цей час чотири рази обирався депутатом Чернівецької обласної ради, три рази обирався до обласного партійного комітету. У 1960 р. відзначений знаком «Відмінник народної освіти УРСР». За успішну працю в галузі освіти Указом Президії Верховної ради СРСР у 1961 р. нагороджений медаллю «За доблесну працю».

У червні 1966 р. за недоліки в роботі звільнений з посади завідувача облвно і призначений директором Чернівецької середньої школи № 9. На цій посаді пропрацював до вересня того ж року.

З листопада 1966 р. до листопада 1967 р. навчався у річній аспірантурі Науково-дослідного інституту педагогіки у м. Києві. Спеціалізованою вченою радою інституту теорії та історії педагогіки АПН СРСР у 1967 р. присуджено науковий ступінь кандидата педагогічних наук.

У листопаді 1967 р. призначений проректором по заочному навчанню Чернігівського педагогічного інституту. На цій посаді працював до липня 1971 р. З липня 1971 р. і до січня 1982 р. працював на посаді проректора з навчальної роботи.

На підставі рішення Колегії Міністерства освіти УРСР від 12 січня 1982 р. наказом міністра освіти М. В. Фоменка за № 40-к від 15 січня 1982 р. був звільнений з посади проректора по навчальній роботі Чернігівського педагогічного інституту імені Т.Г. Шевченка з 12 січня 1982 р. [6].

Помер Іван Петрович на 81 році життя 30 квітня 1998 р.

Ще один з проректорів із заочного навчання, який на час виконання обов'язків проректора не мав наукового ступеня та вченого звання, – Василь Наумович Боровик (1925 – 2007 рр.). Народився 14 березня 1925 р. у с. Чернобаїв Полтавської (нині Черкаської) області у сім'ї селянина. Батьки займалися сільським господарством. У 1930 р. батьки вступили до колгоспу.

З 1932 р. Василь навчався у Чернобаївській середній школі, яку закінчив у 1941 р. У період тимчасової окупації з вересня 1941 р. до вересня 1943 р. разом з матір'ю і

сестрою працював на різних сільськогосподарських роботах у громадському дворі. Батько з 1941 р. перебував у діючій армії. У боях під Москвою був поранений і в 1943 р. був демобілізований по інвалідності.

З вересня 1943 р. Василя призвали до рядів радянської армії, спочатку служив у запасному полку в Башкирській АРСР, а з вересня 1944 р. – у складі частин Першого Українського фронту. Брав участь у боях за визволення від німецьких окупантів Польщі, Чехословаччини, у завершени розгромі нацистської Німеччини, за що нагороджений медалями: «За відвагу», «За взяття Берліна», «За звільнення Праги», «За перемогу над Німеччиною».

З червня 1945 р. до червня 1946 р. перебував у складі радянських окупаційних військ центральної групи у Австрії, а з червня 1946 р. до червня 1950 р. – у складі групи радянських окупаційних військ у Німеччині.

З 1944 р. до 1949 р. – член ВЛКСМ, працював секретарем комсомольської організації батареї, дивізіону. У червні 1948 р. – член КПРС. У червні 1950 р. після демобілізації з лав радянської армії вступив до Черкаського педінституту на фізико-математичний факультет. За час навчання в інституті рік працював секретарем комсомольської організації факультету, два роки обирався членом партійного бюро інституту. Після другого курсу і до кінця навчання в інституті отримував стипендію Й. В. Сталіна.

У червні 1954 р. закінчив навчання у Черкаському педагогічному інституті і отримав диплом з відзнакою учителя математики і фізики та був рекомендований вченою радою інституту на навчання в аспірантурі. До вступу в аспірантуру у вересні – жовтні 1954 р. працював учителем математики Звенигородської середньої школи. У листопаді 1954 р. був зарахований до аспірантури Кримського педінституту. Після її закінчення у вересні 1957 р. був направлений на роботу викладачем математики Чернігівського педагогічного інституту.

За час навчання в аспірантурі підготував і подав до друку дві статті та текст кандидатської дисертації на тему: «Циссоїдальні криві». Проте дисертації на вказану тему так і не захистив. У особовій справі В. Н. Боровика, що зберігається у архіві Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, на 122 сторінці є його особиста пояснювальна записка, у якій він говорив про «недисертабельність першої кандидатської дисертації з теорії плоских кривих, на роботу над якою витратив 10 років (1957 – 1967 рр.)». У провідних вишах України ніхто не займався такою проблемою.

Довелося писати другу дисертацію з методики навчання математики на тему: «Педагогічна спадщина академіка Д. М. Синцова», яка була захищена на засіданні спеціалізованої вченої ради Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького у жовтні 1970 р. Рішенням ВАКУ СРСР від 18 квітня 1973 р. В. Н. Боровику затверджено вчене звання доцента по кафедрі елементарної математики і методики викладання математики.

З вересня 1957 р. був зарахований на посаду старшого викладача математики Чернігівського педагогічного інституту. З 1962 р. працював деканом загальнонаукового факультету. З 1963 р. до 1967 р. працював на посаді проректора із заочного навчання. У 1971 р. обраний на посаду доцента кафедри елементарної математики, а у 1973 р. – обраний завідувачем цієї кафедри.

У 1983 р. обраний за конкурсом на посаду професора кафедри геометрії і методики викладання математики. З 1985 р. затверджений на посаду завідувача кафедри геометрії, а з 1990 р. працював професором цієї ж кафедри. З 1998 р. і до смерті працював професором кафедри педагогіки, психології і методики викладання математики.

Перу В. Н. Боровика належать більше 60 наукових праць, серед них підручники, методичні посібники, статті.

Лише у вісімдесятирічному віці 30 квітня 2005 р. Указом Президента України В. Ющенко Василю Наумовичу Боровику присвоєно почесне звання «Заслужений працівник освіти України» [7]. Це був єдиний представник проректорів навчального закладу за ректора В. М. Костарчука, який отримав почесне звання через 38 років після перебування на керівній посаді. Подання на його присвоєння було підписане ректором О. Ф. Явоненком.

Помер В. Н. Боровик 19 жовтня 2007 р. у віці 82 років. Похований у м. Чернігові. Понад 10 років проректором із заочного навчання працював Іван Іванович Редька (1929 – 2014 рр.). Народився 23 квітня 1929 р. у с. Галиця Лосинівського району Чернігівської області у селянській сім'ї. Батьки займалися сільським господарством, у 1929 р. вступили до колгоспу, де й працювали до виходу на пенсію.

У 1937 р. вступив до першого класу Галицької середньої школи. У зв'язку з німецькою окупацією села навчання в школі було перерване. Продовжив навчання після визволення села у 1943 р. Проте місцевої школи не закінчив. У 1949 р. його як учня 10 класу було призвано до військово-морського флоту. Із серпня 1949 р. до травня 1950 р. був курсантом школи озброєння навчального загону Чорноморського флоту. З травня 1950 р. до квітня 1952 р. служив на ескадровому міноносці «Ловкий», а з квітня 1952 р. до грудня 1954 р. – на крейсері «Адмірал Лазарев». У ході служби закінчив середню школу робітничої молоді у м. Таллінні. У грудні 1954 р. був звільнений у запас.

Після звільнення в запас з грудня 1954 р. до березня 1955 р. працював на різних роботах колгоспу «КІМ» с. Галиці. З березня 1955 р. до березня 1957 р. працював на посаді інструктора Лосинівського районного комітету комсомолу. У березні 1957 р. був обраний на посаду секретаря Лосинівського РК ЛКСМУ, де й пропрацював до лютого 1958 р. У лютому 1958 р. згідно з рішенням бюро Лосинівського РК КПУ був переведений на посаду інструктора оргвідділу районного комітету партії. У 1957 р. вступив на заочне відділення Київського державного університету імені Тараса Шевченка на економічний факультет.

У серпні 1960 р. був звільнений з посади інструктора оргвідділу Лосинівського РК КПУ у зв'язку з переходом на стаціонарне навчання Київського університету. Після його закінчення із серпня 1962 р. працював асистентом кафедри марксизму-ленінізму Чернігівського педагогічного інституту. З жовтня 1967 р. до жовтня 1969 р. навчався у аспірантурі Київського державного університету. На засіданні спеціалізованої вченої ради цього ж університету захистив кандидатську дисертацію на тему: «Основні виробничі фонди і їх вплив на рентабельність (на матеріалах колгоспів УРСР)». ВАК СРСР 19 червня 1970 р. затвердив рішення про присвоєння наукового ступеня кандидата економічних наук.

Після закінчення аспірантури із жовтня 1969 р. до серпня 1971 р. працював на посаді старшого викладача кафедри політекономії Чернігівського педагогічного інституту, а із серпня 1971 р. до січня 1982 р. – проректором по заочній освіті цього ж інституту.

За час роботи в педагогічному інституті був відзначений знаком «Відмінник народної освіти УРСР» у 1976 р. та медаллю «За трудову доблесть на честь ювілею з дня народження В. І. Леніна» у 1980 р.

На підставі рішення Колегії Міністерства освіти УРСР від 12 січня 1982 р. наказом міністра освіти М. В. Фоменка за № 40-к від 15 січня 1982 р. був звільнений І. І. Редька з посади проректора по заочній освіті Чернігівського педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка з 12 січня 1982 р. Проте з 13 січня 1982 р. кандидат економічних наук І. І. Редька був тимчасом зарахований на посаду доцента кафедри філософії і політекономії Чернігівського педінституту. Остаточо звільнений з вищезазначеної посади з 10 вересня 1982 р. за власним бажанням [8].

Помер 21 жовтня 2014 р. Похований у м. Чернігові.

Проректором з наукової роботи з вересня 1977 р. до вересня 1981 р. працював Микола Васильович Тимчук (1932 – 2006 рр.). Народився він 13 липня 1932 р. у с. Патринцях Кам'янець-Подільського району Хмельницької області у сім'ї селян-колгоспників. У 1946 р. проживав у м. Рахові Закарпатської області у сім'ї брата. У 1947 р. повернувся до своїх батьків, де продовжив навчання у середній школі до 1950 р. З вересня 1950 р. працював старшим піонервожатим Ясинської середньої школи Закарпатської області, а із серпня до листопада 1951 р. працював звільненим секретарем комсомольської організації Вишевської середньої школи Станіславської області. З листопада 1951 р. призваний до радянської армії. Після проходження курсів підготовки молодших спеціалістів танкових військ був направлений для проходження подальшої служби до м. Благовіщенськ Амурської області.

З 1953 до 1956 р. навчався у Омському військово-медичному училищі, а після його закінчення був направлений для подальшого проходження військової служби до Північної групи військ у Польській Народній Республіці. У грудні 1960 р. у відповідності до закону про скорочення чисельного складу збройних сил був звільнений у запас. У 1959 р. вступив на заочне відділення Київського державного університету імені Т. Шевченка на історико-філософський факультет, який закінчив у 1965 р. З травня 1959 р. – член КПРС.

Після демобілізації з армії повернувся до Кам'янця-Подільського, де проживав до 1969 р. Спочатку працював учителем історії середніх шкіл № 4 та 8, а з квітня 1966 р. до серпня 1967 р. – інструктором відділу пропаганди та агітації Кам'янець-Подільського міськкому КП України. Із серпня 1967 р. до вересня 1969 р. працював викладачем кафедри марксизму-ленінізму Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту. У жовтні 1969 р. вступив до аспірантури при кафедрі історії КПРС Української сільськогосподарської академії у м. Києві, яку закінчив у вересні 1972 р., а у грудні цього ж року захистив кандидатську дисертацію. З жовтня 1972 р. працював старшим викладачем кафедри марксизму-ленінізму Кам'янець-Подільського педагогічного інституту.

З 1 листопада 1973 р. працював на посаді старшого викладача кафедри історії КПРС та наукового комунізму Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка, а із серпня 1975 р. до липня 1976 р. очолював кафедру всесвітньої історії цього ж інституту. Проте через один навчальний рік за власним бажанням Микола Васильович повертається на попередню кафедру на посаду доцента. З вересня 1977 р. працював на посаді проректора з наукової роботи.

За час роботи в Чернігівському державному педагогічному інституті імені Т. Г. Шевченка у квітні 1979 р. був нагороджений значком «Відмінник народної освіти». У вересні 1981 р. за власним бажанням був звільнений із займаної посади «у зв'язку з переходом на іншу роботу» [9]. Після звільнення він переїздить до м. Вінниці, де до виходу на пенсію працював на кафедрі суспільних дисциплін медичного інституту.

Помер Микола Васильович 17 квітня 2006 р. на 74 році життя. Похований у м. Вінниці.

Отже, за керівництва навчальним закладом Віктором Миколайовичем Костарчуком його заступниками, а з березня 1961 р. проректорами з навчальної, наукової роботи та заочної освіти працювали 7 осіб. Лише два були вихідцями з Чернігівщини – М. Ф. Проценко та І. І. Редька. Не всі заступники на період виконання своїх керівних обов'язків мали наукові ступені та вчені звання. Так, П. Г. Мінеєв, М. Ф. Проценко, В. Н. Боровик на час виконання проректорських обов'язків не захистили кандидатських дисертацій. В. Ф. Шморгун пропрацював на посаді заступника директора з навчальної і наукової роботи 3 роки, захистив кандидатську дисертацію і продовжив працювати на посаді проректора з навчально-наукової роботи ще 10 років, а потім ще 7 років працював проректором з наукової роботи. Це був найтриваліший період в історії навчального закладу виконання обов'язків заступника директора та проректора інституту.

Тривалий час також працював на посаді проректора І. П. Левченко. Майже 4 роки він працював проректором із заочного навчання, а потім 11 років проректором з навчальної роботи.

Усі названі особи на посади призначалися Міністерством освіти УРСР за пропозицією керівника навчального закладу. До 1967 р. окремі проректори не мали наукового ступеня та вченого звання. Проте, коли з 1966 – 1967 н. р. кількість студентів денного відділення стала перевищувати 1 тисячу осіб, а із 120 викладачів 36,6% мали вчені звання і наукові ступені, ректор педінституту Віктор Миколайович Костарчук на проректорські посади пропонував лише кандидатів наук.

Варто відзначити, що за керівництва навчальним закладом В. М. Костарчуком жоден із його заступників-проректорів не отримав почесного звання «Заслужений».

Чи була їхня робота ефективною?

Так, була. Адже, якщо у 1955 – 1956 навчальному році у педінституті навчалос

всього 373 особи, а викладачів налічувалося – 33, 6 – з яких були кандидатами наук, то у 1982 р. студентів на денному відділенні було 2234 особи і на заочному – 1552, тобто загальна їхня кількість становила 3786 осіб.

Викладачів у 1981 – 1982 навчальному році працювало 229, з яких 5 – докторів наук, професорів, 90 – кандидатів наук, доцентів, що становило 41,4%. Відбулися значні зміни в структурі факультетів і кафедр інституту. Від 2 факультетів і 5 кафедр, які були у січні 1955 р., у грудні 1981 р. діяло 5 факультетів і 22 кафедри. Вищезгадані статистичні показники є яскравим свідченням досягнень колективу педагогічного інституту і його керівництва на чолі з Віктором Миколайовичем Костарчуком.

1. Боровик А.М., Боровик М.А. Історія Чернігівського національного педагогічного університету у біографіях його керівників. – К.: СПД Чалчинська Н.В., 2016. – 416 с.

2. Архів національного університету «Чернігівський колегіум», ф. Р-608, оп. 3-О, спр. 25, без обл. арк.

3. Архів національного університету «Чернігівський колегіум», ф. Р-608, оп. 3-О, спр. 42, 56 арк.

4. Архів національного університету «Чернігівський колегіум», ф. Р-608, оп. 1, спр. 124, 375 арк.

5. Архів національного університету «Чернігівський колегіум», ф. Р-608, оп. 3-О, спр. 36, без обл. арк.

6. Архів національного університету «Чернігівський колегіум», ф. Р-608, оп. 3-О, спр. 17, без обл. арк.

7. Архів національного університету «Чернігівський колегіум», ф. Р-608, оп. 3-О, спр. 397, 178 арк.

8. Архів національного університету «Чернігівський колегіум», ф. Р-608, оп. 3-О, спр. 29, без обл. арк.

9. Архів національного університету «Чернігівський колегіум», ф. Р-608, оп. 3-О, спр. 791, без обл. арк.

Анатолій Боровик, Николай Боровик

Заместители директора и проректора Черниговского государственного педагогического института (1955 – 1982 гг.)

Статья посвящена руководителю Черниговского государственного педагогического института, кандидату физико-математических наук, профессору Виктору Николаевичу Костарчуку и его заместителям, а с 1961 г. – проректорам по учебной, научной работе и заочному образованию.

Ключевые слова: Черниговский государственный педагогический институт, В. Н. Костарчук, П. Г. Минеев, Н. Ф. Проценко, В. Ф. Шморзун, И. П. Левченко, В. Н. Боровик, И. И. Редька, Н. В. Тимчук.

A. Borovyk, M. Borovyk

Deputy directors and vice-rectors of the Chernihiv State Pedagogical Institute (1955 – 1982)

The article is devoted to the head of the Chernihiv State Pedagogical Institute candidate of physical and mathematical sciences, professor Victor Kostarchuk and his deputies, and since 1961 to the vice-rectors for educational, scientific and correspondence education.

Key words: Chernihiv State Pedagogical Institute, V. Kostarchuk, P. Mineev, M. Protsenko, V. Shmorgun, I. Leochenko, V. Borovyk, I. Red'ka, M. Timchuk.

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 94(477)

Микола Гринь

ІМ'Я ЙОГО – КОЗАЦЬКЕ

У статті зроблена спроба дослідити та систематизувати найвідоміші топоніми сучасного села Козацьке, які дійшли до нас із сивої давнини і народилися в наш час.

Ключові слова: *Козацьке, географічні назви, топонім, архівні джерела, куток, Сунії.*

Історія рідного Козацького, який для мене є священним Єрусалимом на березі тихоплинного Супою, досить давня. Вона не вписується в рамки радянської історіографії, яка твердить, що село засноване в другій половині ХУІ століття. Не пощастило тут не тільки Козацькому, а й переважній більшості сіл і містечок України, справжню дату народження яких «старший брат» не хоче визнавати, бо, мовляв, життя в Україні не могло розпочатися раніше від Московії. Хоч достеменно відомо, що кордони Чернігівської губернії свого часу простягалися через Курщину, Брянщину, Воронежчину, Смоленщину, а сама Москва маковим зернятком позначена на тогочасних мапах біля кордону Чернігово-Сіверщини. Зберегли архіви й указ великого князя Литовсько-Руського Олександра Ягеллона від 1503 року, згідно з яким усі землі верхньої течії Трубежу та Супою були пожаловані боярину Дашкові Іванчичу. Саме він розпочав осаджувати в цих краях козацтво. Саме у верхів'ї Супою розташовувався й моє Козацьке. Цю місцину понад второваною дорогою з судноплавною рікою, лісами, родючими ґрунтами, заплавами та озерами, де водилося багато риби і птаства, просто не могли оминати осадники.

За переказами, археологічними показниками та окремими архівними джерелами, ойконіму Козацьке щонайменше п'ятсот років і його історія нерозривно пов'язана з Сіверщиною та прилеглою частиною Переяславщини. Саме до цього князівства у сиву давнину належала Биківська волость, адміністративною одиницею якої було Козацьке, а також Биківська, а згодом Басанська сотня Переяславського полку, один з куренів якої базувався в моєму рідному селі. Ці землі весь час належали гетьманській булаві. Тобто з землі мого села одягалися і харчувалися Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Данило Апостол, Кирило Розумовський та інші очільники козацтва й Гетьманщини. Мої пращури всі належні податки спрямовували в гетьманські скарбниці. І можна робити логічне припущення, що українські гетьмани ходили по землі мого села, адже у них був звичай об'їжджати всі володіння, належні до «булави». Достеменно відомо, що гетьман Кирило Розумовський у 1752 році витратив більше двох місяців для огляду належних йому за рангом володінь. Звісно, через значний історичний проміжок часу село належало іншим власникам та ввійшло до Ніжинського округу Козелецького повіту, що вже географічно наблизило його до не менш древньої Сіверської землі.

Міграційні процеси розселення моїх пращурів на цих територіях, їхня господарська діяльність, етнічний та соціальний склад населення дозволили Козацькому надбати за роки свого піднесення і занепаду власні особливості топонімічної системи,

© Гринь Микола Миколайович – член Національної спілки журналістів України, лауреат літературно-мистецької премії імені Пантелеймона Куліша.

хронологічні межі якої теж сягають у сиву давнину. Під час вивчення походження, вживання місцевих назв вулиць, кутків, водойм вдалося вияснити, що їхня значна частина сягає корінням навіть у дотатарську епоху. Приклад цьому назва річки Супій, на лівому березі якого зародилося село, і назва якої є словом тюркського походження, де «су» означає вода, а повний переклад назви річки перекладається як «добра вода».

Про Супій більш детально скажу, коли розповідатиму про гідроніми села. А зараз хочу нагадати, що слово «топонім» має грецьке походження. Воно складається з двох частин: місцевість і її ім'я. Тобто кожен географічний об'єкт: гора, долина, вулиця, левада, водойма, поле тощо мають своє найменування. Їх давали люди і «хрестили» місцевість вони для зручності в своєму повсякденному житті та побуті. Робили це вони ніби між іншим, а насправді ж ці назви тепер складають прекрасну та багатовікову історію рідного краю чи окремого населеного пункту. То ж зрозуміло, що тепер топоніми є важливим не тільки інформаційним, а й пізнавальним джерелом для вивчення змін, що відбулися протягом історичного розвитку будь-якого населеного пункту.

У Центральному державному історичному архіві України, наприклад, зберігаються документи з історії Козацького. Є там, зокрема, й акти-купівлі продажу земельних ділянок, плеців, ставків, лісків. В одному з таких документів указується, що маєтність козака Задорожного одним боком упирається в Супій, а на тих ґрунтах стоять дві могили, звані Близницями. Тобто саме річка та могили були найпереконливішими орієнтирами у розподільчих межах. Ось саме у цьому прикладі Близниці і є місцевим топонімом. Звичайно, до нього можна б «приписати» і назву річку, але Супій вписаний не тільки в місцевий словник гідронімів, а й у світовий.

Наголошу, що топоніми нашого краю не так давно дослідив відомий історик і краєзнавець С. О. Павленко. У його чудовій і пізнавальній книзі «Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини» є розділ і про Бобровицький район. Наведені чотирнадцять топонімів і з Козацького. За це дяка автору. Але ж в моєму рідному селі їх значно більше. Значна частина їх забулася навіть у пам'яті старожилів. Довелося «відловлювати» окремі з них в архівних документах. Звісно, я теж не претендую на абсолютну точність, але вважаю обов'язком донести топоніми та їхнє тлумачення до наступних поколінь земляків.

Розпочну з ойконіма назви села. Отож ім'я йому – Козацьке. Якщо дослідники століттями «б'ються» у дискусіях над походженням назв Чернігова, Ніжина, Козельця, Бобровиці, Нового Бикова, то Козацькому тут пощастило. Назва села точно вказує, що його засновниками чи першими осадниками були козаки. Інша справа, які це були козаки: татарсько-турські, які з'явилися раніше за українських, чи наші єдинокровні слов'янські предки. Можливо, й литовські, бо у ХУІІІ столітті у селі було немало носіїв прізвища Литвин, Литвинка. Як би там не було, а любительські археологічні дослідження показали, що в окремих частинах села на глибині до двох метрів були відкопані шари попелищ, що дозволяє робити припущення, що саме тут розташовувалися перші мазанки пращурів села, які спопелив вогонь монголо-татар. Отже, ординці палили існуюче поселення.

Як і кожне село в Україні, Козацьке складається з кутків. Їх назви мають в своїй основі антропоніми – імена, прізвища та прізвиська людей, які мешкали на певній території села чи володіли тут земельними наділами. Топонімом «куток» ми й до сьогодні активно користуємося в повсякденному житті. Здавалося б, що куток має виглядати у формі кута і означати кінець вулиці. У Козацькому це не так. Значна частина кутків не «замикаються» у кут. Наприклад, центральна вулиця села, яка має протяжність більше п'яти кілометрів і розділяє Козацьке майже навпіл, має шість кутків. До речі, їхні назви збереглися до наших днів з тих часів, коли село розділялося не на вулиці, а на справжні мікрорайони. Саме на цих кутках молодь взимку збиралася на вечорниці та на досвітки, саме на кутках формувалася череда корів, саме кутком збиралася на родини, хрестини, проводжали рекрутів на службу до війська. Сусідів з кутка обдаровували шматком свіжини. Кутки в Козацькому існують і по сьогодні, хоча ще до Другої світової війни село, як і належить справжньому козацькому по-

селенню, ділилося на сотні. Як на мене, прикро, що такий поділ не прижився, і тепер навіть старожили не знають, де була перша, друга чи десята сотня і скільки їх було взагалі в селі. Хоч у недалекій Петрівці навіть малеча знає, хто сьогодні живе на якій сотні і де вона розташована.

А тепер розглянемо назви «мікрорайонів» села. Якщо заїжджати в Козацьке з Веприка, то перший куток цієї вулиці з сивої давнини носить назву Фенюківка. Це одна з найдовших вулиць села і тут чи не найбільший куток. Беззаперечно, що його назва дісталася від прізвища Фенюк. І до революції, і тепер на Фенюківці чимало носіїв цього прізвища, хоча сказати, від якого конкретно Фенюка пішла назва, ніхто не може. Не допомогли й архівні документи. Однак народні перекази донесли до нас легенду про одного з сільських Фенюків. Десь на межі ліквідації кріпосного права в російській імперії він вирушив у мандри в Сибір, аби там заробити дерева на побудову добротної хати. Кілька років про нього не було чуток і звісток. У селі він несподівано з'явився з великою валкою мажар, навантажених деревом. З того часу цей Фенюк у селі одержав прізвисько Сибіряк. Ніхто не знає того Фенюка, а ось прізвисько Сибіряки й до сьогодні носять чимало моїх односельців – саме з роду Фенюків. Хоч Фенюків у селі й нині немало і вони розселилися й на інші кутки села. Хай не образиться решта носіїв цього прізвища, але назву лише одну родину – Миколи Степановича Фенюка, обійстя його і синів і тепер на Фенюківці. Саме він на зорі незалежності України проявив характер своїх пращурів і став одним з найперших у районі фермерів. Господарство «Вікторія» тепер обробляє землі не тільки в Бобровицькому, а й у Носівському районах. А плече батьку підставили сини – Олександр та Микола.

Фенюківка завершується в центрі села. А від нього вліво бере початок новий куток і вулиця водночас – Морозівка. Це один з найнедавніших кутків. Він започаткувався, коли село розрослося і будуватися на високих місцях вже не було можливості. Щоб звести хату на цих вільних площах, доводилося підводами завозити чимало землі для висипки дворища. Це робили толокою, тобто, новосельцям допомагали всією громадою. Звісно, першими поселенцями були родини з носіями прізвища Мороз. Дореволюційні сповідні та метричні книги сільської Свято-Миколаївської церкви не зафіксували таких прізвищ серед місцевих прихожан. Такі прізвища фігурували в історичних документах стосовно розташованих неподалік сіл Нової Басані і Пустотине. Цілком можливо, що саме звідти вони й прибилися до Козацького, наприклад, стали приймаками у сільських красунь. Переповідають, що на цьому кутку жили вісім родин Морозів. Сьогодні в селі нема жодної сім'ї з цим прізвищем. Залишилося лише вуличне прізвисько. Так кличуть тепер представників роду Мележиків. Звісно, не зникає з народної пам'яті й топонім Морозівка.

Серед давніх власних імен козачан документи донесли до нас прізвище Бурзак. Правда, в дореволюційних документах стосовно історії села значаться Бурзаковські, Борзаковські, Бурзаченки. У цьому роду були дворяни, державні чиновники з класними чинами. Відомо, що наприкінці XIX століття сільським старостою в Козацькому був В. С. Барзаковський, який, як писали тоді «Черниговские губернские ведомости», доклав особливих зусиль для мобілізації односельців на будівництво нового приміщення народного училища «о пяти комнатах с кухней и корридором, из них две громадныя, светлыя классныя комнаты имеют по 12 аршинов в квадрате... на каменном фундаменте и покрыто железом...» Отож і не диво, що Бурзаки навечно зрослися з селом у його топоніміці – один з кутків у Козацькому з давнини зветься Бурзаківка. Офіційна назва вулиці тепер Космічна, але в побуті ніхто й ніколи її так не називає.

Від Бурзаківки, а якщо точніше, від Бурзакового вигону бере початок Левченківка. Вона весь час густо заселена людьми, бо землі на цьому кутку чи не найродючіші в селі. До того ж, тут глибоко залягають ґрунтові води. Як і на інших кутках, назвати першого Левченка, який тут поселився, не може ніхто. Але й до сьогодні тут чимало родин з цим прізвищем.

Левченківка плавно переходить в інший великий куток – Харланівка. Цей куток разом з Бурзаківкою, Левченківкою і чималим відрізком Центрального шляху роблять своєрідне кільце із хат, городів і берегів. Воно, в свою чергу, пересікається надвоє

висохлим руслом безіменної річки, яка щовесни наповнюється водою. Харлани, переповідають старожили села, споконвіку були заможними людьми. Навіть у ганебних тридцятих роках, коли більшовики задумали так звану суцільну колективізацію, з цього кутка вислали у табори шість чи сім родин Харланів, а їхні землі та споруди нахабно забрали під господарський двір створеного там колгоспу «Перше травня». З усією очевидністю можна твердити, що колись це був окремий хутір чи слобода. Вказує на це та обставина, що на цьому – єдиному кутку села – було власне кладовище, на якому припинили хоронити померлих уже після Другої світової війни. Як і на Фенюківці, тут жило колись більше десяти родин Харланів. І сьогодні так склалося, що і на початку, і майже в самому кінці цього кутка живуть люди з носіями прізвища Харлан. Хоч у документах з історії села XVIII-XIX століття, з якими довелось знайомитися в архівах Києва й Чернігова, це прізвище писалося Харлановський, Харланівський, Харланка.

Справжнім хутором або ж мікрорайоном села з кількома вуличками є Сороківка (нині вулиця 30 років Перемоги). Тут і донині живе багато сімей із прізвищем Сорока. Цей куток більш за все заснувала або ж мала тут свої володіння поміщиця Сорокіна. Архівний документ з Київської палати цивільного суду від 31 серпня 1835 року свідчить, що вдова порутчиця Софія Григорівна «дочь Сорокина продала крепостных своих людей... в селе Козацком, а именно Емельяна Сидорова сына Шевченка, жену его Ефросинью Григорьеву, детей их: сыновей Михаила, Пьера и Савелия да дочь Параскевию с указанною пропорцією земли госпожи капитанши Степаниде Антоновой дочери Горячевой... за восемьсот рублей...»

На підтвердження тези про поміщицю Сорокіну додаю ще й той факт, що поруч з цим кутком розташований невеликий відрізок території села, який доніс до нас топонім Шапранівка. Названа вона на честь дворянської родини Шапрановського, який у свого часу був «смотрителем козацанским» і жив саме на цій території. Отже, сільські дворяни селилися неподалік один одного.

Шапранівка ж межує з Онисечківкою. Куток названий на честь людей з прізвищем Онисечко. Назва виводиться від власних імен Онися чи Онисій, дітей яких звали Онисині. Людей з таким прізвищем чимало живе й донині в Козацькому і, звісно ж, на тому кутку. У Онисечківку перпендикулярно впирається Кабельниківка. Прізвище Кабельник часто зустрічається в дореволюційних документах села. Згодом це прізвище виродилося і воно стало прізвищем – для потомків за материнською лінією. Із прізвищем Кабельник люди й зараз є в селі, а ось вуличка ця зникла з сільської географічної мапи. Йшла вона від центрального шляху до русла Супою із його заплавами та левадами, на які люди ганяли пасти коней та корів. Тепер ця вулиця заросла деревами і чагарниками, заболотилася, на ній не живе жодна родина. Думаю, пройде десяток-другий років і може зникнути й сам топонім Кабельниківка. У крайньому разі нинішні школярі не можуть сказати, де у селі розташований цей куток.

Топонімічний словник Козацького має в своєму ареалі ще один куток, який пішов від власної назви. Це Нагулівка. Люди з прізвищем Нагула проживають тут і донині. Саме на Нагулівці, як і на Попелянці чи Попелівці, люди знаходили шари попелищ на глибочині до двох метрів. Швидше за все, це залишки попелища спаленого татарами поселення наших пращурів на березі Супою. Останні топоніми включають до себе куток із кількома вуличками, що розташовані неподалік від Великої школи.

Як у світі всі дороги ведуть до вічного міста, ім'я якому Рим, так і в Козацькому більша частина їх веде до лівого берегу Супою. До Супою тягнеться й Поділ. Це куток із найнижчим місцезростанням. Поділ ще після Другої світової війни був густо заселеним кутком, хоч там люди майже щовесни потерпали від весняних розливів Супою. Селяни для обробітку відвойовували в природи невеликі шматочки землі. А до війни багатьом мешканцям Подолу наділяли землі для обробітку на іншому боці села. Люди поступово звідти переселялися в інші кутки і тепер на Подолі живе одна сім'я. Поділ – це не тільки низина, так називають солончакові землі, на яких сіють овес і жито, хоч на цих землях останній злак більш урожайний на солону, а не на зерно. Це повністю стосується й Подолу в Козацькому.

Значний вплив на формування топонімічної скарбниці Козацького справляло також географічне та природне розташування окремих частин села. Один з кутків, наприклад, називається Білі Землі. Він найвіддаленіший від центру села у напрямку до Савелійового поля, розташованого під столітніми яворами. Назву свою територія одержала від того, що вона була справжнім глинищем із білою глиною. І хоч у селі було та і нині є не одне глинище з покладами сировини для будівництва та цегельного виробництва, Білими Землями прозвали лише одне природне родовище корисних копалин. Очевидно, це й тому, що її поклади залягали під невеликим шаром ґрунту, та й він був не масним чорноземом, а постійно вкритий білим нальотом – справжні солончаки.

Від центру села бере свій початок куток Заглибівка. Офіційно ця вулиця тепер іменується ім'ям Тараса Шевченка. Вона тягнеться майже два кілометри і впирається в русло тепер уже болотистого Супою. Неподалік від річки вулиця розгалужується на кілька рукавів. Один з них веде через греблю до сусідніх Білоцерківцевь, які вважалися «деревнею» і тривалий період були приписані до приходу церкви святого Миколи в Козацькому. Первісну назву Заглибівки пов'язують з тим, що вона заглиблена за селом до колись широкого русла повноводої ріки. Як не дивно, але саме це побережжя Супою є у селі найвищою точкою над рівнем моря.

Зовсім мініатюрний куточок села, який є справжньою його окрасою, звуть Башлик. Він відходить від стику Левченківки і Харланівки. Куток має форму башлика – колись традиційного головного убору. Топонім цей тюркського походження і пов'язаний з тюркським кочів'ям. Свого часу означало місце стоянки кочівників. Є й інші тлумачення цього топоніму. Серед них – начальник, поводитир. Отож, можливо, що саме на цій території поселився татарин і її назвали Башлик, територія, де живе начальник. Відомий український вчений А. Кримський також твердив, що слово башлик означає нагороду головному герою бою, а найкращою нагородою є варена голова бика. Цілком ймовірно, що цю територію села татарин одержав у нагороду за бій, за оволодіння поселенням на березі Супою. Довгий час вважав, що такий топонім притаманний лише моему селу. Вияснилося, що куток Башлик є в Кобижчі. У малій Загорівці на Борзнянщині так називають одне з полів. Є Башлик у селі Южному Ічнянського району, яке до війни йменувалося Туркенівкою, що однозначно свідчить про зв'язок з бусурманами. Територія Башликівка зустрічається й на інших теренах Чернігівщини.

Споконвічну назву, що передається з покоління в покоління, має й куток Зорянівка (тепер вулиця Зоряна). Люди кажуть, що назва пішла від слова зоря. Куток виходить одним кінцем на поле, розташоване на сході села. Ось, мовляв, люди цього кутка постійно зустрічали ранкову зорю якщо не за роботою на широких козацьких наділах чи ж на ланах графа Розумовського, поміщика Петра Васильчикова чи київського полковника Дарагана, то на великому озері із птаством та рибою. Наприкінці шістдесятих років минулого століття, коли повсюдно захопилися меліорацією та осушенням боліт, це озеро зникло. Але урочище так і залишилося зватися «Озером».

Зовсім невеличкий куток, що відходить від центрального шляху неподалік від центру села, теж здавна звуть П'ятихатки. Скільки й пам'ятають наші старожили, тут було лише п'ять хат, а раніше звали п'ять димів. Історія продовжується так і надалі, хоч у двох хатах тепер оселилися дачники. До речі, в Козацькому є ще один топонім П'ятихатки. Так називався хутірець серед широкого степу між нашим селом і Пустотіним. У сиву давнину там була «пустоша». А в роки Столипінської реформи на відруб поселили п'ять родин. Перед Другою світовою єдина правляча партія прийняла рішення про примусове знесення таких хуторів. Тоді й зникли П'ятихатки. На рубежі шістдесятих-сімдесятих років у цей зелений оазис з джерельною і цілющою водою в криниці з дубовим зрубом ми ганяли пасти корів і ласували там вишнями і яблуками із занедбаних садів. Ще через два десятиліття колгоспні бульдозери знищили П'ятихатки і зрівняли їх із землею. Та назва місцини залишається в топонімічному словнику села.

Останній куток села по дорозі на Новий Биків зветься на російський лад – Посьолок на Лану. Це наймолодший, так би мовити, мікрорайон Козацького. Розпочали його заселяти у 1936 році, у часи масової і жорсткої русифікації України. Звідси і отой зловісний «посьолок». На той час у Козацькому не було вже вільних земель для будівництва. Поруч був шмат Новобиківського поля, через яке козачани ходили на роботу в сусіднє село. Частина цього поля наша сільрада обміняла на більш родючі землі в степу.

Є в Козацькому невеличкі вулички й провулки, але склалося так історично, що вони не мають народних назв. Тепер їх офіційно «приписали» до нових назв вулиць. Отож розглянемо інші сільські топоніми. У сусідніх з Козацьким Новому Бикові чи Новій Басані, коли людині треба в центр села, кажуть: пішла в містечко. У Козацькому теж є центр з великою заасфальтованою площею, навколо якої розташовані сільська рада, магазини, церква, меморіальний комплекс, фельдшерсько-акушерський пункт, будинок фольклору з бібліотекою, пошта, неподалік середня школа. Тут щосереді діє базар, тут розташована кінцева зупинка автобусів на Бобровицю і Київ. Одне слово, така ж інфраструктура, як і в колишньому райцентрі та осерді волості. Але топонім «містечко» у нас не використовується. Побутує «Центр». Фраза «Пішов у центр» близька і зрозуміла кожному вже не одне століття і вона не потребує додаткових пояснень.

Ціла топонімічна зона села міститься в слові «шлях». Вона охоплює територію від початку села з боку Веприка і майже до Нового Бикова або ж навпаки. Шлях має довжину в межах п'яти кілометрів і розділяє Козацьке приблизно на дві однакові за площею частини. Шлях існує давно. В історичній дореволюційній літературі він названий чумацьким, а згодом військово-торговим та транспортним трактом або ж дорогою. Згідно зі списком населених місць за даними 1859 року, про наше село сказано: «... по военно-транспортной дороге из г. Нежин в г. Козелец идут село Свидовец... Вороньки... Веприк... село Козацкое – козачье и владельческое, при реке Супое... дворов 307... жителей муж. пола 881, жен. 1002, церковь православная – одна...» Утворення цієї дороги, як і самого топоніма, безпомилково можна поєднати з чумацьким промислом у селі та окозі, про що свідчила донедавна наявність у Козацькому людей з прізвиськом Чумак. Тепер є тільки їхні нащадки, яких по-вуличному так і зовуть «чумаками». Очевидно, первісна назва цієї дороги теж була «Чумацький шлях». З часом цей топонім видозмінився: перша частина відпала після зникнення чумацького промислу, а залишилася лише друга – Шлях. Територія вздовж нього швидко заселялася та розширювалася, утворювалися нові кутки, а з ними нові топоніми.

Один з них Цвинтар або Церковище. Розташовувався він до середини тридцятих років поруч з погостом Свято-Миколаївської церкви. Храм більшовики зруйнували, переобладнавши його під колбуд. Але й він існував там недовго. Церкву розібрали, і добротне дерево віддали в Новий Биків для будівництва контори МТС. Після війни на цьому кладовищі не хоронили, територія упродовж десятиліть пустувала, але її називали цвинтар. Так про зруйнований некрополь моїх односельців нарікають і тепер, навіть після будівництва на кістках наших пращурів сільської школи.

З церковною старовиною пов'язаний не тільки цей топонім. Серед інших слід назвати Попову Могилу, Попову Леваду, Попівську школу. Топонім Попова Могила означав назву кургану, насипаного нашими предками серед степу широкого поблизу вже охарактеризованого мною поселення П'ятихатки. Односельці розповідали, що наприкінці шістдесятих років минулого століття «чорні археологи» з Нового Бикова шукали скарби і бульдозером зрівняли могилу із землею. Як тут не згадати слова легендарної нашої поетеси Ліни Костенко, яка писала:

Якісь дядьки, кудлаті, з клумаками
В гробницях будуть чиркати сірниками.
Повзти на пузі в повній темноті,
З кісток зривати бляшки золоті...

Могил навколо Козацького було багато. Їх називали скіфськими. В одному з архівних документів Генеральної військової канцелярії Гетьманщини записано про Козацьке, що козак Йосип Самсон продав козаку, жителю козачанському Никифору Задорожному «издревле козачую ниву на один день, лежачую близ села Козацькое, на коей могили имеются...» Ці свідки історії були й на інших «издревля козачих нивах».

Попова Левада розташована праворуч від дороги, що веде на згадувану вже Заглибівку. Належала вона в досить давній період місцевим батюшкам. Очевидно, серед її власників був і Олександр Даміловський, батько відомого українського і радянського архітектора професора Миколи Даміловського. Отець Олександр у вересні 1891 року очолював соборне богослужіння з нагоди освячення у Козацькому нового приміщення народного училища. У його хаті в радянські часи базувалося одне із приміщень сільської восьмирічки, яку інакше як Попівська школа ніхто не називав.

У Козацькому слугувала людям для випасу худоби не тільки Попова Левада. Крижова, Карпова, Левченкова, Мархушина, Максьомихина Левади були помережені канавами. Від Млинової дороги до Першотравневої попід чугункою тягнулася Свиридова Левада. Катрушина Левада впиралася одним кінцем у велику водойму Шарамаха, про яку піде мова нижче. Була в селі Яковченкова Левада. Поблизу неї в 1760 році Параскева Григорьєва Капустиха продавала здавна козачий ґрунт та двір «с хоромними строениями...»

Поруч з левадами у біографії села є топоніми кількох вигонів. Вигін означає місце вигону на пашу корів чи волів. Найбільшим вигоном у селі була земельна ділянка поруч з центральним шляхом. Звідси не тільки гнали кілька черід на пашу левад. Вигін був улюбленим місцем відпочинку так званих «горшечників» – гончарів із північних районів Чернігівщини, які великими мажарами везли продавати горшки, глечики, макітри на базари Нового Бикова, Нової Басані, Згурівки. Тут вони варили кашу, пускали пастись в соковитій траві коней.

Про Бурзаків вигін говорилося вище. Додам, що саме на цей вигін з боку Гаврилівки польовими дорогами в село заїхали на конях розвідники-червоноармійці у вересні 1943 року. Тут відбулася перша зустріч селян з визволителями. Поруч з вигонами гідне місце в топонімічному саду села займає топонім Тирло або Стійло. Їх було кілька на кількох левадах, бо в сімдесяті роки минулого століття в місцевому колгоспі лише корів було 1800 голів. А ще телята, бички на відгодівлі, коні. Корова та теля були тоді також майже в кожному дворі козачан. Найбільше ж тирло для худоби було на Максьомишиній Леваді поруч з великою долиною поблизу другої ферми господарства. Худоби нині в селі майже нема, а ця місцевість так і зветься Тирлом.

Вище йшла мова про топоніми, біографія яких пов'язана з шляхами-дорогами Козацького. До того додам топоніми шляхів, що виходять із села або межують з ним. Розпочну з так званого Веприцького шляху. Це дорога, що веде з Козацького у сусідній Веприк. Її ще інколи називають Бобровицький шлях. Як я вже писав, у сиву давнину саме цей шлях звався Чумацьким. Літописні джерела зафіксували як одні з перших українських бізнесменів того часу зупиняли валки возів, запряжених волами, на березі зниклої річки Ворониці – притоки Супою. Там, біля старої криниці з джерельною водою, залишки якої збереглися до наших днів, не тільки варили куліш, напували і пасли волів на соковитій траві навколишніх луків. Безсумнівно, до цих валок долучалися і перші «дальнобійники» з Козацького, які їхали в Крим по сіль та по рибу на Дон. Після зникнення чумакування ця дорога стала військово-торговим трактом, про що писав у дослідженні М. Домонтович, та військово-транспортною дорогою. Нині це звичайна асфальтівка, якою курсує транспорт до райцентру і далі.

Серед інших «шляхових» топонімів виокремлю Миколаївську, Першотравневу, Білоцерківську дороги, Новобиківський шлях. Мали дороги й переїзди. Серед них Озерський та Першотравневий. Перший топонім є синонімом Миколаївського переїзду, але має він значно давнішу історію. Так називали цей відрізок ще з двадцятих років минулого століття, коли розпочала діяти чугунка – залізниця з Нового Бикова до Кобижчі. Миколаївським він став називатися, коли розікрали не тільки залізницю, а й шпали із насипом, а колгосп у Миколаєві ліквідували, і сільраду об'єднали

з Козацькою. Першотравневий переїзд був безшламбаумним перетином згаданої залізниці. Часто на прохання пасажирів машиністи «кукушки» гальмували тут паровоз, аби людям було ближче дістатися додому.

Ще не вивітрилася з пам'яті односельців і так звана Млинова дорога. Це топонімічна назва шляху, що веде з Морозівки попід яворами і до чугунки. Колись тут, понад шляхом, серед широкого поля стояли вітряки. Документ від 1920 року зафіксував у селі 14 вітряків, але люди твердять, що їх було значно більше. Згодом млини відібрали у їхніх власників, націоналізували і розстрожили... Але окремі з них функціонували навіть після Другої світової. Серед них Плотників та Вакуленків млини.

Багато в селі гідронімів. Серед найголовніших і найвідоміших з них назва річки Супій. Її неодноразово згадують у літописних джерелах Київської держави. Найдревнішою згадкою про Супій є «Повчання Володимира Мономаха сином своїм», котре входить у «Повість минулих літ» і датується 1085 роком. Там, зокрема, пишеться: «И на весну посади мя отець в Переяславли перед братьею, и ходихом за Супой...» Друга історична згадка про Супій належить до 1136 року. Про славу Супою говорить той літописний факт, що саме у верхів'ї Супою у 1155 році половці приходили укладати мир з нашими князями «и сташа по Дубенцю, оли верх Супоя...»

Енциклопедичний словник Брокгауза та Ефрона, виданий у Петербурзі в 1891 році, про наш Супій (Супонь) пише, що це притока Дніпра, довжиною 65 верст, він протікає через Переяславський, Пирятинський і Золотоніський повіти. Витікає Супій з Козелецьких боліт Чернігівської губернії. Характер течії – болотистий. Поблизу містечка Яготина в 1765 році графом Розумовським збудована гребля, яка утворила обширне озеро з островом посередині. Про гідронім Супій можна ще багато говорити, але давайте звернемо увагу на інші водні об'єкти села. Їх немало.

Виділю озеро неподалік від кутка Зорянівка. Його звуть Бурчак. Етимологія слова інформує нас, що його перша частина «бур» означає «молоді листочки». Повна ж назва «бурчук» у киргизько-російському словнику трактується як горох, град. Серед найновіших гідронімів є Став. Це водойма, довжиною 800 і шириною 25 та первісною глибиною 5-6 метрів. Викопали її на східній околиці Крижової Левади у 1965 році з ініціативи тодішнього голови місцевого колгоспу Івана Семеновича Алейніченка для купання дітвори та для зарибнення. У Ставу й тепер купаються та ловлять рибу, але він поступово заболочується.

А ось гідронім Якименків став дійшов до нас з документів від 1725 року. Саме тоді цей став біля Козацького купив за «30 золотих доброї монети» отець Іоан Кустовський, благочинний Баришівського церковного округу, який передав придбану водойму отцю Тимофію Сандулу – пресвітеру Козачанському.

Оновленим гідронімом села є Озеро. Він перехопив назву від однойменного заболоченого урочища і тамтешньої водойми, яка щоліта пересихала. Ініціатором відродження водойми став нинішній керівник реформованого колгоспу Сергій Миколайович Чубовський. Неподалік від Озера є Криниця – гідронім, який позначає колодязь на території п'ятого поля по дорозі на Миколаїв. Її наші пращури викопали кілька століть тому, вручну. Зробили дубовий зруб. Встановили журавель із дерев'яним цеберком. Всі в селі підтвердять, що тут була дуже смачна вода. Поруч Криниці є Польова Долина. Це – анахронічний гідронім, колишня назва чималого водойми серед поля поруч із залізницею. На рубежі століть вона щоліта стала пересихати і там найвправніші стали косити траву для домашньої худоби. Сіно з долини було дуже запашним. Невисохле блюдце води облюбовували дикі качки.

Гідронім Брід позначає місце на Супої між Козацьким та Білоцерківцями. Колись у цьому місці діяла човнова переправа, а ще перекази донесли свідчення, що в часи Гетьманщини там діяла пристань для козацьких чайок. Неподалік Броду, за людськими переказами, потонули кілька кораблів одних з перших торговців, які припливали в наш край з Царгорода та Греції. На них ніби були навіть скрині з золотом. Отож і блукають в окремі літа тут чорні археологи з металошукачами... Адже тепер Супій можна перейти вбхід, і в засушливі роки по дну річку проходить пішохідна стежка. Стежка ця проходила островом, утвореним руслом Супою та однією з безіменних

приток. І називали його Берести. Це тому, що на тих землях густо росли однойменні дерева, які не примхливі до солончаків. До революції це був справжній ліс. Про це нині нагадують лише струхлі пеньки та поодинокі дерева. Поодинокі дерева на березі Супою не дають забути ще про один густий ліс. Нині ці зарослі мають топонім Гайок. Розташований він на Заглибівці і щоосені радує тутешніх мешканців врожаєм опеньків. Наші предки продавали тоді не тільки орні землі, пледи, ставки, сіножаті, а й ліси. У документах Генеральної Військової канцелярії стосовно нашого села, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, є немало свідчень про їх продаж. Зокрема, в 1763 році дружина померлого козака, жителя козачанського Федора Шаповалова з доброї волі продала лісок понад Супоєм козаку сотні Басанської, жителю Козачанському Івану Лук'янову за ціну 15 рублів.

Крім безіменного Озера, в селі є ще озера з власними назвами. Найвизначнішими тут варто назвати Бурзакове, Гордійове та Нагулине озера. Всі вони розташовані в басейні Супою і належали представникам відповідних родин Козацького.

Найзагадковіша та інтригуюча назва чималої водойми майже в самому центрі села має гідронім Шарамаха. Вона дійшла до нас через віки, але про походження назви ніхто достовірної інформації дати не може. Шарамаха служила місцем масового купання багатьох поколінь козаків. Так же масово тут ловили рибу. У п'ятдесяти-шістдесяті роки минулого століття Шарамаха остаточно стала замулюватися, а влітку навіть пересихати. Та наступної весни вона знову ставала повноводною і наповнювалася рибою. Тепер водойма повністю заболочена. Що стосується пояснення гідроніму, то, на мій погляд, тут треба шукати іноземні сліди. По-перше, литовський, оскільки село свого часу належало до Великого Князівства Литовського. У Вільненській (Вільнюській), Мінській, Гродненській губерніях протікає річка Шара. Цілком можливо, що люди з берегів тієї ріки були свого часу на берегах нашої водойми і дали подібну назву. У Франції є річка Шаранта. Під час Вітчизняної війни 1812 року французи пройшли повз наші краї, але на фронтах тієї війни були й представники Козацького. Вони громили війська Наполеона й на французькій землі. Отож і вони могли трансформувати французьку назву на слов'янський лад. Можливо, походження назви слід шукати в індійській міфології, де присутній рід оленя шарабха – восьминогої тварини.

Одне слово, Шарамаха – справжня шарада, в корені якої є теж слово шара. А, можливо, мають рацію і наші односельці, які до нас донесли легенду про те, що на березі цього озера жила чи то чаклунка, чи просто хитра жінка, яка постійно збільшувала свої статки задарма, тобто, на шару. Але одного разу якась обуродка виявилася невдалою, тобто вона прорахувалася, дала маху. Звідтоді до неї ніби й прилипло «шара дала маху». З роками з цієї фрази викувалося й до водойми навіки прикріпилося скорочене «прізвище» «шара маха». А відомо ж, народ скаже як зав'яже. Ось і зав'язали вузол.

До речі, коли в середині сімдесятих років минулого століття колгоспний тракторист Микола Поталап на кілька метрів углибив пересохле плесо Шарамахи, то дісталися до голубої, оранжевої, червоної, білої, зеленої та інших кольорів глини. Для будівництва, мазання підлоги та хат її брали не тільки козачани, а й жителі навколишніх сіл. Так у селі народився ще один оронім Глинище. Таку назву в селі вже мали кілька територій із значними покладами глини. Її добували на Білих Землях, на Подолі, Сороковці, Максьомишиній Леваді, поблизу Центрального шляху. До речі, на Глинищі біля Сороковки у 1951 році розпочалося будівництво цегельні, де соломою випалювали цеглу для потреб колгоспу і людей. Підприємства давно нема, а мікротопонім Цегельня тепер означає територію, відведену для печей та складування цегли. І в селі всі знають, де це, хоч сам мікротопонім можна вважати анахронізмом, який втратив актуальне значення для сьогодення, однак зберігся в народній пам'яті.

Серед сільських гідронімів багато назв копанок. Та й самих копанок у Козацькому дуже багато. Практично кожен господар у берегах у кінці городу мав копанку. У березі в кінці нашого городу була Прокоповичова копанка. І хоч вона рівномірно розташовувалася на нашій та сусідській території та й облагороджували її спільно, все ж йменувалася ім'ям сусіда. Неподалік були Овсійовичева, Гап'яча копанки. На леваді попід центральним шляхом, де люди одноосібно випасали корів, були

Спичакова, Петренкова, Мархушина, Вороб'їхина, Довгого копанки. Ще й сьогодні живуть у пам'яті Сакейова, Харсічина, Телятнікова, Плотникова, Карпова, Єгорова, Нуженкова копанки. Характерно, що в цих копанках, у яких корови пили воду і з яких влітку поливали городи, було повно риби – карасів, плиток, в'юнів, пічкурів. Її ловили підсаками, решетами. Ще раніше в цих копанках мочили коноплі, на їхньому водному плесі відбілювали домоткане полотно. Коноплі тепер сіяти забороняють, а ось мода на копанки в селі відродилася. Якщо раніше їх копали заступами, то тепер риють скреперами та екскаваторами. В останні роки з'явилися гідроніми Стурзіна, Дараганова, Макаровичова копанки. У них купаються, розводять і ловлять рибу, там розкошує домашня водолавна птиця.

Трохи вище згадувався топонім-анахронізм Цегельня. У цей же ряд можна поставити ще кілька місцевих назв. Назву окремі. Впевнений, що ще не одне покоління моїх земляків з теплотою згадуватиме мікротопонім Явори. Від залізничного насипу по Млиновій дорозі у напрямку Морозівки, мабуть, із сотню років тому хтось посадив ряд яворів. Міцно вкоренилося лише вісім дерев. Їх у діаметрі не охопили б чотири-п'ять чоловік. Яворів нема уже з десятків років. Але варто сказати, «це біля яворів», як усі знають цю місцину. Попід яворами розташоване Савелине поле. Історія поля тісно пов'язана з односельцем Семеном Бурзаком. За службу в царській армії він заробив кілька десятин землі. Сільська влада нарізала їх за селом. Це були солончаківі землі, до того ж, на тому полі була довга балка з водою. Коли вона влітку пересихала, Семен виймав мул і удобрював ним поле. Так, Семен мав подвійну вигоду – і балку поглиблював, і поле удобрював. Навіть на цих солончаках Семен став заможним хазяїном. Під час примусової колективізації його розкуркулили, забрали землю, добротну клуню перенесли в колгосп і в ній упродовж років сушили тютюн.

Анахронізмом є топонім Окопи. Ним позначають дві місцевості в селі. Одна між Козацьким і Веприком, інша між Козацьким і Новим Биковом. Їх копали старі й малі козачани перед приходом німецько-нацистських військ. Викопані в кілька рядів окопи, були стратегічною помилкою командирів Червоної Армії, адже вони розташовувалися паралельно непрохідних боліт, через які ворог і не подумав би атакувати позиції. У сімдесяті роки минулого століття їх зрівняли із землею.

До анахронічного ряду топонімів Козацького належить антропонім Бабачиха. Він означав місцевість поблизу села. Але ніхто не скаже, було це поле, урочище чи могила. Як би там не було, а ця назва зафіксована в Рум'янцевському описі села. Такий же антропонім є на теренах Переяславщини, до якої колись належало і Козацьке. Місцевість Бабачиха там належала сотнику Сокирі. Тому Сокирі, про якого в «Близнецах» Тарас Шевченко писав, що він з дружиною щонеділі і в празники приходять на обідню в Мазепину церкву у Переяславі. Вважаю, що між двома цими Бабачихами в одному козацькому полку є логічний зв'язок. Знайти його – завдання для майбутнього. Не менш хочеться дізнатися, де в Козацькому містилися Кирзинна нива, Романенкова нива, Рудкове стойло, Васильцев Лан, Велика Могила (а раз була Велика, то мали бути й Мала або ж Середня), Федченків Плещ, Тетіївський ґрунт, які фігурують у купчих кріпостях за 1760 рік.

Завершити дослідження про сільські топоніми хочу власними назвами шкіл. Так склалося історично, що майже до кінця двадцятого століття школи в Козацькому були розкидані по всьому селу. Окремі приміщення розташовувалися одне від одного на відстані більше двох кілометрів. З 26 серпня 1891 року центральним навчальним центром стало освячене цього дня приміщення народного училища. Місце для його будівництва передав у дарунок сільській громаді поміщик гофмейстер двору імператора попечитель школи Петро Олексійович Васильчиков. Він же дав для спорудження храму науки безповоротно 500 рублів сріблом. Згодом це приміщення стали звати Великою школою. Та тепер цей топонім теж став анахронізмом, особливо після відкриття в 1975 році нового приміщення школи та розвалу історичної та ще добротної будівлі народного училища.

Поруч з Великою школою стояла Хатинка. Вона спершу була вкрита соломою, мала один клас та невеличкий буфет. Згодом Хатинку перекрили шифером. Примі-

щення Попівської школи розташовувалося по дорозі на Заглибівку. Це приміщення будувалося як житло для настоятеля сільської церкви, але до революції в ньому також діяла церковно-приходська школа. Після революції священників звідси виселили. Приміщення знову віддали під школу і його стали називати Попівська школа. Вона слугувала справі освіти ще майже століття. Стільки ж гріла в свої стінах і Фенюківська школа на кутку Фенюківка. Насправді ж це був житловий будинок дяка місцевої церкви. Його більшовики реквізували і організували там два класи для навчання. Цю школу теж розламали і на її місці колгосп збудував житловий будинок на два входи.

Усвідомлюю, що моя розповідь про топонімічний ареал Козацького та його навкілля це лише краплина в колись повноводному Супої. Залишаюсь боржником перед іншими козацькими долинами, могилами, горбами, нивами, плецями, урочищами, болотами, сільськими кутками, вулицями та їхніми власними іменами, що не зміг тут розповісти. Сподіваюся, земляки, архівні джерела допоможуть повернутися до цікавої теми. Бо ж втратити топонім значить втратити частину нашої історії, літопису свого села, ім'я якому – Козацьке, яке є невід'ємною частинкою держави, де люди, як і мої односельці, сподіваються і надіються, що збудеться Шевченкове пророцтво і «помоляться на волі невольничі діти». Тож давайте разом берегти це безцінне надбання, щоб і надалі квітнув мій Єрусалим над сивим Супоєм – справжня свята земля для всіх моїх односельців: мертвих, живих і ненароджених. У Козацькому і поза ним сущих!

В статтє сделана попытка исследовать и систематизировать самые известные топонимы современного села Казацкое, которые дошли до нас из седой древности и родились в наше время.

Ключевые слова: Казацкое, географические названия, топоним, архивные источники, угол, Супий.

In the article an author tells about toponyms villages Cossacke.

Keywords: Cossacke, place-names, toponym, archived sources, river.

СПОГАДИ. МЕМУАРИ

УДК 94(477)

Юрій Шковира

НІМЦІ В ПУТИВЛІ (Спогади аполітичного хлопчика)

Коли починалась давня війна, мені виповнилося десять років. Не знаю, як інші люди, але я пам'ятаю події, пережиті в тому віці, так чітко, ніби вони відбувалися тільки вчора...

... 22-го червня 1941 року, в неділю, батько був удома і о дванадцятій годині ввімкнув репродуктора, щоб, як звичайно, послухати новини. Якраз у цей час починалось історичне звернення міністра іноземних справ Молотова до радянського народу: «Граждане и гражданки Советского Союза! Сегодня в четыре часа утра без объявления войны...»

Згадую розпачливі очі батька, з кухні зайшла злякана мама... З тих пір я вже не бачив у мами веселих очей. Вони завжди були у неї стурбовані, злякані, тривожні.

Уже через півгодини про війну знали не тільки дорослі люди, але і всі хлопчики. Ми сиділи з товаришами в пилюці і креслили паличками на землі схему розвитку воєнних дій. «Ось тут, – показував трохи старший за мене Вітя Могильний, – німці перейшли наш кордон і «заглибились на нашу територію» (так сказав Молотов). А ось звідси Будьонний! А звідси Ворошилов! Бац-бац і німцям кінець!» «Ні, не так! – кричав Толя Пузанов. – Ось із цього боку Ворошилов!»

Та скоро ця дитяча ейфорія пройшла. Тривожний настрій дорослих людей передався і дітям. Місцева влада наказала копати у дворах «щелі», тобто вузькі окопи, в яких можна було сховатись від бомб.

Вікна заклеювали хрест-навхрест смужками паперу, щоб скло не розліталось при вибухах. А ще вночі треба було щільно завішувати вікна, щоб нічні літаки не могли побачити населеного пункту і кинути бомбу...

Проте фронт швидко наближався. Ходили чутки, що німці вбивають євреїв. У нас було кілька знайомих єврейських родин. Вони швидко зібрались і виїхали в евакуацію. «Евакуація» – нове й таємниче слово. Пригадую молоду єврейську жіночку, котра з'явилась у нас перед самим приходом німців. Вона була відсутня, коли почалась війна, і зараз не знала, куди поділись її рідні, була в розпачі. Люди радили їй іти пішки на схід, замотати чорняве волосся хусткою і сховатись в якомусь селі, поки пройдуть ці страшні часи.

Ще одне незрозуміле слово ходило поміж людей: «десант». «Німці висадили десант!» Це значило, що на шляху наших відступаючих військ висадились німецькі парашутисти і перетнули шляхи до втечі. Тому при слові «десант» завжди виникала паніка. Слово «паніка» теж було нове й дуже тривожне.

За тиждень до приходу німців було наказано з'явитися усім чоловікам віком

© Шковира Юрія Демидович – краєзнавець, кандидат геолого-мінералогічних наук, член Національної спілки письменників України (с.Старі Кодаки на Дніпропетровщині).

до 50-ти років до мобілізаційного пункту на подвір'я школи. Молоді вже давно були мобілізовані, залишались тільки чоловіки 40 – 50-ти років, до яких належав і мій батько. Терміново ми зібрали йому «сидір» (заплечний мішок з самим необхідним: кружка, ложка, хлібина, рушник, онучі, сорочка) і вирушили до школи. Подвір'я школи було обгороджене високим парканом, зробленим із склепаних металевих списів між високими цегляними стовпами. Там уже зібралося близько сотні чоловіків із «сидорами» за плечима. Кілька військових виганяли з двору проводжаючих жінок та дітей. Скрізь чувся гучний лемент. Плакали діти, ойкали жінки, вигукували команди військові, чоловіки віддавали останні накази своїм дружинам.

Нарешті усіх проводжаючих було виштовхано за паркан і чоловіки почали гуртуватися в окремі групи. Раптом поміж людей поповзла чутка про німецький десант, який нібито висадився десь поблизу. Я вперше побачив, що таке паніка! Всі мобілізовані чоловіки враз кинулися до паркану. Паркан був височезний, під два метри. Мені більш ніколи не приходилося бачити, як легко люди доволі поважного віку, з мішками на спині в одну мить долали високу перешкоду і зникали в провулках. Кішкою переплигнув паркана мій батько зі своїми ревматичними ногами. Чи не найпершими здолали паркан військові командири. Шкільний двір миттєво став порожнім.

Другого дня після паніки військові знову зібрали втікачів на шкільному дворі й погнали на схід. Трохи забігаючи наперед скажу, що всі ці «вояки» були скоро дійсно перехоплені німцями, розбіглися і за тиждень вже повернулися додому.

У Путивлі почався період безвладдя. Він продовжувався кілька днів. Німці не поспішали заходити, а «наші» вже повтікали. Місто було тихе, мовчазне. Та невдовзі почалося пограбування магазинів. Люди брали приклад один з одного. Хтось зайшов до крамниці і побачив, що двері відчинені, а продавців не видно. Він забрав лантух борошна і поніс додому. Сусіди побачили це і теж побігли туди. Чутки розійшлися по містечку, як круги по воді. Всі кинулись грабувати місто. Магазины були спустошені за півгодини. Коли ми з мамою прибігли, то нічого вже там не було, крім пачечок смаженої ячмінної кави і залишків солі у великому дерев'яному ящику. Ми нагребли її з півпуда і понесли додому. Як виявилось, це було найкраще наше придбання. Пізніше за склянку солі мати могла виміняти на базарі курку, а то й гуску!

На третій день безвладдя близько опівдня ми, тобто я, мама і двоє моїх сестер Галя і Люся, сиділи біля нашого будиночка і грілися на передосінньому серпневому сонечку. Було тихо, по вулиці майже ніхто не ходив, у повітрі відчувалась якась тривога. Високо в небі фурчав одинокий літак. Я дивився на нього, прикрившись від сонця долонею. І тут я побачив, що від літака відділяються якісь чорненькі крапочки. «Листівки кидає», – сказав я. Але крапочки не розвіялись у повітрі, як це я бачив недавно, а швидко пішли вниз і почали гучно вищати. «Бомби!» – скрикнула мама, і всі ми кинулись до кімнати. Ми попадали на підлогу. «Розкривайте роти!», – кричала нам мама. Це вона десь уже чула, що при бомбардуванні треба розкривати роти, щоб не полопались у вухах барабанні перетинки. Я роззявив рота і тут – гримнуло! З брязкотом вилетіли шибки з вікон, зі стін і стелі посипалась штукатурка. Мій роззявлений рот був забитий пилякою і я став відпльовуватися. «Діти, ви живі?», – почув я голос мами.

На щастя, ми були живі. Коли все стихло, ми вийшли на вулицю. У повітрі ще висів пил і пахло горілим. Потім ми з'ясували, що одна невеличка бомба розірвалася на вулиці навпроти нашого будиночка. Там лежав убитий червоноармієць. Звідки він тут узявся, ніхто не знав, але така була його доля. Друга така ж бомба підірвала стіну покинутого цегляного будинку, з якого щойно виїхала єврейська родина.

Третя бомба, мабуть, була здоровенна. Впала вона метрів за двісті від нас і потрапила просто в будинок на розі двох вулиць. Від будинку нічого не залишилось. На його місці була величезна яма. Вона поступово наповнювалась ґрунтовою водою. Я й досі не можу зрозуміти: для чого було німецькому пілотові кидати бомби на невеличке мирне містечко? Може, він повертався з бойового польоту, ніс невтрачені бомби і вирішив просто розгрузитися нам на голови? Отаким «жартівником» був той німецький пілот!

Ще за день ми почули недалеку кулеметну стрілянину: та-та-та-та... Та-та-та-та... Запам'ятався червоноармієць, що біг відкілясь дворами. Це був худенький молодий хлопчина з тоненькою шиєю, що стриміла з широкого коміра шинелі. Його худенькі ноги були в обмотках. У руках довжелезна гвинтівка. Він був блідий і тяжко дихав. Більше я його ніколи не бачив. Та й чи бачив хтось його ще живим після мене? Де лежить твій чесний прах, хлопче? В якому селі виглядала тебе ще багато років нещасна твоя мати, дивлячись у далечінь своїми виплаканими очима?

Вночі пройшов дощик. Вранці я побачив на вологих стежках незнайомі відбитки. Це були сліди від чобіт з рядами кругленьких шипів на підшвах. Як з'ясувалось пізніше, вночі приходили кілька німецьких розвідників. Знову у місті запанувала тривожна тиша. А під вечір, після дощу, вступили німці. Всі вони були на мотоциклах з люльками, здорові, веселі вояки, одягнені в добрячі гумовані плащі і чоботи. На голові у кожного була надіта залізна каска і захисні окуляри. Вони з реготом розганялися на своїх мотоциклах і проскакували через велику калюжу, змиваючи бризками з себе грязюку. Потім розїхалися по дворах. До нас теж зайшло кілька солдатів. Вони кинули свою зброю на ліжка, на підвіконня, куди попало. Роздяглися до пояса і почали вмиватись, весело регочучи і обливаючись водою. Потім почали голитись. Голили вони безпечними лезами. Ми таких ще не бачили! Нам було дивно, що, поголившись, німці викидали ці леза і ми, хлопчачки, їх тут-таки підбирали і дивувались, чому німці їх викидають, коли вони ще такі гострі, що ріжуть навіть шкіру на старому черевикові! Потім німці чистили зуби рожевим зубним порошком, бризкались пахучим одеколоном. Це було досить дивно. Одеколон у матері, правда, був, але чистити зуби на війні – це вже зайве!

Згодом до нас під вікно вони затягли велику гармату, зрубали кілька молодих вишеньок, замаскували її і кудись бабахнули. У нас повилітали останні шибки.

За день-два пахучі німецькі солдати вже прогулювались вулицею під ручки з деякими місцевими дівчатами. Старші люди осуджуючи дивилися на це, але молодість брала своє! Був різкий контраст між нашими заляканими червоноармійцями, одягненими в вицвілі, просякнуті потом бавовняні гімнастерки, з ногами, загорнутими в обмотки, і німецькими солдатами в сіро-зелених френчах з тонкого сукна, в начищених міцних чоботях і від яких пахло трофейними французькими парфумами. І куди поділась ота радянська комсомольська ідеологія, яку кілька років втлумачували цим дівчатам після тяжкої праці на прополці буряків чи на скиртуванні соломи з голодним шлунком! Не будемо їх осуджувати. Що в них було в голові, то Бог один знає. Нехай же він буде їм суддею!

У перші ж дні на стінах з'явилися об'яви: за приховану зброю – розстріл; за переховування жидів і комісарів – розстріл; за непокору владі – розстріл, розстріл... І я скоро побачив це на власні очі. Одного разу ми з другом, таким же хлопчиком як і я, зайшли до місцевого парку. Там під великим розлогим каштаном стояли двоє людей. Ми підійшли ближче і з жахом побачили, що ноги цих людей не торкаються землі. Це були чоловік і жінка. Вони були повішені па товстій гілці, на грудях у них висіли дощечки з написом: «Бандити». Потім ми чули від людей, ніби повішені були підпільниками, залишеними в місті. Взимку під час морозів у центрі міста кілька тижнів на телеграфному стовпі висів чоловік з написом на грудях: «Партизан». Пізніше, гуляючи за містом, у невеличкому піщаному кар'єрчику ми з товаришами натрапили на засохлу калюжу крові. Неподалік ми знайшли кілька стріляних гільз від німецького автомата. Потім ми дізналися, що там було розстріляно якогось чоловіка...

Інколи німці гнали на захід наших військовополонених. Величезні колони по кілька тисяч людей супроводжували двоє-троє німецьких солдатів. Полонені були виснажені, голодні. Жінки частенько вибігали на дорогу й совали декому в руки кульки з їжею. Мама дала мені кульок з вареною картоплею, щоб я дав комусь з полонених. Вони йшли рядами по шість чоловік. Я підскачав до крайнього і дав йому кульок. Це вийшло в мене якось незграбно, полонений схопив кульок, картопля розсипалась,

він швидко нагнувся, щоб підібрати картоплю, і тут сталося неочікуване. Німець, що йшов поруч, з гвинтівкою наперевіс, ткнув полоненого своїм багнетом-тесаком у сідницю. Полонений підскочив і пошкандибав далі, залишивши на дорозі розсипану картоплю. Ніколи не забуду останнього його погляду в мій бік. Тут була і подяка, і вибачення за свою незграбність: «Ну, ось, бачиш, хлопчику»... Але я не побачив у його погляді злості чи ненависті до німця-конвоїра. Все нормально, казали його очі.

Деякі валки полонених зупинялися на кілька днів у нашому містечку в тому самому шкільному дворі. Ночували вони під відкритим небом. Люди теж носили туди харчі. Частенько якась жіночка довідувалась, що там ночує її чоловік. Тоді вона різала курку або брала кошик яєць, віддавала німцеві і той відпускав їй чоловіка. Були й такі жінки, що показували вартовому на першого-ліпшого полоненого, котрий їм сподобався, казали вартовому, що це брат чи чоловік, давали десяток яєць і вели їх додому.

Треба сказати, що розстріли почалися пізніше, з приходом зими і наступного літа. Солдати-фронтовики цим не займалися. Про них у мене збереглися інші спогади.

Так, у нас кілька днів був на постій солдат років сорока, що лагодив іншим солдатам чоботи: набивав підбори, міняв зношені підметки, прибивав залізні підковки. У той час я був обутий у старенькі стерті чобітки. Німець одного разу якось пильно подивився на мене і сказав: «Ком!». Він завів мене до кімнати, штовхнув на стілець і знаками показав, щоб я зняв чобітки. Я був переляканий і вирішив: пропали мої чоботи! Німець виштовхав мене з кімнати і я пішов скаржитися матері. Та надвечір він покликав мене і вручив чистенькі полагоджені чобітки. На них були набиті нові підбори, підметки, а найголовніше – блискучі залізні підковки на підборах і носачах! Взимку я розганявся і їздив на них по льоду як на ковзанах.

Другого разу, коли ми з товаришем байдикували на вулиці, до нас підійшов німецький солдат і коротко приказав: «Ком!» Він пішов з нами на другу вулицю, привів до польової кухні, дав до рук поперечну пилку і наказав пиляти дрова. У нас відлягло від серця, ми з радістю взялися до роботи і напиляли багатенько дров. Німець показав, що досить, і дав нам по пачці чудових цукерок-льодяників. Смачніших я не куштував ні до того, ні ще довго після того. Це були цукерки-монетки в яскравій обгортці.

Польові німецькі солдати інколи заходили до нас, чимось пригощали дітей. Вони розповідали про свою родину, дітей, показували фотографії. Пам'ятаю, як один солдат показав сімейне фото, де був він, його дружина і троє дівчаток. Це були його доньки віком приблизно від десяти до п'ятнадцяти років. Ми були вражені тим, що у них усіх на руках були справжні маленькі годинники. Як же гарно живуть ці німці, думали ми. До війни годинник був тільки у батька, він був великий як цибулина і носив його батько на ремінці у нагрудній кишені піджака.

Міська бібліотека знаходилась близьенько від нашого помешкання, і я був до війни її справним відвідувачем, тому мене дуже вразило, коли я побачив одного дня, що німці через вікна повикидали на вулицю всі книжки з неї. Книжки лежали великою купою у дворі бібліотеки, і люди копирсалися в ній. Ми з сестрами теж почали вибирати цікаві на наш погляд книжки і принесли їх додому.

По сусідству з нами жили старенькі чоловік і жінка. Чоловік був справжнім китайцем, одним з китайських «добровольців», які під час громадянської війни наймалися більшовиками для боротьби з так званими «селянськими бандами», невдоволеними більшовицькими порядками. Та після закінчення громадянської війни вони були кинуті напризволяще. Отож один з них оженився на нашій сусідці й осів у Путівлі. У нього була невеличка грядка маку. Я бачив, як цей китаєць дбайливо ходив по грядці і надрізував гострим лезом зелені голівки маку, з них виступали крапельки біленького опіуму, за кілька днів вони підсихали, і китаєць збирав їх на папірець для власних потреб. Його стареньку дружину люди звали китайкою. У неї була стара засмальцьована книга «Оракул». Вона всім бажаним ворожила по ній і відгадувала сни. Звичайно, у ці тривожні дні її ворожба мала неабиякий попит. Ця «китайка» мені запам'яталась ось чим. Із викинутих з бібліотеки книжок вона вибирала книжки з портретами. Найкращі портрети були в трудах Карла Маркса, Леніна, Сталіна і т. п. «Китайка» виривала їх, наклеювала на картон, потім вирізала,

додаючи їм кумедного животики, прикріплювала ніжки й ручки і прив'язувала до них мотузочки. Коли вона смикала за мотузочки, бородатий Маркс чи лисий Ленін смішно дригали ручками й ніжками. «Китайка» сиділа з ними на базарі й торгувала, хоча вона не зовсім розуміла, чому її цяцьки мають такий успіх. Хто там зображений на малюнках, для неї було не важливо. Її товар швидко розкуповували діти і бігали вулицею, смикаючи бородатих Маркса чи Енгельса за мотузочки, і вони дригалися під сміх зустрічних.

Під осінь, ще було досить жарко, містом, повз наш будинок кілька днів безупинно йшли німецькі війська на Москву. Піхоти ми майже не бачили. Йшли танки, тягнулись здоровенними кіньми-битюгами гармати, їхали мотоцикли, вантажні та легкові автомобілі. І так година за годиною, день і ніч.

Люди стояли, підперши підборіддя кулаками, й хитали головами: хіба таку силу зупиниш? Я згадував худенького червоноармійця в обмотках і дивувався німецькій силі. У повітрі висів густий пил і гул від моторів.

Недалеко від нас знаходився невеличкий міський парк. Він був заставлений покаліченою німецькою технікою. Тут стояли зламані або підбиті вантажні автомобілі, мотоцикли, причепи тощо. Їх кинули передові частини, бо ця техніка втратила рухомість і не годилась для швидкого руху вперед. Стояли з осені до наступного літа, чекаючи ремонту. Та дурні німці не знали нашого талановитого народу! До весни вже від тих автомобілів залишились тільки одні рами. Спочатку люди повитягали шкіряні сидіння, акумулятори, витягли скло з вікон. Потім взялися за колеса, відламали дошки з кузовів. Я знав одного талановитого парубка, який з кількох поламаних мотоциклів склав собі одного справного і їздив на ньому за містом на заздрість друзям. Казали, що він потім мав якусь неприємність від німців. Коли влітку приїхали німецькі ремонтники, то їм уже нічого не залишалось, як порізати залишки на металобрухт.

Дуже швидко в містечку почали відкриватися церкви. Перед війною, як і скрізь, церкви були понівечені, закриті, священники винищені або розбіглися «межи людьми». Ми з мамою одного дня теж пішли до церкви. Службу правив чемний сивий дідок. Мама дала мені якісь копійки і сказала: «Поклади оце на тарілочку. Цей священник дуже бідував, він ходив по дворах і колов людям дрова».

Згадую Великдень навесні 42-го року. Люди піднялися дуже рано, збиралися до церкви святити паски. Небо було ясне, сходило яскраве сонечко. Біля нас жив старенький дід Конон. У нього було більмо на одному оці. Того ранку дід Конон стояв на подвір'ї і дивився на сонце, що просвічувало крізь гіллячки голого дерева. «Юро, підійди-но сюди швидше, глянь, – на сонці з'явилась ікона!» – погукав мене дід Конон. Він був дуже схвилований. Він вірив, що на сонці з'явилась ікона, тому що німецька влада відкрила церкви. Це було велике «знаменіє». Я не став його розчаровувати, хоча бачив, що то були позолочені сонячним диском переплетіння гілочок. При бажанні, дійсно можна було побачити золоту ікону.

Церква була при старовинному монастирі, стояла на високому березі Сейму і являлась прикрасою міста. Там знову відроджувався монастир, прикрашалися церковні бані, білилися почорнілі стіни. В одній із дзвіниць, як нам розповідали, була келія, де сидів Лжедимитрій і виглядав військо собі в допомогу для завоювання Москви. Та після вигнання німецьких окупантів цей монастир знову був закритий, там заснували якусь виробничу фабрику, і верстати розхитували його старовинні стіни. Вони потріскались і почали розвалюватися. Мені з друзями довелося побувати там у кінці 90-х років. Монастир після розвалу Радянського Союзу знову почав відроджуватись, там мешкало п'ятнадцятеро молоденьких монашок та їхня симпатична ігуменя. Вона дозволила нам забратися в келію, де сидів Лжедимитрій, і подивитися на широченні краєвиди за Сеймом, звідки він чекав свого війська на допомогу.

Відкрилася школа. Я пішов у третій клас. Вивчали українську мову, арифметику, Закон Божий, співи, малювання. З мови вивчали байки Глібова, поезію Гулака-Артемовського, Лесі Українки. Закон Божий викладав той самий священник, що був у церкві. На все життя запам'ятав молитву «Отче наш», яку вивчив того часу. На уроці

співів співали «Ой, у полі нивка...», «Їхав козак на війноньку» й інші українські пісні. На уроці малювання малювали херувимчиків з крильцями. Вчитель потім збирав наші малюнки і продавав на базарі.

Відкрився комісійний магазин. Люди здавали туди для продажу домашні речі, одяг, посуд, різні прикраси. Були там вудочки, гачки для риболовлі, різні поплавки. Ми з другом Льодіком Замулою вирішили теж зайнятися підприємництвом. Знайшли сталістого дроту і наробили кілька десятків маленьких гачечків для ловлі сибільків (так звались малесенькі красноперки, яких було безліч у Сеймі). Понесли ми свою недолугу продукцію до «комісійки». Хазяїн магазину подивився на наші гачки і ввічливо відмовив. Неходовий товар, сказав він. Більше в своєму житті підприємництвом я ніколи не займався.

Налагоджувалось культурне життя в нашому містечку. У сорок другому році все літо працював драматичний театр. Це був колектив акторів, що, як казали, евакуювався з міста Ахтирка, але тут їх перехопив фронт, і вся трупа надовго застрягла у Путивлі. Це я добре знаю, бо дружив з хлопчиком, сином однієї акторки. Ми з ним постійно мали так звані контрамарки і були присутніми на всіх виставах у клубі чи в літньому театрі. Там я вперше пристрастився до театру. Трупа ставила «Назара Стодолю», «Наталку Полтавку», «Запорожець за Дунаєм», «Марусю Богуславку» та інші українські п'єси. По сцені бігали справжні козаки з оселедцями на голові, дзвеніли шаблоками, визволяли з полону дівчат і галерників-побратимів. На вистави ходили й німці з гарнізону, румунські й італійські солдати. Вони емоційно сприймали наші спектаклі, вигукували і плескали в долоні.

Кілька днів на літній сцені виступав румунський силач. Забув його ім'я. Довго пам'ятав, а тепер забув! Він рвав товсті ланцюги, згинав підкови, підіймав на плечах довгу рейку, на якій висіло ледь не двадцяттеро людей, давив голою спиною скло від побитих пляшок. Це було надзвичайно цікаво!

Ніколи до нашого літнього театру навідувалися політичні агітатори. Ми з друзями, як я вже згадував, любили ходити на всі вистави, тому ходили і на ці політичні «шоу». Запам'ятався один російський агітатор. Він був у добрячих німецьких чоботях і мундирі без знаків і нашивок, якими були обліплені німці. Про себе казав, що він родом з Донбасу, при радянській владі працював лектором при Донецькому (сталінському) райкомі партії, а тепер от агітує за «новий німецький порядок». Язик у нього був підвішений добряче, бо люди, що збиралися біля сцени, частенько сміялись і плескали в долоні. Він агітував людей допомагати німецькій владі перемогти більшовиків, а потім, казав він, ми проженемо й німців! Людям це подобалося і вони дивувались: «І як це він не боїться таке говорити?» А він розкуто стояв на сцені, сипав дотепами і постукував передком німецького чобота по дерев'яній підлозі. Ця деталь мені врізалась найбільше, бо я сидів на землі біля самої сцени і з задрістю дивився на його чоботи.

На початку 42-го року німецька влада оголосила про набір робітників до Німеччини. Багато людей збирали свої валізи й готувалися до від'їзду. Були у нас молоді сусіди – чоловік і жінка за прізвиськом Ткаченки. Чоловік був викупленим з полону за десяток яєць. Вони радо збиралися до Німеччини, пакували великі валізи. У день відправки першої групи у центрі нашого містечка грав духовий оркестр. Групу людей з валізами й корзинами проводжало міське начальство. Не обійшлося й без прикростей. Попереду від'їжджаючих по вулиці парадом пронесли кілька поліцаїв на велосипедах. І якраз перед трибуною з німецьким начальством один з велосипедистів упав разом з велосипедом. На нього почали налітати ті, що їхали за ним. Зробилась «куча-мала». Німецький комендант був дуже невдоволений, але їх швидко звели на ноги, і парад продовжився. Після цього я не пам'ятаю, щоб іще були добровольці, бо почали надходити листи з Німеччини, і люди побачили, що життя там теж не мед. Відтоді людей направляли туди насильно, ловили молодь на вулиці, на базарі, по домівках.

Улітку почали ходити чутки, що в навколишніх лісах з'явилися партизани. Німці повинні були відволікати значні сили, щоб охороняти залізницю від них. Залізнична

колія проходила далеченько від нас. На обрії за Сеймом, кілометрів за 10 – 12 було видно станцію Буринь. Люди казали, що німці розставляли впродовж залізниці пости на віддалі 100 метрів один від одного. Це ж скільки треба було солдат! Але партизани і тут долали перешкоди і підривали колії. Для охорони німці часто використовували румунських чи італійських вояків. Були також угорці, їх тоді звали мад'ярами. Нам більше подобались італійці. Майже всі вони возили в кишенях губні гармошки, сідали десь під дерево і дуже мелодійно награвали.

Узимку з 42-го на 43-й рік німці послали італійських солдатів у ліс на партизанів. У італійців були велосипеди і гвинтівки. Одягнені були в тоненькі шинелі й черевики, на головах літні пілотки з навушниками, а на руках легенькі рукавички. Там партизани кулеметними чергами покладали їх на сніг і протримали всю ніч на морозі під тридцять градусів. Скоро ці вояки (хто залишився живий) повернулися до Путивля. Вони були вже без велосипедів, а дехто й без гвинтівок. Двоє з них зайшли до нас. На них страшно було дивитись! Особливо запам'ятався один з них. У нього були обморожені пальці на руках. На пальцях були величезні пухирі, неначе після опшарювання окропом. Бідний хлопець плакав уголос від болю. Мама змазувала йому пальці гусячим жиром, обмотувала чистими ганчірками. Не знаю його подальшої долі, але здається мені, що він таки залишився без пальців, якщо тільки вижив у тій найкривавішій в історії людства війні...

І це тільки маленька частина з того, що збереглося в моїй дитячій пам'яті від тих часів. Було й таке, чого не хочеться згадувати.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Гирич І. Український Київ кінця XIX – початку XX ст.: культурологічний есей. – Київ: Пенмен, 2017. – 782+16 с.

Після проголошення незалежності України поміж багатьох нагальних, важких до виконання завдань постала й проблема повернення Києву його українського походження та історії, перетворення міста на європейську столицю. Зробити це виявилось не так просто.

Відомий історик, археограф, киевознавець Ігор Борисович Гирич, судячи з його доробку, теж не раз звертався до цього питання. Своєрідним підсумком стала рецензована книга. Її з повним правом можна трактувати як внесок не тільки до киевознавчого сегменту національної історіографії, а й у значно ширшому ракурсі – вчасну й потрібну роботу задля утвердження української державності, працю, в якій ґрунтовно й переконливо з'ясовується, чому Київ – українське місто, історичний і культурний центр нашої землі, столиця великої європейської держави.

Для книги Автор обрав форму есея (жанр науково-популярної творчості, короткий нарис, «характерний вільним, не обов'язково вичерпним, але виразно індивідуалізованим трактуванням теми»¹). Такий підхід, на нашу думку, відповідає змісту книги як цілого, що складається з багатьох пластів, незрідка виходить за хронологічні межі, зазначені в назві, охоплює історичні райони великого міста та його околиці, дає стислі характеристики визначним історичним діячам Києва та місцям, позначеним їхньою присутністю, включає чимало дотичних питань. І. Гирич чітко окреслює в одному з есеїв: «Київ належить до знакових місць на нашій планеті. [...] Київ завжди був – осердяем східного християнства, духовною столицею Східної Європи, містом паломництва і святинь східнослов'янського світу» [с. 25]^{*}, тому й розглядає церковну історію міста. Монографічна форма явно б не витримала такого колосального різнопланового матеріалу. А в такому вигляді книга легко читається, вона цілком доступна всім, кого цікавить історія Києва, подана крізь призму мережива його вулиць та будинків, доль і доробку кількох поколінь визначних киян. У певному сенсі її можна розглядати і як довідник: тільки стислих біографічних довідок про видатних діячів ми нарахували 46, є також інформація про навчальні заклади, окремі видання і навіть історію появи гімну «Ще не вмерла Україна...» [с. 693]. Крім того, киевознавчі есеї можна використовувати як путівник по історичному та й сучасному Києву.

Перша частина книги «Вступні нотатки» – це 5 розвідок, присвячених загальним сучасним проблемам історіографії киевознавства, пам'яткознавства, топоніміки й архітектури української столиці, її видатним особистостям. У цих статтях викладено погляд Автора на питання, які проливають світло на його сприйняття деяких злободенних тем. Скажімо, його ставлення до політики декомунізації аргументується однозначно позитивно: «У нас комуністи воювали за встановлення в Україні влади російської імперії червоного зразка» [с. 55], відтак, залишити на мапі столиці імена більшовицьких вождів було б не просто недоцільно, а й недалекоглядно та навіть небезпечно, особливо в умовах війни на Сході України. Привертає увагу також формулювання національної приналежності. І. Гирич наголошує, «що національно-державна ідеологія стоїть над вузькопартійною. Вона апелює до усього загалу народу, вона зрештою не є етноцентричною, а політичною – національно-державною. Бо українцями ми вважаємо людей усіх етнічних належностей, які мешкають в Україні, аби лише їхньою «партією» була Україна». Тому українськими діячами є поляки В. Антонович і В. Липинський, «етнічний німець» Федір Ернст [с. 55–56].

На особливу увагу заслуговують висновки історика щодо персоналій, котрі залишили потужний слід в історії українського Києва, а, по суті, на зламі XIX–XX ст.

^{*} Тут і далі, в квадратних дужках, посилання на рецензовану книгу.

сформували його – Василя Симиренка, Володимира Антоновича, Олександра Кониського, Євгена Чикаленка, Михайла Грушевського й Вячеслава Липинського. Це зовсім не випадкові постаті: І. Гирич присвятив дослідженню їхнього життєвого шляху, наукового доробку й громадсько-політичної діяльності чимало праць². Для історика – це «знамениті кияни», він трактує їх як «когорту героїв, які стають дороговказами для сучасних поколінь людей. Вони є орієнтирами для культурно-ідеологічного виховання, ними захоплюються, вивчають їхню біографію та діяльність» [с. 67]. Чернігівці можуть пишатися, що серед цих знакових імен є й прізвисьце уродженця Чернігівської губернії О. Кониського. А те, що зробили ці діячі для українського Києва, можна повною мірою усвідомити, прочитавши підсумкову частину сюжету про М. Грушевського: «Саме діяльність Михайла Сергійовича у вирішальний спосіб вплинула на зміну національного обличчя Києва, на перетворення Києва з третьої “столиці Росії” на першу столицю модерної України. Він любив місто над Дніпром, воно дало йому натхнення до праці задля українського народу» [с. 80–81]. Нам здається, що подібним чином можна оцінити внесок й інших керманців українського відродження.

Вищеназвані очільники та учасники національно-визвольного українського руху загалом, про яких ідеться на сторінках книги І. Гирича, сприяли формуванню стійкого образу Києва не тільки як центру руху, але й столиці українців. У цьому контексті доречно навести фрагменти із сюжету про діяльність відомого українського підприємця й мецената, провідного члена Київської Громади Василя Симиренка, який фінансував проекти громади. «Симбіоз ідеолога і фінансиста давав можливість рухати українську справу по шляху окремішності». В. Симиренко заповідав свій капітал (10 млн руб.) на українські культурні заходи. Хоча головним розпорядником коштів був призначений племінник мецената Володимир Леонтович, але існував і комітет, члени якого мали доступ до коштів. «Членами цього комітету були призначені найавторитетніші люди з різних міст України: Києва, Одеси, Чернігова...». Серед них був і лідер чернігівських українців Ілля Шраг [с. 70–71]. Отже, громадівці з інших міст визнавали першість і провідну роль киян, охоче співпрацювали з ними заради спільної справи.

Автор оприлюднив і свої напрацювання щодо перейменування вулиць, провулків, майданів Києва. Він вважає за потрібне «провести фронтальну ревізію усього київського назовництва і перейменувати усі ті назви вулиць, які несуть на собі відбиток тоталітарного минулого та окупаційного червоного російського режиму» [с. 57]. На мапі міста мають бути: «імена визначних представників української шляхти і гетьманів, чільних представників духівництва, [...] прізвиська представників української еліти перед добою національного відродження ХІХ ст. та діячів самого відродження, [...] герої української революції 1917–1921 років, [...] лідери національно-визвольної боротьби 1930–1950-х, [...] культурні діячі і мислителі ХХ ст., які вписували Україну у контекст світової цивілізації». Виразно україноцентричний підхід до назв не виключає, на думку Автора, й імен світових лідерів, митців, назв «відомих світових міст» [с. 56].

Утім, знову ж таки підкреслимо, перейменування виявилось не такою вже й легкою справою. Українська громадськість останнім часом була збурена відмовою киян, що голосували на сайті Київської міської адміністрації, перейменувати площу Льва Толстого на площу Євгена Чикаленка³. Автори популярної газети «День» покладають надії на популяризацію справ видатного українського громадського діяча та благодійника, а в рецензованому виданні якраз чимало місця приділено з'ясуванню історичного значення цієї знакової постаті. Зупинимось докладніше лише на одному факті: Є. Чикаленко заснував першу в Наддніпрянській Україні щоденну українську газету «Рада» (1906 р.). «Це було надпартійне ліберальне видання, яке ставило перед собою завдання виховати громадянську свідомість звичайного українця». Газета виходила безперервно до початку Першої світової війни, коли царський уряд заборонив всі українські видання. Хоча річна передплата на видання становила всього 6 крб, але передплатників було мало, бо «будь-якого передплатника, як потенційно неблагонадійного, жандарми одразу брали на замітку». Відтак, передплата покривала

менше половини газетних витрат, решту доплачували меценати. «Сьогодні газета «Рада» – пам'ятник жертвовності українців початку минулого століття й невичерпне джерело для вивчення тодішнього національного життя» [с. 289–290].

Знайомство з книгою І. Гирича має й суто прагматичне значення. Для тих, хто прагне розпочати власне дослідження історії не лише київської столиці, а й будь-якого обласного центру чи районного міста, було б не зайвим її проштудіювати, бо вона є прекрасним практичним посібником із вивчення історичної та сучасної урбаністики. Автор подає і адреси українського Києва середини ХІХ – початку ХХ ст. [с. 83–87].

Нарешті, не можна обійти увагою ще одну родзинку видання. Це – щедре залучення фрагментів із мемуарів діячів національно-визвольного руху до характеристики тієї чи іншої особистості, події чи інституції. Ми нарахували 40 таких невеликих за обсягом, але змістовних вставок, серед яких чільне місце належить спогадам С. Єфремова «Про дні минулі». Доречно нагадати, що саме І. Гирич став упорядником їхнього «темпорівського» видання, а в передмові так схарактеризував постать Сергія Єфремова: «Він був людиною Відродження в італійському розумінні цього слова, був титаном праці, справжнім енциклопедистом національної гуманітарної культури»⁴. Книга оформлена зі смаком, до тексту додано ілюстративний матеріал (38 світлин храмових споруд, історичних місць та архітектурно довершених будинків).

Є всі підстави сподіватися, що культурологічний есей І. Гирича посяде гідне місце на полицях серед видань, присвячених Києву, викличе інтерес у масового читача, якому він і адресований.

1. Зубков М. Г. Українська мова: Універсальний довідник. – Харків: ВД «Школа», 2004. – С. 452–453.

2. Назвемо за браком місця тільки деякі з них: Гирич І. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Тернопіль: Навчальна книга. – Богдан, 2012. – 488 с.; Його ж. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: Укр. письменник, 2014. – 496 с.; Його ж. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – К.: Смолоскип, 2016. – 840 с.

3. Лиховид І. Труднощі визнання... історії: Чому Київ відмовився від появи площі імені Євгена Чикаленка? // День. – 2018. – 21 березня. – С. 2; Гнаткевич Ю. Вся боротьба за Чикаленка ще попереду... // Там само. – 2018. – 6-7 квітня. – С. 12; Завальна Н. Чи площа Толстого чи Чикаленка? // Там само. – 2018. – 20-21 квітня. – С. 12.

4. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Упоряд., вступ. ст. І. Гирич. – К.: Темпора, 2011. – С. 54.

Тамара ДЕМЧЕНКО

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ТРЕТЯ КУЛИКІВСЬКА РАЙОННА КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ

29 березня в районному будинку культури відбулася третя районна краєзнавча конференція. Цьогорічне зібрання краєзнавців Куликівщини було присвячене 95-й річниці створення Куликівського району.

Відкриваючи конференцію, Куликівський селищний голова Наталія Халімон, яка власне і очолює районний осередок Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, представила загалу поважних гостей-краєзнавців з обласного центру і подякувала їм за підтримку розвитку краєзнавчої справи на Куликівщині. Очільник громади також подякувала усім учасникам конференції за інтерес до вивчення історії рідного краю та популяризацію краєзнавства на теренах району.

Чернігівську обласну організацію Національної спілки краєзнавців України на конференції представляли: голова правління організації, кандидат історичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка Олександр Коваленко; член правління обласної організації, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка Олександр Рахно; відповідальний секретар організації, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка Людмила Ясновська; кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка Олег Воронко; член Національної спілки краєзнавців України, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології, етнології та туристично-краєзнавчої роботи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка Сергій Токарев.

Окрім членів Куликівського районного осередку краєзнавців, у роботі конференції брали участь вчителі історії та бібліотекарі району.

По першому питанню програми конференції: «Археологічна спадщина Куликівського району» цікаву і змістовну доповідь представила присутнім Людмила Ясновська. Науковець, зокрема, зазначила, що археологічні дослідження свідчать про те, що перші поселення на території сучасної Куликівщини датуються епохою неоліту (бронзи). Цю територію населяли племена, які займалися землеробством і скотарством. На розкопках, що проводилися на Ковчинському городищі, були знайдені артефакти, які дали змогу науковцям відтворити життя і побут давніх кочових племен кочувів, що населяли ці землі в добу Київської Русі. Знахідки стали експонатами Ковчинського краєзнавчого музею.

Про цікаві сторінки з історії району козацької доби розповів учасникам конференції Сергій Токарев у своїй доповіді «Козацько-старшинська родина Селецьких в історії України другої половини XVII-XVIII ст.» Доповідь містила багато історичних свідчень про життя тогочасної козацької старшини, зокрема представників шляхетної відомої на Куликівщині родини Селецьких, яка в період Гетьманщини займала доволі високе становище в суспільно-політичній ієрархії тогочасної України.

Про життя і діяльність уродженця села Ковчин Аркадія Верзилова, який на початку ХХ століття кілька разів обирався міським головою Чернігова, у своїй доповіді «Громадський діяч та історик Аркадій Верзилов» розповів учасникам конференції Олександр Рахно.

Заступник селищного голови з гуманітарних питань, член Національної спілки краєзнавців Володимир Повозник представив до уваги присутніх результат свого краєзнавчого дослідження, присвяченого поету і учаснику визвольних змагань Петру Карпенку-Криниці, який народився в Баклановій Муравійці. У доповіді: «Повернення із забуття: поет і учасник визвольних змагань Петро Карпенко-Криниця» Володимир Повозник розповів про непростий життєвий шлях талановитого поета: про журналістську діяльність у роки окупації, про мрії поета про незалежну Україну, про еміграцію і роки поневірянь по різних країнах, про цілі десятиліття забуття і життя відлюдника. Насамкінець доповідач зачитав присутнім поетичні рядки талановитого земляка, ім'я якого було незаслушено забуто.

Другий блок конференції був присвячений презентації нових видань з історії Куликівщини.

Видання «Лідія Платонівна Демолович. Бібліографічний покажчик» представила увазі присутніх Наталія Халімон. Очільник районного краєзнавчого осередку розповіла про життєвий шлях відомої землячки та велику педагогічну і методичну спадщину авторки довоєнного Букваря та повідомила, що наразі районний осередок спільно з представниками Куликівського відділення «Чернігівського земляцтва» у м. Києві працює над увічненням на державному рівні пам'яті видатного педагога Лідії Демолович. Ці заходи планують присвятити 150-річчю від дня народження відомої землячки, яке відзначатимуть наступного 2019 року.

Великий за форматом фоліант «Шляхами пращурів» авторства архімандрита Никодима (в миру Сергія Силка), який народився у Виблях, а нині здійснює служіння настоятелем Свято-Озерського храму в Харкові, презентувала загалу за дорученням автора помічник депутата обласної ради Віктора Труша Наталія Коновалова. У книзі зібрані історичні й краєзнавчі матеріали з історії Чернігово-Сіверського краю, зокрема дослідження про роди і родоводи села Виблі.

У продовження тематики краєзнавче видання «Метричні книги села Виблі» представив учасникам конференції виконавач обов'язків старости села Виблі Анатолій Ревко. Доповідач розповів присутнім про відомі козацькі роди свого села, яке свого часу було центром Вибельської сотні Чернігівського полку.

Свої пропозиції щодо розвитку краєзнавчої справи на Куликівщині озвучив на загал присутній на конференції редактор обласної газети «Світ-інфо» Петро Антоненко. Він запропонував такі напрямки роботи: інформаційно-просвітницький через оприлюднення краєзнавчих матеріалів у ЗМІ та увічнення пам'яті відомих земляків через встановлення меморіальних табличок.

У своєму зверненні до учасників конференції голова обласної організації Національної спілки краєзнавців Олександр Коваленко подякував районному краєзнавчому осередку і особисто його голові Наталії Халімон за активну роботу по розвитку і популяризації краєзнавства на Куликівщині і висловив упевненість, що така робота і співпраця районного осередку та обласної організації носитиме системний характер. Олександр Борисович озвучив пропозицію про доцільність розробки спільно з ОТГ Чернігівщини та прийняття комплексної довгострокової програми розвитку краєзнавчої справи в області.

Підсумовуючи роботу конференції, Наталія Халімон ще раз подякувала гостям з області та місцевим краєзнавцям за участь у заході та наголосила, що районний осередок і надалі працюватиме над краєзнавчими дослідженнями про історію району та відомих земляків, а також популяризуватиме краєзнавство на теренах Куликівщини.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ АСПІРАНТІВ І СТУДЕНТІВ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕДІЄВІСТИКИ»

Протягом останніх чотирьох років у Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка проходить щорічна наукова конференція аспірантів і студентів «**Актуальні проблеми сучасної української медієвістики**». Вона була створена для молоді, що цікавиться історією, культурою та літературою середніх століть, оскільки специфіка медієвістичних досліджень зазвичай залишається поза межами різних конференцій для студентів та аспірантів, особливо – філологічних. Аспіранти та студенти, які досліджують давні тексти, залишаються самотніми на великих конференціях, де обговорюються проблеми Нового часу і новітньої історії та філології. Саме для усунення цієї проблеми та допомоги молодим медієвістам знайти себе у великому науковому світі чотири роки тому було засновано цей майданчик для обговорення сучасних медієвістичних проблем.

Особливість конференції полягає в тому, що перша її половина завжди проходить як низка невеликих лекцій, для читання котрих «Чернігівський колегіум» запрошує знаних медієвістів з усієї України. За чотири роки у Чернігові прочитали лекції такі відомі науковці, як архієп. Ігор Ісиченко, Юрій Пелешенко, Катерина Борисенко, Володимир Коваленко, Сергій Павленко, Дмитро Гордієнко та ін. Усі лекції вийшли друком у щорічному альманасі «Чернігівські Афіни», зокрема виступ Володимира Коваленка вийшов у 2018 році вже після його смерті.

27-28 квітня 2018 року в «Чернігівському колегіумі» пройшла IV Всеукраїнська наукова конференція аспірантів і студентів «**Актуальні проблеми сучасної української медієвістики**». У роботі конференції брали участь 10 учених-представників НАН України та різних українських університетів, 8 аспірантів і 6 студентів із різних університетів, які представили 25 доповідей з історії, літератури та філософії середніх століть та епохи Бароко. Головою оргкомітету сесії був перший проректор НУЧК ім. Т. Г. Шевченка, доктор історичних наук, професор **Володимир Дятлов**, а співголовами – науковий секретар Центру вивчення історії релігії та Церкви ім. архієпископа Лазаря Барановича при Інституті історії, етнології та правознавства ім. М. О. Лазаревського НУЧК **Віталій Шумило** та кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури НУЧК **Світлана Шумило**.

Наукову конференцію відкрив перший проректор НУЧК Володимир Дятлов. Він зазначив, що протягом різних років у науці кардинально змінювалося ставлення до історії і культури середньовіччя, що свідчить про недостатню вивченість цього періоду людської історії і актуальність щорічних наукових конференцій з медієвістики, які вже четвертий рік поспіль проходять у Національному університеті «Чернігівський колегіум». Пан проректор подякував постійним учасникам медієвістичних читань та побажав успіху молодому поколінню медієвістів.

З вітальним словом до учасників конференції звернувся доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник НАН України, відомий фахівець з української літератури пізнього середньовіччя Юрій Пелешенко. Він наголосив на особливій складності предмета давньоукраїнської літератури для її вивчення в університеті та аспірантурі, яка обумовлена древньою мовою пам'яток, складністю їхньої атрибуції та текстологічної роботи із ними, особливістю уявлень про авторство, характерних для Давньої Русі, і необхідністю проникнення в деякі аспекти середньовічного світогляду для об'єктивного аналізу давніх пам'яток.

З відкритими лекціями на пленарному засіданні виступили провідні вчені-медієвісти України, які висвітлили широкий спектр питань, пов'язаних з проблемами політичної, церковної, культурної, соціальної, мистецької історії Русі-України Х-XVIII століть. Найбільшу увагу вчені приділили проблематиці якості освіти в Україні епохи

Бароко, актуалізації гуманітарних знань, необхідності глибокого вивчення літератури та історії середніх віків для сучасної української молоді.

Зокрема, перший доповідач, доктор філологічних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка Богдана Криса відмітила, що сучасна молодь без знання медієвістики подібна до дерева, в якого відняли коріння: зовні воно ще зелене, але жити далі та рости вже не спроможне. Пані Богдана, знана дослідниця творчості Кирила Транквіліона-Ставровецького та видавець його «Учительного Євангелія» українською мовою, назвала свою відкриту лекцію «Кирило Транквіліон Ставровецький: проблематика життя і творчості». У ній було зроблено спробу подати традиційну, засвідчену в наукових студіях XIX – I пол. XX ст., проблематику життя і творчості Кирила Транквіліона Ставровецького, одного з найвидатніших авторів раннього українського бароко, зіставити з рецепцією його творчої спадщини у дослідженнях кінця XX – поч. XXI ст. У цьому плані наголошено, з одного боку, на можливостях і реалізації нових підходів до історичного й літературного контекстів Ставровецького, що уможлиблює зміни в перспективі його сприйняття – поза стереотипами й спрощеннями, що виникли на хвилях тодішніх протистоянь, а з іншого – на відкритті глибинних пластів його філософії й риторики та на особливостях їхнього співвідношення у творах різних жанрів. Значну увагу присвячено проблемі авторства – особливій сфері, ядро якої, попри несподівані, як на той час, прояви, визначає усвідомлення особистого Божого Дару й покликання.

У лекції доктора філологічних наук, професора Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна Олени Матушек «Освітні обрії Лазаря Барановича» було звернено увагу на освіту архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Лазаря Барановича. Зокрема, йшлося про навчальні заклади, де, ймовірно, вчився архієпископ, курси, що там читалися. Особливої уваги заслуговує освітня діяльність Барановича у Могилянській колегії, де він викладав у класах інфими, граматики та риторики. Особливої уваги у лекції було приділено сприйняттю Лазарем Барановичем письменницької й книговидавничої діяльності як засади для спасіння.

Відкрита лекція кандидата історичних наук, наукового співробітника Центру краєзнавства ім. академіка П. Т. Тронька ХНУ імені В. Н. Каразіна В'ячеслава Грекова стосувалася стереотипів, що побутують у науковому та навчальному просторах щодо тлумачення поняття «Русь». Було подано коротку характеристику вживання в історичній науці термінів «Київська Русь», «Давня Русь», озвучена проблема відсутності чіткого категоріального апарату. Зазначена проблема існування шаблонів, літописності у навчальній літературі та наведені наслідки побутування таких явищ. Проведено порівняння за допомогою контент-аналізу Іпатіївського та Лаврентіївського літописів щодо використання поняття «Русь» та його похідних. Була наведена основна характеристика закордонних джерел X-XIII ст., що описували територію сучасної України.

Кандидат історичних наук, старший співробітник Інституту історії НАН України Дмитро Гордієнко зупинився на тому, що з-поміж категорій, перейнятих середньовіччям з античної культури, належить і «Доля», яка, на перший погляд, є абсолютно не сумісною зі вченням Християнської Церкви. Доля займала уми європейських інтелектуалів, у тому числі українських упродовж усього середньовіччя. Частково доля була переосмислена в категорії Божественного провидіння, яке, у свою чергу, породило іншу філософську дилему: співвідношення Божественного провидіння та свободи волі. Значний вплив на осмислення християнськими авторами долі справило вчення стоїків та гностиків. Саме стоїки першими розділили провидіння та долю, а гностики виробили вчення про подолання долі через здобуття вищого знання. Безпосередньо з християнських авторів долю осмислювали Юстин Філософ, Григорій Ніський, Немезій Емеський. Своєрідним містком між античністю і середньовіччям стала творчість Боеція, який також приділив значну увагу проблемі християнського осмислення долі, а через Боеція доля потрапила в категоріальний апарат західних філософів та богословів, наприклад П'єра Абелара чи Томи Аквінського. Різноманітні знамення як передвісники різноманітних бід червоною ниткою проходять через усю середньовічну літературу, в тому числі духовного змісту. Парадоксальним видається поширення сюжету сновидінь в агіографічній літературі при тому, що віра в снови-

діння була заборонена рішеннями Лаодикійського Собору. Відтак Середньовіччя не поборолось і не відмовилось від ідеї долі, воно просто пристосувало її до власних потреб та уявлень. Доля виявила стійкість і увійшла в систему простонародного світогляду, в уяву мислителів і митців і на сьогодні є однією з наскрізних тем художньої і навіть наукової літератури.

У доповіді кандидата філологічних наук, доцента Київського університету імені Бориса Грінченка Катерини Борисенко ішлося про історію розвитку жанру богословсько-полемічного трактату в українській літературі на межі XVII – XVIII ст., зокрема про дискусії між представниками офіційного православ'я та старообрядцями. Визначаються характерні стилістичні особливості, зокрема філологічна аргументація. Виокремлюються провідні напрямки тогочасної полеміки, вказується на роль та місце полемічних розправ у творчості провідних вітчизняних барокових авторів.

Виступ доктора історичних наук, професора кафедри всесвітньої історії факультету історії, політології і міжнародних відносин Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» в Івано-Франківську стосувався аспектів діяльності створеного наприкінці 2015 р. Центру медієвістичних студій. Під керівництвом Мирослава Волощука фахівці ЦМС обрали два головні напрями наукової діяльності – історія Галича і Галицької землі, а також міграційні процеси доби Середньовіччя. Важливою складовою є проведення на базі ЦМС відкритих лекцій із запрошенням вітчизняних та іноземних спеціалістів, робота з учнівською і студентською молоддю з метою наближення їх до кращого розуміння середньовічної доби. ЦМС веде активну участь у проведенні та співорганізації міжнародних конференцій серії *Colloquia Russica*. Тут видається збірник наукових праць «Галич», «Студентські історичні зошити». Спільні проекти з колегами-партнерами із України та країн Європи дозволяють з оптимізмом дивитися у майбутнє вітчизняної та прикарпатської медієвістики.

На пленарному засіданні також відбулася презентація матеріалів попередніх – другої та третьої – конференцій «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», які увійшли в черговий номер щорічного наукового альманаху «Чернігівські Афіни». Альманах видається в НУЧК ім. Т. Г. Шевченка і публікує наукові видання художніх текстів епохи середньовіччя і Бароко і присвячені їм наукові роботи, в тому числі і матеріали щорічних медієвістичних конференцій. Презентацію альманаху провела його науковий редактор Світлана Шумило.

На секційних засіданнях було представлено доповіді аспірантів та студентів різних вишів України, присвячені різним питанням української літератури середньовіччя та епохи Бароко.

28 квітня учасникам конференції була запропонована екскурсія в Антонієві печери – одне з найзнаменитіших місць Чернігова, а також – історичним центром міста, його монастирями і храмами. Екскурсію провела доктор історичних наук, професор, відомий археолог Олена Черненко.

Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції аспірантів і студентів «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики» увійдуть в наступний номер альманаху «Чернігівські Афіни». За результатами конференції учасниками було прийнято рішення переформатувати цей захід з навчального, для аспірантів і студентів, в науковий. Для цього необхідно розширити число запрошених учених, але залишити право участі аспірантам і студентам. Крім того, учасниками було висловлено пропозицію про перетворення всеукраїнської медієвістичної конференції у міжнародну. Ймовірно, намічені перетворення відбудуться через рік – на ювілейній п'ятій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики».

На сьогоднішній день, за зауваженням Юрія Пелешенка, ця конференція є єдиною постійною науковою платформою в Україні для виступів аспірантів і студентів-філологів, що займаються літературою середньовіччя, про її актуальність свідчить щорічне розширення числа українських вишів, які відправляють своїх підопічних у «Чернігівський колегіум» для апробації наукових досліджень.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 20.06.2018. Формат 70x108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgСуг., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 26,5. Обл.-вид. арк. 34,45 Тираж 300 прим. Зам. 0029.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

тел. (0462) 972-664